

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Ismeretlen kolonializmus

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN
Magyar protokoloniális kaland
a századfordulós Albániában

ERDÉLYI MÁTYÁS
A magyar birodalmi gondolat
Havass Rezső munkáiban

BALOGH ÁDÁM TIBOR
Flottalázadás a globalizáció és
a kolonizáció összefüggéseiben

FARKAS MÁRIA ILDIKÓ
A modern japán birodalom születése

BÚR GÁBOR
Nagy-Britannia és Afrika:
mit is fújt el a „változás szele”?

FERWAGNER PÉTER ÁKOS
Úton Kamerun függetlensége felé

38. évf.
2023
1. szám

Bemutatjuk Walter Sauer történészt

Következő számunk tartalmából

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN

„Mialatt Imre a teknősbéka konzerven törte a fejét, jómagam szorgalmasan vadásztam.” Magyar protokoloniális kaland a századfordulós Albániában

FARKAS ILDIKÓ

A modern japán birodalom születése

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Úton Kamerun függetlensége felé: az 1945-ös dualai felkelés

BÚR GÁBOR

Nagy-Britannia és Afrika: mit is fújt el a „változás szele”?

Bemutatjuk Walter Sauer osztrák történészt

38. évfolyam

2023. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

VUKMAN PÉTER

A szerkesztésben közreműködött:

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN

A kiadvány

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GéZA
TAMÁS ÁGNES

TOMKA BéLA
TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tóth Szergej emlékére	5
<i>Tanulmányok</i>	
CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN Magyar protokoloniális kaland a századfordulós Albániában	6
ERDÉLYI MÁTYÁS „Legyenek a mi gyarmataink: Dalmácia, Bosznia, Hercegovina!” A magyar birodalmi gondolat Havass Rezső munkáiban	24
BALOGH ÁDÁM TIBOR Flottalázadás a globalizáció és a kolonizáció összefüggéseiben. A brazil haditengerészet lázadása (1893–1894)	42
FARKAS MÁRIA ILDIKÓ A modern japán birodalom születése	63
BÚR GÁBOR Nagy-Britannia és Afrika: mit is fúj el a „változás szele”?	89
FERWAGNER PÉTER ÁKOS Úton Kamerun függetlensége felé: az 1945-ös dualai felkelés	101
<i>Műhely</i>	
ANASTAS BEZHA Engedmények a békéért. Bécs és Róma titkos tárgyalásai 1914. július és 1915. május között (Fordította: <i>Vukman Péter</i>)	121
<i>Elmélet és módszer</i>	
BALATONI BALÁZS Tudás, antropológia és a keleti kérdés. Mary Edith Durham balkáni útjai ...	134
<i>Múltidéző</i>	
DÉVAVÁRI ZOLTÁN „Jugoszlávia ezer ellentétével [...] kiválóan alkalmas arra, hogy egy takaros kis általános káosz keletkezzék”. Nagy Iván emigráns magyar politikus válogatott levelei (1949)	148
<i>Határainkon túl</i>	
CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN „...újra kell gondolnunk az osztrák (és a magyar) történelmet az imperializmus és a kolonializmus szempontjából”. Beszélgetés <i>Walter Sauerrel</i>	172
Walter Sauer műveinek válogatott bibliográfiája	175
WALTER SAUER A Habsburgok „gyarmatbirodalma” és az osztrák identitás (Fordította: <i>Vukman Péter</i>)	179

Figyelő

LÉVAI CSABA

Thomas Jefferson egyeteme. A University of Virginia megalapítása 188
(*Andrew Jackson O’Shaughnessy: The Illimitable Freedom of the Human Mind. Thomas Jefferson’s Idea of a University. Charlottesville – London, University of Virginia Press, 2021.*)

FARKAS DÁNIEL

Egy politikailag eredményes latin-amerikai földreform története 192
(*Carmen Soliz: Fields of Revolution – Agrarian Reform and Rural State Formation in Bolivia, 1935–1964. Pittsburgh, University of Pittsburgh, 2021.*)

VUKMAN PÉTER

Klikkesedés, megosztottság, törésvonalak. Nagy Iván délvidéki magyar politikus emigrációban töltött évei 195
(*Klikkharok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai (1949–1954). Közreadja: Dévavári Zoltán. Lymbus Kötetek 4. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.*)

SULÁK PÉTER SÁNDOR

In nomine populo, contra populum. Mozaikok a népbíráskodás magyarországi történetéből 199
(*Zinner Tibor: A magyar nép nevében? Tanulmányok népbírásgokról, jogászokról, diktatúráról. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2021.*)

A fordításokat RAKOVSKY ANDRÁS és VUKMAN PÉTER készítette.

Tóth Szergej emlékére

Az Aetas alkotóközössége búcsúzik kollégánktól, Tóth Szergejtől, akinek személyében a szerkesztőség egyik régóta velünk lévő tagját veszítettük el.

Szergej elévülhetetlen érdemeket szerzett szerkesztői munkájában azzal, hogy az orosz történelem és kultúra különböző korszakait igyekezett közelebb hozni az Aetas olvasóihoz. Tematikus számot szerkesztett a középkori Oroszország, az orosz ortodox egyház vagy éppen az oroszországi politikai gondolkodás történetéről éppúgy, mint a balkáni ortodox népek történetéről, a szovjetológia irányairól vagy a szovjet birodalmi nyelv jellemzőiről. Másrészt fő kezdeményezője és motorja volt az Aetas digitalizációs kultúrába való belépésének és fejlődésének. Akár a honlap létrehozásának szükségessége mellett érvelt, akár a közösségi média hasznáról igyekezett meggyőzni szerkesztőtársait, egy jobb, hatékonyabb, az olvasóközönség irányába nyitottabb folyóirat formálása lebegett a szeme előtt.

Szergej több szempontból is különbözött az Aetas szerkesztőségének meghatározó többségétől, ami ugyanakkor szerkesztőségünk előnyére vált: nem történész volt, hanem nyelvész, fő területe a szemiotika; saját területének nézőpontjai, ahogy odesszai orosz kisebbségi felmenőinek öröksége is lehetővé tette számára, hogy a történész szakmai konvencióin túlmutató megközelítéseket is megismertessen velünk szerkesztőségi vitáink alkalmával.

Anarchisták, fehérek, bolsevikok egyaránt megtalálhatók orosz felmenői között, mint ahogy ő maga is több kultúra értékrendjét egyesítette magában. Ezért is helyénvalónak tűnik talán, hogy ebben, a részben közép-kelet-európai tematikájú számban búcsúzzunk tőle.

Hosszan tartó, súlyos betegség ragadta el őt közülünk, és bár reméltük, felépül, több számot már nem fog velünk szerkeszteni. Szakmai örökségét tovább ápoljuk, emlékét megőrizzük.

Aetas szerkesztők

Magyar protokoloniális kaland a századfordulós Albániában

Az Osztrák–Magyar Monarchia koloniális múltjának kutatása a közelmúltig csaknem tabutémának számított az osztrák és a magyar történetírás számára. A Monarchia egykori önképébe ugyanis nem fért bele, hogy önmagáról gyarmatosító hatalomként gondolkodjon. 1918 után pedig a dunai birodalom utódállamainak nemzeti historiográfiai és politikai elitjei még a kakániai propagandához képest is hevesebben tagadták a koloniális múlt lehetőségét.¹ A k. u. k. koloniális múlt feltárásában szintén problémát jelentett, hogy a közép-európai történészek osztották Robert Kann nézeteit, aki szerint a gyarmatosítás európai kontinensen való értelmezése nagyon problematikus felvetés.² Ebből fakad, hogy Délkelet-Európa századfordulós történetét, a közös dunai birodalom imperializmusának természetes helyszínét sohasem próbálták beilleszteni az európai államok gyarmatosítási múltjának egyetemes történetébe. Annak ellenére van ez így, hogy ma már tudjuk: a kortárs nagyhatalmak számára a Balkán-félsziget a kolonializmus egyik laboratóriuma volt, és itteni politikájuk közvetlen kapcsolatban állt az Afrika gyarmati alávételése érdekében hozott stratégiai döntésekkel. Többek között ezt igazolja az, hogy a Kongó és a Niger folyó szabadkereskedelmi és hajózási szabályozásait a Dunáról szóló nemzetközi megállapodások mintájára fogalmazták meg az 1884–1885-ös berlini Kongó-konferencián, amely konferencia története szorososan kapcsolódik az 1878-as berlini kongresszus eseményeihez.³

Jelen tanulmány azt rekonstruálja, hogy milyen körülmények között bérelt és művelt több ezer hektár földet gróf Keglevich Imre az 1890-es évek első felében az Adria keleti partvidékén, az Oszmán Birodalom albánok lakta területein. Keglevich vállalkozása mellett bemutatom a földet bérbe adó nagybirtokos Vlora-család történetét, akik a későbbiekben az osztrák–magyar külpolitika szövetségesei lettek. Elemzem a Keglevichet meglátogató Berzeviczy György albániai kalandjait, és végezetül koloniális olvasatot adok e három perspektívából feltárt eseménysorozatnak a nemzetközi párhuzamok és levéltári források alapján.

A helyszín

A Keglevich által bérelt négy faluból (Frakulla, Çerven, Ferras és Zhuka) ma már csak kettő létezik: Frakulla e Madhe és Ferras. A két falu a Vlorai-öböl közelében, Fieri városától 10–

¹ Sauer (Hrsg.): *K. u. k. kolonial Habsburgermonarchie*, 7–8.

² Kann: *Trends Towards Colonialism in the Habsburg Empire*, 164.

³ Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA) XL, Kt. 211, Colonial-Erwerbungen in Afrika (Berliner Konferenz 1885), Acte Général de la Conférence de Berlin, 6.; Ruthner: *Bosnien-Herzegowina als k.u.k. Kolonie*, 43–44.; Ruthner: *Habsburgs, Dark Continent*, 227.

15 km-re délnyugatra, egy mezőgazdasági szempontból nagyon termékeny vidéken, a Vjosa-folyó két partján található, egymással szemben. A másik két falu ezek közelében lehetett, valószínűleg szintén egymással szemben.

A dél-albániai⁴ folyóvölgyeket (Drino, Vjosa, Osum, Semeni) magas hegyláncok választják el egymástól. E folyóvölgyek, bár szomszédosak egymással, illetve szoros földrajzi közelségben találhatóak egymás mellett, a közlekedési és éghajlati adottságok miatt négy eltérő kulturális világot alkottak. A Vjosa folyó völgye elsősorban jó földjével, gazdag vízhozamával tűnt ki. Klimatikus szempontból az érintett négy falu még a mediterrán világ részét képezte; egyik legjellegzetesebb kultúrnövényük a gránátalmafa volt.⁵

A földrajzi Albánia az infrastruktúra és az anyagi kultúra szempontjából az Oszmán Birodalom legelhanyagoltabb területei közé tartozott. Bár a négy falu szinte látótávolságra volt a tengertől, a Vjosa-torkolatától közel három-öt órába telt a falvakhoz vezető 15–16 km-es út megtétele. Bár Vlora és Fieri közelsége miatt itt viszonylag jó, zúzottkővel borított utak voltak a városok körül, földszegéllyel, árokkal vagy kisebb gátakkal védve, egy nagyobb zápor vagy hirtelen jött áradás már komoly akadályokat gördített az utazók elébe. Ilyenkor a lovakat, öszvéreket és szamarakat felváltották a bivalyok húzta szekerek, mert a sáron csak ezen állatok fizikai erejével lehetett keresztülvergődni.⁶ Ezt a világot az ún. „nagyházak” (*shpia e madhe, porta e madhe*), illetve a bej- és aga-családok vezette latifundiumok uralták, ahol a parasztok rendkívül szegényes eszközökkel, többszáz éve elavult módszerekkel művelték a földet. Aki itt európaiként mezőgazdasági vállalkozásra adta a fejét, csaknem akkora elszántsággal kellett bírnia, mintha Afrikában tette volna ugyanezt. A befektetés körülményei fizikai és pénzügyi értelemben roppant hasonlóak voltak.⁷

Egy befolyásos albán „nagyház”, a Vlora-család – egy kollaboráció kezdetei

A Vlora nagyház, amely a 16. század óta az Oszmán Birodalom politikai elitjéhez tartozott, az 1840-es években fellázadt a *Tanzimat* reformok ellen, és elvesztette birtokainak túlnyomó többségét. Egyedül patinás nevét tarthatta meg. Ebből a szegénységből több családi ág soha nem tudott kikeményedni. Ilyen ághoz tartozott Ismail Qemal Vlora (1844–1919), a független Albánia proklamálója, az első albán miniszterelnök.

A szultáni hatalom a lázadást követően azonban korántsem feledkezett meg a családról. Tekintve, hogy évszázadokig hű hivatalnokai voltak a birodalomnak, és a befolyásos muszlim családokhoz tartoztak, az állam iskoláztatta a család kiskorú fiait, és jól képzett, sok nyelvet beszélő hivatalnokokat faragott belőlük a maga számára. Közülük tehetségével az említett Ismail mellett különösen Ferit (1851–1914) tűnt ki.⁸ Ferit Vlora (törökösen: Avlonyalı Ferid) a híres ioanninai Zosimea⁹ diákja volt, ahol a perzsa, török és oszmanli mellett megtanult franciául, olaszul és görögül is. Közigazgatási és jogi tanulmányai elvégzése után 1874 és 1879 között Boszniában töltött be több posztot, majd a Közel-Keleten hivatalnokoskodott. 1893–1898 között államtanácsos (Şuray-i Devlet) volt Isztambulban. 1898-ban Konyába nevezték ki valinak, ahol a vilajet történetének legismertebb és legeredmé-

⁴ Albánia ekkor földrajzi fogalom, azt a területet értik alatta, ahol a korban az albán etnikum többsége egy tömbben élt.

⁵ Jaray: *L'Albanie inconnue*, 24.

⁶ Barbarich: *Albania*, 277–321.; Baldacci: *Itinetari albanesi (1892–1902)*, 445–513.

⁷ Sedlmayer: *Die Landwirtschaft Albaniens*, i. m.

⁸ Kirmizi: *Experiencing the Ottoman Empire*, 42–66.

⁹ Elsie: *A Dictionary of Albanian Religion, Mythologie, and Folk Culture*, 133.

nyesebb vezetője lett: hivatali ideje alatt óriásit fejlődött a tartomány infrastruktúrája és gazdasága. Eredményeire felfigyeltek a fővárosban dolgozó befolyásos külföldi pénzemberek: közigazgatási, illetve általában vezetői képességeit az Oszmán Bank vezetője, a svájci Louis Lambert és a német nagykövet, Adolf Hermann von Biberstein folyamatosan dicsérték a szultánnak. Bár egy „arnauta” kinevezésének voltak török ellenzői, de végül is részben a konyai tevékenységének köszönhetően 1903-as nagyvezíri kinevezését.¹⁰

Ferit testvére, Syrja (törökösen: Avlonyalı Süreya, 1860–1940)¹¹ alapos orientális és szolid európai képzést követően hozzálátott, hogy rendbeszedje a család anyagi hátterét. Rendkívül jó gazdasági érzékkel, családjá társadalmi presztízisére és politikai kapcsolathálójára támaszkodva, különböző pénzügyi műveleteken keresztül, kitartó munkával visszazerezte a családi birtokok többségét. Az a családi ág, ahova ő tartozott, a századfordulóra anyagi szempontból is visszakapaszkodott az albániai nagyházak közé.¹²

A családi birtokok visszaszerzésében és modernizálásában komoly szerepet játszottak Syrja Vlora olasz és osztrák–magyar kapcsolatai. A bej az 1880-as években számos publicisztikát írt különböző isztambuli újságoknak, amelyekben javasolta az európai gazdasági befektetések állami engedélyeztetését. Az aktív bej állandóan azon gondolkodott, hogyan tudná a családi birtokokon zajló mezőgazdasági termelést modernizálni és ezzel megsokszorozni a bevételeket. Egyik elképzelése az volt, hogy európai telepéseket hív be, hogy azok a Vlora-birtokok valamelyikén mintagazdaságokat hozzanak létre, ahol a környék albán parasztjai korszerű agrártechnikai újdonságokkal ismerkedhetnek meg, és ahol új termelési módszereket sajátíthatnak el. 1888-ban sikerült is elcsábítania huszonkettő italo-albán (arbërësh) családot Kalabriából, akik korszerű tudásuk mellett ráadásul anyanyelvként beszélték az albán egyik archaikus nyelvjárását. A telepések érkezését azonban rossz szemmel nézték a lokális és birodalmi hatóságok, mivel felbukkanásuk időben egybeesett azzal az olasz állami elgondolással, amely olasz állampolgárságú telepések albán területre küldésével készítette volna elő az Adria keleti partvidékének olasz befolyás alá vonását. Az oszmán hivatalnokok végül 1891-ben közigazgatási eszközök segítségével elűzték a kalabriai családokat.¹³

Syrja Vlorának ekkor az az ötlete támadt, hogy Ausztria–Magyarországon keres befektetőket, amihez csak Korfura kellett utaznia. Mivel Erzsébet császárné és királyné rengeteg időt töltött Korfun, a környező görög szigetek az Ausztriából és Magyarországról induló turisták kedvelt célpontjai voltak; őket csak át kellett csábítani az Oszmán Birodalom területére. Syrja azzal győzködte a közép-európai arisztokrata turistákat, hogy a Jón-tenger albán partvidéke lehetne az osztrák–magyar *Côte d'Azur*, ahol nyaralóként, befektetőként vagy akár vadászként is élményeket gyűjthetnek. Az egyik első villát a Jón-tenger albán oldalán a magyar Eszterházy Angelika grófnő (1842–1921), Keglevich Imre édesanyja építtette.¹⁴

Bár nem tudni, hogy Syrja bej és Keglevich Imre gróf (1862–1895) hol, mikor és hogyan találkozott, tény, hogy az ifjú magyar arisztokrata kedvet érzett arra, hogy mezőgazdasági vállalkozóként modernizálja a Vlora-birtokok egy részét. 1890-ben két évre haszonbérbe vett mintegy 7000 hektár földet az említett négy falu környékén, évi 2000 Napóleon aranyért. Ez az összeg az esetet megemlítő Eqrem Bej Vlora, Syrja bej fia szerint reális összeg

¹⁰ Kirmizi: *Experiencing the Ottoman Empire*, 42–66.

¹¹ Bernath–Nehring (Hrsg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, 433–436.

¹² Clayer: *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar*, 519–523.; Vlora: *Lebenserinnerungen* I., 36.

¹³ San Giuliano: *Briefe aus Albanien*, 15–16., 31.; Vlora: *Lebenserinnerungen*, I. 37.

¹⁴ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 136.

volt, és tekintve, hogy mindez két év alatt hozzávetőlegesen 80 000 koronának felelt meg,¹⁵ jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Vlora család anyagi helyzete nagy mértékben javuljon. Keglevich a bérbe vett földekre egykori észak-magyarországi birtokairól szlovák parasztokat telepített be (csak Frakullába mintegy harminc főt, akik Kistapolcsányból¹⁶ és Bars megyéből származtak), hogy magyarországi mezőgazdasági gépekkel, palántákkal és új technológiák bevezetésével a maláriától sem mentes vidéken mintagazdaságokat hozzon létre.¹⁷

Az 1890-es évek azonban még nem a nagy magyar–török turanista egymásra találások évtizede volt, legalábbis nem az albánok lakta régiókban. Syrja Vlora hiába bízott abban, hogy a magyar gróf és szlovák telepesei jelenléte kevésbé fogja zavarni az oszmán hatóságokat. A család helyi ellenségei azzal vádolták meg Syrja bejt, hogy birtokain keresztül, a mezőgazdaság modernizálása ürügyén osztrák–magyar bevándorlást és politikai térfoglalást készít elő. E célból fegyvereket halmoz fel, amelyekkel lázadásra készül. Egy alkalommal az oszmán katonai és vámhatóságok le is foglaltak egy Vlorába érkező magyar szállítmányt, de mezőgazdasági kéziszerszámokon és palántákon túl egyebet nem találtak a ládákbán. A kortárs botanikus, az albán területeken több felfedező utat is tett Antonio Baldacci emellett úgy tudta, hogy a Keglevich vállalkozása elleni hatósági fellépések mögött valójában olasz intervenció állt, mivel egy osztrák–magyar telepesprogram Olaszország érdekeiket is sértette volna.¹⁸

Egy magyar gróf és néhány tucat szlovák földműves Albániában – egy potenciális kolonizáció kezdetei

Keglevich Imre harminc esztendő volt, amikor belevágott az albán kalandba. A kortárs leírások szerint óriási termetű, közel két méter magas volt, szakállas, jó megjelenésű férfi. Kiváló szellemi képességekkel rendelkezett: Pesten jogi diplomát szerzett, a német Hohenheimban pedig gazdaságit; kora elismert mezőgazdasági szakértőjének számított. Imponáló testi adottságai ellenére nem volt egészséges sem testben, sem lélekben. Apja spártai módon nevelte, hogy ne ismerje a félelmet. Berzeviczy György visszaemlékezései arról tanúskodnak, hogy a fiatal gróf apja, Keglevich István (1840–1905) országgyűlési képviselő (Szabadelví Párt) és az 1880-as években a Magyar Királyi Operaház és a Nemzeti Színház állami intendánsa úgy akarta fia fizikai egészségét erősíteni, hogy heti zsebpénzét a kistapolcsányi tóba dobta talléronként, amit az alig iskoláskorú Imrének kellett a víz alól felhoznia. Mivel teste könnyű volt, egy alkalommal súlyt akasztottak a lábára, hogy könnyebben elérje a tó fenekét; emiatt csaknem megfulladt.¹⁹

A gróf már fiatal korában tüdőbeteg lett, a teleket emiatt Abbáziában vagy Egyiptomban töltötte. Bár tiszteletreméltó, nagy tudású embernek számított, a gyakorlati életben já-

¹⁵ 1 napóleon arany az 1890-es években 20 franknak felelt meg, 1 frank pedig 1 osztrák–magyar koronának. A helyi viszonyokra jellemző, hogy évi 60–80 Napóleon aranyért a nagyhatalmak konzuljai már a rangjukhoz és tekintélyükhöz illő városi házakat tudtak bérelni. Poppovic: *Bosnien und Herzegovina*, 19.; ÖStA HHStA, I/2, Kt. 473, Albanien 1896–1906, Fol. 517–736., Pisko jelentése Goluchowskynak, Üsküb, 1897. január 25., No. ninc, Elaborat über die Consularämter in Albanien, 32.

¹⁶ Ma: Topoľčianky (Szlovákia).

¹⁷ Vlora: *Lebenserinnerungen*, 37–39.; *Albánia*. Külügyi Szemle, 7. évf. (1930) 2–4. sz. 568.; *Magyar földesurak Albániában*. Budapesti Hírlap, 1891. január 21. 6.

¹⁸ Vlora: *Lebenserinnerungen*, 37–39.; Baldacci: *Itinerari albanesi*, 51.; Baldacci: *Itinerari albanesi (1892–1902)*, 322.

¹⁹ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 139–140.

ratlan volt. A nők, a kártya vagy a börze iránt sohasem érdeklődött, ellenben az alkoholnak már fiatalon rabja lett. Anyagi veszteségei főként abból származtak, hogy eredeti elgondolásait nem tudta a valóságba úgy átültetni, hogy azok működjének. Álmodozó, illúziókat kergető fiatalember volt. Az 1880-as évek elején ahhoz az arisztokrata körhöz tartozott, amely a szépipró Justh Zsigmond (1863–1894) körül szerveződött. A fiatal Széchenyi, Majláth, Szapáry, Zichy, Batthyány, Teleki és Keglevich grófok alkotta értelmiségi közösség aktívan érdeklődött a szociális kérdések iránt. Míg az apák politizáltak, addig ők Pierre Guillaume Frédéric Le Play szociológus és konzervatív társadalomfilozófus, illetve Albert de Muin társadalmi reformer katolikus eszméin nevelkedve, tudásukat külföldi egyetemeken gyarapítva, Marxot és Darwint olvasva, társadalmi reformokról beszélgettek pesti gyűléseiken. Tépelő, önmarcangoló ifjak voltak, akiket fogva tartott apjuk, társadalmi helyzetük és hazájuk feudális szemlélete. De azért bátrak is voltak, hiszen belevágtak egy-egy társadalmi kísérletbe. Keglevich Imre gróf az albánok lakta területen fogott hozzá saját „experimentális műveletéhez”, hogy szociális utópiáit egy magyar eredetű mintafarm létrehozásával valósítsa meg. Falanszterét tudományos igényességgel és szlovák parasztjainak munkarejével kívánta létrehozni.²⁰

Keglevich kalandjának egyik érdekessége, hogy családja albán származású volt. Borovszky Samu szerint a család első ismert őse, Péter Albániából került Horvátországba (14. század); utódai buzini grófok lettek, és később innen költöztek Nógrádba.²¹ A kaland másik érdekessége, hogy a nagy vállalkozást a család anyagi csődje tette lehetővé. Keglevich István ugyanis úgy tudta csak hitelezőit kifizetni, hogy eladta hatalmas kistapolcsányi uradalmát egy Habsburg főhercegnek. Hogy a család birtokait idővel vissza lehessen szerezni, István gróf a maradék pénz egy részét fiának adta, hogy földeket bérelhessen az Adria keleti partvidékén. Imre gróf feladata az lett volna, hogy mezőgazdasági tudására építve anyagiilag nagy hasznot hozó vállalkozást indítson. Mivel a mintabirtokokat a helyi albán munkaerővel képtelenség lett volna megműveltetni, Imre gróffal tartott 15–18 kistapolcsányi szlovák paraszt, akik a birtokeladás miatt kenyér nélkül maradtak. Idővel Bars megyéből is több szlovák önkéntes jelentkezett, akik csatlakoztak a vállalkozáshoz. Keglevich végül több tucat földművesnek kért útlevelet a közös külügyminisztériumban, és úti költségeiket is ő állta. Az útra rengeteg vetőmagot, kéziszerszámot, mezőgazdasági és háztartási kisgépet, illetve élő állatot (lovakat, ökröket, baromfit) vittek magukkal a jövőre telepések.²²

A bérbe vett mintegy 7000 hektár hatalmas földbirtoknak számított; az albán „nagyházak” kormányozta latifundiumok nagysága 7000–28 000 hektár között mozgott.²³ Magyar szemmel a bérletért fizetett összeg is nagynak számított: bár a bérbeadó család korrektnek tartotta a 2000 Napóleon arany/év díjat, Berzeviczy Görgy szerint ez aránytalanul sok volt, hiszen a bérleti díjon felül óriási összeget kellett a befektetésre szánni. Az emberek fizetése mellett helyszínrre kellett szállítani az említett mezőgazdasági felszerelést, vetőmagot és élőállatot; ráadásul a munkát maláriás vidéken kellett megkezdeni, mégpedig a mocsaras területek részleges lecsapolásával. Nem beszélve arról, hogy a mintagazdaság felépítése nagy ellenszélben történt. A vlorai olasz konzulátus osztrák–magyar hódítási szándékot látott a vállalkozásban; a helyi albán parasztok bizalmatlanul tekintettek az idegenekre és te-

²⁰ Ambrus Lajos: *Észak géniusza. Magyar álmodók a régi Felső-Magyarországon*. Magyar Nemzet, 2003. február 15. 36.

²¹ Borovszky: *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye*, 603.

²² *Magyar főúr Albániában*. Fővárosi Lapok, 1890. november 30. 241–242.; *Magyar főúr telepítése Albániában*. Ellenzék (Kolozsvár), 1890. december 3. 3.

²³ Prifti (red. shk.): *Historia e Popullit Shqiptar II: Rilindja kombëtare*, 44–47., 59–61.

vékenységükre, de a helyi oszmán hatóságok is sportot üttek Keglevich és emberei zaklatásából. Bár a számos házkutatás és vámvizsgálat eredményeként a török hivatalnokok sohasem találtak fegyvereket vagy ágyúkat (szemben számos lapáttal, gőzgéppel, palántával és vízcsővel), sikerült ellehetetleníteni a vállalkozást. A gróft és embereit két év után kiszorították a bérleményből és hazatérésre kényszerítették.²⁴

Mindazonáltal Keglevich tevékenységét korántsem lehet eredménytelennek tartani. A már említett olasz botanikus, Antonio Baldacci ódákat zengett az Imre gróf és emberei által létrehozott mintagazdaságról. Baldacci albániai útjai során kétszer is felkereste Keglevichet annak Frakullában kiépített birtokközpontjában. Az olasz szakember szerint a telepesek eredményesen „civilizálták” az általuk művelt földet. A birtok nyugat-európai szemmel is mintagazdasággá vált, ápolt házakkal, kertekkel és szemet gyönyörködtető környezettel. A gróf jó érzékkel választott ki amerikai búza-, kukorica-, dohány-, gyapot-, len-, csicscriborsó- és babfajtákat, hogy meghonosítsa őket (például *vabutilon avicennae*, *cynanchum acutum*, *plantago bellardi*, *polygonum bellardi*, *gossypium mexicanum*). Baldacci szerint a termés minősége már az első évben versenyzett a mennyiségével. Ráadásul voltak olyan helyi albánok, akik nagyon pozitívan fogadták Keglevich joviális, embereivel kedves hangon, közvetlenül kommunikáló stílusát. Szintén Baldacci örökölte meg, hogy akadtak olyan albán „hegyi rablók”, akik önként szegődtek Keglevich szolgálatába, a helyi társadalmi szokásokat követve fegyveres kliensként. Azaz Keglevichre és magyar, illetve szlovák férfiakból és nőkből álló háztartására úgy tekintettek, mint a helyi bejek udvartartásának egyikére. Ez utóbbi jelenség bizonyosan oka volt annak, hogy végül a környék előkelői is a vállalkozás ellen fordultak. Baldacci szerint azonban a bukás nemcsak a helyiek rosszakaratában vagy az oszmán hatóságok fellépésében keresendő, hanem abban is, hogy a sok áldozattal előállított termékeket nem lehetett eladni. Keglevich mint naív vállalkozó nem gondolt arra, hogy megszervezze az eladás részleteit: a magtárakból Vlora kikötőjébe kellett volna szállítani a begyűjtött termést, és ott a megfelelő nagykereskedőknek eladni. Keglevich Imre azonban csak helyi uzsorásokkal tárgyalt, akik visszaéltek a magyar gróf tapasztalatlanságával és helyi ismereteinek hiányával; emiatt a termést nem lehetett jó áron eladni. Érdekes lenne tudni, hogy a földeket bérbe adó Vlora-család az értékesítésben miért nem segített.²⁵

Keglevich Imre Budapestre való hazatérte után néhány évvel meghalt. A mindössze harminchárom éves gróft a tüdővész vitte el. A halálhírt bejelentő nekrológok többsége méltatta Keglevich albániai vállalkozásának történetét, és sajnálattal jegyezte meg, hogy a mintagazdaságról vagy a gróf utazásairól szóló naplójegyzetek eddig még nem láttak napvilágot.²⁶

Vadászat a pénzre, az egzotikusra, történelmi emlékhelyekre, régiségekre, a vadon élő állatokra és nőkre

Keglevich Imre albániai vállalkozása izgalomban tartotta a kor magyar előkelő köreit; a gróft „kulturpionier”-nak tartották. Egyik kortársa, a fiatal Berzeviczy György (1867–?),

²⁴ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 134–135., 140.; Vlora: *Lebenserinnerungen*, 37–38.; Baldacci: *Itinetari albanesi (1892–1902)*, 322.; *Albánia*, 561–571.

²⁵ Baldacci: *Itinetari albanesi (1892–1902)*, 72., 74., 75., 114., 162–164.

²⁶ *Keglevich Imre gróf*. Pesti Hírlap, 1895. február 19. 8.; *Magyar földesurak Albániában*, 6.; *Gr. Keglevich István gyásza*. Ország-Világ, 1895. február 24. 128.; *Gr. Keglevich István gyásza*. Fővárosi Lapok, 1895. február 19. 562.

hogy imponáljon egy nemesi származású lánynak, maga is az Adria déli partjaira utazott.²⁷ Berzeviczy 1891-ben felkereste Imre grófot Frakullában, és több hónapot töltött nála. Idejét főként vadászattal és az ókori auktorok szövegeit olvasva hobbiásatásokkal töltötte. Albániából kalandos úton, lóháton indultak haza aztán mindketten. Útközben vértestvériséget kötöttek egy törzsi katonai vezetővel (bajraktár), majd meglátogatták az európai hírű katolikus mirdita törzs fejét, Prenk Bib Dodát, és Bitolán, illetve Prizrenen át érték el a szerb határt. Berzeviczy vonatkozó visszaemlékezése nem csak azért izgalmas, mert két magyar előkelő albániai kalandjait meséli el. Sokkal érdekfeszítőbb, hogy a szerző élményeit a korábban Afrikában gyűjtött vadásztapasztalatai alapján ítélte meg.

Berzeviczy György, aki az 1930-as években kirobbantója lett egy európai hírű bécsi kártya-botránynak, saját emlékei szerint már fiatal korától kezdve nagy életművész volt, és kora gyermekkorától vonzódott az egzotikus tájak iránt.²⁸ A latin, francia és német nyelven európai nemesekhez méltó kulturális nevelésben (szépirodalom, történelem, képzőművészetek, „nemesi tudományok”: öltözködés, vadászat, vívás hideg fegyverekkel és pisztollyal, társasági élet és előkelő hobbik) részesülő Berzeviczy György sok időt töltött el a család könyvtárában idegennyelvű kötetek forgatásával. Rubens festményeit böngészve itt lett szerelmese a női testnek; a többkötetes *Wilhelms Naturgeschichte* forgatása közben különösen megtetszettek neki a meztelen afrikai és indiai nők képei; és itt jött rá arra is, hogy a mitológia lengén öltözött istennői milyen vonzóak.²⁹ Az európai (francia, német, osztrák, cseh, lengyel, holland, olasz, spanyol és orosz) nemesi családok történelme mellett minden információt gyűjtött a Berzeviczy-család szoknyabolond, szerencsekártyás és életművész felmenőiről, akiket példaképének tekintett. Ennek megfelelően, saját bevallása szerint, már gyerekként titokban megleste a szerelmi légyottra elvonuló párokat; illetve megtanulta a pénzszórás mesterségét is. Kiválóan megtanult sakkozni, lóversenyezni és kártyázni. Már gimnazistaként szorgalmas látogatója volt a pesti bordélyházaknak, ahova László Mihály bentlakásos és fizetős gimnáziumából szökött ki rendszeresen.³⁰

Az érettségét követő években bejárta Franciaországot, Hollandiát és Németországot, majd hónapokat töltött Olaszországban, Nagy-Britanniában és Oroszországban is, Kijev közelében. Bárhol élt, része volt az előkelők és arisztokraták társasági életének: kártyapartikon és lóversenyeken vett részt, vadászatokra járt, párbajozott, és minden városban volt kedvenc bordélyháza. A Monte Carlóban szerencsejátékokon nyert pénzből többször betutazta a francia Észak-Afrikát vagy vadászott a brit Kelet-Afrikában. Ez az életmód persze nagy költségekkel járt, és ha Fortuna istenasszony nem állt Berzeviczy mellé, akkor a család értéktárgyainak eladásával segítette ki magát.³¹

Berzeviczy albániai kalandja azzal kezdődött, hogy egy aranyosmaróti bálon megtetszett neki a vele egykorú Kosztolányi Ilona. Ilona az elsők egyike volt a magyar nemeslányok közül, aki tudatosan sportolt, és arról volt ismert, hogy minden kérőjét kikosarazta. Berzeviczy kihívást látott abban, hogy meghódítsa és feleségül vegye. Kosztolányi Ilona azonban ellenállt, és kijelentette, hogy ő csak az olyan „kulturpioner” hősökért tud rajongani, mint

²⁷ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 134–146.; *Magyar földesurak Albániában*, 6.

²⁸ Pintér: *Botránnyok a XX. században*, 231–244.; Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 8.

²⁹ Wilhelm: *Unterhaltung aus der Naturgeschichte*, i. m.

³⁰ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 8., 13–14., 19–20., 29., 38., 41., 47., 50., 53–54., 60., 64.; Csaplár-Degovics – Jusufi: *Das ungarisch-albanische Wörterbuch von Zoltán László (1913)*, 38.

³¹ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 67., 246., 275.; *A hamiskártyás Berzeviczy a bécsi esküdtésék előtt*. 8 Órai Ujság, 1933. május 11., 4.

amilyen az idegen, vad albán nép között vállalkozásba fogó Keglevich Imre gróf. Az önértékében megsértett Berzeviczy elhatározta, hogy meglátogatja Keglevichet, és alkalmasint maga is vállalkozásba kezd.

Berzeviczy hazautazott, magához vette angol vadászfegyvereit és a családi könyvtárból minden olyan könyvet, amelyből felkészülhet az utazásra. Ezután Bécsbe ment, hogy az anyja révén rokon „Béni bácsitól” (Kállay Béni közös pénzügyminiszter) ajánlóleveleket kérjen albánföldre.³² Kállay, miután meghallgatta hivatali szobájában fiatal rokona szándékát és annak mozzatórugóit, nem tudott ajánlóleveleket adni, hiszen akkor még nem rendelkezett kapcsolatokkal a térségben. Viszont megkérte Berzeviczyt, hogy alkalomadtán gyűjtsön adatokat a Balkán ezen ismeretlen régiójáról.³³

Berzeviczy ekkor Fiuméba utazott, ahol egy pohár whisky mellett megismerkedett egy Higgins nevű előkelő angollal, aki jachtjával éppen Korfura készült. Miután Berzeviczy elintézte, hogy az angol utazó Veglia szigetén együtt vadászhasson a borsodi főispánnal, Vay Elemér báróval (1855–1931) és Pejachevich Tivadar gróffal (1903–1907 között horvát bán), vendéglátója ingyen elvitte jachtjával Korfu szigetére. Amíg Keglevich Imre meg nem érkezett ide, hogy magával vigye, Berzeviczy delfinekre és helyi görög szépségekre vadászott. Rokonán, Berzeviczy Ádám főudvarmesteren és Khevenhüller Károly osztrák–magyar konzulon keresztül arra is lehetősége nyílt, hogy megzavarhassa az itt pihenő Erzsébet királyné nyugalma.³⁴ Arra is maradt ideje, hogy a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap* hasábjain bejelentse: azért utazik Albániába, hogy befektetési lehetőségeket keressen, és alkalomadtán hasonló vállalkozásba fogjon, mint Keglevich Imre gróf. (Sajnos nem tudni, hogy Kosztolányi Ilona olvasta-e a két cikket.)³⁵

Tény, hogy miután Keglevich segítségével megismerkedett a Vjosa-völgy adottságaival, Berzeviczy a befektető és gazdálkodó birtokos szemével is körbenézett albánföldön. Felmérte, hogy ez a föld valóban kiváló a különféle búza- és kukoricafajták, illetve a kerti zöldségek termelésére. Miután az első év szép termést hozott minőségben és mennyiségben is, nem értette, hogy barátja, Keglevich Imre miért akar áttérni a biztos haszonnal kecsegtető fajtákról a gyapot- és ricinustermelésre. Ahogy azt sem értette, hogy Imre honnan vette azt a bolond ötletet, hogy a Vjosa-folyó partján hemzsező teknősbékákból konzervet gyártson, és azt a Monarchia piacain értékesítse.³⁶

Berzeviczy az első benyomások alapján már tudta, hogy Kosztolányi Ilona keze nem ér annyit, hogy mezőgazdasági vállalkozásba kezdjen miatta Dél-Albániában. Megérkezésük után hamar közölte Keglevichcsel, hogy nem akar „kulturpionír” lenni, csak „a vadászat és a hely misztikuma” érdekli. Ennek szellemében is cselekedett: naphosszat olyan ókori auktorok írásai alapján utazta be a tengerparti területeket, akik részletes leírásokat hagytak hátra az itt található ókori (hellén, illír és római) romvárosokról: Oricumról, Butrintiről vagy Apollóniáról. Apollóniában Berzeviczy, helyi ortodox szerzetesektől engedélyt kérve, amatőr ásátásokba is kezdett, és jópár kisebb szobor-és cserépedénytöredéket talált (sajnos nem tudni, hogy ezek később hova kerültek). A vadászat hasonló forgatókönyvet követett: Homérosz szerint „Hádész bejárata” az akrokerauni földnyelv csúcshirtjén volt (Ἀκροκεραυνία; ma: Maja e Çikës) – aminek tengerbe nyúló lábánál Berzeviczy fókára va-

³² Kállay Béni anyai nagymamája, Fáy Anna Mária Borbála révén volt rokona Berzeviczy György édesanyjának, Fáy Konstanciának.

³³ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 129., 134–136.

³⁴ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 136–139., az idézet: 138.

³⁵ *Magyar földesurak Albániában*, 6; *Magyar urak Albániában*. Pesti Hírlap, 1891. január 22. 8.

³⁶ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 140.

dászott. Az akkor még feltáratlan Butrinti romvárosában és vadregényes mocsaras környékén vaddisznókat üldözött, és zsákmányát egy jón oszlop tövében ejtette el. De lőtt hiúzra, szalonkára, zergére és pelikánra is. Mindezek azért számítanak érdekes adatnak, mivel a kortárs források szerint Észak- és Közép-Albániában az erdők nem nyüzsögtek az élettől: a korábban őshonos állatvilágot a 19. század végére teljesen kiirtották a helybeliek.³⁸

Voltak ugyanakkor az útnak tragikus és tréfás pillanatai is. Tragikus élmény volt, hogy a késő tavaszi nagy melegben Keglevich magyar lovásza át akarta úsztatni a lovakat a megáradt Vjosán. A folyóban azonban elveszítette az egyensúlyát, és fuldokolni kezdett. Imre gróf utána ugrott, hogy megmentse az életét, de a sodrás őt is magával ragadta. Berzeviczy ekkor maga is vízbe vetette magát, de csak Keglevichet tudta kimenteni; a lovászt elsodorta a víz, és később sem találták meg. Ugyanígy tragikus volt, hogy Frakullában az albánok felgyújtották Keglevich takaros udvarházát, tiltakozásul a gróf mezőgazdasági tevékenysége miatt. Ugyanakkor tréfás, bár egyben kellemetlen pillanata volt az albániai kalandnak, amikor a két magyar nemes meglátogatta a Vlorá-család rezidenciáját Vlorá kikötővárosában. A vendéglátók büszkén mutatták meg egyik felmenőjük több száz éves, damaszkszi acélból készült görbe kardját, amit Berzeviczy azon melegében karikába hajtott és eltört – a hajlékony toledői acéllal ellentétben ugyanis a damaszkszi acél nem volt rugalmas.³⁹

Miután a gazdálkodás lehetetlenné vált, és az udvarház leégett, a két magyar nemes Szerbián keresztül hazalovagolt Magyarországra. Berzeviczy visszaemlékezései szerint Kosztolányi Ilona sohasem ment férjhez.⁴⁰

Keglevich vállalkozásának koloniális értelmezési lehetőségei

A Vlorá-nagyház

Az 1870-es években az oszmán Bosznia-Hercegovinában hivatalnokoskodó Ferit Vlorá az okkupáció óta kiemelt figyelemmel kísérte a Monarchia Balkán-politikáját. Az 1890-es évek elején már pozitívan ítélte meg az osztrák–magyar muszlimpolitika hatásait. Részben ennek volt köszönhető, hogy a századfordulótól kezdve egyre tudatosabb kapcsolathálóépítésbe kezdett az Oszmán Birodalomban tevékenykedő osztrák–magyar diplomáciai kar tagjai között, illetve politikai támogatást nyújtott az ezekben az években anatóliai és közel-keleti városokban kiépülő magyar kereskedelmi levelezőhálózat tagjai számára.

Ez a pozitív attitűd volt a legfőbb oka annak, hogy az albán nyelv és etnikum sorsáért aggódó Ferit Vlorá 1896-ban memorandumot nyújtott át Heinrich Calice osztrák–magyar nagykövetnek Isztambulban, amelyben azt kérte, hogy a kettős Monarchia nyújtson politikai, gazdasági és kulturális védelmet az albánoknak a félsziget szláv és görög népeinek törekvéseivel szemben. Az emlékirat jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni: az Oszmán Birodalom egy muszlim arisztokratája és vezető tisztviselője védelmet kért a muszlim többségű albán nép számára a keresztény európai nagyhatalom Osztrák–Magyar Monarchiától.⁴¹

³⁸ Sedlmayer: *Die Landwirtschaft Albaniens*, 19.; Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 140–142., 144.

³⁹ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 141–142.

⁴⁰ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 146.

⁴¹ ÖStA HHStA, I/2, Kt. 473, Ferit bej memorandumja; ÖStA HHStA, Nachlässe, Nachlass Kwiatkowsky, Kt. 1, Manuscript, 179–181.; ÖStA HHStA, Nachlässe, Nachlass Kwiatkowsky, Kt. 2, Orange-Pallium, 180; Kirmizi: *Experiencing the Ottoman Empire*, 42–66.

Ferit bej emlékirata azonban nemcsak egy általános gondolatokat tartalmazó írásos összefoglaló volt, hanem részletes politikai tervezet is. A bej összességében nemcsak a balkáni szlávokkal szembeni protektori szerep vállalását kérte a Ballhausplatztól, hanem egy az albán nemzetté válást segítő, következetes intervenciós politika megindítását is a szultáni politikával szemben. Olyan intervenciós politikát, amelynek katonai és gazdasági vetülete van. Többek között azt javasolta, hogy az osztrák hadihajók minél gyakrabban bukkanjának fel az albán kikötőkben, illetve a Monarchia szerezzen vasútépítési és -működtetési koncessziókat az Adria keleti partján.⁴² Ferit Vlora öccse, Syrja bej egy későbbi találkozási alkalmával a katolikus Bécstől vallási protektori védelmet kért az albán muszlimok számára a szultán-kalifával szemben (!), majd javaslatot tett egy osztrák–magyar protektorátus alatt álló független Albánia megalapítására.⁴³

A Ballhausplatz a lehető legkomolyabban vette a felkérést, hiszen e két muszlim előkelő nem Ausztria–Magyarország hagyományos érdekerületéről származott. 1896-ig ugyanis a katolikus kultuszprotektorátus keretein belül alapvetően csak a katolikus albánok felett volt protektori jogköre Bécsnek. Az említett előkelők tulajdonképpen ennek a felekezeti és humanitárius protektori hatalomnak a politikai és gazdasági kiterjesztését kérték minden albán számára.

Ferit és Syrja Bej Vlora tehát összességében egy befolyásos muszlim csoport nevében a Monarchia aktív beavatkozását igényelte az oszmán belügyekbe az albánok érdekében azok legitim uralkodójával, a szultánnal szemben. Ha Afrikában vagy Ázsiában az alattvalók egy csoportja saját érdekei érvényesítéséért egy idegen európai hatalom aktív és hosszú távú intervencióját kérte uralkodójával szemben alapvetően helyi, belpolitikai természetű konfliktusuk rendezésére, a vonatkozó történeti szakirodalom a beavatkozó európai hatalom gyarmati hatalma kiépítése kezdetének tekinti azt. Egy ilyen típusú felkérés ugyanis a gyarmati uralom kiépítése egyik legfontosabb legitimációs forrásának számított a korban.⁴⁴

A Ballhausplatz, miközben a Vlora-testvérek felkérését mindvégig titokban tartotta a külvilág és a Monarchia közvéleménye előtt, hosszú távú új albánpolitika megvalósításába kezdett. Az a háromnapos konferencia, amelyen az új politika alapjait és kereteit megvitaták, 1896. november 17-én, december 8-án és 23-án zajlott le.⁴⁵ A konferenciákon a két közös miniszter, Agenor Gołuchowski és Kállay Benjámin mellett több meghívott szakértő vett részt: többek között a Bosznia-Hercegovina-szakértő Eduard Horowitz osztályfőnök (közös pénzügyminisztérium), az albán-ügyek referense és a keleti kereskedelem szakértője, Julius Zwiedinek von Sündenhorst (közös külügyminisztérium), a bombayi osztrák–magyar főkonzul, egyben az Osztrák–Magyar Gyarmati Társaság külügyminisztériumi összekötője, Norbert Schmucker, illetve Adalbert Fuchs, a gyarmati és kivándorlásügy felelőse (közös külügyminisztérium). A konferencia döntései értelmében a Ballhausplatz hosszú távú intervenciós politikába kezdett az albánok lakta szandzsákokban, amelynek 1896-tól kezdve erős koloniális jellemzői voltak, és amelyet a Vlora-testvérek valamilyen formában mindig támogattak.⁴⁶

⁴² ÖStA HHStA, I/2, Kt. 473, Ferit bej memorandumuma.

⁴³ ÖStA HHStA, Nachlässe, Nachlass Kral, Kt. 1, Memoire über Albanien, 1–25.; Nr. 5. Pisko jelentése Gołuchowskinak, Janina, 1896. április 11. In: Meta – Bello (red. shk.): *Syrja dhe Eqrem Bej Vlora*, 57–59.

⁴⁴ Hofmeister: *Die Bürde des Weissen Zaren*, 33.

⁴⁵ Schwanda: *Das Protektorat Österreich-Ungarns über die Katholiken Albaniens*, 31.; Toleva: *Der Einfluss Österreich-Ungarns*, 51–93.

⁴⁶ Csaplár-Degovics: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”, 275–277., 284.

A Ballhausplatz és a Vlora-család szoros együttműködésére legközelebb 1912-ben került sor, amikor az első Balkán-háború következményeként megalakult az önálló Albánia. Az osztrák–magyar elképzelések szerint Syrja Vlorának kellett volna megszervezni a függetlenséget kikiáltó kongresszust, és neki kellett volna proklamálni a független Albánia létrejöttét, de ez végül különböző okok miatt csak rokonának, Ismail Qemal Vlorának sikerült. Ferit Vlora súlyos betegsége miatt már nem tudott részt venni az új állam megszervezésében; ellenben Syrja fia, a Theresianumban nevelkedett Eqrem Vlora (1885–1964) igen.⁴⁷ Jelen ismereteink szerint a Vlora-nagyház első kapcsolatfelvételi kísérlete az Osztrák–Magyar Monarchia képviselővel Keglevich Imre vállalkozásán keresztül történt.

Keglevich és szlovák telepesei

A kolonializmus szónak elsődlegesen két jelentése van: újonnan feltört, mezőgazdasági művelés alá vont terület – ezt a jelenséget az indoeurópai nyelvekben gyakran nevezték „civilizálásnak” vagy „kultúr munkának” is a korban; illetve a lakosság szervezett le- vagy széttelepítésével létrehozott telephely, település(hálózat) vagy közigazgatási egység. Mindkét esetben a betelepültek bizonyos fokú kulturális ellenőrzést alakítottak ki az adott föld(terület) és erőforrásai felett. Keglevich és a vele érkező magyar, illetve szlovák férfiak és nők kialakította mintagazdaságok és lakóterületek megfelelnek e fenti definícióknak. És bár jelen ismereteink szerint a vállalkozásnak nem voltak (kül)politikai vagy koloniális céljai, tény, hogy az ilyen típusú betelepítésekből, ha kellően nagy volumenűek voltak, idővel úgynevezett telepesgyarmatok jöttek létre az Európán kívüli földrészekén.

A modernkori telepesgyarmatok ugyanis alapvetően úgy alakultak ki, hogy az adott régióba európai bevándorlók érkeztek, akik fejlettebb, importált mezőgazdasági kultúrájukra építve, lépésről-lépésre kisajátították a helyi lakosok földjeit és munkaerejét. Ennek a folyamatnak a természetes velejárója, hogy az őslakos közösségek idővel elszegényednek, kiszolgáltatottá válnak, míg az európai bevándorlók autonómiája olyannyira megerősödik, hogy gazdasági, majd politikai és katonai hatalom kerül a kezükbe. E gyarmatosítási formát az olasz imperializmus hívei már a századforduló előestéjén fontolgatták az Adria albánlakta régiói kapcsán.⁴⁸

A telepesgyarmatok alapvetően tengerentúli, Európában addig ismeretlennek számító területeken jöttek létre. Olyan helyeken, amelyek lakói nagy kulturális hátrányban voltak az érkező európaiakkal szemben, és ahol a bevándorlókat különféle betegségek tizedelték meg. Az Adria albánok lakta régiói teljes mértékben megfeleltek a potenciális gyarmat e századfordulós definíciójának.⁴⁹ Az Adria keleti partvidékének déli részét ugyanis szárazföld felőli földrajzi zártága miatt alapvetően a tenger felől lehetett megközelíteni; azaz voltaképpen tengerentúli terület volt. Albánia szinte teljes tengerparti sávját maláriát terjesztő mocsarak foglalták el. A muszlim Kelethez tartozó földszáv Európában ismeretlennek számított. Nagy kulturális különbségek voltak a potenciális gyarmatosítók, Ausztria–Magyarország és Olaszország polgárai és a gyarmatosítandók, az albánok között.⁵⁰

Keglevich vállalkozása kapcsán a korabeli publikált források utaltak rá, hogy a gróf szociális utópiákat dédelgetett magában, egy sajátos falanszter létrehozása is céljai között szerepelt. Bár erről részleteket nem ismerünk, érdemes megemlíteni, hogy a 19. századi kolo-

⁴⁷ Csaplár-Degovics: *Der erste Balkankrieg und die Albaner*, 168–201.

⁴⁸ San Giuliano: *Briefe aus Albanien*, 15–16., 31.; Wendt: *Kleine Geschichte des Kolonialismus*, 4.; Csaplár-Degovics: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”, 203–205.

⁴⁹ Ruthner: *Habsburgs ‚Dark Continent‘*, 45–48.

⁵⁰ Csaplár-Degovics: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”, 339.

nializmus-kutatások előszeretettel vizsgálják a gyarmatokon megvalósítani szándékozott vagy megvalósult szociális utópiákat.⁵¹

Bár összességében Keglevich mezőgazdasági vállalkozása elbukott, és a teknősbéka-konzerv ötlete sem valósult meg (amit vélhetően „gyarmati áruként” lehetett volna Magyarországon forgalomba hozni), a magyar mezőgazdaság a kudarc ellenére ekkor alapozhatta meg máig tartó jó albániai hírnevét. Ahogy ez volt az egyik első olyan konkrét eset, amikor kiderült, hogy az albán nagyházaknak és bejcsaládoknak anyagilag nagyon kedvező, ha földjeiket európai befektetőknek adják bérbe.

A függetlenség elnyerését követően a latifundiumokban gazdag Közép- és Dél-Albániában tömeges lehetőség nyílt termőföldek bérlésére, amikor a helyi birtokos családok az Oszmán Birodalomból való kiválás okozta gazdasági veszteségek ellensúlyozására mezőgazdasági befektetőket kerestek bevételeik növelése érdekében. Azon a területen, ahol Keglevich bérelte a 7000 hektárt, az olasz állam strómanjai versenyeztek osztrák és magyar arisztokraták (Karl Schönborn, Széchenyi László) ajánlataival. Közép-Albániában, Tirana környékén a franciák egyedüli érdeklődőkként voltak jelen.⁵²

Az első világháború idején aztán eljött a nyílt gyarmatosítási törekvések kora Ausztria–Magyarország számára is. A közös hadvezetőség és a Ballhausplatz 1917 folyamán egyeztetésekbe kezdett arról, hogy az osztrák–magyar csapatok által megszállt területeken hogyan vegyenek bérbe földeket, és hogyan hozzanak létre rajtuk osztrák és magyar állampolgárok alkotta településeket és mintagazdaságokat (*Colonisierungsprojekt in Albanien*), amelyek a háborút követően is biztosítják a Monarchia befolyását az országban.⁵³

Berzeviczy György, a globetrotter

Berzeviczy György 1936-ban megjelent visszaemlékezései érdekes műfaji keveredés jeleit mutatják. A szerzőnek a publikációval némi szépirodalmi ambíciói is voltak, és kétségtelen, hogy a visszaemlékezések több helyen a századfordulós Közép-Európára oly jellemző útirajz és úti elbeszélés (*Reiseskizzen, Reiseerzählungen*) stílusjegyeit is magukon viselik. Berzeviczy az afrikai és albániai szövegrészekben igazi koloniális figuraként jelenik meg; szerzői szemlélete és stílusa így lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy a főhős vadászként vagy globetrotterként hogyan is találkozik a „mással” és az „idegennel”. Azaz a kakániai birodalom egy magyar birodalomfélből érkező aktora hogyan veszi kulturálisan és fizikailag birtokába a Balkán és Afrika ismeretlen, egzotikus („misztikus”) tájait.

Egy adott terület, így az albánok lakta adriai partvidék kulturális birtokbavétele Berzeviczynél mindig az olvasással kezdődött. Először az ókori auktorok szövegeit vette elő, majd a térségről szóló történelmi és földrajzi publikációkat olvasta el. Ezt követte a szépirodalmi alkotások kézbevétele – és mindezt a helyszín felé tartva vagy már a helyszínen. A latin, francia, német, angol vagy magyar nyelvű olvasmányélményeiben szereplő helyszíneket lehetőség szerint rögtön az olvasás után felkereste. Minden látnivaló érdekelt: a romvárosok, kolostorok, templomok, mecsetek, temetők és egyéb történelmi emlékhelyek.⁵⁴

⁵¹ Sargent: *Colonial Utopias/Dystopias*, 300–312.; Cordillot: *Rethinking the Failure of the French Fourierist Colony*, 118–133.

⁵² ÖStA HHStA, Adm. Reg., F77, Kt. 16, Varia Albanien 1–4; ÖStA HHStA, XIV, Kt. 44, Sureya Bey Vlora.

⁵³ ÖStA HHStA, Adm. Reg., F77, Kt. 10, Pallium: Pachtungen in Albanien 3. Colonisierungsprojekt in Albanien Oblt. von Zitkovsky, [Herkunft: Kriegsministerium 1535/17 von 1917].

⁵⁴ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 8., 14., 68., 136.

Maga az utazás is a kulturális birtokbavétel része volt, hiszen Berzeviczy a helyiekkel személyes kapcsolatba lépett, ételeiket és italaikat fogyasztotta, és segítségükkel amatőr ásatásokat végzett például Apollóniában (a múlt fizikai birtokbavétele). Emellett megfigyelte a helyi (természeti) népek egzotikus és „vad” szokásait (temetés, párbaj), illetve történeteket gyűjtött és képzőművészeti tárgyakat vásárolt tőlük. Élményeiről feljegyzéseket készített az utókornak, majd irodalmi stílusban közzétette azokat.⁵⁵

Az albánlakta területek fizikai birtokbavételének két legfontosabb formája az utazás mellett a vadászat és a helyi nők elcsábítása (vagy legalábbis ennek kísérlete) volt. A vadászat Berzeviczy lételeme volt, életmódjának szerves részét képezte, bármerre is vetette a sors. Az albán erdők, tengerpart, mocsárvilág és hegyvidékek leírása, az itt folytatott vadászatok megörökítése a szerző afrikai tapasztalatainak felidézésével történt. Berzeviczy gyakorlatilag azt közli, hogy néhány óra utazás után elérhető a Monarchia kikötőiből egy archaikus terület, ahol nehezebb körülmények között lehet vadászni, mint Afrikában. Az albán (balkáni) erdő, az itt élő vadállatok és az itt felbukkanó fehér vadász (irodalmi) képei-nak nagyon erős kulturális felhangjai voltak 1918 előtt és részben még a két világháború közötti időszakban is. Az erdő volt az a hely, ahol a felsőbbrendű fehér ember (agresszív és gyerekes) ösztöneit kiélhette. A vadászat civilizációs tevékenység volt: a vadon területiális, kulturális és szimbolikus birtokbavételét jelezte. A vadász ennek megfelelően a kakániai civilizáció katonáját testesítette meg.⁵⁶

A vadászathoz hasonló „sportélmény” és életforma volt Berzeviczy számára a nők elcsábítása. Akár Európa valamelyik városában járt, akár Észak-Afrika arab vagy berber törzseit kereste fel, mindenhol az egzotikus szépségek érdekelték, pontosabban az ő érzelmi és szexuális birtokbavételük. Erre albánföldön is kísérletet tett (Apollónia környékén udvarolt az ortodox vallású Helénának); bár feltehetőleg csak a Keglevich által kivitt magyar és szlovák lányok között járt sikerrel.⁵⁷

Berzeviczy visszaemlékezéseinek koloniális olvasatát erősíti továbbá az albán területek folyamatos Afrikához hasonlítása és a szerző saját férfiaságának túlhangsúlyozása. Berzeviczy gazdag afrikai tapasztalatokat gyűjtött utazóként, turistaként, globetrotterként, vadászként és kalandorként; járt francia Algéria és Tunézia, a Szahara, az Atlasz-hegység és brit Kelet-Afrika területén, ami minden kaland ellenére fizikailag erősen igénybe vette a szervezetét.⁵⁸ Ezért nagyon figyelemreméltó, hogy a tengerparti albán területeket Afrikához képest is veszélyesebbnek ítélte meg: „Alig volt kalandosabb utazás abban az időben, mint végiglovagolni Albánián. Az epiruszi albán törzsek szerették elrabolni az idegeneket, hogy aztán váltságdíjat fizettessenek értük. Északon pedig a fegyverek sülték el gyorsan. Ha valaki csak szemet is vetett egy asszonyra, könnyen kapott golyót a hasába. Sokkal veszélyesebb volt itt az utazás, mint a legsötétebb Afrikában. [kiemelés: Cs-D.K.] Az idegen sohasem tudhatta, honnan fenyegeti veszedelem. Néhány hétig tartott az utunk, hiszen majdnem mindig lépésben haladtunk a járatlan ösvényeken.”⁵⁹

Figyelemreméltó, hogy nemcsak Berzeviczynél, hanem más, Afrikát megjárt magyar utazónál is felbukkan ugyanez a vélemény, többek között az albanológia egyik alapítójánál, Nopcsa Ferencnél is.⁶⁰ Főként ez volt az oka annak, hogy Nopcsa 1912 nyarán egy afrikai

⁵⁵ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 142., 145., 224.

⁵⁶ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 87., 124., 141.; Müller-Funk: *Kakanien revisited*, 24.

⁵⁷ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 68., 89., 99–101., 142., 175., 208., 262.

⁵⁸ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 19., 23., 27–28., 88–102., 141., 166–167., 261.

⁵⁹ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 144.

⁶⁰ Csaplár-Degovics: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”, 316–319.

tapasztalatokkal rendelkező protestáns német fejedelmet ajánlott a jövődő független Albánia trónjára, amikor Leopold Berchold gróf közös külügyminisztert megkereste egy budapesti delegációs ülészak alkalmával.⁶¹ S ez volt az oka annak is, hogy az első világháború idején Nopcsa Horthy Jenőt (1877–1953) választotta szárnysegédjének az albán fronton, mivel őt kora Magyarországon tapasztalt Afrika-vadászként tartották számon.⁶²

Afrika és Albánia kognitív összekapcsolása egyébiránt teljesen általánossá vált a világháború előestéjén Ausztria–Magyarországon. Erre jó példa, hogy a földvásárlás céljából 1913 őszen Észak-Albániába utazó osztrák állampolgárságú arisztokraták (egy Potocki és egy Pachta gróf) olyan felszereléssel érkeztek a helyszínre, mintha egy afrikai expedícióban vettek volna részt. Szintén jó példa, hogy a nagyhatalmak által közösen megszállt és katonai közigazgatás alatt álló észak-albániai Shkodra városában szolgálatot teljesítő osztrák–magyar csapatok számára 1913 nyarán egy brit mintákat követő „trópusi” kalap viselését tette lehetővé a közös vezérkar.⁶³

Berzeviczy visszaemlékezésében mind az albán, mind az afrikai kalandok kapcsán nagyon szembetűnő a férfias viselkedés, a férfiaság túlhangsúlyozása. A maskulinitás elsősorban a fizikai és férfias erőpróbákon való helytállást jelentette: megerőltető lovaglást, kitarító vadászatot, sportteljesítményeket, extrém testmozgást: hegymászást, egy megáradt folyón való átkelést (Keglevich kimentése a megáradt Vjosából), vagy a természet és emberek támasztotta veszélyekkel való tudatos szembenézést – amely teljesítményekkel a főhős felülmúlja a helyieket. De a felsőbbrendű európai utazó férfiaságát hangsúlyozta az is, ha tudatosan részese lett az albán törzsek íratlan szokásjogának: vérszerződést kötött, és vállalta a vérbosszú vagy váltságdíjfizetés kötelezettségeit. A minden földrészén magabiztos fehér férfi jellemzője továbbá, hogy ha kell, akkor az öklével is igazságot szerez magának: vállalja a verekedéseket, párbajban vesz részt, vagy nem futamodik meg a helyi természeti népek vad szokásainak kipróbálásától sem. Szintén a maskulinitás jele a nemi képességek hangsúlyozása („a férfiaság teremtő őseje”) idősebb generációk vagy más népek férfiaknak vélt vagy valós képességeivel, szokásaival szemben.⁶⁴

Természetesen távolságtartóan kell olvasnunk Berzeviczy visszaemlékezéseit, és korántsem kell hitelt adni minden állításának. Mégis, ha nemcsak történeti forrásként, hanem irodalmi alkotásként is tekintünk a műre, akkor érdemes felfedezni benne az ún. „maskulin paternalizmus” jelenségének bizonyos elemeit,⁶⁵ amelyek az indiai koloniális tapasztalatok hatására bizonyos brit szépirodalmi figurák jellegzetessége lett a 19. század derekán.

A „maskulin paternalizmussal” (Neeladri Bhattacharya fogalma) jellemezhető bátor és vakmerő birodalmi hősök romantikus kalandjaikat egyedül, félelem nélküli férfiként élték meg. Fontos volt számukra, hogy férfiaságuk ne csak önmaguknak, hanem csodálóiknak is imponáljon. Némileg idegenként mozogtak a világban, és kalandjaikon keresztül maguk te-

⁶¹ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1677, Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenographalt részének átírása, BosniacVIII/7, 1908. november 21., 333.

⁶² Elsie (Hrsg. und Einleitung): *Reisen in den Balkan*, 100., 424.; Kittenberger: *Vadász- és gyűjtőúton Kelet-Afrikában*, i. m.; Kittenberger: *A megváltozott Afrika*, i. m.; Horthy: *Egy élet sportja*, i. m.; Pollmann: *Baron Ferenc Nopcsa's Participation*, 167–186.

⁶³ ÖStA Kriegsarchiv, Militärkanzlei Seiner Majestät, Kt. 66/1-66/9 (1913), Position 66 (Marine), 69-5/11-3 de 1913, Kailer jelentése a hadügyminisztériumnak, 1913. augusztus 1., Res.Nr. 10., 7.; Elsie: *Reisen in den Balkan*, 324–326.

⁶⁴ Berzeviczy: *Az én első hatvanöt életévem*, 143–145., 217., 239.

⁶⁵ A fogalmat lásd az indiai történész munkájában, Bhattacharya: *The Great Agrarian Conquest*, 31–39.

remtették és formálták környezetüket. Tetteikkel érték el, hogy a magányból kilépjenek, és tisztelve, szeretve, félve legyenek. Ez a fajta maszkulinitás idővel hozzákapcsolódott a gentleman-lét, a becsület és a méltóság jelenségeihez (amelyek Berzeviczyre épp nem voltak jellemzők), illetve a fáradsalmakat fizikailag jól tűrő kisportolt test kultuszához. Ez a fajta hős központi szerepet kapott a brit populáris szépirodalomban, és közvetlenül hathatott a visszaemlékezéseit közreadó, a kortárs európai szépirodalmi trendeket gyermekkorától követő Berzeviczyre is.⁶⁶

Konklúzió

Bár Keglevich 1890–1891-es vállalkozásának nem voltak kimondott külpolitikai, imperialista vagy koloniális céljai, ismert, hogy a közös pénzügyminiszter, Kállay Béni nyomon követte az eseményeket, és a későbbiekben tapasztalatokat vont le belőlük. Tekintve, hogy a telepesek számára a közös külügyminisztérium állította ki a szükséges úti okmányokat, a Ballhausplatz is figyelemmel kísérte a történéseket. Annál is inkább, mivel az oszmán és olasz hatóságok a kezdetek óta gyanakodtak arra, hogy Keglevich vállalkozása mögött egy telepesprogram kivitelezésének kezdete, tudatos osztrák–magyar terjeszkedési elképzelés áll. Ha az ismert okok miatt ez nem is volt így, tény, hogy a történet albán szereplői, a Vlora-nagyház két képviselőjén keresztül a későbbiekben erős koloniális felhanggal indult 1896-ban az ún. osztrák–magyar albánakciók sora.

Keglevich vállalkozása jellegzetes protokoloniális történet, amelynek közvetve koloniális következményei lettek. Az ún. protokoloniális történetek kutatása a nemzetközi kolonializmus-kutatások szerves részét képezik. Úgy is, hogy a klasszikus gyarmattartó államok protokoloniális történeteinek jelentős részének sohasem lett folytatása, azaz nem minden kísérlet végződött tényleges gyarmatosítással a nyugat-európai államok esetében sem.

Az osztrák–magyar protokoloniális törekvések, a gyarmatosítási folyamatokat közvetlenül megelőző tevékenységek vizsgálata Ausztria–Magyarország esetében is megkerülhetetlen. E megállapításra rezonálva jelent meg az osztrák történész, Walter Sauer szerkesztésében az *Austrian Studies* 2012. évi kötete, amely tizenöt esettanulmányt foglalt magában a Habsburg Birodalom, majd Ausztria–Magyarország 19. századi tengerentúli protokoloniális vállalkozásairól.⁶⁷

A jelen tanulmány is e protokoloniális történetek sorát gyarapítja.

⁶⁶ Lawrence: *Adventures of an Officer*, i. m.; Bhattacharya: *The Great Agrarian Conquest*, 12–32., 40–46.; Brown: *Gregor Macgregor*, 39., 49.

⁶⁶ Bhattacharya: *The Great Agrarian Conquest*, 21., 39–49.; Hall (ed.): *Muscular Christianity*, i. m.

⁶⁷ *Colonial Austria*, i. m.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol Hung. 1677. Thallóczy Lajos naplói
 Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv
 Administrativ Registratur F 77, Kt. 10, 16.
 Politisches Archiv (PA) I/2. Kt. 473.
 XIV. Kt. 44.
 XL. Kt. 211. Colonial-Erwerbungen in Africa (Berliner Konferenz 1885)
 Nachlässe
 Nachlass Kral Kt. 1.
 Nachlass Kwiatkowski, Kt. 1–2.
 Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Militärkanzlei Seiner Majestät Kt. 61/1–61/9. (1913)

Nyomtatott források

- 8 Órai Ujság, 1933.
 Austrian Studies, 2012.
 Budapesti Hírlap, 1891.
 Ellenzék, 1890.
 Fővárosi Lapok, 1890. és 1895.
 Külügyi Szemle, 1930.
 Magyar Nemzet, 2003.
 Ország-Világ, 1895.
 Pesti Hírlap, 1891. és 1895.
 Berzeviczy György: *Az én első hatvanöt életévem*. Budapest, 1936.
 Elsie, Robert (Hrsg. und Einleitung): *Reisen in den Balkan. Die Lebenserinnerungen des Franz Baron Nopcsa*. Pejë, 2001.
 Kittenberger Kálmán: *Vadász- és gyűjtőúton Kelet-Afrikában: 1903–1926*. Nagybányai Horthy Jenő előszavával. Budapest, 1927.
 Kittenberger, Kálmán: *A megváltozott Afrika*. Közreműködött nagybányai Horthy Jenő. Budapest, 1930.
 Lawrence, Henry: *Adventures of an Officer in the Service of Runjeet Singh*. London, 1845.
 Meta, Beqir – Bello, Hasan (red. shk.): *Syrja dhe Eqrem Bej Vlora. Dokumente 1890–1913*. Vëllimi I. Tiranë, 2020.
 Poppovic, Ludwig: *Bosnien und Herzegovina. Volkstümliche Beschreibung der Sitten, Lebensweise und Gebräuche der dortigen Völker, sowie ein kurzer geographischer und geschichtlicher Abriss dieser Länder, nebst einer Biographie Sr. Exzellenz Josef Freiherr v. Philippovic*. Wien, 1878.
 San Giuliano, Marquis Antonino di: *Briefe aus Albanien (Lettere d'Albania)*. Deutsch von D. Schulz und W. Wichmann. Leipzig, 1913.
 Vlora, Ekrem Bey: *Lebenserinnerungen*. Bd. 1. München, 1968.

Szakirodalom

- Baldacci, Antonio: *Itinerari albanesi*. Roma, 1897.
 Baldacci, Antonio: *Itinerari albanesi (1892–1902) con uno sguardo generale all'Albania e alle sue comunicazioni stradali*. Roma, 1917.
 Barbarich, Eugenio: *Albania. Monografia antropogeografica*. Roma, 1905.
 Bernath, Mathias – Nehring, Karl (Hrsg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Bd. 4. München, 1981.
 Bhattacharya, Neeladri: *The Great Agrarian Conquest. The Colonial Reshaping of a Rural World*. New York, 2019.
 Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye*. Budapest, 1896.

- Brown, Matthew: *Gregor Macgregor: clansman, conquistador and coloniser on the fringes of the British Empire*. In: Lambert, David – Alan Lester, Alan (eds.): *Colonial Lives across the British Empire: Imperial Career in the Long Nineteenth Century*. Cambridge, 2006. 32–57.
- Clayer, Nathalie: *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar: lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë*. Tiranë, 2009.
- Cordillot, Michel: *Rethinking the Failure of the French Fourierist Colony in Dallas*. *Praktyka Teoretyczna*, vol. 29. (2018) No. 3. 118–133. <https://doi.org/10.14746/prt.2018.3.6>
- Csaplár-Degovics, Krisztián: *Der erste Balkankrieg und die Albaner. Ein Beitrag zur Geschichte der Unabhängigkeitsproklamation Albaniens (28. November 1912)*. *Südost-Forschungen*, Bd. 67. (2008) 168–201.
- Csaplár-Degovics, Krisztián – Jusufi, Lumnije: *Das ungarisch-albanische Wörterbuch von Zoltán László (1913)*. *Imperialismus und Sprachwissenschaft*. Wien, 2020.
- Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Budapest, 2022. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1zqdv8g>
- Elsie, Robert: *A Dictionary of Albanian Religion, Mythologie, and Folk Culture*. London, 2001.
- Hall, Donald E. (ed.): *Muscular Christianity: Embodying the Victorian Age*. Cambridge, 1994.
- Hofmeister, Ulrich: *Die Bürde des Weissen Zaren. Russische Vorstellungen einer imperialen Zivilisierungsmission in Zentralasien*. Stuttgart, 2019. <https://doi.org/10.25162/9783515122672>
- Horthy Jenő: *Egy élet sportja: vadászat – lóverseny – falka eredeti fényképekkel*. Budapest, 1994.
- Jaray, Gabriel Louis: *L’Albanie inconnue*. Paris, 1913.
- Kann, Robert A.: *Trends Towards Colonialism in the Habsburg Empire, 1878–1918: The Case of Bosnia-Herzegovina, 1878–1914*. In: Rowney, Don K. – Orchard, G. Edward (eds.): *Russian and Slavonic History*. Columbus OH, 1977. 164–180.
- Kirmizi, Abdulhamit: *Experiencing the Ottoman Empire as a Life Course Ferid Pasha, Governor and Grandvizier (1851–1914)*. *Geschichte und Gesellschaft*, Bd. 40. (2014) Nr. 1. 42–66. <https://doi.org/10.13109/gege.2014.40.1.42>
- Müller-Funk, Wolfgang: *Kakanien revisited. Über das Verhältnis von Herrschaft und Kultur*. In: Müller-Funk, Wolfgang – Plener, Peter – Ruthner, Clemens (Hrsg.): *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Tübingen–Basel, 2002. 14–32.
- Pintér István: *Botrányok a XX. században*. Budapest, 1969.
- Pollmann, Ferenc: *Baron Ferenc Nopcsa’s Participation in the Albanian Military Campaign of the Austro–Hungarian Monarchy in 1916*. In: Csaplár-Degovics, Krisztián (ed.): “These were hard times for Skanderbeg, but he had an ally, the Hungarian Hunyadi.” *Episodes in Albanian–Hungarian Historical Contacts*. Budapest, 2019. 167–186.
- Prifti, Kristaq (red. shk.): *Historia e Popullit Shqiptar II: Rilindja kombëtare*. Tiranë, 2002.
- Ruthner, Clemens: *Habsburgs ‚Dark Continent‘. Postkoloniale Lektüren zur österreichischen Literatur und Kultur im langen 19. Jahrhundert*. Tübingen, 2017.
- Ruthner, Clemens: *Bosnien-Herzegowina als k.u.k. Kolonie. Eine Einführung*. In: Ruthner, Clemens – Scheer, Tamara (Hrsg.): *Bosnien-Herzegowina und Österreich–Ungarn, 1878–1918. Annäherung an eine Kolonie*. Tübingen, 2018. 15–44.
- Sargent, Lyman Tower: *Colonial Utopias/Dystopias*. In: Crane, Ralph, Jane Stafford – Williams, Mark (eds.): *The Oxford History of the Novel in English: Volume 9: The World Novel in English to 1950*. Oxford, 2016. 300–312.
- Sauer, Walter (Hrsg.): *K. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Wien, 2007.
- Sedlmayer, Ernst C.: *Die Landwirtschaft Albaniens*. In: Thallóczy, Ludwig (Hrsg.): *Illyrisch-albanische Forschungen*. Band 2. München–Leipzig, 1916. 3–44.
- Schwanda, Herbert P.: *Das Protektorat Österreich–Ungarns über die Katholiken Albaniens (unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1912–14)*. Wien, 1965.

Toleva, Teodora: *Der Einfluss Österreich-Ungarns auf die Bildung der albanischen Nation 1896–1908*. Sofia, 2013.

Wendt, Reinhard: *Kleine Geschichte des Kolonialismus*. 2. Auflage. Stuttgart, 2008.

Wilhelm, Gottlieb Tobias: *Unterhaltung aus der Naturgeschichte*. Bd. 1–4. Augsburg, 1810–1812.

KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS

Hungarian Proto-Colonial Adventure in Albania at the Turn of the Century

Until recently, research of the Austro-Hungarian colonial past was almost a taboo subject for Austrian and Hungarian historiography. It did not fit into the former self-image of the Dual Monarchy to present itself as a colonial power. After 1918, the national historiographies and political elites of the successor states of the Danube Empire denied the possibility of a colonial past even more vehemently than the former Kakanian propaganda.

Present study reconstructs the conditions under which Count Imre Keglevich rented and cultivated thousands of hectares of land in the first half of the 1890s on the Eastern coast of the Adriatic, in the areas of the Ottoman Empire populated by Albanians. In addition to Keglevich's ambitions, I also present the history of the Albanian landowner Vlora family, who leased their land, and who later became allies of Austro-Hungarian foreign policy. I analyze the Albanian adventures of György Berzeviczy, a Hungarian nobleman who visited Keglevich, and I finally give a colonial interpretation of this series of events explored from three perspectives based on international parallels and archival sources.

The adventure of Keglevich was a typical proto-colonial story with indirect colonial consequences. The research of the so-called proto-colonial histories is an integral part of international colonialism research. The scrutiny of the proto-colonial aspirations and activities is also unavoidable in the case of Austria-Hungary. Present study is a contribution to this research field.

ERDÉLYI MÁTYÁS

Central European University, Department of Gender Studies/Department
of History; Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung

„Legyenek a mi gyarmataink: Dalmácia, Bosznia, Hercegovina!”

*A magyar birodalmi gondolat Havass Rezső munkáiban**

A magyar birodalmi gondolat az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésével a régmúlt idők ábrándjának tűnik a két világháború közötti közgondolkodásban, ennek megfelelően Havass Rezső imperialista propagandája 1927-es halálakor politikai és kulturális tekintetben teljesen irreleváns volt.¹ Ezzel együtt munkássága a századfordulós magyar imperialista politikai gondolkodás jellegzetes példájának tekinthető.² A magyar birodalmi gondolat minden politikai realitását elveszítette a két háború közötti Magyarországon, de Havassot a róla emlékező nekrológ ennek ellenére a „magyar imperializmus tisztalelkű rajongójaként”³ jellemzi, aki a próféták látványos hitével bízott a magyar expanzióban, és végső célja Nagy Lajos birodalmának újbóli felépítése volt. Havass „termékeny tollú író” és „magastermetű, jó-ságos magyar tudós” volt. A Magyar Királyi Földtani Intézet paleontológusa, Lambrecht Kálmán emlékbeszédében kiemelte Havass sokoldalú kötődéseit is: „polgár volt, a civis romanus értelmében”, „fanatikus magyar”, „tudós”, új gondolatok „hirdetője, felvetője és munkák elvégzője”, de emellett „közgazdasági vállalatok tisztviselője és vezetője”.⁴ Írásunk főszereplője tehát nemcsak tudós és szakíró volt, hanem a „gyakorlati tudományok” terén is jelentős tapasztalattal rendelkezett. Sokféle identitása és nyilvános tevékenysége kiváló alapot nyújt arra, hogy közelebb kerüljünk az első világháborút megelőző birodalmi gondolat működésének és sokszínűségének megértéséhez.

Havass Rezső 1852-ben született egy pozsonyi német evangélikus családban, Handtel Rezső néven. Élete nagy részében Budapesten élt, és az Első Magyar Általános Biztosító Intézet tisztviselője, a matematikai osztály vezetője volt egészen 1904-es nyugdíjazásáig, de ezután is több részvénytársaság és bank felügyelőbizottsági, illetve igazgatósági tagjaként találkozunk a nevével a budapesti cím- és lakásjegyzékben.⁵ Nyilvános szerepléseit és elismertségét jól mutatja, hogy 1910-ben a Magyar Földrajzi Társaság és az Erzsébet Népkaka-

* A jelen tanulmány a *“Let These be our Colonies: Dalmatia, Bosnia, Herzegovina!” Rezső Havass and the Outlook of Hungarian Imperialism at the Turn of the Century* címmel a *Hungarian Historical Review* folyóirat 11. évfolyam 2. számában (2022) a 359–383. oldalon megjelent írás átdolgozott változata.

¹ Havass Rezső munkásságának aktualitását mutatja, hogy imperialista eszmerendszerét egyre gyakrabban idézik: Demeter: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig*, i. m.; Holec: *Trianon*, i. m.

² Leidenfrost: *Havass Rezső* †, 59–60.

³ Leidenfrost: *Havass Rezső* †, 59–60.

⁴ Lambrecht: *Havass Rezső*, 105–106.

⁵ Budapesti cím- és lakásjegyzék. 1910. 502., 515., 537., 548.

démia alelnöke,⁶ 1902-ben királyi tanácsos címet kapott, és hosszú ideig aktívan részt vett a budapesti törvényhatósági bizottság munkájában.⁷ Havass a budapesti művelt középosztály tagjaként jelentős befolyással rendelkezett a közvélemény formálása terén.

Walter Sauer szerint a Habsburg Monarchia historiográfiáját a gyarmati múlt, az imperializmus és expanzionizmus konzekvens tagadása jellemzi. Annak ellenére van ez így, hogy a Habsburg Monarchia kormánya nem volt gyarmatellenes, és jól ismerjük a Habsburg próbálkozásokat formális, illetve informális gyarmatok létesítésére.⁸ Ugyanez elmondható Magyarország 19. századi történetéről is.⁹ Az utóbbi években ezt a revizionista irányt több kutató követte, és elsősorban Bosznia–Hercegovina Habsburg múltját kutatva a posztkolonialis elméletek fényében elemezték a Habsburg gyarmati múltat.¹⁰ Bosznia–Hercegovina történetét az 1878-as Habsburg okkupációt és az 1908-as annexiót követően tehát már nem a kortárs „civilizációs küldetés” vagy „humanitárius intervenció” keretein belül értelmezik; a tartomány Habsburg múltját gyarmatosításként próbálják értékelni, elsősorban a kulturális és gazdasági folyamatokra koncentráva. A jelen dolgotatban ehhez hasonlóan Havass Rezső munkásságát is kifejezetten a magyar gyarmati és birodalmi múlt részeként értelmezzük: a Havass által kitűzött politikai célokat ugyan nem próbálta elérni és nem is érte el a Magyar Királyság, ezek leginkább képzeletbeli célok voltak, de Havass munkássága alapján vizsgálni lehet a magyar birodalmi és gyarmati próbálkozások elméleti hátterét, egy „elképzelt” magyar birodalom összetevőit.

Havass földrajzból doktorált, és földrajztudósként is működött, de a jelen tanulmányban elemzett irodalom nagy része nem tudományos jellegű. A Dalmácia visszacsatolását szorgalmazó propagandisztikus írásokban Havass tudományos érveket vulgarizált, és ezzel támogatta, szolgálta a magyar gyarmati politikát és a gazdasági terjeszkedést. Példája bizonyítja, hogy a tudomány, a politikai mező és a birodalmi struktúrák közötti kapcsolat nem hierarchikus, de nem is egyirányú.¹¹ Havass útleírásai tudományos eredményekre is támaszkodtak (földrajz és történelem), de a tudományos eredményeket a gyarmati propaganda politikai eszközeivé alakította. Ezzel egyidőben a Balkánt érintő földrajzi és történeti kutatás is hasznot húzhatott a Magyar Királyság esetleges gyarmati kilátásainak kiaknázásaiból. A birodalom tehát aktívan kihasználta a tudományos eredményeket saját politikai céljainak megvalósítására (*Az Osztrák–Magyar Monarchia képekben és írásban* című kiadvány egy nyilvánvaló példa), de a tudomány is képes volt hasznot húzni a birodalmi elképzelésekből. A birodalom tehát egyfajta „segítő tér”-ként (*facilitating space*) jelenik meg: a kutatók mobilitásán túl a birodalmi tér már önmagában is tág terepet nyújt a földrajzi kutatások számára.

Ennek alátámasztására magyar részről elég megemlíteni Strausz Adolf vagy Havass Rezső munkásságát, mivel számukra a birodalmi érdekszféra a gazdasági-földrajzi érdeklődés alapját és az empirikus kutatás hátterét is jelentette. Havass és Strausz tudományos érdeklődése egyértelműen a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság fennállásához kötődött.

⁶ Budapesti czim- és lakásjegyzék. 1910. 365., 541.

⁷ *Új királyi tanácsos*. Budapesti Hírlap. 1902. június 29. 6.

⁸ Sauer: *Habsburg Colonial*, 5–23.

⁹ Csaplár-Degovics: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”, 14–40.

¹⁰ Aleksov: *Habsburg 'Colonial Experiment'*, 201–216.; Born–Lemmen (Hrsg.): *Orientalismen in Ostmitteleuropa*, i. m.; Donia: *The Proximate Colony*, 67–82.; Feichtinger –Prutsch –Csáky (Hrsg.): *Habsburg postcolonial*, i. m.; Gingrich: *Kulturgeschichte*, 279–288.; Heiss –Feichtinger: *Distant Neighbors*, 148–165.; Šistek (ed.): *Imagining Bosnian Muslims*, i. m.

¹¹ Arend (ed.): *Science and Empire in Eastern Europe*, i. m.; Ash: *Science in the Metropolis*, i. m.

Jól szemlélteti a helyzetet, hogy mind a két tudós egy csapásra felhagyott korábbi tudományos érdeklődésével a Habsburg Monarchia felbomlását követően. Strausz Adolf (1853–1944) a Keleti Kereskedelmi Akadémia tanáráként (1891–1918) számtalan könyvet publikált a balkáni országok kulturális, politikai és gazdasági sajátosságairól. Strausz utolsó nagyobb jelentőségű gazdasági publikációja a Balkán geopolitikai jövőjét tárgyalta, külön kitérve a Török Birodalom helyzetére.¹² A háborút követően azonban Strausz felhagyott a Balkánt érintő tudományos érdeklődéssel, és élete hátralevő részében egyetlen nagyobb monográfiájában a római zsidó hitközség történetével foglalkozott.¹³ A Monarchia felbomlása más szempontból is hirtelen törést jelentett tudományos pályafutásában. A Keleti Akadémia a biztos megélhetés mellett Strausz tanulmányi útjait és a könyvei kiadását is támogatta, az intézmény feloszlásával mindez megszűnt.¹⁴ Ugyanez elmondható Havass Rezsőről is. Havass több mint száz cikket, esszét és könyvet publikált 1878 és 1916 között, de élete utolsó tíz évében csak négyszer publikált. Tudományos és propaganda tevékenységét 1918-at követően majdnem teljes mértékben felfüggesztette.

A jelen tanulmány elsődleges célja az, hogy a magyar gyarmati célkitűzések fogalmi hátterét vizsgáljuk Havass Rezső Dalmácia visszacsatolására irányuló propagandáján keresztül. Mindez természetesen magában foglal egy sajátos nézőpontváltást is. Magyarországra nem gyarmati hatalomként tekintünk, hiszen nem volt az, hanem egy sikertelenül gyarmatosítani igyekvő államot látunk benne, amelynek jól meghatározott gyarmati céljai voltak. Különösen érdekel bennünket az, ahogyan a különböző tudomány- és szakterületek érintkezésbe léptek egymással, kölcsönözték egymás fogalmi kereteit, és ahogy Havass és társai vulgarizálták a tudományt és a tudományos eredményeket. A századforduló és a háború kitörése között eltelt időben a gyarmatosítás gondolata és gondolkodásmódja a közgondolkodás szerves részévé vált,¹⁵ mivel folyamatosan jelen volt a napi sajtóban, a politikai közbeszédben, emlékkönyvekben, utazási kalauzokban, még az iskolai kirándulások esetében is meghatározóvá vált. Havass számára Magyarország egy gyarmatosító birodalmat jelentett, amelynek jól meghatározott politikai céljai voltak (például Dalmácia visszacsatolása és gyarmatosítása), ezért is hívja legtöbbször „magyar birodalomnak” magyar királyság vagy Magyarország helyett. Havass közéleti munkásságában ennek jegyében a tudományos eredményeket alárendelte a politikai céloknak, ezzel együtt azonban munkáiban továbbra is követte a tudományos logikát. Ebben a keretben a jelen dolgozat Havass munkássága alapján a magyarországi birodalmi gondolat megjelenéseit vizsgálja: Mik voltak a magyar birodalmi gondolat összetevői? Hogyan viszonyult az imperializmus más megjelenési formáihoz, például a gazdasági térnyerés gondolatához? Mennyire terjedt el a közgondolkodásban a századforduló időszakában? Ezeket a kérdéseket három kisebb esettanulmányban fogom megválaszolni. Először a magyar gazdasági terjeszkedés leírását vizsgálom Havass írásaiban, különösképpen Dalmácia helyét ebben a folyamatban. Azután a vasutat mint a gazdasági terjeszkedés legfontosabb eszközét elemzem, és bemutatom, miképpen szolgálhatták a dalmáciai vasutak a magyar impérium érdekét. Végül a Dalmácia visszacsatolását támogató kulturális és történeti érveket fogom górcső alá venni.

¹² Strausz: *Az új Balkán félsziget és a török birodalom*, i. m.

¹³ Strausz: *A római ghettó*, i. m.

¹⁴ Erdélyi: *A Keleti Kereskedelmi Akadémia és az orientalisták*, 32–53.

¹⁵ Csaplár-Degovics: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”, i. m.

Gazdasági és területi terjeszkedés

Havass Rezső egyik legtöbbet idézett cikke a Budapesti Hírlapban 1902-ben megjelent manifesztó a „Magyar imperiálizmus”-ról.¹⁶ A cikk szerint az imperialista politika célja az Árpádok és Anjouk tekintélyének és hatalmának helyreállítása. A leggyakrabban előkerülő téma a Nagy Lajos korabeli Magyar Királyság területi integritásának, hatalmának és tekintélyének újraélesztése. Azonban a korabeli szemlélő számára a legnagyobb probléma az osztrák birodalomféltről való gazdasági függőségében volt keresendő. A megoldás tehát Havass szerint csak gazdasági jellegű lehet: Fiume már teljesen beépült, ott nincs lehetőség a forgalmi szükségletek kielégítésére és növelésére, más tengeri kikötőkre van szükség a magyar gazdaság elősegítésére. A gyógyírt ebben a helyzetben elsősorban Dalmácia Magyarországhoz visszacsatolása jelentheti, szól gondolatmenete. A dalmát tengerpart kikötői és városai elmaradottak és kihasználatlanok, és a magyar kereskedelmi hálózatba való bekapcsolásuk biztosíthatja a magyar gazdasági terjeszkedés geopolitikai alapját. Lényegében ez jelentette Havass számára saját hazafias küldetésének lényegét, és ennek érdekében mozgósított földrajzi, kulturális, történeti és politikai érveket a visszacsatolást tárgyaló propagandájában: „...a magyar imperializmus hívei nem fantasztikus légváratokat akarnak építeni a magyar nemzet színe előtt, hanem arra törekcszenek, hogy ama tényezők, a melyek kalandos vállalkozások nélkül, a nemzetünk történetében gyökerező törvényes alapon, s a monarchia hatalmi állásának megrendítése nélkül, megszerezhetők, a magyar nemzet szellemi és anyagi fölvirágzására és dicsőségének öregbítésére érvényesíttessenek.”¹⁷ Fontos adalék, hogy Havass nem az Osztrák–Magyar Monarchia lebontásában látja Magyarország gazdasági fejlődésének kulcsát, hanem a Monarchia belső hatalmi struktúrájának átalakításában és a magyarok Monarchián belüli gazdasági előretörésében. Ezzel kapcsolatban aktív kereskedelem- és iparpolitikára van szükség a Balkánon: a balkáni vasúti hálózat magyar ipari és kereskedelmi érdekek szerinti bővítésére és a magyar termelőket előnybe hozó külkereskedelmi politikára.

Havass a manifesztó fényében értékelte a gazdaságpolitikai beruházásokat, de minden politikai javaslatot is, így például a Monarchia lehetséges trialista átalakítását is. A Magyar Földrajzi Tanács nagybecskereki nagygyűlésén elhangzott előadásában 1909-ben például a trializmus eszméjét egyenesen Magyarország tudatos gyöngítéseként értelmezte. A trializmus segítségével az osztrákok célja – Havass szerint – „nemzeti erőnknek meggyengítése”, valamint „lehetetlenné tenni a gazdasági függetlenségünket”.¹⁸ A harmadik, délszláv állam azonban működésképtelen lenne a Monarchia „törpe” tagjaként, esetében hiányzik a nemzeti egység, habár az Magyarország esetében is hiányzik, ismerte el Havass. Azonban a magyarok egy „kulturállamot” alkottak, és ez véleménye szerint segítette a probléma áthidalásában: „Magyarországnak geográfiailag zárt területe, történelmi multja, a tizmillió magyarnak számbeli, anyagi és szellemi ereje minden versengést kizárván, biztosítja a magyarságnak a vezérszerepet.”¹⁹ Arról azonban nem szólt Havass, hogy Ausztriában még kevésbé találhattunk nemzeti egységet ebben a korban.

A másik probléma a trializmussal, folytatja érvelését, az, hogy a tervezett délszláv állam kereskedelmi forgalmával és gazdasági életével teljesen a szomszédos „magyar birodalomra” lenne utalva. A Monarchia délszláv területei ugyanis szerinte földrajzi és gazdasági érte-

¹⁶ Havass Rezső: *Magyar imperiálizmus*. Budapesti Hírlap, 1902. január 12. 11. sz. 1–2.

¹⁷ Havass: *Magyar imperiálizmus*, i. m.

¹⁸ Havass: *A trializmus földrajzi szempontból*, 382.

¹⁹ Havass: *A trializmus földrajzi szempontból*, 382–383.

lemben Magyarországhoz tartozó területek: „Ha a Magyar Birodalom testéhez tartozó Bosznia-Hercegovina Ausztriához kerülne, ez olyan képtelenség lenne, mintha például Tirolt Magyarországhoz kapcsolnák.”²⁰ A trializmussal kapcsolatos ellenérvek egybeesnek a Dalmácia visszacsatolása melletti érvekkel. A magyar birodalom és a délszláv államok közötti kapcsolatot hierarchikusnak, de mind a két fél számára gyümölcsözőnek képzelte. Habár a magyar birodalom gazdasági fölénnyel bírt, a magyarok kötelessége, hogy a „civilizáció gyümölcsseit” megosszák a délszláv népekkel. Fentebb Havass szóhasználatát követve végig „magyar birodalomról” írtunk, hiszen cikkében legtöbbször ezzel a kifejezéssel illeti a magyar államot: „Nekünk, a nagyobbaknak, az erősebbeknek kötelességünk, hogy a régi magyar politika szellemét követve, birodalmunk délvidékéhez közeledjünk. [...] A magyar kultúra szövétét vigyük le a délszlávok közé s az Adriai tenger partjára s annak fénye gyűjtse körénk az ottani népeket.”²¹

Dalmácia visszacsatolása már a 19. században is inkább fantazmagória, mint politikai realitás volt, amit jól tükrözött az osztrák birodalomfél reakciója (vagy a reakció teljes hiánya), valamint a magyar politikai elit apátiája. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne tettek volna lépéseket a gazdasági terjeszkedés irányába (erre példa az ogunin–knini vasútvonal és a kereskedelmi külpolitika), amelyek Bécsből is kiemelt figyelmet kaptak (erre példa a Havass által is említett, a dalmát ipar támogatására létrehozott egyesület). Mindez az imperialista ideológia egy másik összetevőjére is rámutat, mégpedig a gyarmatosítók civilizációs küldetésére és a központ és periféria között fennálló hierarchikus viszonyra. A *Fényben* című trilógia első darabjában Kálmán király nyilatkoztatja ki a magyarok civilizációs misszióját: „Legyünk eggyek a dalban mindnyájan! Ahogy a folyóvizek összeömlenek és tenger lesz belőlük, nagy, hatalmas és győzhetetlen tenger, népeink is így egyesüljenek óriás egésszé. Fejedelemasszony, én mai látogatásom emlékére tornyot építettek ide, amely időtlen időnkig hirdesse, hogy itt járt a magyar király, mint jó barát, aki épített és adott, nem pedig mint hódító, aki rombol és visz. Éljetek törvényeitek és régi szokásaitok szerint, senkise bolygassa meg őket. De tőletek is elvárom, hogy testvéri szívvel és hűséggel legyetek a magyar királyhoz és népéhez.”²²

A magyar uralom jótékony hatásait más befolyásos értelmiségiek is hangsúlyozták, és ezzel magyarázták a dalmátok (képzelt) lojalitását a magyarok felé. „Dalmácia olasz városai soha nem feledkeztek meg azon századokról, amelyet magyar ortalom alatt szabadságuk teljes megóvásával töltöttek”²³ – fogalmazott Marczali Henrik. Marczali szerint a dalmátok „édes mézként” emlékeznek ezekre az időkre. Havass további forrásokat talált Thallóczy Lajos írásaiban is. Az utóbbi felfedezett egy 1783-ban névtelenül írt és a magyar kancelláriának elküldött memorandumot, amely amellet érvelt, hogy Dalmácia jogilag a Magyar Királysághoz tartozik. Habár a kancellária egyetértett a következtetésekkel, a memorandumot elrejtették, mert tartalma diplomáciai konfliktust okozhatott volna a Habsburgok és Velence között.²⁴ Másutt még ennél is nyíltabban fogalmazott Thallóczy: „Dalmácia városai örömmel fogadták Ausztriát, mert megunták a velencei uralmat. A bécsi titkos levéltár s a haditanács iratai bizonyítják, hogy a városi nép, a papság s az intelligencia nem felejtette el a »magyar korona« fennhatóságát s Ausztria alatt Magyarországot értetek. Spalatóban tekintélyes párt a nádor útján folyamodott a királyhoz, hogy a magyar ko-

²⁰ Havass: *A trializmus földrajzi szempontból*, 388.

²¹ Havass: *A trializmus földrajzi szempontból*, 390.

²² Havass: *Fényben...*, 23.

²³ Marczali: *Az árpádok és Dalmácia*, 102.

²⁴ Thallóczy: *Pray György*, 523–524.

ronához csatoltassanak. A mozgalom komoly jelleget öltött, a városokban s a szigeteken ki-tűzték a magyar címert, a papok a szószelekről hirdették a magyar király iránt való hűséget. Thugut, Ausztria akkori külügyministere, azonban meghiúsította a magyar királysághoz való csatoltatást.”²⁵ Ezeket a sorokat Havass számtalanszor idézte a Dalmáciával kapcsolatos szövegeiben.²⁶ Havass álláspontja a történeti jogot illetően nem volt egyedülálló. Dús László például azt hangsúlyozta, hogy Dalmácia továbbra is a magyar koronához tartozik, mert a magyar korona sohasem mondott le a korona és a tartomány közötti kapcsolatról.²⁷ Természetesen nem mindenki értett ezzel egyet, mivel az 1868-as horvát–magyar kiegyezés kifejezetten leszögezte, hogy Dalmácia visszacsatolását a magyar birodalomhoz és nem a Magyar Királysághoz való visszacsatolásként kell érteni. Ferdo Šišić horvát történész hangsúlyozta is mindezt a dalmát kérdéssről írott kötetében.²⁸ A horvát parlament többször kérvényezte a visszacsatolást, de minden esetben a Horvát-Szlavónországhoz való visszacsatolást értettek ezalatt.

A *Dalmácia és a magyar ipar, kereskedelem* című röpiratban a gazdasági imperializmus tételeit részletezte Havass.²⁹ A kiindulópont szintén a hazai ipar pangása, sőt válságos helyzete, amely már-már fenyegeti a Széchenyi féle jövődölést, azaz, hogy „Magyarország nem volt, hanem lesz”. Ezt követően Havass kifejti a Dalmácia visszacsatolásából, azaz az 1868. évi XXX. törvénycikk esetleges végrehajtásából származó gazdasági előnyöket. Többek között a bányaipar, az aszfalt- és széntermelés eddig kihasználatlan volt a tartományban, megvannak a feltételei egy nagy méretű alumíniumipar megteremtésének, illetve fényes jövőt jósolnak a cementiparnak is, amely akár a nyugati termelők veszélyes versenytársává is kinőheti magát. További kihasználatlan természeti erőforrásokat jelent a vízenergia (vízesések kiaknázása), a bortermelés, a gyümölcsstermelés, a halászat, és a helyi viszonyok akár a teacserjék termesztését is lehetővé tennék. Dalmáciának hátrányos az, hogy az Osztrák Lloyd Társulat ezidáig elhanyagolta az Adriai-tengeren a forgalmat, így Dalmácia kikötői kiesnek a világforgalomból. A tartományban mindössze négy bank és két takarékpénztár működik, tehát a magyar pénzüzetek bőségesen találhatnának lehetőséget fiókintézetek létrehozására. Havass programja valójában egyfajta gazdasági gyarmatosítást jelentett, amely a Magyarországhoz csatolandó tartomány erőforrásait jobban kihasználva segítene egyszerre Magyarország és Dalmácia gazdasági helyzetén. Az osztrák „uralom” ellen gyakori érv volt az, hogy „Bécs” Dalmácia megszerzése óta elhanyagolta a tartományt, nem történtek jelentős fejlesztések sem kulturális, sem infrastrukturális tekintetben.

A potenciális gazdasági előnyök közül a legfontosabb a dalmát kikötők Balkán-félszigeten betöltött szerepe lehetett. Egyrésztől, érvel Havass, a dalmát tengerparton ötvényhat, kikötőhelynek alkalmas település található, amelyek mind kihasználatlanok. Másfelől a Szezei-csatorna átalakította a főbb világkereskedelmi útvonalakat, így a Földközi-tenger kikötői közvetíthetnék az ázsiai kereskedelmet. Ebben szintén nem vett részt a Monarchia, így nem használja ki kedvező fekvését. A Szezei-csatorna forgalmában az angol, a német, a francia és a holland kereskedelem is jócskán túlszárnyalja a Monarchia hajóit, annak ellenére, hogy Trieszt és Spalató (Split) rövidebb útvonalon megközelíthetők, mint a fenti országok kikötői. Az osztrákok természetesen elutasították Dalmácia elcsatolását: ez-

²⁵ Thallóczy: *Magyarország és Ragusa*, i. m.

²⁶ Havass: *Dalmácia Magyarországhoz való vonatkozásaiban*, 72.; Havass: *Magyar emlékek Dalmáciában*, 1.; Havass: *A magyarok tengeri politikája*, 115.

²⁷ Dús: *Dalmácia a magyar közjogban*, i. m.

²⁸ Šišić: *A mai Dalmácia földrajzi fejlődése*, i. m.

²⁹ Havass: *Dalmácia és a magyar ipar, kereskedelem*, i. m.

zel teljesen átengednék Magyarországnak a Balkán-félszigettel való kapcsolatot. Dalmácia visszacsatolásának hosszabb távú haszna pedig, folytatta érvelését, Magyarország gazdasági függetlenségének biztosítása lehetne, amelyre különösen a Havass által vízionált önálló vámterület létrehozását követően lenne szükség. Összefoglalva, Dalmácia jelentőségét a kiaknázatlan természeti kincsek sokasága, a kereskedelmi jelentőség adja, illetve az, hogy a magyar kivándorlók egyik lehetséges célpontja lehetne.³⁰

A korabeli gazdasági szakértők és politikai szereplők széles körben támogatták a gazdasági terjeszkedés gondolatát. Ahogy Demeter Gábor fogalmaz, „a földrajz már 1914 előtt a gazdasági, majd területi behatolás propagátora lett”.³¹ Ebből a szempontból Havass a magyar birodalmi gondolat egyik tipikus képviselője. A gazdasági terjeszkedés gondolata többféle érvrendszeren alapult. Ide tartoznak a jogi érvek (az 1868. évi XXX. törvénycikkre alapozva), a történeti jog (a magyarok hódításai az Árpádok és I. Lajos idején), a földrajzi összetartozásra és közelségre hivatkozás, a gazdasági szükségletek (különösen a nemzetközi kereskedelem terén), geopolitikai megfontolások (Béccsel szemben, de az orosz és a török birodalom, valamint Olaszország vonatkozásában is) és végül kulturális és humanitárius okok. Havass tervei különböztek Szegh Dezső³² és Strausz Adolf³³ hasonló megfontolásaitól, mivel az utóbbi kettő nem gondolt területi terjeszkedésre a gazdasági expanzióval párhuzamosan. A terjeszkedés eszközei közül az egyik legfontosabbként a helyes vasúti politikát hangsúlyozták, mivel „a saját kedvező forgalmi feltételeinket keleti relációkban más államok használják ki a maguk számára”.³⁴ Havass további szövetségesre talált Hoitsy Pál személyében, aki a *Vasárnapi Újság* szerkesztőjeként a magyar birodalmi gondolat különböző formáit a nagy nyilvánosság elé tárta. Földrajzi szempontból Hoitsy szerint a Kelet és Nyugat közé ékelt Magyar Királyság arra kényszerül, hogy a végtelenségig expanziós politikát folytasson. Szerbiát és Romániát meg kell szállniuk a magyaroknak, hogy visszanyerjék régi dicsfényüket, és asszimilálni tudják a nem magyar kisebbségeket.³⁵

Havass számára a magyarság számbeli gyarapodása erős összefüggésben állt Magyarország gazdasági hatalmával, és a nacionalista toposzokat is ebből a szemszögből vizsgálta. A *Felvidék eltótosodása* című felolvasását is az alábbi tézissel kezdte: „Ki tagadhatná, hogy a nemzet ereje annál nagyobb, minél számosabbak annak tagjai.”³⁶ Kőrösy József hasonló című publikációja³⁷ alapján megállapította, hogy a felvidéki vármegyékben szembeötlő a

³⁰ Havass számtalanszor hirdette ezt a programot különböző magyar napilapok hasábjain: Havass Rezső: *Dalmácia*. Budapesti Napló, 1903. január 14. 1–2.; *Dalmácia*. Budapesti Hírlap, 1905. december 5., 4.; *A dalmát kérdés*. Budapesti Hírlap, 1904. október 9. 4–5.; *Dalmácia és a fölirat*. Budapesti Hírlap, 1905. április 22. 2–3.; *Dalmácia visszacsatolása*. Magyarország, 1907. június 18.; *Kereskedelmi érdekeink Dalmáciában*. Magyarország, 1909. augusztus 8. Havass műveinek bibliográfiájához: *Havass Rezső könyveinek, értekezéseinek és cikkeinek jegyzéke*, 113–115. A dalmát–magyar kérdés átfogó bibliográfiájához: Fodor: *Dalmácia és a Magyar-dalmát kérdés*, 413–422.

³¹ Demeter: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig*, 137.

³² Szegh Dezső elsősorban Albániáról írt: Szegh: *Magyarország a Balkánon*, i. m.; Szegh: *Gazdasági viszonyunk Bosznia-Hercegovinához*, 827–844.; Szegh: *Gazdasági feladataink Albániában*, 779–792.

³³ Strausz: *Bosznia és Hercegovina*, i. m.; Strausz: *Az új Balkán félsziget és a török birodalom*, i. m.

³⁴ Szegh: *Gazdasági viszonyunk Bosznia-Hercegovinához*, 830.; Demeter: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig*, 83.

³⁵ Hoitsy: *Nagymagyarország*, i. m.; Demeter: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig*, 136.

³⁶ Havass: *A Felvidék eltótosodása*, 56.

³⁷ Kőrösy: *A Felvidék eltótosodása*, i. m.

községek eltótosodása, és az adatok alapján a magyarság vesztesége például Pozsony, Nyitra, Bars és Hont vármegyében több mint 100 000 fő. A hasonló statisztikai kimutatások, írta, segíthetnek kimutatni a magyarság létszámának növekedését vagy apadását, és ezzel késedelem nélküli intézkedésekre ösztönözhetnek. Egy későbbi cikkben Havass felszólalt a látszatmagyarosodás ellen is. A századfordulón a magyar nyelvtudás terjedése elsősorban a városokban és különösen Budapesten történt. Ezt már az 1899-es beszédben is külön hangsúlyozta. A népszámlálási adatokkal szemben azonban Budapesten „az életben a fele ember nem használja szívesen a nyelvet”.³⁸ Havass külön említi a főváros környékét: Pomázon például látogatásakor mindenki szerbül és németül beszélt, pedig helyiek voltak. Havass szerint „nem sovinizmus tehát, ha ez állapotok ellen felszólalunk, hanem önvédelem”, továbbá: „Ha nemzeti lélek hatná át társadalmunkat, akkor ma már minden családban és mindenütt a nyilvános helyeken; magyarul beszélnének, mert a mai társadalom már azokból a nemzedékekből való, amelyeknek kell tudniok magyarul.”³⁹ A fenti nemzeti célok leghatásosabb eszköze véleménye szerint természetesen a gazdasági terjeszkedés, és Havass a gazdasági földrajzot is ennek szolgálatába állítja. A Magyar Földrajzi Társaság ebben a szellemben alapította meg a Gazdaságföldrajzi Szakosztályt 1912-ben, amely a földrajz körébe tartozó gazdasági érdekeket igyekezett támogatni; mindez elsősorban „a nemzeti célok szolgálatában”⁴⁰ kellett hogy álljon. Havass Rezső számára a „magyarság életerejé”, tehát a magyarság számbeli gyarapodása elválaszthatatlan volt a magyar gazdasági térhódítástól. Erre épült a Dalmáciának tulajdonított szerep a kivándorlás megfelelő kicsatornázásában: Magyarország gyarmataként Dalmácia alkalmas a felesleges magyar munkaerő felszívására, ami különösen előnyös annak fényében, hogy a kivándorolt magyarokat így nem veszítené el a nemzet, ahogy az a tengerentúli kivándorlás esetében történt.

Gazdaságpolitikai eszközök: a vasút a gazdasági terjeszkedés szolgálatában

Dalmácia visszacsatolása nem volt napirenden a bécsi vagy a budapesti politikai elit felfogása szerint, de a vasúti politikának fontos szerepet szánt a politikai elit. Az 1912. évi XLVIII. törvénycikk szabályozta az Ogulin és Knin közötti vasúti összeköttetés létrehozását, amelyet egy közös minisztertanácsi megegyezés előzött meg, és a két delegáció között létrejött 1907-es pénzügyi kiegyezés is tartalmazott.⁴¹ Az utóbbiban kifejtették, hogy a két kormány megegyezett egy Rudolfswerthből (ma: Novo Mesto, Szlovénia), Möttlingenen (ma: Metlika, Szlovénia) át Karlovacig tartó vasútvonal megépítésében és Ogulin és Knin közvetlen vasúti összeköttetésének megteremtésében. Az utóbbi vonalat 1911 decemberéig kellett volna megépíteni. Az 1907-es pénzügyi kiegyezés egy másik fontos pontja a Dalmáciát érintő tarifapolitika szabályozása volt, amelyben paritást kapott a Monarchia két állama. A megegyezést Havass örömmel üdvözölte, de a magyar közvélemény nem fogadta fenntartások nélkül. A kritikák szerint a költségek túlságosan magasak voltak a várható haszonhoz képest, és az ausztriai gazdaság sokkal több hasznot húzott a Bécs és Dalmácia között létrejövő vasúti összeköttetéséből.

Havass számára a Dalmácia és Magyarország közötti vasúti kapcsolat ideális és ténylegesen szükséges eszköz volt a magyar gazdasági terjeszkedés előmozdítására: „Sajátságos,

³⁸ Havass Rezső: *A főváros magyarsága*. Budapesti Hírlap, 1906. szeptember. 4. 14.

³⁹ Havass: *A főváros magyarsága*, 14.

⁴⁰ Havass: *A földrajzi elem a magyar nemzeti célok szolgálatában*, 407–413.

⁴¹ Az 1907-es kiegyezésről részletesen: Iszlámov: *Az 1907. évi osztrák–magyar kiegyezés megkötése*, 3–36.

hogy amíg más nemzetek háborút viselnek, hogy tengerparthoz jussanak s a tengeren való közlekedést gazdasági életük függetlenítésére és fejlesztésére felhasználják: addig nálunk a tengerre való vágyódás csak jelszavakból áll, amelyek szépen hangzanak, de amelyeket nem követünk.”⁴²

A cikkben Havass Charles Loiseau francia újságíró és Guiseppe Gentilizza olasz újságíró⁴³ idézte azt bizonyítandó, hogy Dalmácia sorsa döntő befolyással lesz Magyarország nagyhatalmi megítélésére. Loiseau azonban kritikusabban tekintett a balkáni Habsburg térhódításra, mint ahogy őt Havass jellemezte. Például felhívta a figyelmet arra, ahogyan a magyarok visszaéltek politikai hatalmukkal a nem-magyar nemzetiségekkel szemben Magyarországon, különös tekintettel az országgyűlési választásokra. Loiseau szerint ezzel a magyarok csak késleltetni tudják a románok, szlovákok és más nemzeti kisebbségek politikai felemelkedését. Az államépítés helyes módja, fejtegette, a föderalizmus lenne az egységes magyar politikai nemzet kikiáltása helyett. A cikk befejezése profetikusnak tűnhet: „És mégis, szükség van a szláv előnyomulásra, és mindezt ők [a magyarok] jól tudják!”⁴⁴

Egy másik alkalommal Loiseau felhívta a figyelmet a balkáni Habsburg terjeszkedés lehetséges gazdasági és politikai következményeire.⁴⁵ A Habsburg Monarchia szeretett volna vasútvonalat építeni Szarajevó és Mitrovica között, ami alapjaiban átalakította volna a térség kereskedelmi hálózatát. Lehetővé tette volna továbbá a közvetlen vasúti összeköttetés létrehozását Bécs és Szaloniki között, ami súlyosan sértette volna az olasz gazdasági érdekeket. Loiseau ugyanezen a helyen tömören összefoglalta a civilizációs misszió lényegét: „Hogy ezt a barbár országot [Macedóniának] a civilizációval simogassuk; és miért lenne ez a feladat egyetlen nagyhatalom kizárólagos privilégiuma? Mindez azt jelenti, hogy iskolákat nyitunk. [...] Azt is jelenti, hogy felélénkítjük az ország gazdasági kapcsolatait. Tehát az olaszok egy új generációját képezzük, világiakat és egyházi személyeket, akik jobban ismerik a Schkipetare történetét és nyelvét. [...] Végül ez azt is jelenti, hogy a postát fejlesztjük.”⁴⁶

Loiseau szerint a magyar vámpolitika „imperialis” és a szerbek kizsákmányolását célozza a sertésimporton keresztül: „...és ezen a piacon, ez a nagyhatalom [Magyarország] határozza meg a feltételeket a vám- és vasúti tarifák meghatározása által és a gyakran tiszteségtelen egészségügyi szabályozások érvényesítésével.”⁴⁷ Loiseau tehát messze állt attól, hogy Ausztria–Magyarország pártját fogja.⁴⁸

A Monarchián belül is vita folyt a Dalmáciát érintő vasút nyomvonaláról és céljairól. Az *Österreichische Rundschau*⁴⁹ például megkérdőjelezte az ogulin–knini vonal (likai vonal) megépítésének értelmét, és inkább a novi–knini vonal (unavölgyi vonal) megépítését részesítette előnyben, mondván, az előbbi a magyar érdekeket szolgálja, s a magyar vasúti tarifa vonatkozott volna arra. Magyar szakértők is bírálták a likai vonalat, mivel olyan területen haladt keresztül, ahol alig volt vízforrás, ami jelentősen növelte az építkezési költségeket.

⁴² Havass: *A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége*, 1.

⁴³ Gentilizza: *II Mare Adriatico e la Questione Balcanica*, 14.

⁴⁴ Loiseau: *Le magyarisme á la salle Wagram*, 590.

⁴⁵ Loiseau: *Les chemins de fer du Balkan occidental*, i. m.

⁴⁶ Loiseau: *Les chemins de fer du Balkan occidental*, 219. Schkipetare (szkipetár) az ’albán’ egy régi-es elnevezése.

⁴⁷ Loiseau: *Les chemins de fer du Balkan occidental*, 223.

⁴⁸ Ezt a véleményt fejti ki két másik monográfiájában is: Loiseau: *Le Balkan Slave et la crise autrichienne*, i. m.; Loiseau: *L’équilibre adriatique*, i. m.

⁴⁹ *Österreichische Rundschau*, 1910. július, 69–71. Idézte: Havass: *A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége*, 75–76.

A likai vonal ráadásul 55 km-rel hosszabb volt, és megépítése 100 millió koronával többbe került volna, mint az unavölgyi vonalé. Szerintük problémát jelentett az is, hogy a likai vonal gyéren lakott és mezőgazdasági tekintetben terméketlen területeken haladt keresztül, és végeredményben inkább osztrák érdekeknek felel meg, mert elősegíti Bécs és Trieszt vasúti összeköttetését.⁵⁰

Havass elutasította ezeket az érveket, szerinte az unavölgyi vonal megépítésével Magyarország elveszítené korábbi befolyását a vasúti tarifák vonatkozásán Dalmáciában. A végső érvelés azonban az imperializmus ideológiája szolgáltatta számára. Először is a likai vasútnak köszönhetően Lika-Krbava megye „végrevalahára vasúthoz, kultúrához”⁵¹ jutna, másfelől pedig „a főcél mégis az, hogy Budapestet, hogy Magyarországot a dalmát tengerparttal összekössük”.⁵² Havass ezután Friedrich Ratzel német geográfusra hivatkozik a magyar imperialista politika alátámasztása érdekében. Ratzel az *Anthropogeographie* című művében a következőképpen fogalmazott: „Ellenkezőleg, az ígéretes, ha egy körbezárt népet át tudja törni az őt körbevevő övet és ezzel bizonyítja saját terjeszkedő képességét.”⁵³ Ratzel, aki nem mellesleg a *Lebensraum* fogalmának megalkotója is, a „Tengerhez magyar, el a tengerhez!” politikai jelszavával bizonyította, hogy Kossuth Lajos expansionista jelszavának igenis lehetnek politikai következményei. Havass szerint legalábbis a likai vonal megépítése azzal a jótékony hatással járna, hogy gátolja az osztrákok kereskedelmi terjeszkedését.

Havass továbbá felhívta a figyelmet azokra az osztrák próbálkozásokra, amelyek Magyarország gazdasági terjeszkedését igyekeztek korlátozni. A dalmáciai „szigetvasút” megépítése (amely egy gőzkompp segítségével kötné össze Isztriát és Zárát) ebből a szempontból csupán az ausztriai gazdasági terjeszkedést szolgálta.⁵⁴ Ausztria továbbá a tengeri kereskedelem feletti ellenőrzést is biztosítani akarta a Bécs és Spalató (Split) közötti vasútvonal kiépítésével. Az Österreichische Lloyd támogatása és Fiume mellett az isztriai tengerparton egy kikötő létrehozása is mind ezt a célt szolgálta.⁵⁵ Havass a fenti cikkben megismétli, amit már a likai vonallal kapcsolatban is hangsúlyozott: „A Spalatóba vezető vasútnak nemcsak azért, mert előreláthatólag jövedelmező lesz, hanem a hozzá fűződő fontos politikai és gazdasági érdekek miatt is, valamint Fiume megvédése okából is a magyar forgalmi politika körébe kell tartoznia, magyar vasútnak kell lennie.”⁵⁶

A befektetés mesés haszonnal járna, érvelt. Spalató kikötője közelebb fekszik a szuezi csatornához, mint Trieszt, Genova, Marseille vagy Hamburg, tehát fontos szerep juthat számára a keleti kereskedelem előmozdításában. De más erőforrásokat is találhatunk a régióban. A Cettina folyó két vízese ipari célokra kitűnően használható, Brazza-szigete márványtermelésre alkalmas, Spalatóban megvannak a feltételei jelentős cementipar létesítésének, de bortermele és fürdői is kihasználhatlanok.⁵⁷ Ezek a befektetési lehetőségek adják érvelése szerint a Spalató és Budapest közötti vasúti összeköttetés fontosságát. Ezzel azonban nem mindenki értett egyet. A *Vasuti és közlekedési közlöny* lapjain hamarosan

⁵⁰ Havass: *A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége*, 76.

⁵¹ Havass: *A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége*, 80.

⁵² Havass: *A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége*, 80.

⁵³ Ratzel: *Anthropogeographie*, 116.

⁵⁴ Havass: *A dalmáciai szigetvasút*. Magyar Külkereskedelem, 1910. november 19.; Havass: *A dalmáciai szigetvasút*, 1.

⁵⁵ Havass: *A budapesti-spalatói vasút*, 35–36.

⁵⁶ Havass: *A budapesti-spalatói vasút*, 37.

⁵⁷ Havass: *A budapesti-spalatói vasút*. 38–40.

megjelent egy ezzel ellentétes vélemény is, amely szerint nem érdemes akadályozni a Spalató–Bécs vonal megépülését, mert annak gazdasági haszna Magyarországra is kiterjed. Az osztrákok fő célja Spalató fejlesztésével ugyanis az, hogy a Trieszten keresztülhaladó forgalmat mérsékeljék, és nem az, hogy Fiumének teremtsenek konkurenciát. A magyaroknak inkább Fiume fejlesztésére kellene koncentrálniuk, amely a megfelelő infrastruktúra hiánya miatt eddig képtelen volt igazán versenybe szállni Trieszttel. A névtelen szerző szerint Havass írása pusztán birodalmi propagandának tekinthető, és sokkal racionálisabb hozzáállásra volna szükség: „Annyi a közvetlenebb és sürgősebb teendőnk, hogy nem érünk rá idegenben bolyongani. Mélyen fájjaljuk, hogy Dalmácia idegen ország, de ma a visszacsatolásra gondolni és különösen a magyar forgalmi politikát emez eszmétől befolyásoltatni nem volna előrelátó, gazdaságos eljárás.”⁵⁸

A közgazdász Szegh Dezső szintén az unavölgyi vasutat támogatta a likai vonallal szemben, mivel az előbbi rövidebb, olcsóbb, jövedelmezőbb és sokkal hatékonyabb lenne. Ráadásul szerinte jobban illik Magyarország addigi keleti kereskedelmi politikájához. Szegh szerint az unavölgyi vonal melletti döntést „objektív adatokkal, úgyszólván matematikai alapokon”⁵⁹ bizonyítani lehet. Havass természetesen visszautasította a kritikát, mivel szerinte az összes érintett (így a dalmátok és a horvátok is) támogatják a visszacsatolást. Fontosnak tartotta továbbá, hogy a likai vonalat a magyar királyság területén építsék, és így a magyar forgalmi politika körébe tartozzék.⁶⁰ Értelmezése szerint 1908-ban az osztrákok a visszacsatolástól való félelmükben kezdtek el hirtelen érdeklődni Dalmácia iránt. Havass úgy vélte, Ausztria sokkal többet profitált a dualista államból, mint a magyarok, pozitív kereskedelmi mérlege volt Magyarországgal szemben, és Havass olvasatában továbbra is fenn akarta tartani a magyar gazdasági függőséget. Magyarország célja ezzel szemben, érvelt, az lehet, hogy megszabaduljon ettől a függőségtől a külkereskedelem növelése révén. Fiume kikötője kicsi területénél fogva erre alkalmatlan volt, s a dalmáciai kikötők áthidalhatták volna a helyhiányt.⁶¹

Ahogy a kulturális összetartozás esetében is (lásd a későbbiekben), Havass nem az egyedüli támogatója volt a likai vonalnak. A cisztercita szerzetes Polgár Iván, aki a székesfehérvári cisztercita gimnázium tanára volt, a dalmát vasutakat a magyar vasúti befektetések egyik alapvető összetevőjének tekintette. A gazdasági racionalitást állította előtérbe: egy vasútvonal mindezek alapján csak akkor tekinthető jövedelmezőnek, ha az általa termelt bevétel fedezi a befektetett tőke kamatait, és további fejlesztéseket is lehetővé tesz. A likai vonal építésének indoklása szerint (ahogy az 1912. évi XLVIII. törvény cikk is fogalmaz) az, hogy a kereskedelmi forgalmat a MÁV vonalaira irányítsák, és új kereskedelmi kapcsolatokat tegyenek lehetővé a magyar termékek számára.⁶² Dalmácia Magyarországhoz tartozik a „történeti tények”⁶³ alapján, de a Dalmácia és Magyarország közötti vasúti kapcsolatok megteremtése mindenképpen a magyar gazdasági növekedést szolgálja, függetlenül attól, hogy Dalmácia visszacsatolása megtörténik-e vagy sem.

⁵⁸ N.: *A budapest-spalatói vasut, 299.*

⁵⁹ Szegh: *A dalmát vasuti összeköttetés, 613.*

⁶⁰ Havass: *A dalmát kérdés és a budapesti-spalatói vasut, 356.*

⁶¹ Havass: *Ausztria mozgalma Dalmáciáért, 1–2.*

⁶² Polgár: *Vasuti politikánk fontos kérdése Dalmáciában, 166–83.*

⁶³ Polgár: *Vasuti politikánk fontos kérdése Dalmáciában, 166.*

Kultúra és történelem az imperializmus szolgálatában

Havass propagandájának egyik pillérért Dalmácia kulturális és művészeti kapcsolatai képeztek. A *Dalmácia* című reprezentatív kötet jelentős részében például felsorolja azokat a kulturális emlékeket, amelyek Dalmáciának Magyarországhoz tartozását mutatják, felidézve a közös irodalmi és művészeti múltat is.⁶⁴ Az egyik ilyen példa IV. Béla király két lányának, Katalin és Margit földi maradványainak őrzése a spalatói (spliti) dőmban. Egy beszámoló szerint a „királyi hamvakat őrző szarkofágot szemét és piszok között” tárolják, mutatva a dalmátok magyarelles érzéseit, azonban Havass ezt a vádat azonnal visszautasítja; úgy véli, a visszas helyzet oka minden bizonnyal a dóm felújításában keresendő. A dalmátok magyarok iránti szimpátiája szerinte megkérdőjelezhetetlen.⁶⁵ A magyar–dalmát történeti-kulturális összetartozást kis számú történelmi példával igyekszik alátámasztani, amelyeket évtizedeken keresztül ismétel. Spalatóval kapcsolatban a már említett királyi hamvakat említi, Zárában a Kálmán király által emelt Szent Mária templomot és Nagy Lajos bevonulását, Trauban (Trogir) és Klisszában (Klis) pedig IV. Béla tatárok előli menekülését. Ezekkel a történelmi emlékekkel biztatja Dalmácia látogatására a kortársakat már 1901-ben a *Vasárnap Újságban*,⁶⁶ s ezeken a helyszíneken játszódik a *Fényben* című színműve is.⁶⁷ Annak célja az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet a magyar múlt dicsőséges időszakaira, hogy a jelen nemzedék erőt merítsen a két háború közötti szerencsétlen korban.

Az iskolai kirándulások tanúbizonyossága szerint a közvéleményben Dalmáciáról élő kép a századfordulón nagyon hasonlított Havass felfogásához. A kirándulások beszámolóit általában külön megemlégtették azokat a kulturális emlékeket, látnivalókat, amelyek a magyar kultúrtörténethez kapcsolódtak a tartományt. Zára esetében a diákok a Szent Mária templomnál, a Szent Simon-templomnál időztek leggyakrabban, továbbá a Szent Mária templom román stílusú harangtoronyát emelték ki, amelyet Könyves Kálmán építtetett. Fontos volt még a Szent Simon-templomban található ezüstkoporsó, amelyet Nagy Lajos király felesége, Erzsébet adományozott a templomnak: „...e ritka tőkeletességű, értékére megbecsülhetetlen műdarab látása fogalmat nyújtott arról a hatalomról, gazdagságról és dicsőségről, melynek Nagy Lajos korában hazánk részese volt.”⁶⁸ Ezzel kapcsolatban jegyzi meg továbbá a főgimnáziumi tanár Andor József, hogy a történelmi emlékek visszavezetnek a múltba: „Egykor – régen! A magyar hatalom virágzásakor! A magyar külpolitika hódító fényében! A nemzeti élet sodró árájában!”⁶⁹

Ezenkívül a beszámolók megemlégtették Klissza várát, ahova IV. Béla a családjával együtt menekült a tatárok elől. Egy újvidéki gimnázium tanára így kommentálta a vár látogatását: „Hogy eljár az idő a századok felett! Mily érzelemmel énekeltük el a himnuszt és kuruc nótáinkat!”⁷⁰ A „történelmi reminiscenciák ápolása”⁷¹ Spalatóban folytatódott IV. Béla lányainak sírjánál a Szent Domnius-székesegyházban, valamint Trauban, ahol IV. Béla menekülése során tartózkodott. Ehhez kapcsolódik, hogy Havass *Dalmácia* című színmű-

⁶⁴ Havass: *Dalmácia*, i. m.

⁶⁵ Havass Rezső: *A spalatói magyar ereklye*. Budapesti Hírlap, 1900. június 29. 5.

⁶⁶ Havass Rezső: *Képek Dalmáciából*. Vasárnapi Újság, 48. évf. (1901) 45. sz. 726–727.

⁶⁷ Havass: *Fényben*, i. m.

⁶⁸ Andor: *Dalmácia és Montenegró*, 11–12.

⁶⁹ Andor: *Dalmácia és Montenegró*, 9.

⁷⁰ Hauschka: *Tanulmányutunk Dalmáciába és Boszniába*, 38.

⁷¹ Székely: *Tanulmányútunk*, 41.

vével is megismerkedhettek a középiskolai diákok, mivel az iskolai tanács felhívására az Uránia Színházban megtekintették a „hazafias darabot”.⁷²

Havass sajátos birodalmi programját több középiskolai tanár is megismételte, valamint felhasználta. Az egyik budapesti kereskedelmi iskola gyorsírás tanára az iskolai kirándulás beszámolóját például a „magyar világkereskedelemtől” való álmodozással kezdte: „Magyar világkereskedelem! Vágya minden igaz magyarnak. Méltó cél nagy küzdelemre. A harctéren pedig első rajtvonalban álljanak a kereskedelmi iskolák.”⁷³ Mindezt egy költői kérdéssel folytatta: „De nem álom, ábránd vagy hiú légvár-e a magyar világkereskedelem, míg a magyar kereskedő, ha a térképen meg tudja is mutatni hol, merre fekszik a hely, mellyel üzleti összeköttetésbe lépni szándékozik, elképzelni sem tudja, milyen arra a világ sorja? Ismerik-e ott a pénzt s ami fő, a váltót?”⁷⁴

A válasz határozott nem volt, ahogy maga az iskolai kirándulás is bizonyította. Mások még ennél is részletesebben leírták a magyar imperializmus céljait Dalmáciában. A korábban már idézett Andor József számára a dalmáciai iskolai kirándulás célja az volt, hogy megmutassák a „régii magyar birodalom tengerparti őrhelyeit”⁷⁵ a diákoknak. A magyar birodalom okkal vesztette el régi dicsőségét: „...nemzeti erényeink sülyedése, s nemzeti hibáink elhatalmasodása vesztette el számunkra ezt a tündérszép tartományt.”⁷⁶ Ami megmaradt a magyar birodalmi múltból a tartományban, azért tekinthető figyelemre méltónak, mert a magyar fennhatóság fizikai lenyomata a tartományban majdnem láthatatlan, és hiába keressük a magyar múlt feltűnő lenyomatát: „A magyar uralom emlékeit hiába kerestük az utcákon. Jelülül annak, hogy nem volt erőszakos, semmire sem nyomta rá bélyegét, vagy annak, hogy a velenceiek gondosan eltűntettek minden oly jelt, mely a hü záraiaknak Nagy Lajos dicső korszakát eszébe juttathatta volna.”⁷⁷ A trstenái (Trstena) gimnázium beszámolója további bizonyítékkal szolgál a magyar birodalmi múlt jótékonyágáról alkotott képre: „Szent Balázs temploma előtt áll a Roland oszlop, melynek rúdján valamikor a magyar trikolort lengette a szél. Azt a trikolort, melynek védelme alatt biztonságot jólétet kiváltságokat s szabadságot élvezett Ragusa s melynek védelme alatt legvirágzóbb korszakát élte.”⁷⁸

Mások is megismételték ezeket a témákat, habár gyakran mellőzve az imperialista hangvételt. Az építész Bobula János Havasshoz hasonlóan írta le Raguzát 1911-ben. Beszámolóját a magyar uralomra emlékezve kezdte. Arról ábrándozott, vajon az óvárosban sétálva mikor fogja őt megállítani IV. Béla vagy I. Lajos egyik lovagja, és elképzelte, hogy Luxemburgi Zsigmond német-római császár és magyar király az állatokat és növényeket figyelte a kolostor ablakából, éppen úgy, ahogy a 20. század eleji látogatók tették.⁷⁹ Bobula azonban egy melankolikus sóhajtással elvetette az ehhez hasonló gondolatokat: „De ne időzzünk e történelmi visszaemlékezéseknél, mert csak lehangolhat bennünket erőtlenségünk tudata; tudata annak, hogy kénytelenek vagyunk némán túrni azt, hogy az »Adria gyöngye«, melyet az Árpádok oly nagy géniussal tűztek a Szent Koronára díszül, — ma ide-

⁷² Adatok az iskola történetéhez, 6.

⁷³ Székely: *Tanulmányútunk*, 15.

⁷⁴ Székely: *Tanulmányútunk*, 15.

⁷⁵ Andor: *Dalmácia és Montenegró*, 10.

⁷⁶ Andor: *Dalmácia és Montenegró*, 9.

⁷⁷ Andor: *Dalmácia és Montenegró*, 13.

⁷⁸ Ágoston: *Dalmácia*, 22–23.

⁷⁹ Bobula: *Ragusa*, 149.

gen, minden történelmi jogot nélkülöző fenhatóság alatt áll.”⁸⁰ Nem meglepő tehát, hogy a leírások szerint a városban található legfontosabb műemlék a Szent István ereklyét is őrző székesegyház.

Mások Dalmáciát pusztán turisztikai látványosságként írták le. Paulovits Sándor, aki egyébként köztisztviselőként dolgozott Tolna vármegyében, szinte az összes információt átvette útikönyvében Havass Rezső Dalmáciáról szóló könyvéből anélkül, hogy a visszacsatolást említette volna.⁸¹ Czink Lajos kereskedelmi iskolai tanár Lisszát Könyves Kálmán, IV. Béla és I. Lajos említésével írta le, de szintén bármilyen utalás nélkül a lehetséges visszacsatolásra.⁸² Az ugyancsak gimnáziumi tanár Dezső Béla a magyar-horvát szigettenger leírásakor megemlékezett IV. Béla koráról, de nem utalt közvetlenül arra, hogy Dalmáciának Magyarországhoz kellene tartoznia.⁸³ A nyelvész Erődi Béla átfogó képet nyújtott a dalmáciai turisztikai látványosságokról, és leírásában teljesen külföldként tekintett a tartományra. Szerinte IV. Béla lányainak földi maradványaival szándékosan bántak rosszul Spalatóban, aminek okát leginkább a nemzeti ellenszenvben kereste. A püspök pedig szerinte azért nem járult hozzá Magyarországra szállításukhoz, mert a magyarok nem építettek közvetlen vasúti összeköttetést Spalató és Budapest között.⁸⁴

Összegzés

Havass Rezső esete meggyőzően bizonyítja, hogy a nemzet és a birodalom nem egymást kizáró és ellentétes fogalmak a Habsburg Monarchia esetében,⁸⁵ és Havass Dalmácia visszacsatolásáért folytatott propagandájában is jól kiegészítették egymást. A gazdasági terjeszkedésnek a magyar politikai elit körében népszerű gondolata az imperializmus egyik formájaként fogható fel, amelynek segítségével remélték fenntartani a magyar politikai és kulturális befolyást a balkáni régióban. A magyar birodalmi gondolat tehát nem volt idegen Havass kortársaitól sem. Valójában a magyar birodalmi gondolat sokak politikai és gazdasági gondolkodását alapvetően meghatározta, azt sokan magukénak tekintették a századforduló idején. A Havass által is képviselt birodalmi ideológia az új vasutak építései (az ogulin–knini vonal esete) és a magyar kereskedelmi stratégiai kigondolásakor is meghatározó eleme volt a magyar álláspontnak, s Dalmácia tekintetében a történelmi és kulturális örökség számon tartásában is elsőrendű helyet kapott. Az iskolai kirándulásokról készült összefoglalókban, ahogy az útikönyvekben is Dalmáciát a régmúlt idők magyar gyarmataként ismertették. A tekintélyes történészek, Marczali Henrik és Thallóczy Lajos is érdeklődött Dalmácia múltja iránt, amelyet a magyar történelmi jogok egyik forrásaként kutattak. Mindez persze a magyar nézőpontot képezte. Történelmi jogokra hivatkozva azonban ugyanúgy bizonyítható volt az osztrák, a magyar, az olasz vagy akár a horvát igény a területre.⁸⁶ A nem magyar útikönyvek is megemlékeztek néhány magyar vonatkozású emléket, de sokkal kiegyensúlyozottabb képet nyújtottak a dalmát látnivalókról. A Maude M. Holbach féle útikönyv például csak egy magyar emléket említ, a „nagyszerű ezüstkoporsót,” amelyben Szent Simont temették, és amelyet Erzsébet ajándékozott a Szent Simon-templom számára.

⁸⁰ Bobula: *Ragusa*, 150.

⁸¹ Paulovits: *Ragusa és környéke tájékoztatója*, i. m.

⁸² Czink: *Lissa (Vis)*, 77–98.

⁸³ Dezső: *A magyar-horvát szigettenger*, 137–148.

⁸⁴ Erődi: *Tanulmányi kirándulásom Dalmáciában*, 129–156.

⁸⁵ Judson: 'Where Our Commonality Is Necessary', i. m.

⁸⁶ Šišić: *A mai Dalmácia földrajzi fejlődése*, i. m.

ra.⁸⁷ Egy másik útikönyv nyíltan bírálta a magyarokat: „A tartomány [Dalmácia] folyamatosan szenved az imperialista politikától. A különösen szükséges vasúti összeköttetést Knin és Ausztria között folyton megvétőzza Magyarország, amely így próbálja a magyarok támogatására kényszeríteni Dalmáciát a birodalmi gyűlésben.”⁸⁸

Kétségkívül egyedül a magyarok gondolták azt, hogy Dalmáciának Magyarországhoz kellene tartoznia, de fontos hangsúlyozni, hogy ezt a területszerzést továbbra is a Habsburg Monarchia keretein belül képzelték el. Havass és társai keményen bírálták „Ausztriát” mint a magyar gazdasági fejlődés legfontosabb konkurensét és kerékkötőjét s azon országot, amely leginkább dolgozik a magyar gazdasági függetlenség megakadályozásáért. Ennek ellenére Havass megmaradt a dualista rendszer pártján, és nem követelte az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását. Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regényfolyamában azt írja, hogy az „Ausztria” és az „osztrákok” fogalom lényegében nem jelentett semmit, de legfőképpen az emberek gondolatvilágában nem léteztek a Habsburg Monarchiában. Az olyan magyarok számára, mint Havass azonban „Ausztria” nagyon is létezett, és az testesítette meg a Habsburg Birodalmat. De számára ez a birodalom magában foglalt egy másik birodalmat is: a magyar birodalmat.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

A Tenger, 1911., 1917., 1924–1925. és 1927–1928.

Budapest, 1906.

Budapesti Hírlap, 1900., 1902. és 1904–1906.

Budapesti Napló, 1903.

Magyarország, 1907. és 1909.

Vasárnapi Újság, 1901.

Adatok az iskola történetéhez. In: A Budapest Székesfővárosi IX. kerületi községi polgári-fúiskola harmincegyedik értesítője az 1903-1904. tanévről. Budapest IX. kerületi polgári fúiskola értesítője. Budapest, 1904. 6–7.

Ágoston Béla: *Dalmácia.* In: A trsztenai kir. kath. gimnázium 42-ik értesítője az 1910–11-ik iskolai tanévről. Trsztena, 1911. 7–29.

Andor József: *Dalmácia és Montenegró.* In: Budapest 2. kerületi királyi egyetemi katolikus főgimnázium és m. kir. Ferenc József Nevelőintézet évi értesítője az 1905-1906-diki tanévről. Budapest, 1906. 9–25.

Budapesti czim- és lakásjegyzék. 1910.

Czink Lajos: *Lissa (Vis).* Földrajzi Közlemények, 30. évf. (1902) 2. sz. 77–98.

Dezső Béla: *A magyar-horvát szigettenger.* Földrajzi Közlemények, 9. évf. (1881) 2. sz. 137–48.

Dús László: *Dalmátia a magyar közjogban.* Budapest, 1906.

Erődi Béla: *Tanulmányi kirándulásom Dalmáciában.* Földrajzi Közlemények, 25. évf. (1897) 5. sz. 129–56.

Fodor Ferenc: *Dalmácia és a Magyar-dalmát kérdés földrajzának hazai bibliográfiája.* A tenger, 7. évf. (1917) 11–12. sz. 413–422.

Gentilizza, Guiseppe: *II Mare Adriatico e la Questione Balcanica.* Rome, 1909.

⁸⁷ Holbach: *Dalmatia*, 38–39.

⁸⁸ Snaffle: *In the Land of the Bora*, 62.

- Hauschka Márton: *Tanulmányutunk Dalmáciába és Boszniába*. In: Az ujvidéki királyi katolikus magyar főgimnázium 39. évi értesítője. Ujvidék, 1912. 37–41.
- Havass Rezső: *Dalmácia Magyarországhoz való vonatkozásai tekintettel Fiuméra*. Földrajzi Közlemények, 26. évf. (1898) 2. sz. 52–78.
- Havass Rezső: *A Felvidék eltótosodása*. Földrajzi Közlemények, 27. évf. (1899) 2. sz. 56–62.
- Havass Rezső: *Dalmácia és a magyar ipar, kereskedelem*. Budapest, 1903.
- Havass Rezső: *A budapesti-spalatói vasút*. Földrajzi Közlemények, 34. évf. (1906) 2. sz. 35–40.
- Havass Rezső: *A dalmát kérdés és a budapesti-spalatói vasut*. Vasuti és közlekedési közlöny, 37. évf. (1906) 33. sz. 356.
- Havass Rezső: *Ausztria mozgalma Dalmáciáért*. Gazdasági Mérnök, 32. évf. (1908) 5. sz. 1–2.
- Havass Rezső: *A trializmus földrajzi szempontból*. Földrajzi Közlemények, 37. évf. (1909), 380–90.
- Havass Rezső: *A dalmáciai szigetvasút*. Magyar Külkereskedelem, 1910. november 19.
- Havass Rezső: *A dalmáciai szigetvasút*. Gazdasági Mérnök, 35. évf. (1910) 41. sz. 1.
- Havass Rezső: *A magyar-dalmát összekötő vasút jelentősége*. Budapest, 1911.
- Havass Rezső: *Fényben... Három magyar-dalmát történeti kép; Színmű*. Budapest, 1924.
- Hoitsy Pál: *Nagymagyarország: a magyar történet jövő századai*. Budapest, 1902.
- Holbach, Maude M.: *Dalmatia: The Land Where East Meets West*. London – New York, 1908.
- Körösy József: *A Felvidék eltótosodása Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Pest, Gömör, Abauj, Zemplén és Ung megyék területéről*. Budapest, 1898.
- Loiseau, Charles: *Le magyarisme á la salle Wagram*. La revue hebdomadaire: Romans, histoire, voyages, vol. 50. (1896) No. 7. 578–590.
- Loiseau, Charles: *Le Balkan Slave et la crise autrichienne*. Paris, 1898.
- Loiseau, Charles: *Les chemins de fer du Balkan occidental*. Revue de Paris, vol. 8. (1901) No. 3. 214–224.
- Loiseau, Charles: *L'équilibre adriatique (l'Italie & la question d'Orient)*. Paris, 1901.
- Marczali Henrik: *Az árpádok és Dalmácia*. Budapest, 1897.
- N.: *A budapest-spalatói vasut*. Vasuti és közlekedési közlöny, 37. évf. (1906) 27. sz. 298–299.
- Paulovits Sándor: *Ragusa és környéke tájékoztatója*. Budapest, 1909.
- Polgár Iván: *Vasuti politikánk fontos kérdése Dalmáciában*. Katolikus Szemle, 24. évf. (1910) 2. sz. 166–183.
- Ratzel, Friedrich: *Anthropogeographie. I. Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*. Darmstadt, 1882.
- Šišić, Ferdo: *A mai Dalmácia földrajzi fejlődése és a visszacsatolás kérdése*. Budapest, 1906.
- Strausz Adolf: *Bosznia és Hercegovina politikai, gazdasági és földrajzi leírása*. Budapest, 1883.
- Strausz Adolf: *Az új Balkán félsziget és a török birodalom: politikai, gazdasági tanulmány*. Budapest, 1913.
- Strausz Adolf: *A római ghettó: a római zsidó hitközség 2300 esztendő története*. Budapest, 1929.
- Snaffle, Robert Dunkin: *In the Land of the Bora; or, Camp Life and Sport in Dalmatia and the Hercegovina 1894-5-6*. London, 1897.
- Szegh Dezső: *Magyarország a Balkánon: gazdaságpolitikai tanulmány*. Budapest, 1908.
- Szegh Dezső: *Gazdasági viszonyunk Bosznia-Hercegovinához*. Közgazdasági Szemle, 42. évf. (1909) 6. sz. 827–844.
- Szegh Dezső: *A dalmát vasuti összeköttetés*. Közgazdasági Szemle, 34. évf. (1910) 44. sz. 611–624.
- Szegh Dezső: *Gazdasági feladataink Albániában*. Közgazdasági Szemle, 50. évf. (1913) 6. sz. 779–792.
- Székely László: *Tanulmányútunk*. In: A Budapest székesfőv. VI. kerületi községi felső kereskedelmi iskola huszonkettedik, és a VI. ker. községi kereskedőtanonc-iskola huszadik értesítője az 1905–1906. iskolai évről. Budapest, 1906. 15–42.
- Thallóczy Lajos: *Magyarország és Ragusa: jogtörténeti vázlat*. Budapest, 1888.
- Thallóczy Lajos: *Pray György, a magyar korona melléktartományai*. Századok, 22. évf. (1888) 6. sz. 523–532.

Szakirodalom

- Aleksov, Bojan: *Habsburg 'Colonial Experiment' in Bosnia and Herzegovina Revisited*. In: Troebst, Stefan – Brunnbauer, Ulf (Hrsg.): *Schnittstellen: Gesellschaft, Nation, Konflikt und Erinnerung in Südosteuropa*. Festschrift Für Holm Sundhaussen Zum 65. Geburtstag. München, 2007. 201–216.
- Arend, Jan (ed.): *Science and Empire in Eastern Europe: Imperial Russia and the Habsburg Monarchy in the 19th Century*. München, 2020.
- Ash, Mitchell G.: *Science in the Metropolis: Vienna in Transnational Context, 1848–1918*. New York – London, 2020.
- Born, Robert – Lemmen, Sarah (Hrsg.): *Orientalismen in Ostmitteleuropa, Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Bielefeld, 2014.
<https://doi.org/10.1515/transcript.9783839426975>
- Csaplár-Degovics Krisztián: „Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.” *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Budapest, 2022.
- Demeter Gábor: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig: a balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Sofia, 2018.
- Donia, Robert J.: *The Proximate Colony. Bosnia-Herzegovina under Austro-Hungarian Rule*. In: Ruthner, Clemens (Hrsg.): *Wechselwirkungen: Austria–Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*. New York – Vienna, 2015. 67–82. <https://doi.org/10.3726/978-1-4539-0952-2/12>
- Erdélyi Máttyás: *A Keleti Kereskedelmi Akadémia és az orientalisták: tudomány, a gazdaság és a politika interakciója*. Korall - Társadalomtörténeti folyóirat, 21. évf. (2020) 80. sz. 32–53.
- Feichtinger, Johannes – Prutsch, Ursula – Csáky, Moritz (Hrsg.): *Habsburg postcolonial: Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck, 2003.
- Gingrich, Andre: *Kulturgeschichte, Wissenschaft und Orientalismus. Zur Diskussion des „frontier orientalism“ in der Spätzeit der k.u.k. Monarchie*. In: Feichtinger, Johannes et al. (Hrsg.): *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa. Transdisziplinäre Annäherungen*. Innsbruck – Wien–München–Bozen, 2006. 279–288.
- Heiss, Johann – Feichtinger, Johannes: *Distant Neighbors: Uses of Orientalism in the Late Nineteenth-Century Austro-Hungarian Empire*. In: Feichtinger, Johannes (ed.): *Deploying Orientalism in Culture and History from Germany to Central and Eastern Europe*. Rochester, N.Y – Woodbridge, Suffolk, 2013. 148–165.
- Holec, Roman: *Trianon: triumph a katastrofa*, Bratislava, 2020.
- Iszlámov, T. M.: *Az 1907. évi osztrák–magyar kiegyezés megkötése*. Századok, 101. évf. (1967) 1–2. sz. 3–36.
- Judson, Pieter M.: *‘Where Our Commonality Is Necessary...’: Rethinking the End of the Habsburg Monarchy*. *Austrian History Yearbook*, vol. 48. (2017) 1–21.
<https://doi.org/10.1017/S0067237816000527>
- Sauer, Walter: *Habsburg Colonial: Austria-Hungary’s Role in European Overseas Expansion Reconsidered*. *Austrian Studies*, vol. 20. (2012) 5–23.
<https://doi.org/10.5699/austrianstudies.20.2012.0005>
- Šístek, František (ed.): *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges*. New York – Oxford, 2021. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2tsxjpc>

MÁTYÁS ERDÉLYI

Our Colonies Shall Be: Dalmatia, Bosnia, Herzegovina!
Hungarian Imperial Thought in the Works of Rezső Havass

Hungarian imperial thought after the fall of the Habsburg Monarchy became a fantasy of past times, and thus the imperial propaganda of Rezső Havass was long irrelevant by the time of his death in 1927. In spite of this, Havass was called a “wholehearted devotee of Hungarian imperialism” in his obituary, a man who believed in further Hungarian expansion with the faith of prophets, and whose goal was to resurrect the imperium of Louis I of Hungary. Present study analyzes the works of Rezső Havass in order to uncover the specifics of Hungarian imperialism before the Great War. For Havass, the Hungarian Kingdom was undoubtedly a would-be colonial empire with well-defined political goals (the colonization of Dalmatia), and his texts mixed up and vulgarized scientific elements to serve political goals. Research questions concern the modalities of imperial thought before 1914. What did it consist of? How did it compare to other notions of imperialism and economic expansionism? How widespread was it in the public sphere in Hungary?

BALOGH ÁDÁM TIBOR

*Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola*

Flottalázadás a globalizáció és a kolonizáció összefüggéseiben

A brazil haditengerészet lázadása (1893–1894)

A tanulmány egy fegyveres válsághelyzet történetét járja körül, aminek kiobbantói a brazil haditengerészet tisztjei és ellenzéki politikusok voltak. A polgárháború és annak eszkalálódása, ami a globalizálódó világ gazdaságát, illetve a braziliai bevándorlás és kolonizáció jelensége folytán nemzetközi krízist generált, külföldi államok katonai jelenlétét, bizonyos szintű beavatkozását eredményezte. A brazil történetírás a haditengerészet lázadásának (*Revolta da Armada*) vagy 1893. szeptember 6-ai lázadásnak (*revolta de 6 de setembro de 1893*) nevezi a konfliktust, ami rávilágít Rio de Janeiro világkereskedelemben játszott jelentőségére; Brazíliának az európai és amerikai országokkal kiépült diplomáciai, gazdasági, demográfiai, kommunikációs kapcsolatainak hálózatára. A magyarországi történészek alig foglalkoztak még ezekkel a történelmi eseményekkel,¹ és a nemzetközi elemzések² is elsősorban had-, politika-, és diplomáciatörténeti megközelítésűek voltak; kevésbé hangsúlyozták a külföldi katonai jelenlét háttérében álló világ gazdasági, demográfiai okokat.³ A tanulmány amellett, hogy ismerteti a haditengerészeti lázadás főbb történeti eseményeit és összefüggéseit, az incidenst tágabb történelmi kontextusba is elhelyezi. Arra a kérdésekre keresve választ, hogy milyen részletekben tapinthatók ki a nemzetközi gazdasági-társadalmi tényezők, és milyen hatással volt a felkelés eseményeire Rio de Janeiro világkereskedelmi szerepe.

A globalizáció és a kolonializáció kontextusa

A 19. századi globalizáció jellemzője világszerte az áruk, emberek, eszmék, információk, tőke kontinensek közti és azokon belüli növekvő áramlása volt. Ez egyben azt is eredményezte, hogy egy jelentősebb nemzetközi esemény hatással lehetett a nemzeti viszonyokra, és akár egy nemzeti probléma is nemzetközi kérdéssé válhatott. Úgy vélem, a globalizáció e fajta jelenségei a haditengerészeti lázadásnál is kimutathatók, amelynek okai az alábbiakban keresendők:⁴ Az évszázadokra visszavezethető távolsági kereskedelem jelentősége a

¹ Lásd: Wittman: *Latin-Amerika története*, 333.; Kaiser: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének Zrínyi nevet viselő hadihajói*, 87–122.; Balogh: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*, 79–100.; Szilágyi: *Testvéri közöny és testvéri sóvárgás*, 33–42.

² Például: Villalba: *A Revolta da Armada*; Martins: *A Revolta da Armada*; Smith: *Brazilian Diplomacy and Foreign Intervention*, 117–134.; Santos Jr.: *Entre barcos, telegramas*, 134–157.; Xavier: *A Revolta da Armada*, 173–200.

³ Lásd: Topic: *Trade and Gunboats*, i. m.

⁴ Broadberry–O'Rourke: *The Cambridge Economic History*, 6.; Nester: *Globalization*, 2.

korábbiakhoz képest látványosan nőtt a 19. században – a fellendülés fő időszaka 1830 és 1870 közé tehető. A dél-amerikai kereskedelem 1860 után nőtt kiugróan – a külföldi befektetések, a közlekedés (hajózás, vasút, úthálózat), a kommunikáció (sajtó, posta, távközlés) javulása és az urbanizáció is megkönnyítette ezt. A hajózás és a tengeri kereskedelem fejlődésével egyre több hajó jelent meg a brazil partoknál is;⁵ az ország a kikötőivel becsatlakozott a globális kereskedelembé, és a század második felére kiépültek kikötővárosai (például Rio de Janeiro, Santos, Salvador, Recife, Belém, Porto Alegre). Brazília a nemzetközi közlekedés, kereskedelem, postaforgalom és bevándorlás által is csatlakozott a világ vérkeringéséhez. A vasutak megnyitották a szárazföld belső területeit, és számos ország élénkítette érdeképviseletét az országban. Az új posta- és táviróhálózatok összekötötték távoli államokkal. Az újságolvasók a világsajtóban – Magyarországon is – gyakran olvashattak brazíliai híreket.⁶

A nyugat-európai és az észak-amerikai piacgazdaság befolyási övezetének tekintette Latin-Amerikát. A külföldi országok, vállalatok, üzletemberek kedvező megállapodásokat kötöttek Brazíliával, ezzel összefonódott a tőkés világgpiaci érdekekkel.⁷ Az ország főbb gazdasági üzletfele a 19. század végén Nagy-Britannia és az Egyesült Államok volt, de Portugália, Franciaország, Németország, Olaszország, Spanyolország és az Osztrák–Magyar Monarchia is kereskedelmi kapcsolatban állt vele. A brazil üzleti lehetőségek vonzották az európai és észak-amerikai tőkét, a beruházások nyomán emberek milliói keltek útra Brazíliába.⁸

A „kolonizáció”-t általában az egyének és csoportok feletti uralom egyik formájaként, a természeti kincsek, területek megszerzésére, kulturális, gazdasági, társadalmi, politikai befolyás kialakítására irányuló, hódító, kizsákmányoló tevékenységként szokás jellemezni.⁹ A szó Brazíliában nem ugyanazt a jelentést hordozta a 19. században, mint amit az európai hatalmak gyarmatosító expanziója esetén értünk alatta. A dél-amerikai ország maga is gyarmat volt a 19. század elejéig, ami eleve más kontextusba helyezi a kolonializmushoz való viszonyát. Brazília a múltjából fakadóan nem kívánt gyarmattartó hatalom lenni, és az ország irányítói is igyekeztek elkerülni, hogy a korábbi állapotokba süllyedjen vissza. Esetében ennek ellenére beszélhetünk kolonizációról, mégha ez egyfajta kormányzati (gazdasági-társadalmi célú) telepítési politika is volt, ami lényegében az agrárkolonizációhoz vagy belső telepeskolonizációhoz hasonlítható, ami nem feltétlenül járt együtt az őslakosok kiirtásával.

A brazil állam meglévő határain belül önmaga hatalmas földterületeit kebelezte be, más országokkal, illetve vállalkozó szellemű érdekkörökkel egyezményes úton. A gyarmatosítás ebben az esetben bevándorlókból létesített telepekkel, kolóniákkal történt, benépesítési, fejlesztési, civilizáló céllal. A brazil kormányok már a császárság (1822–1889), később a köztársaság (1889-től) idején bevándorlási törvényeket alkottak, melyek Giralda Seyferth szerint a 20. század közepéig kolonizációs törekvéseket is tartalmaztak. Példaként említi, hogy a hivatalos szövegek szóhasználatában a bevándorlók több esetben telepes (*colono*)

⁵ Cameron: *A világgazdaság rövid története*, 329.; *Encyclopedia of World trade*, 128; Wittman: *Latin-Amerika története*, 345.

⁶ Reichl-Ham: *„The Centuries Will Not Obliterate Her Memory”*, 30.; Szilágyi: *Brazília*, 57–66.

⁷ Fausto: *Brazília rövid története*, 77.; Wittman: *Latin-Amerika története*, 243. (A brazil külföldi adósság történetéről lásd: de Paiva Abreu: *Brazil as a Debtor*, 765–787.)

⁸ Anderle: *Nemzet és identitás*, 452.

⁹ Csaplár-Degovics: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”*, 31–32.; Horvath: *A definition of colonialism*, 46.

elnevezéssel jelentek meg.¹⁰ Párhuzamosan beszélhetünk tehát a császári kormány (1889-től szövetségi kormány), a tartományi (1889-től tagállami) kormányok, a nagybirtokosok és a gyarmatosítási ügynökségek által kezdeményezett, szervezett, jogi keretek között végrehajtott telepítésekről, valamint független, több-kevesebb sikert hozó magánvállalkozásokról. Mindezek alapját az Európából, Ázsiából és Afrikából beáramló embertömegek képezték.¹¹ Bár voltak kolóniák, melyeket brazil telepesek hoztak létre, a lényegi kolonizáció összefonódott a bevándorlással.

Brazíliában főként a műveletlen, lakatlan (vagy indiánok által lakott) területeken zajlott a telepítés (például Santa Catarina, Rio Grande do Sul).¹² A bevándorlás a 19–20. századi Brazília egyik meghatározó jelenségévé vált, ami befolyással volt az ország társadalmi-gazdasági helyzetére. 1887–1930 között mintegy 3,8 millió fő áramlott be az országba. A népmozgás legintenzívebb szakaszában (1887–1914) közel 2,74 millióan érkeztek. Sokan választották Rio de Janeirót, de népszerűbb volt a kávétermesztés központja, São Paulo és a már említett déli területek. A bevándorlók többsége olasz, portugál, spanyol volt, de németek, lengyelek, osztrákok és magyarok is érkeztek.¹³

Az íménti rövid összegzés alapján látható, hogy az 1890-es években egyszerre volt jelen Brazíliában a globalizáció és a kolonizáció jelensége. Az ország fővárosa, Rio de Janeiro a világkereskedelemben és a bevándorlásban érintett kikötőváros volt. Ebben a nemzetközi közegben bontakozott ki a haditengerészet lázadása.

A haditengerészet lázadásának előzményei

Brazíliában 1889. november 15-én kikiáltották a köztársaságot, Deodoro da Fonseca tábornagy puccsal átvette a hatalmat – 1889–1891 között az első köztársasági elnök lett. A brazil uralkodócsaládot száműzték, II. Péter császár és felesége Európában hunyt el. Az új kormány radikálisan elszakadt az uralkodóháztól, és császárság csak ötven évvel később vált az ország emlékezetpolitikájának részévé.¹⁴ 1891-ben ratifikálták az új köztársasági alkotmányt, ami radikális decentralizációval járt. A tagállamok kiterjedt hatásköröket kaptak, például külföldi hitelszerződéseket köthettek, saját katonaságot tarthattak fenn. Megkezdtek a Brazil Császárság nyomainak eltüntetését – például a császári család címerét és a róluk készült ábrázolásokat. Az új államforma elütött a gyarmati és monarchikus hagyományoktól. A kormány, a haderő, az egyház és az egykori tartományok közt gyakoriak voltak az összetűzések. A kormánynak külön kihívást jelentett Rio Grande do Sul, ahol a központi hatalom nehezen építette ki befolyását, emiatt évekig húzódozó polgárháborús helyzet alakult ki.¹⁵

A gyakorlatban az új államrendszer nem működött olajozottan. Deodoro da Fonseca a trónfosztáshoz jó jelölt volt, de a politikai-kormányzati feladatok ellátásában összekulbözött a jogalkotókkal. A kongresszus ragaszkodott ahhoz, hogy kövesse az alkotmányban kijelölteket, ám a végrehajtók sokszor nem értettek egyet ezzel, így a konfliktus elkerülhetetlen volt. Az összeférhetlenség eredménye végül az lett, hogy 1891. november 3-án Fon-

¹⁰ Seyferth: *The diverse understandings of foreign migration*, 120–162., 120–121.

¹¹ Waibel: *European Colonization*, 529.

¹² Seyferth: *Socialização e Etnicidade*, 579–607., 580–583.

¹³ Fausto: *Brazília rövid története*, 166.; Skidmore *Brazil*, 73–74.; Bresser-Pereira: *The political Construction of Brazil*, 74–75.; Skidmore: *Brazil*, 1999. 71.

¹⁴ Simmons: *Deodoro da Fonseca*, 45.; Szilágyi: *A brazil Régi Köztársaság diplomáciája*, 118.

¹⁵ Skidmore: *Brazil*, 75.; Szilágyi Ágnes Judit: *A brazil egyházpolitikai válság*, 207–219.; Fausto: *Brazília rövid története*, 151–154.

seca rendeletet adott ki, amivel beszüntette a kongresszust, és ostromállapotot hirdetett. A kialakult intézményi válságot gazdasági nehézségek is súlyosbították 1889–1892 között.¹⁶ A *Crise do Encilhamento* néven ismert gazdasági, pénzügyi krízis inflációt és a brazil pénzpiacok összeomlását okozta, amit később hosszú stagnálás, lassú emelkedés követett.¹⁷

Miután Fonseca felfüggesztette a Nemzeti Kongresszus működését, a válsághelyzet csúcspontján befolyásos személyek intéztek manifesztumokat az elnökhöz. Köztük volt Floriano Peixoto alelnök is, aki összejátszott a haditengerészet vezetőivel. Custódio José de Mello¹⁸ admirális a Guanabara-öbölben lévő hadihajókat az irányítása alá vonta, és megfenyegette Fonsecat, hogy lövetni kezdi a fővárost, ha nem hívja össze a kongresszust. Ez volt a haditengerészet első felkelése. A polgárháború elkerülése érdekében a köztársasági elnök 1891. november 23-án lemondott, és átadta hatalmát Peixoto alelnöknek.¹⁹

Peixoto legfőbb célja hatalmának megszilárdítása volt. Az alelnök Fonseccával ellentétben megértette a brazil politikai élet és hatalomgyakorlás működési mechanizmusait. Miután átvette a kormányzást, igyekezett új hatalmi bázist kiépíteni, és saját embereit segítette a tagállamok élére. Ez a tudatos lépés képpé tette arra, hogy szembeszálljon az újabb fenyegetésekkel.²⁰

1892 elején egy Fonseca-párti, magas rangú tisztekből álló csoport sikertelenül zárult puccskísérletet hajtott végre ellene. 1892. március 31-én tizenhárom „tábornok”²¹ kiáltványban szólította fel Peixotót egy új elnökválasztás kiírására – mivel az 1891-es alkotmány előírta, hogy ha az elnök a hivatalából kettő évnél korábban távozik, akkor új szavazást kell tartani. Az aláírók listáján találjuk José de Almeida Barreto tábornagyot, aki az 1889. november 15-ei eseményekben még a lojalista erőket irányította, de átállt a köztársaságiakhoz; Eduardo Wandenkolk altengernagyot (Fonseca haditengerészeti minisztere), illetve a köztársasági elnök testvérét, dr. João Severiano da Fonseca tábornokot. A tisztek megpróbálták erős katonai koalíciót létrehozni, de tervük kudarccal végződött. Peixoto gyorsan reagált, és megfelelő hatalom és befolyás birtokában elhárította a támadást. Az alelnök felmentette állásukból az aláírókat, a kihirdetett ostromállapotban törvényes vádemelés és bírósági eljárás nélkül elfogta, bebörtönözte és száműzte a felkelőket. Ez a szigorú lépés később érvként szolgált az 1893–1894-es haditengerészeti lázadás kitörésénél, mert a letartóztatások az alkotmányban foglalt *Habeas Corpus* elvével ütköztek.²²

A szövetségi tagállamokban ekkor uralkodó politikai zavarok a központosított birodalom bukása után regionális problémákhoz vezettek. Számos tényező – demográfiai viszonyok, földrajzi helyzet, gazdasági jellemzők, politikai nézetek – miatt a déli határ menti

¹⁶ Calógeras: *A history of Brazil*, 281–282.; Simmons: *Deodoro da Fonseca*, 45.; Mendonça: *Latest Aspects*, 167.; Rosenn: *Separation of Powers*, 843.

¹⁷ Triner: *Banks, Regions, and Nation*, 131.

¹⁸ Custódio José de Mello (1840–1902) admirális a Brazil Császári Haditengerészet tisztjeként szolgált, harcolt a paraguayi háborúban, majd tengerészeti attaséként bejárta Európát. A köztársaság kikiáltása után 1891-ben lemondásra kényszerítette Deodoro da Fonseca tábornagyot. 1891–1893 között a haditengerészet minisztere, 1892-ben hadügyminiszter és külügyminiszter. Az 1893–1894-es haditengerészeti lázadás vezetője. A felkelés leverése után Argentínába emigrált, később visszatérhetett Brazíliába. (da Silva: *Custódio de Melo*, i. m.)

¹⁹ Smith: *A History of Brazil*, 90–91.

²⁰ Hahner: *Floriano Peixoto*, 259.

²¹ A kifejezés nem pontos: tábornagyot, altengernagyot, ellentengernagyot, tábornokokat egyaránt jelent.

²² Bello: *A history of Modern Brazil*, 98–99.; da Silva: *Wandenkolk*, i. m.; Hahner: *Floriano Peixoto*, 259.

tagállam, Rio Grande do Sul sajátos helyzetben volt. Az ország egyik legkevésbé stabil régiójának számított, ahol 1892-től két politikai párt vetélkedett a hatalomért: a Rio Grande-i Republikánus Párt (*Partido Republicano Rio-grandense*) és a Föderalista Párt (*Partido Federalista*). A polgárháború, mely föderalista forradalom (*Revolução Federalista*) néven vált ismertté, 1893 februárjától 1895 augusztusáig tartott. A déli polgárháború az újabb haditengerészeti lázadás előzményének és indítékának is tekinthető.²³

A lázadás első szakasza (1893. szeptember 6. – december 7.)

A brazil hadiflottának a köztársaság kikiáltásától számított második jelentősebb hatalmi erődemonstrációja, majd az abból kibontakozó felkelés 1893. szeptember 6. és 1894. március 13. között zajlott Rio de Janeiróban, később az ország más pontjaira is kiterjedt. Az elkövetkezőkben a haditengerészeti lázadás eseményeinek ismertetése a Mateus Fernandez Xavier által használt, 1895-ig logikusan kibővített három fázisból álló időrendi felosztást követi.²⁴

1893. szeptember 5-én éjjel haditengerésztisztek és kongresszusi tisztviselők gyűltek össze az *Aquidabã* csatahajó fedélzetén, ahol megtárgyalták a kormányellenes megmozdulásokat. Másnap, szeptember 6-án Custódio de Mello admirális kiáltványt adott ki, amiben lemondásra szólította fel Peixotót, és a főváros lövetésével fenyegette meg.²⁵ A Peixoto-kormányt nem érte váratlanul az esemény. 1893 augusztusában, már a lázadás előtt óvintézkedéseket tettek: a flotta jelentősebb hadihajóit működésképtelenné vagy elérhetetlenné tették. Mindezek ellenére a kormány erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak, mert addigra a legtöbb hadihajón elkezdődtek az ellenzéki tábor megmozdulásai. Peixoto, elődjével ellentétben, nem engedett a követeléseknek, a harc mellett döntött, és ostromállapotot hirdetett. A kongresszus titkos üléseken tanácskozott, a szenátus tudomásul vette a köztársaság alelnökének közleményeit, és megszavazta rendeleteit. Miközben az események zajlottak a tengeren, a szárazföldön a kormány is lépéseket tett a polgárok életének és vagyonának védelmére. A központi kabinet harmincezer fős hadsereggel rendelkezett, ami azonban nem volt teljes létszámában elérhető a fővárosban, mivel a haderő nagy részére a déli tagállamokban volt szükség, hogy a határokat védjék a föderalista forradalmárok előretörésétől. A kormány fegyvereket osztott ki a partvédő egységeknek, emellett hadba hívta és aktív szolgálatra szólította fel a nemzetőrséget. A felkelők nem uralták a kor modernnek számító kommunikációs eszközeit, így arra kényszerültek, hogy kódolt zászlójelzésekkel és kézzel írt dokumentumokkal üzenjenek. Ezzel szemben a kormány birtokolta a távíróhálózatot és a tengeralatti kábeleket, melyek összekapcsolták az ország számos pontjával és a világ többi részével. A napi sajtó narratív közleményeket tett közzé az eseményekről. Ezeket azonban szigorú ellenőrzés alatt tartotta a kormány, sok esetben megszürt értesülések jutottak el a szélesebb közönséghez.²⁶

A nemzetközi lapok hamar felfigyeltek a Rio de Janeiróban zajló történésekre, így a felkelés híre bejárta a világsajtót. A tudósítások eljutottak többek közt az amerikai, brit, portugál, francia, olasz, spanyol, német, osztrák, magyar újságolvasók körébe is. Cikkeket közölt a *New York Times*, *New York Herald*, *The Times*, *Journal des Débats*, *L'Eclair*, *Fanful-*

²³ Fausto: *Brazília rövid története*, 154.; Kittleson: *The Practice of Politics*, 182.

²⁴ Lásd Xavier: *A revolta da Armada*, i. m.

²⁵ Mendonça: *Latest Aspects*, 170.; Calógeras: *A history of Brazil*, 291.

²⁶ Freire: *Augusto Castilho*, 26–27.; Scheina: *Latin America's Wars*, 405.; Villalba: *A Revolta da Armada*, 39–40.

la, *Wiener Zeitung*, *Neue Freie Presse*, *Pesti Hírlap*, *Budapesti Hírlap*. A felkelés lokális és globális érintettségére mutatott rá a *Pesti Napló* újságírója: „...ez nem egyedül reájok, hanem magára Rio de Janeiróra, Dél-Amerika egyik legnagyobb és legfontosabb városára is végzetes következményekkel járhat. [...] az a kilátás, hogy az új világ egyik legelőkelőbb emporiuma a bombázás eshetőségének van kitéve, immár az ott történő dolgokra irányozza világrészünk figyelmét.”²⁷ Arról is értesültek az újságírók, hogy a hatalmak mozgósításba kezdtek, és hadihajókat küldtek Rio de Janeiróba a braziliai események hatására.²⁸

A szenzációt növelte, hogy a századforduló híres francia színésznője, Sarah Bernhardt is épp az öbölben tartózkodott a felkelés első napjaiban. A hír bejárta a világsajtót, az újságok közétették, hogy a művésznőt mennyire lenyűgözték a Brazília fővárosában zajló események, a hadieszközök tüzelésének látványa és a helyzet izgalma.²⁹ Szeptember 7-én egy másik hírértékű (halál)eset is történt. Matrózok kíséretében szállították a partra az olasz konzult, akit a helyőrség nem ismert fel, ezért tüzet nyitottak rájuk, amiben egy Micheli Gidachino nevű matróz meghalt. Az incidens diplomáciai gondot okozhatott volna az ostrom alatt álló kormánynak, ezért megegyezés született arról, hogy a brazil kormány nagy öszszeggel (100 000 brazil réis) kárpótolja a tengerész családját.³⁰

A külföldi diplomaták táviratban tájékoztatták külügyminisztériumaikat az eseményekről.³¹ Szeptember 7-én Peixoto tárgyalásra hívta össze a diplomáciai képviselőket, hogy kollektív intézkedéseket vitasson meg velük a kereskedelmi hajózás védelmének érdekében. Hugh Wyndham rangidős diplomata, braziliai brit követ a külföldi képviselők testülete nevében elutasította a meghívást, elkerülve annak látszatát, hogy a kormány oldalán állnak. A külügyi utasítások szerint Brazília belügyeit tekintve szigorú semlegességre kellett törekedniük – ami nem jelentett egyet a tétlenséggel. Az invitáció megtagadását leszámítva, a külföldi diplomaták konzultáltak egymással, kormányaikkal és a Guanabara-öbölben állomásozó hadihajók parancsnokaival. A következő hetekben egy sor hivatalos jegyzéket készítettek elő, melyeket Peixotónak és Mellónak is átnyújtottak.³²

A felkelés kitörésekor Rio de Janeiro kikötőjében a következő külföldi hadihajók tartózkodtak: a francia *Aréthuse*, a brit *Sirius*, az olasz *Giovanni Bausan* cirkálók, valamint a portugál *Mindelo* gőzkorvet. A külföldi hajók parancsnokai konferenciát hívtak össze 1893. szeptember 8-án az *Aréthuse* fedélzetén,³³ ahol megállapodtak, hogy ha Mello lövetni kezdi Rio de Janeirót, akkor kollektív jegyzéket nyújtanak át neki, amiben felkérlik, hagyjon fel a támadásokkal, illetve ha a lövések nem hallgatnak el, mérlegelni fogják további lépések megtételét. A felkelés kezdeti szakaszában az idegen országok képviselői elsősorban a nemzetközi kereskedelem és saját állampolgáraik megóvása érdekében cselekedtek, anélkül, hogy beavatkoznának Brazília belügyeibe.³⁴ A külföldi diplomáciai képviselők és ha-

²⁷ *A braziliai lázadás*. *Pesti Napló*, 1893. szeptember 15. 5.

²⁸ Balogh: *Az Osztrák-Magyar Monarchia*, 81.

²⁹ Topik: *Trade and Gunboats*, 126.

³⁰ Villalba: *A Revolta da Armada*, 50–51. Az esetről a világsajtó is beszámolt. A *Budapesti Hírlap* is közölte: „A bombázásnál megölt sok ember közt van egy olasz matróz, kiért a kormány kártérítési összeget fizet.” *A braziliai forradalom*. *Budapesti Hírlap*, 1893. szeptember 18. 5.

³¹ Az osztrák–magyar ügyvivő, Leopold (Bolesta-)Koziebrodzki gróf 1893. szeptember 8-án táviratot küldött Petrópolisból a lázadásról. Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (továbbiakban: OeStA HHStA) Politisches Archiv (továbbiakban: PA) XXXVI 13 Brasilien, Berichte, 1892–1893. 62.

³² Smith: *Brazilian Diplomacy*, 121.

³³ Villalba: *A Revolta da Armada*, 40.; Scheina: *Latin America's Wars*, 408.

³⁴ Nabuco: *Balmaceda*, 155.

ditengerészeti egységek próbálták megóvni és támogatni az áruszállítást és a kikötői rakodást. Példaként említhetjük, hogy a felkelés kitörése táján az Adria Tengerhajózási társaság *Deák* gőzöse elhagyta Rio de Janeirót, és Fiuméba indult, az Osztrák Lloyd társaság *Medusa* gőzhajója pedig Santosba.³⁵ Később a Lloyd *Pandora* és *Orion* nevű gőzösei és az Adria társaság *Matlekovits* hajója is járt Rio de Janeiróban a felkelés ideje alatt. Ausztria–Magyarország kereskedelmi hajóit a *Zrínyi* gőzkorvett védelmezte Johann Holeczek kapitány irányítása alatt. Holeczek kapitány és három matróza a kiküldetés során sárgalázban halt meg. Temetésére rangos személyek és az osztrák–magyar, illetve német kolóniákról is érkeztek gyászolók.³⁶

A mintegy hat hónapig tartó fegyveres válság felborította a Brazília fővárosában zajló politikai, gazdasági, társadalmi életet.³⁷ A felkelők és a kormánypárti helyőrség között véres ellenségeskedés kezdődött. Szeptember első heteiben az *Aquidabã*, a *Trajano* és a *Republica* hadihajók tengerészei több támadást indítottak a szárazföld ellen.³⁸

13-án reggel a főváros utcáin eluralkodott a pánik. A leglátványosabb tumultus a Central do Brasil vasúti pályaudvaron keletkezett, de sokan gyalog, autókkal, szekerekkel menekültek. Peixoto kiáltványt intézett a lakossághoz, amiben elhatárolódott a támadó cselekményektől és az anarchikus állapotoktól.³⁹

Másnap az *Aréthuse* hadihajón ismét összegyűltek az angol, olasz, francia, portugál haditengerészet parancsnokai, akik arról tájékoztatták Mello admirálist, hogy jogos félelmeik vannak a külföldi állampolgárok életét és a kereskedelmi hajóforgalmat illetően, és aggodalommal tölti el őket a külföldi hajók akadályoztatása az öbölbe való belépést illetően. Kérték, állapítson meg minden nap olyan időpontot, amikor a hajók biztonságosan hajózhatnak az öbölben. Szeptember 15-ei válaszában Mello megtagadta, hogy ismertesse hadműveletei időpontjait, de ígéretet tett, hogy nem lesz indokolatlanul ellenséges a szárazföldi csapatokkal, illetve igyekszik a kereskedelmet és a külföldi életet megkímélni.⁴⁰

A polgárháború első hónapja alatt Mello és Peixoto csapatai különösebb külső beavatkozás nélkül harcolhattak egymással. Ez idő alatt azonban a Guanabara-öböl vizein a külföldi és a brazil haderő közti erőviszonyok megváltoztak.⁴¹ Hélio Leôncio Martins szerint 1893 októberét a konfliktus külföldi ellenőrzése és szabályozása jellemezte, ami mindkét fél tevékenységi körét korlátok közé szorította.⁴²

Archibald Philip Primrose brit külügyminiszter például javaslatot tett a lisszaboni, a párizsi, a római, a berlini, a hágai és a washingtoni angol diplomatáknak: tanácsolják minden kormánynak azt, hogy akár erővel is ellenezzék Rio de Janeiro lövetését.⁴³ 1893. október 2-án üzenetet küldtek a külföldi erők (Anglia, Portugália, Olaszország, USA, Franciaország) parancsnokai Mellónak, hogy ellenzik a fővárossal szembeni agressziót, ha szükséges, akár fegyveres erővel is fellépnek ellene a vérontás és pusztítás megakadályozása ér-

³⁵ AT-OeStA HHStA PA XXXVI, 13. Brasilien, Berichte 1893. szeptember 10. 64–69. Leopold (Bolesta-) Koziębrodski gróf jelentése Gustav von Kálnoky külügyminiszternek.

³⁶ Balogh: *Az Osztrák Magyar-Monarchia*, 95–96.; *A cs. és kir. hadi tengerészet*, 51.

³⁷ Freire: *Augusto Castilho*, 27.

³⁸ Marley: *Historic Cities*, 702.; Villalba: *A Revolta da Armada*, 54.

³⁹ Villalba: *A Revolta da Armada*, 56–59.

⁴⁰ Villalba: *A Revolta da Armada*, 62–64.

⁴¹ Xavier: *A Revolta da Armada*, 180.

⁴² Martins: *A Revolta da Armada*, 198.

⁴³ Santos Jr.: *Joaquim Nabuco*, 5.

dekében.⁴⁴ Egyedül Németország képviselője kívánta továbbra is fenntartani semlegességét az ügyben.⁴⁵

A külföldi hatalmak terve szerint kettő feljegyzést kellett volna átadni október 2-án: egy példányt a kormánynak és a diplomáciai testületnek, egy másikat pedig a lázadóknak, annak függvényében, hogy a brazil kormány miként reagál. A pillanat hevében azonban a kettőt egyszerre küldték el. A Mellónak szánt üzenetben a következők álltak: „Megtiszteltetés számunkra, hogy értesíthetjük Mello admirális urat arról, hogy a külföldi hajók, ha szükséges, erővel is ellenezni fogják a Rio de Janeiro városa ellen irányuló mindennemű agresszív intézkedést.” Ugyanakkor azt is közölték, hogy figyelni fogják a kormányhatóságok intézkedéseit, amik ürügyet szolgáltatnak a haditengerészeknek az ellenségeskedésre. A nemzetközi erők a humanitárius alapelvek nevében és a polgári lakosság – köztük számos külföldivel – védelmében léptek fel.⁴⁶ 1893. október 3-án a brazil kormány nevében João Felipe Pereira külügyminiszter reagált a kinyilatkoztatásra. Azt írta, Peixoto alelnök örömmel értesült a nyilatkozatról, amiben ellenezték a Rio de Janeiróval szembeni támadásokat. Biztosította őket arról, hogy a brazil kormány nem tekinti a belügyekbe való beavatkozásnak ezt a felkötést. Joaquim Nabuco diplomata, politikus viszont úgy látta, mindez a külföldi államok intervenciójának minősül, ami befolyást gyakorolt a felkelés eseményeire.⁴⁷

A nemzetközi erők igyekeztek szabályozottabbá tenni a fegyveres konfliktust, ezért 1893. október 5-én megállapodás született a brazil kormány, a lázadó flotta és a külföldi képviselők között, amelyet „október 5-ei megállapodás”-nak („*Acordo de 5 de outubro*”) neveztek. A felek kölcsönösen elfogadták a külföldi államok közbenjárását, és megállapodtak, hogy betartják a nemzetközi diplomáciai testület által előterjesztett kéréseket. A meg egyezés betartását a diplomáciai testület és a külföldi hadihajók parancsnokai felügyelték, akik közvetítő szerepet is játszottak a kormány és a felkelők között.⁴⁸ Az egyezmény mederbe kívánta terelni a Rio de Janeiróban folyó harcokat, csökkentve azok emberi életre és az épített emlékekre gyakorolt, veszélyekkel járó, pusztító hatásait. Peixoto a külföldi erők által létrehozott egyezményt a saját előnyére akarta fordítani. A város lövetéséről szóló tilalom időt hagyott a kormánynak, hogy felfegyverezze csapatait, megerősítse védelmi állásait, és erőfeszítéseket tegyenek egy új hadiflotta felállítására, felkészülve ezzel a forradalmi erők ellensúlyozására. A harcok a felkelők hadihajói és a szövetségi fővároson kívül található kormánypárti erők között folytatódtak.⁴⁹ 1893. október 8-án az eddig semleges Villegaignon erőd csatlakozott a lázadókhöz, akik ezzel mintegy nyolcszáz katonával és jelentős tüzérségi erővel egészültek ki.⁵⁰

Október közepén Peixoto alelnök Jerônimo Francisco Gonçalves admirálist nevezte ki a kormány tengeri erejének élére, akit 1893. október 12-én a *Thames* fedélzetén délre küld-

⁴⁴ Martins: *A Revolta da Armada*, 198. Az üzenet szövegét lásd: Bonavides–Amaral: *Textos Políticos*, 355.; Villalba: *A Revolta da Armada*, 78–79.

⁴⁵ Nabuco: *Balmaceda*, 160–161. A német jelenlét egyik további érdekes szála, hogy a brazil kormány úgy döntött, ellenőrzi a felkelők banki ügyleteit a Német Banknál (*Banco Alemão*), miután az gyanúba keveredett, hogy bankjegyeket szállított a lázadó hadihajók egyikére. Martins: *A Revolta da Armada*, 198.

⁴⁶ Martins: *A Revolta da Armada*, 198–199.

⁴⁷ Santos Jr.: *Joaquim Nabuco*, 5.; Villalba: *A Revolta da Armada*, 79.

⁴⁸ Xavier: *A Revolta da Armada*, 181.

⁴⁹ Tavares: *A oligarquia paulista*, 53.; Xavier: *A Revolta da Armada*, 181.

⁵⁰ Costa: *A diplomacia do Marechal*, 107.

tek, hogy átvegye az irányítást a Montevideónál horgonyzó *Bahía* és *Tiradentes* hadihajók felett. Eközben Frederico Guilherme de Lorena kapitány 1893. október 14-én Desterróban ideiglenes kormányt alakított, és várta a külföldi kormányok elismerését.⁵¹

1893. október 25-én a *De Buy* nevű kereskedelmi hajó lőszert szállított a brazil kormánycsapatoknak, ám a brit haditengerészek megakadályozták, hogy kirakodják őket. A brit *Sirius* hadihajó parancsnoka azzal érvelt, hogy meg akarta menteni a hajó legénységét a lázadók és a kormánycsapatok agressziójától. Az eset a brazil külügyminisztérium tiltakozását váltotta ki.⁵²

Martins szerint a nagyhatalmak viselkedésükkel (ellenőrzések, szabályozások, a felkelés ügyeibe való beleszólás stb.) megsértették Brazília szuverenitását.⁵³ A külföldiek a felkelés kitörése óta úgy érezték, beleszólásuk van a braziliai ügyekbe: kezdetben állampolgáraik, gazdasági ügyeik védelmében, majd humanitárius kötelezettségnek tekintették a konfliktus békésebb útra terelését. Ez kifejezetten érdekes abból a szempontból, hogy a brazil polgárháború három évvel megelőzte az elsőnek tekintett nemzetközi „békeferemtő/ békefenntartó” beavatkozást, amit az 1896–1898-as krétai felkeléshez szokás kötni.

A polgárháború alatt a bevándorlók közül többen is csatlakozhattak a szövetségi és tagállami haderőhöz – a *Budapesti Hírlap* szerint előfordult, hogy magyarokat is be akartak sorozni.⁵⁴ Az olasz konzul kifejezetten óva intette honfitársait attól, hogy beleavatkozzanak a brazil ügyekbe, mert úgy nem tudja garantálni számukra a konzuli védelmet.⁵⁵ A háború idején kiéleződött a helyzet a portugál bevándorlók és a brazil lakosság között, ami erőszakhoz is vezetett Rio de Janeiro utcáin.⁵⁶ Egy a városban élt francia házaspár levelezésükben beszámolt a polgárháború alatt tapasztalt nehéz helyzetről: „...forradalomban vagyunk, ami egyáltalán nem segít. Isten tudja, mikor ér véget. Egy hónapja ismét ostrom alatt állunk, nem tudunk reménykedni, minden munka leállt. [...] Ha tudnánk, hogy mikor ér véget ez a forradalom, de már két hónapja ott vagyunk, döntés nélkül. Úgy gondolom, hogy amint ezek az öldöklési zajok véget érnek, folytatódik a munka, mert a bombázások sok épületet elpusztítottak, ami sok újjáépítési munkát igényel. [...] Martha gyakran beszél rólad, azt akarja, hogy gyere és gyönyörködj ebben a gazdag országban, különösen a mi házukban, ahonnan az egész tengert csodálhatjuk, de néha félelemmel nézzük ezt az ágyúzást, mert minden lövést látunk...”⁵⁷

Diplomáciai botrány: Oscar Stanton esete

A felkelés egyik felkapott diplomáciai ballépése viszont egy amerikai haditengerésztiszt, Oscar Stanton ellentengernagy nevéhez fűződik. Stanton 1893. október 19-én érkezett Rio

⁵¹ Scheina: *Latin America's Wars*, 408.

⁵² A Guanabara-öbölben állomásozó külföldiek – különösen az angolok, portugálok, németek – nem engedték olyan lőszerkeket, fegyvereket, reflektorok lerakódását, amiket a konfliktusban akár a kormánycsapatok, akár a felkelők felhasználhattak volna. Ezek a korlátozások közvetett módon meg erősítették az USA-val való diplomáciai együttműködést, amelytől az új brazil flotta nagy részét beszerezhetette a kormány. Valójában az amerikai katonai jelenlét növekedése Rio de Janeiróban annak a jele is volt, hogy a washingtoni kormány elhatározta, fellép az európai nyomásyakorlással szemben. Pereira: *A diplomácia*, 151.

⁵³ Martins: *A Revolta da Armada*, 203.

⁵⁴ *A megsértett nemzetközi jog*. Budapesti Hírlap, 1894. január 12. 2.; *A megsértett nemzetközi jog*. Budapesti Hírlap, 1894. július 1. 4.

⁵⁵ Malatian: *Vitaliano Rotellini*, 360.

⁵⁶ Sarmiento: *E-Imigração*, 66.

⁵⁷ *Imigrantes franceses*, i. m.

de Janeiróba, hogy átvegye a parancsnokságot a Dél-Atlanti Flotta felett. Megérkezése után nem sokkal tiszteletváltást és udvariassági látogatást tett a Guanabara-öbölben lévő parancsnokoknál, köztük Mello ellentengernagynál is. Stanton lépése ártalmatlannak bizonyult, ám a Peixoto-kormány mély felháborodását váltotta ki, amiből a brazil kabinet diplomáciai úton igyekezett hasznot húzni. Az ügyet arra használta fel, hogy érdekeit érvényesítse az amerikai kormánynál. Diplomáciai fórumot hívtak össze az esetet követően, ahol Peixoto megvádolta az amerikai parancsnokot, hogy rokonszenvez a felkelőkkel, és szándékosan összejátszik velük. Az amerikai haditengerészet végül visszarendelte Stanton. Az amerikai újságok úgy értékelték az esetet, hogy a Cleveland-kormány nem pártatlan, és eleget kíván tenni a Peixoto-kabinet akaratának.⁵⁸

A brazil kormánynak ugyanis szüksége volt egy új hadiflottára, amivel szembeállhat a felkelőkkel. A külügy utasította a diplomatákat, hogy vásároljanak hadihajókat és fegyvereket az Egyesült Államoktól és európai országoktól. A kormány a befolyásos Salvador de Mendoça washingtoni brazil követet bízta meg ezzel a feladattal. Ő a *Flint & Company*val egyezett meg, hogy szerezze be az új hadijárműveket, fegyvereket, illetve toborozzon a hadászati eszközök kezeléséhez értő tengerészeket.⁵⁹ Mendoça ugyanis jó kapcsolatot ápolt Charles R. Flint üzletemberrel, fegyverkereskedővel, aki nemcsak az amerikai–brazil kapcsolatokban volt jártas, de tapasztalata volt a hajók és fegyverek kereskedelmében is. Az apja és a nagybátyja a két legnagyobb hajóépítő vállalkozó volt Maine-ben, szerződötetett teherhajókkal rendelkezett a *Grace Line* hajózási vállalatnál, és az Egyesült Államok és Brazília Posta Gőzhajózási Vállalat (*U.S. and Brazil Mail Steamship Company*) fontos részvényese volt. Flint nem először használt fel egy háborús helyzetet arra, hogy a fegyvergyártó cégeknek módot adjon új technológiák harc közbeni teszteléséhez – 1869-ben hadihajókat és szállítóhajókat szerzett Perunak, később torpedókat is a Chile elleni háborúhoz (1879–1883). A brazil polgárháborúban például kísérleti fázisban lévő ágyúkat szereltek fel a *Nichteroy*-ra keresztelt hadihajóra.⁶⁰

A hadieszközök forgalmazásához az amerikai kormány jóváhagyására is szükség volt. A Cleveland-kabinet engedélyezte a brazil kormánynak, hogy szerződjenek Flinttel. Az USA haditengerészeti minisztere, Hilary A. Herbert még abba is belement, hogy Brazília megvásárolja a *Destroyer* hadihajót, ami már a végső tesztfázisában volt, mielőtt integrálták volna az amerikai hadiflottába. Az USA ennél is tovább ment, hiszen engedte, hogy Flint tengerészeket toborozzon New Yorkban a készülő flottájába – több mint ezer jelentkező közül mintegy négyszázat választottak ki.⁶¹

Az amerikai jelentések azt a látszatot keltették, hogy a brazil kormány új flottája kiváló minőségű és a legmodernebb fegyverekkel lesz felszerelve. Eközben az USA-ban közzétett hírek igyekeztek a kormányt jobb színben feltüntetni, érdemeiket felnagyítva közvetíteni az amerikai társadalom felé.⁶² A híresztelések azonban gyakran messze álltak a valóságtól, mert Flint flottája felfegyverzett kereskedőhajókból és kísérleti fázisban lévő hadieszközökből állt. A Peixoto-kormány európai ügynökei eredményesebbek voltak: felvásároltak egy torpedóvetőt az angliai Armstrongtól, valamint öt kisebb hajót a németországi Schichautól.⁶³

⁵⁸ Smith: *Limits of Diplomatic Influence*, 489.

⁵⁹ Scheina: *Latin America's Wars*, 410.

⁶⁰ Topik: *Trade and Gunboats*, 156–164.

⁶¹ Topik: *Trade and Gunboats*, 163.

⁶² Scheina: *Latin America's Wars*, 409.

⁶³ Costa: *A diplomacia do Marechal*, 435.

1893 novemberére a lázadók hajói amortizálódtak. Rendszeressé váltak az ellátási és élelmezési gondok, illetve a fizikai, mentális problémák is megmutatkoztak a tengerészeknél.⁶⁴ Sőt, a brazíliai nyár elérkeztével tombolt a sárgaláz és a beriberi vírus, amik ellen a kormány óvintézkedései hatástalannak bizonyultak. Novemberben többször megismételték a támadásokat, a hadműveletek intenzívvé váltak, nőtt az áldozatok száma, illetve egyre több államból érkeztek külföldi hadihajók, mozgásuk intenzívebbé vált. 1893. november 2-án a Guanabara-öbölbe érkezett az amerikai *Detroit* cirkáló. Öt nappal később, november 7-én megérkezett a holland *De Ruyter* gőzkorvet; egy héttel utána, november 14-én az osztrák–magyar *Zrínyi* gőzkorvet. November 16-án további olasz hadihajók érkeztek: az *Andrea Provana* és a *Sebastiano Veniaro* ágyúnaszádok. A hónap vége felé Franciaország leváltotta az *Aréthuse* gőzkorvetet egy modernebb hadihajóra, a *Magon* cirkálóra. November 30-án Portugália szintén növelte jelenlétét azzal, hogy a *Mindello* gőzkorvet mellé még oda küldte az *Afonso de Albuquerque* gőzkorvetet is. Martins szerint a Guanabara-öbölben ezzel tizenötre nőtt a külföldi hadihajók száma, amelyek a világ hét különböző országából érkeztek.⁶⁵

Mello ekkor úgy döntött, hogy a kezén lévő haditengerészeti erőket megosztja. Az egyik élén ő maga állt, s a déli tagállamok harcaihoz csatlakozott, hogy a Rio Grande do Sul-i forradalmárokkal való együttműködést elősegítse. A másik hajóraj segítségével a Rio de Janeiroban zajló küzdelmeket akarta fenntartani. 1893. december 1-jén az admirális az *Aquidabá* zászlóshajó fedélzetén, illetve az *Esperança* segédcirkáló kíséretében kitört a Guanabara-öböl kijáratát védő erődök tűzgyűrűjéből, és az ország déli része felé hajózott. Mello távozása spekulációt indított el a fővárosban arról, hogy Luís Filipe de Saldanha da Gama admirális csatlakozott a lázadókhoz.⁶⁶

A haditengerészeti lázadás második szakasza (1893. december 7. – 1894. március 13.)

1893 decemberéig Gama semleges maradt a felkeléssel kapcsolatban, végül úgy döntött, hogy nyíltan csatlakozik a lázadáshoz, s ezzel a konfliktus újabb szakaszát nyitotta meg; bekapcsolódása stratégiai fontosságúnak tűnt.⁶⁷

A felkelők új parancsnokának presztízse, újjító energiája, valamint azok a területek, fegyverek és harcosok, akik felett rendelkezett, fontos utánpótlást jelentettek a kimerülőben lévő haditengerészeknek, mitöb, az admirális erőinek és az általa uralt erődöknek köszönhetően a tüzérségi egységek hatósugara közelebb került a kormány ellenőrzése alatt álló városközpontokhoz, vámközpontokhoz és a tengerészeti hadiarzenál épületeihez.⁶⁸ Gama csatlakozása tehermentesítette Mello admirálist, aki ezáltal délre hajózhatott, hogy a Paraná, Santa Catarina és Rio Grande do Sul tagállamok felett addigra már hatalmat gyakorló föderalista forradalmárok csapatait segíthesse. Ezzel egyszerre két fronton is nyomás alatt tudták tartani a kormányzatot.⁶⁹

⁶⁴ Xavier: *A Revolta da Armada*, 182.

⁶⁵ Balogh: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*, 92.; Martins: *A Revolta da Armada*, 229.

⁶⁶ Bello: *A history of Modern Brazil*, 128.; Martins: *A Revolta da Armada*, 255.; Scheina: *Latin America's Wars*, 409.; Freire: *Augusto Castilho*, 29.

⁶⁷ Bello: *A history of Modern Brazil*, 127.; Xavier: *A Revolta da Armada*, 182.

⁶⁸ Martins: *A Revolta da Armada*, 256.

⁶⁹ Santos Jr.: *“O mais esquisito dos espetáculos”*, 216.

Gama csatlakozása azonban új politikai támadási felület is volt a felkelőkkel szemben, ugyanis köztudomásúak voltak az admirális konzervatív, monarchia-szimpatizáns érzelmei és nézetei. Azt sugallták, hogy a lázadók vissza akarják állítani a monarchiát. Ez több szempontból hátrányt jelentett a felkelőknek. Egyfelől a híresztelések kiéleztek a monarchista-republikánus ellentétet az országban és a felkelők táborában; másfelől az admirális által kiadott kiáltvány félreértelmezhető részeket is tartalmazott (például azt írta, hogy a brazil nemzetnek „ünnepélyesen kell kiválasztania a kormányzati formáját”). Mindkét oldal jelentésbeli eltérésekkel tette közzé az admirális megnyilatkozását. A Pixoto-kormány hangsúlyozta: a manifesztum bizonyíték arra, hogy Gama vissza akarja állítani a monarchiát. A felkelők csupán azzal tudtak érvelni, hogy az admirális kiáltványában előnyben részesítette a saját nézőpontját, de nem a mozgalom egészének nevében tett nyilatkozatot. Gama kiáltványa tehát zavart keltett, és ami a felkelők szempontjából nagyobb gond volt, nem szerezte meg a monarchia párti körök támogatását sem. Ezután számos, Gamának tulajdonított, hamis manifesztum látott napvilágot, ráadásul a sajtó is felkapta a hírt, szenzációként kezelve a monarchia visszaállításának – állítólagos – lehetőségét.⁷⁰

Még aznap, amikor Gama admirális nyíltan csatlakozott a felkelők mozgalmához, hivatalosan is tájékoztatták a külföldi haditengerészeti hatóságokat, hogy a forradalmi csapatok parancsnokságát ettől a naptól fogva ő gyakorolja a Guanabara-öböl területén. Gama több mint egy tucat hajó és két erőd felett parancsnokolt Rio de Janeiróban; az irányítás átvételével 1893. december 10-én átszervezték a lázadó hadiflotta erőit is.⁷¹ December 23-án Gama arról értesítette a külföldi haderők tisztjeit – akik az október 5-én kötött megállapodást felügylették –, hogy az Bom Jesus-szigeten és a Castello-dombon elhelyezett fegyverekkel a kormány megszegte a megállapodást. Nyilvánvaló volt, hogy Peixoto fegyverekkel és ágyúkkal erősíti meg a Guanabara-öbölben lévő állásait, s folyamatosan ezt tette a megelőző hónapokban is. A Peixoto-kormány lassan tűzgyűrűbe fogta a lázadókat. 1894 januárjára jelentős változás következett be a külföldi parancsnokok erőviszonyában és hozzáállásában. Andrew E. K. Benham amerikai admirális elődeinél határozottabban lépett fel Gama admirálissal és a Peixoto-kormánnyal szemben is. Míg a többi nemzet csökkentette hajóinak számát a Guanabara-öbölben, addig az USA már három cirkálóval (*Charleston*, *Newark* és *Detroit*), illetve két páncélos cirkálóval (*San Francisco* és *New York*) volt jelen a helyszínen.⁷² Ilyen túlerő mellett természetesen a többi országnak nem sok beleszólása lehetett az események alakulásába.⁷³

A nemzetközi haderőben tehát az amerikai flotta hadereje immár meghatározó súllyal rendelkezett a brazil fővárosnál. 1894. január 1-jén a külföldi tengerésztisztek ülést tartottak az észak-amerikai *Charleston* cirkáló fedélzetén, mivel a megelőző napok jelentései szerint Gama admirális állítása igaznak bizonyult. A külföldi parancsnokok a találkozáson úgy határoztak, hogy mivel Peixoto kabinetje megszegte az 1893. október 5-én megkötött megállapodást, ezért 1894. január 5-től a diplomáciai testülettel egyetértésben érvénytelennek tekintik. Így, ha a felkelők lőni kezdenék a fővárost, a külföldi erők nem avatkoznak közbe.⁷⁴

1894 elejére az erőviszonyok kezdtek megváltozni annak köszönhetően, hogy a brazil kormány megrendelt észak-amerikai hajói, az Európából beszerzett torpedónaszádok, va-

⁷⁰ Scheina: *Latin America's Wars*, 409–410.

⁷¹ Xavier: *A Revolta da Armada*, 182.

⁷² Tavares: *A oligarquia paulista*, 57–58.; Xavier: *A Revolta da Armada*, 183.

⁷³ Esposito: *Naval Diplomacy*, 84.

⁷⁴ Tavares: *A oligarquia paulista*, 57–58.; Costa: *A diplomacia do Marechal*, 116–117.

lamint a szétszórta, kormánykézben lévő hadihajók lassacskán gyülekezni kezdtek Brazília partjainál. Január 19-én Jerônimo Gonçalves lett a kormány új tengeri erőinek parancsnoka, aki Montevidéoból a brazil Bahia tagállam székhelyéhez, Salvador partjaihoz hajózott – ahol a hadihajók a január végi napokban egyesültek. A kormány tengeri erejének összegyűjtése előtti napokban még úgy tűnt, hogy a Rio de Janeiro-i felkelők új lendületet kaptak, mivel január 16-án az *Aquidabã* csatahajó visszaérkezett a fővároshoz. A zászlóshajót a kormánycsapatok az erődökből leadott tüzérségi lövésekkel fogadták. Hamar kiderült, hogy a lázadók tartalékai kimerüléskor vannak, hiszen az *Aquidabã* nem hozott magával jelentősebb mennyiségű muníciót, ráadásul a *República* cirkáló Mello admirálissal együtt délen maradt.⁷⁵

Mivel Gama januárra már komoly utánpótlási nehézségekkel küzdött, s a kormánycsapatok sem tartották magukat a korábbi megállapodáshoz, blokád alá vonta a riói kikötőket. Annak érdekében, hogy ellensúlyozzák Gama fenyegetését az áruforgalomra nézve, 1894. január 26-án az USA zászlóshajóján (a *San Francisco*-n) megtartották a külföldi hatalmak újabb tanácskozását. A haditengerészeti parancsnokok arra a megállapításra jutottak, hogy Gama admirálisnak nem volt joga meggátolni a szén és egyéb áruk kirakodását; így abban egyeztek meg, hogy felhatalmazást kérnek kormányaiktól arra, hogy ha szükséges, akár erővel is felléphessenek a felkelők ellen.⁷⁶

A külföldi államok és a lázadók közti összecsapást egészen január 29-ig sikerült elkerülni, akkor azonban Andrew Benham amerikai admirális parancsára lövésváltásra került sor a *Detroit* cirkáló és egy lázadó hajó között. Egy amerikai kereskedelmi hajó ugyanis a tűzvonalba ért, ezért az egyik felkelő hajóról figyelmeztető lövést adtak le rá, erre reagálva a *Detroit* cirkáló egy éles torpedóval kilőtte a brazil hajót. A kereskedelmi hajó biztonságban elért a dokkokhoz, s tetteivel Benham ellenszegült a kereskedelmi hajók mozgáskorlátozásának az öbölben, és megakadályozta, hogy a lázadók továbbra is blokád alatt tartsák a kikötőket.⁷⁷

Az amerikai beavatkozás az ország belügyébe ugyan kellemetlen volt a brazilok számára, de a kormánynak kapóra jött az eset. Számos történész egyetért abban, hogy az amerikai parancsnok önhatalmú megnyilvánulása előre jelezte a felkelés végét. Joseph Smith úgy véli, bár az amerikai flotta tettei valóban befolyásolták az eseményeket, mégsem közvetlenül ez döntötte el a polgárháború kimenetelét. Szerinte a Peixoto által mutatott szilárdságnak és az ügyes politikai-diplomáciai manőverezéseknek jelentősebb szerepük volt. A nemzetközi hatalmak üdvözölték Benham fellépését, mivel úgy vélték, hozzájárult ahhoz, hogy a kereskedelmi forgalom végre helyreálljon a kikötőben.⁷⁸ Habár a januári és februári hónapokra a fővárosban küzdő felkelőkön egyre inkább mutatkoztak a kimerültség jelei, úgy tűnt, az ország déli részén kedvezőbb alakult helyzetük. Santa Catarina tagállam már 1893. november 25-e óta a föderalista forradalmárok uralma alatt állt, majd 1894 elejére meghódították Paraná tagállamot is. Mello igyekezett a tengeren támogatást nyújtani a forradalmároknak, akik 1894. január 20-án elfoglalták Paraná fővárosát is. Február 1-jén a brit *Sirius* hadihajó azzal a hírral tért vissza Rio de Janeiróba, hogy a felkelők erős pozíciókat birtokolnak Brazília déli részén. A konfliktusra vonatkozó külföldi álláspont azonban továbbra is ugyanaz maradt: hivatalosan nem ismerték el a felkelőket harcoló félként.⁷⁹

⁷⁵ Scheina: *Latin America's Wars*, 410.

⁷⁶ Smith: *Britain and the Brazilian Naval Revolt*, 190–191.

⁷⁷ Smith: *Brazilian Diplomacy*, 120.

⁷⁸ Smith: *Limits of Diplomatic Influence*, 494.; Smith: *Britain and the Brazilian Naval Revolt*, 190.

⁷⁹ Xavier: *A Revolta da Armada*, 183.; Esposito: *Naval Diplomacy*, 93.

Február 9-én Ponta da Armaçãonál a lázadás egyik legvéresebb és legvitatottabb összecsapása történt.⁸⁰ Gama admirális a hajóinak tüzérségi támogatása mellett kísérletet tett arra, hogy partra szálljon, és közel ötszáz emberével elfoglalja Rio de Janeiro központját. A kezdeti összecsapások sikereket hoztak, majd a városközpont felé menetelve szembetaláltak magukat a kormány csapataival, akik visszaszorították őket a tengerpartra. A felek véres összecsapásban ütköztek meg egymással, végül a kormánypárti erők túlereje – mintegy 3000 ember⁸¹ – kerekedett felül. A felkelők végül visszavonultak, mert jelentős veszteségeket szenvedtek el – a harc közben Gama admirális is megsebesült.⁸² 1894. március elejére helyzetük egyre reménytelenebbé vált Rio de Janeiróban.⁸³

Március 1-jén megtartották a választásokat Braziliában, amit a Paulista Republikánus Párt (*Partido Republicano Paulista*) jelöltje, Prudente de Moraes nyert meg – ezzel a felkelés egyik fő indokát sikerült megszüntetni. Ezekben a napokban a kormány hangsúlyozta, hogy az utolsó csapásra készül a felkelőkkel szemben. Jerônimo Gonçalves admirális hadihajói elhagyták Salvadort, és Rio de Janeiro felé tartottak.⁸⁴ A kormány hadihajóiról kiderült, hogy a vártnál rosszabb állapotúak: a berendezések nem működtek megfelelően, gond akadt a légénységgel, hiány volt municióból és kézi lőfegyverekből is. A flotta megbízható elemeit az európai építésű torpedónaszádok jelentették volna, de az ezekhez rendelt torpedók nem érkeztek meg időben, vagy használhatatlanok voltak. Martins szerint a kormány flottája gyenge volt és joggal kapta a „papírfloata” (*„frota de papel”*) gúnynevet.⁸⁵

1894. március 10-én a kormány hadihajói a Guanabara-öböl kijáratánál vártak a támadásra. 1894. március 11-én a brazil kabinet a diplomáciai testületén keresztül bejelentette a külföldi államok képviselőinek, hogy negyvennyolc óra múlva elindítják azt. A támadásra azonban végül nem került sor.⁸⁶ A tervezett csapás napján, délután 15 órakor a szövetségi kormány egy órára tüzet nyitott Villegaignonra és más felkelők által birtokolt állásokra, de a lövésekre semmilyen válasz nem érkezett. A lázadók állásai üresek voltak.⁸⁷ 16 órakor José Carlos de Carvalho hadnagy hírt vitt Peixotónak arról, hogy a lázadók elhagyták hadihajóikat, az erődöket, és a portugáloktól kértek menedéket. Még 1894. március 11-én, amikor a diplomáciai testület figyelmeztetést adott ki a negyvennyolc óra múlva kezdődő támadásra, és Gonçalves admirális hajói lehorgonyoztak az öböl kijáratánál, Gama összehívta a tisztjeit egy tanácskozára.

Gama tisztjei készen álltak arra, hogy a végsőig kövessék őt, de egyetértettek abban, hogy tehetetlenek az ellenséggel szemben, ezért a menedékkérés mellett kell dönteniük. Problémát jelentett, hogy kihez forduljanak. Az amerikaiakhoz nem fordulhattak, mert félve a beriberitől és a sárgaláztól, elzárkóztak a külvilágtól, másfelől az USA addig is a Peixoto-kormánynak kedvező politikát folytatott. A német *Marie* cirkáló és a francia *Magon* cirkáló járt ugyan az öbölben az előző napokban, de rövid idő elteltével el is mentek. Az angolok minden esetben a semlegességre törekedtek, így maradtak a portugál hadihajók,

⁸⁰ Donato: *Dicionário das Batalhas*, 193–194.

⁸¹ Martins: *A Revolta da Armada*, 301.

⁸² Bello: *A history of Modern Brazil*, 129.; Donato: *Dicionário das Batalhas*, 193–194.; Scheina: *Latin America's Wars*, 410.

⁸³ Scheina: *Latin America's Wars*, 411.

⁸⁴ Fausto: *Brazília rövid története*, 155.; Freire: *Augusto Castilho*, 30.; Martins: *A Revolta da Armada*, 317.

⁸⁵ Scheina: *Latin America's Wars*, 411.; Martins: *A Revolta da Armada*, 319–320.

⁸⁶ Martins: *A Revolta da Armada*, 320–321.

⁸⁷ Xavier: *A Revolta da Armada*, 184.

amelyek tisztjeivel márcsak a közös nyelvből adódóan is könnyebb volt a kommunikáció. 1894. március 11-én João da Silva Retumba első hadnagyot küldték a portugál hajóparancsnokhoz, Augusto de Castilhóhoz, hogy menedékjogi kérelmet nyújtson be mintegy nyolcvan felkelő tengerész tiszttal nevében. A portugál parancsnok, tekintettel a kialakult vészhelyzetre, gyorsan döntött, és a diplomáciai képvisellel való konzultáció nélkül teljesítette a kérést. 1894. március 13-án a portugál gőzkorvetteknél valóságos invázió kezdődött, férfiak érkeztek mindenfelől hajókkal, csónakokkal, létrákkal, és egymást lökdösve igyekeztek feljutni a fedélzetre. A menekülteket a portugál tisztek nem tudták beazonosítani ruházatuk alapján, így lehetett köztük bárki: tiszt, altiszt, legénységi állományú, de akár civil is. Az üldözöttek a vártnál jóval többen érkeztek, a portugálok mégsem tagadták meg az embertömegnek a fedélzetre lépését. A *Mindelo* megtelt, s a fedélzetén mintegy 276 fő zsúfolódott össze; az *Afonso de Albuquerque* hajón pedig 251 fő. Az előbbi hajó állapota tragikus volt, az utóbbié valamivel jobb, de messze nem kielégítő egy menekülttömeg számára.⁸⁸

A lázadás záró szakasza (1894. március 13. – 1895. június 24.)

1894. március 14-én Coelho Neto haditengerészeti miniszter közleményt adott ki arról, hogy a lázadást leverték. A portugál kormány közben hivatalosan is bejelentette a menedékjogi kérelmek elfogadását. Cassiano do Nascimento külügyminiszter szerint a lisszaboni kabinet nem adhatott volna menedékjogot a rebelleseknek, mivel azokat egyetlen ország sem ismerte el hadviselő félnek. A portugál követség ügyvivője, Miguel Aleixo António do Carmo de Noronha gróf azonban azt nyilatkozta, hogy a menedékjogot a civilizált nemzetek általánosan elismert humanitárius elvei alapján és a nemzetközi jogoknak megfelelően adták meg. A brazil kormány bírálta Portugália álláspontját, és felszólította, hogy adja át a felkelőket Brazíliának, mert azokat a brazil törvények szerint kell megbüntetni – ami a katonákra nézve a börtönbüntetéstől a kínzáson át a kivégzésig terjedhetett volna.⁸⁹

Önmagában a menedékjogi ügy is diplomáciai konfliktust eredményezett Brazília és Portugália közt, de problémák adódtak a két szomszédos állammal, Argentínával és Uruguayjal is. Santos Júnior brazil történész szerint a diplomáciai válság alatt több mint 130 táviratváltás történt Lisszabon, Rio de Janeiro, Buenos Aires és Montevideo képviselői között.⁹⁰ Az eredeti tervek szerint Castilho admirális a menekülteket közvetlenül Portugáliába szállította volna, de döntését megváltoztatva, Buenos Aires felé vette az irányt.⁹¹ Santos Jr. rámutat arra, hogy miközben Brazília és Portugália diplomáciai vitákat folytattak, az általános helyzet a két portugál hadihajó fedélzetén napról napra romlott. Az élettér és a megfelelő higiénia hiánya, illetve a két hajó gyenge fizikai állapota egy transzatlanti utazást nem tettek lehetővé. A menedékjog megadása után Augusto de Castilho ezért döntött úgy, hogy Buenos Airesbe hajózik a felkelőkkel.⁹²

A két portugál hadihajó közül az *Afonso de Albuquerque* érkezett meg elsőként az argentin fővárosba 1894. március 25-én, majd március 26-án befutott a *Mindello* is. Az argentin hatóságok a két korvett parancsnokát arra utasították, hogy semmiképp se kössenek ki a hajókon lehetséges járványveszély miatt; ehelyett választhattak, hogy vagy Martín Gar-

⁸⁸ Martins: *A Revolta da Armada*, 321–324.

⁸⁹ Tavares: *A oligarquia paulista*, 64–65.

⁹⁰ Santos Jr.: *“O mais esquisito dos espetáculos”*, 17.

⁹¹ Martins: *A Revolta da Armada*, 333.

⁹² Santos Jr.: *Entre barcos, telegramas*, 140.

cia (sziget) lazarettjába⁹³ mennek, vagy azonnal elhagyják az argentin vizeket. A transzatlanti átkelés lehetetlen volt, ezért Augusto de Castilho kérte a portugál kormányt, hogy küldjön az út biztonságos megtételére alkalmas hajót. Erre a portugál kormány a *Pedro III* nevű gőzhajót bérelte ki. Ahhoz azonban, hogy a két hadihajó eltávolodjon az argentin partokól, szükség volt élelmiszerre az embereknek és faszénre a kazánoknak. Az árubeszerzés során azonban a felkelők közül mintegy 110 fő megszökött. Ez tovább eszkalálta a portugál kormány amúgy is nehéz diplomáciai helyzetét. A felkelőket ezután Uruguayba szállították. Az út során azonban bekövetkezett, amitől a brazil kormány a leginkább tartott: Gama és a szökött felkelők egy csapata csatlakozott a föderalistákhoz Rio Grande do Sul-ban.⁹⁴

A Peixoto-kormány nem értett egyet a menedékjog megadását indokló érvekkel, ezért fokozatosan szankciókat vezetett be a két ország diplomáciai kapcsolataiban. Először megtiltotta portugál hajók Braziliában való kikötését azzal az indokkal, hogy a lisszaboni kikötő fertőzött, majd megtiltotta, hogy Portugáliából származó bevándorlók beléphessenek az ország területére, és felfüggesztette a portugál termékek behozatalát – a borok kivételével.⁹⁵ A brazil–portugál viszony májusra érkezett a mélypontjára. Peixoto kormánya 1894. május 13-án a diplomáciai kapcsolatok megszakítása mellett döntött. A két ország közti kapcsolatok 1895-ben álltak helyre.⁹⁶

Valójában 1894. március 13. után a haditengerészeti lázadás még nem ért teljesen véget, mivel Mello admirális igyekezett kezében tartani a lázadó erőket Paraná tagállam fővárosában, Curitibban, illetve az *Aquidab*, a *República*, az *Iris*, a *Meteoro Esperana*, két torpednaszd és néhány kereskedőhajó mg a birtokában volt.⁹⁷ A fellázadt haditengerészek lépései ekkor azonban már nem voltak elegendőek ahhoz, hogy jelentősebb eredményeket érjenek el. Mello megostromolta az uruguayi határ közelében fekvő Rio Grande vrost, de tíz napos küzdelem után kénytelen volt feladni a harcot a kormányerők folyamatos utánpótlása következtében. A nehéz körülményekre való tekintettel az admirális Buenos Airesbe utazott, és 1894. prilis 16-n átadta a *Republica* cirkálót és a többi hadihajót az argentin hatóságoknak. Az *Aquidab* zászlóshajó aznap mg harcot vívott Desterro partjainál Alexandrino de Alencar parancsnoksága alatt, aki ezzel feltartóztatta a kormány „papír flottáját”. Az *Aquidab* hadihajót azonban torpedtllat érte. Alencar a szárazföldre menekült, és csatlakozott a visszavonuló Gumercindo Saraiva vezette föderalista szárazföldi erőkhöz. Peixoto alelnök csapatai nagy erőkkel vonultak dltre, majd 1894. prilis 17-re sikerült elfoglalniuk az ellenkormány székhelyét. Santa Catarina felszabadítása után Moreira Csart nevezték ki a tagállam új elnökének. Peixotót a hívei a harcok lezárása után a „Vasmarsall” (*Marechal de Ferro*) s „köztársaság konszolidlja” (*consolidador da repblica*) címekkel illették. Mindezek után Gama admirális és tengerészei csatlakoztak a föderalista csapatokhoz, s a szrazfldn folytatták a kzdelmet. 1894 májusában elismertk Gamt a fderalista forradalom fparancsnoknak. Egészen 1895. június 24-ig megrizte pozcijt, mgnem a vres Campo Osório-i csatban életét veszttete. A fderalistk veresge utn 1895. július 9-n a megmaradt forradalmr-vezetk s a kormány kpviselei bke-

⁹³ Vesztegzr, jrvnykrhz. Gyakran hajkat alkalmaztak karantn- vagy krhzhajknt a járványok idején.

⁹⁴ Santos, Jr.: *Entre barcos, telegramas*, 145.; Xavier: *A Revolta da Armada*, 184.

⁹⁵ Tavares: *A oligarquia paulista*, 65–66.

⁹⁶ Santos Jr.: *“O mais esquisito dos espetáculos”*, 17.

⁹⁷ Scheina: *Latin America’s Wars*, 411.

tárgyalásokat kezdtek Pelotasban. 1895. augusztus 23-án a helyi pártok közt egyeztetések történtek, végül Rio Grande do Sul tagállamban hivatalosan is helyreállt a béke.⁹⁸

Peixoto elnöksége végén egyre kevésbé élvezte a politikai elit támogatását, így nem volt lehetősége arra, hogy saját utódot nevezzen ki. A választásokat a São Páulo tagállam politikai vezetőinek támogatottja, Prudente de Morais nyerte meg, akit 1894. november 15-én iktattak be. Peixoto tábornok távolmaradása az ünnepségtől egyértelmű üzenet volt az új elnök számára.⁹⁹ Morais elnök (1894–1898) 1895-re lezárta a polgárháborús viszonyokat, és megkezdte az újjáépítési munkálatokat az országban.¹⁰⁰ 1895. október 21-én a Nemzeti Kongresszus jóváhagyta azt a törvényt, ami amnesztiát adott a föderalista forradalom és a haditengerészeti felkelés résztvevőinek.¹⁰¹ Az elnök békéltető politikájának köszönhetően az argentinai száműzetésben élő Mello is visszatérhetett a hazájába. A haditengerészeti lázadás zavaros időszakát követően a brazil hadiflotta anyagi és presztízvesztéseket szenvedett, nehéz helyzetbe került. A haditengerésztiszteknek többé nem sikerült visszazerezniük azt az előkelő helyet, amit a Brazil Császárság időszakában kivívtak maguknak.¹⁰² Miután a föderalista forradalom is lecsendesedett, a kabinet demilitarizációs intézkedéseket hajtott végre – több zászlóaljat feloszlattott, a fegyvereket kivonták a forgalomból, hogy az előírások szerint a hadiarzenálba szállítsák és elraktározzák őket.¹⁰³

Összegzés

A francia forradalom óta kibontakozó jelenség az, hogy az egyes államok belpolitikai ügyei-be külső hatalmak politikai, gazdasági okok miatt beavatkoznak. A nemzetközi problémák a 19. század végére több alkalommal is lokális konfliktusokból indultak ki. A belviszályok nemzetközi körülményei folytán az idegen országok hatást gyakoroltak a nemzeti ügyekre azért, hogy az eseményeket az érdekeik szerint befolyásolják. A haditengerészet lázadása is beilleszthető ebbe a folyamatba, ami a 20. század első felére felerősödött, mivel az 1900 és 1950 között lezajlott valamely kétszáz felkelés és forradalom közül majd minden második alkalommal sor került valamely külföldi állam közbelépésére.¹⁰⁴

Mint láthattuk, Rio de Janeiro a 19. században a világ egyik legforgalmasabb kereskedelmi kikötője és egyik legnagyobb országának a fővárosa volt. A kikötővárosban bontakozott ki 1893. szeptember 6-án a haditengerészeti felkelés – ami összefonódott az ország déli részében dúló forradalmi harcokkal is. Ez a lázadás Floriano Peixoto hatalmának megdöntésére és új választások kiírására irányult. Kezdetben Custódio José de Mello admirális fenyegetéséből indult ki, végül Rio de Janeiro ágyukkal történő lövetését, a Guanabara-öbölben található erődök és a brazil hadihajók egymással vívott párharcait váltották ki. Az épített örökség, a gazdasági károk, és a harcoló katonák mellett civil áldozatai is voltak a küzdelmeknek. A polgárháború hónapokig elhúzódott. Az ellenfelek – a kormány és a haditengerészet – eltérő fegyvernemekkel rendelkeztek, ezért nem tudtak döntő áttörést elérni a konfliktusban. Ez az állapot 1894. március 13-ig tartott, amikor a felkelők feladták a fővárost, ezzel a belviszály a déli régióba összpontosult.

⁹⁸ Xavier: *A Revolta da Armada*, 185.; Costa: *A diplomacia do Marechal*, 25.; Freire: *Augusto Castilho*, 31.

⁹⁹ Fausto: *Brazília rövid története*, 155.

¹⁰⁰ Oakenfull: *Brazil*, 129.

¹⁰¹ Xavier: *A Revolta da Armada*, 185.

¹⁰² Freire: *Augusto Castilho*, 31.

¹⁰³ Muzzi: *Os jacobinos*, 78.

¹⁰⁴ Egedy: *Bevezetés*, i. m.; Balogh: *Az Osztrák–Magyar Monarchia*, 81.

Az írás rámutatott arra, hogy a történelmi vizsgálatoknál érdemes figyelmet szentelni a polgárháborús események során mozgásba lendülő elemekre, mert a globalizáció miatt a külső reakciókból pillanatnyi láttelepet kaphatunk egy ország és/vagy régió érdekköréről, kapcsolatainak hálózatáról. A Rio de Janeiro-i események nyomán számos ország, köztük az USA, Nagy-Britannia, Olaszország, Franciaország, Németország, Portugália, sőt az Osztrák–Magyar Monarchia Brazíliához fűződő kapcsolatai is felszínre kerültek. Mint láthattuk, a nagyhatalmak többsége semleges álláspontra helyezkedett, mégis amikor az USA határozott lépést tett, nem konfrontálódtak vele, sőt üdvözölték Benham admirális katonai lépését, mivel remélték, hogy a konfliktus hamarabb véget érhet, és folytatódhat az üzleti élet a városban. A brazil kormány ezen túl az USA-tól és az európai országoktól is hadianyaghoz jutott.

A tanulmány kísérletet tett arra is, hogy rávilágítson az esemény néhány nemzetközi és globalizációs jelenségére is. Olyan kérdésekre keresett válaszokat, hogy milyen részletekben tapinthatók ki a nemzetközi gazdasági-társadalmi tényezők, s milyen hatással volt a felkelés eseményeire Rio de Janeiro világkereskedelmi szerepe – világvárosként becsatlakozott a globális kereskedelembe, illetve gazdasági, politikai központ volt (többek között nemzetközi bankok működtek ott). Láthattuk, Brazília partjainál már az események kirobbanásakor is tartózkodtak idegen kereskedelmi és hadihajók. Az utóbbiak ún. lobogómutatás vagy cirkálás céljából járták az atlanti vizeket, ahol államaik érdekeit képviselték; másfelől kiköthettek ellátmányért (élelmiszer, szén), esetleg kiképzési, tudományos vagy diplomáciai ügyekben járhattak el. A felkelés ténye azonban új helyzetet teremtett, ténylegesen is fegyveres jelenlétre volt szükség az áru-, posta- és utasszállító hajók védelme, a gazdasági érdekek megóvása és a Brazíliában élő nagyszámú bevándorolt külföldi polgár életének védelme érdekében. A külföldi befektetők és az országgal üzleti, diplomáciai kapcsolatban álló államok így érintetteké váltak, igyekeztek érdekeik megóvásáért erőfeszítéseket tenni.

A felkelés alatt a globális média szerepe is megfigyelhető. A brazil hírek a fejlődésben lévő posta- és táviróhálózatok, illetve a sajtóügynökségek (például a Reuters) segítségével gyorsan eljutottak a világ különböző pontjaira. A sajtó előszeretettel tudósított a felkelésről az USA-tól Franciaországon át egész az Osztrák–Magyar Monarchiáig. A hírek olykor torzultak, és sajátos értelmezést nyertek az egyes államokban, de nagy mennyiségük és kapcsolódási pontjaik folytán akár külön történelmi vizsgálatot is megérdemelnének.

A tanulmány elején felhívtam a figyelmet a kolonizáció és a bevándorlás jelenségére. A kutatás során azonban ez volt az a pont, aminek bizonyítására a jelenleg rendelkezésre álló szakirodalomban és forrásokban ezidáig a legkevesebb információra bukkantam. Bizonyos, hogy bevándorlók százezrei éltek ekkor Brazíliában, és a belső kolonizáció is zajlott az ország területein. Az események kapcsán fellelhető volt néhány történet, melyekben francia, olasz, portugál, német és talán osztrák–magyar bevándorlók is érintve voltak. A migráció és kolonizáció krízis alatti jelenségeinek mélyebb feltáráshoz azonban további kutatásokra van szükség nemzetközi téren is – már csak azért is, mert, mint láttuk, ez a külföldi jelenlét egyik fő motívumaként szerepelt.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (OeStA HHStA) Politisches Archiv (PA) XXXVI. 13. Brasilien, Berichte, 1892–1893.

Imigrantes franceses contam a vida no Rio de Janeiro durante a Revolta da Armada. Glórias á coleção. 2018. október 20. <https://glorias.com.br/blogs/colecao-de-sofia/imigrantes-franceses-conta-a-vida-no-rio-de-janeiro-com-a-febre-amarela-e-a-revolta-da-armada> (letöltés: 2023. január 12.)

Nyomtatott források

Budapesti Hírlap, 1893–1894.

Pesti Napló, 1893.

Bonavides, Paulo – Amaral, Roberto: *Textos Políticos da História do Brasil. Vol. III. Primeira República (1889–1930)*. Brasília, 2002.

Nabuco, Joaquim: *Balmaceda. A intervenção estrangeira durante a Revolta de 1893*. [Obras Completas de Joaquim Nabuco (vol. 2)]. São Paulo, 1949.

Szakirodalom

A cs. és kir. hadi tengerészet évi jelentése az 1894-ik évről. Bécs, 1895.

Anderle Ádám: *Nemzet és identitás Latin-Amerikában*. In: Balogh András (szerk.): *A nemzeti kérdés az Európán kívüli világban*. Budapest, 2002. 407–543.

Balogh Ádám Tibor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia egyik hadihajójának brazíliai kiküldetése – Őfelsége Zrínyi korvetje Rio de Janeiro partjainál 1893–1894-ben*. Acta Musei Militararis in Hungaria. A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 17. 79–100.

Bello, José Maria: *A history of Modern Brazil 1889–1964*. California, 1966.

Bresser-Pereira, Luiz Carlos: *The political Construction of Brazil. Society, Economy, and State Since Independence*. Boulder, 2017.

Broadberry, Stephen – O'Rourke, Kevin H.: *The Cambridge Economic History of Modern Europe Volume 2. 1870 to the Present*. New York, 2010.

Calógeras, João Pandiá: *A history of Brazil*. Martin, Percy A. (Transl. and ed.). New York, 1963.

Cameron, Rondo: *A világgazdaság rövid története. A kőkorszaktól napjainkig*. Budapest, 1994.

Costa, Sérgio Corrêa da: *A diplomacia do Marechal: intervenção estrangeira na Revolta da Armada*. Brasília, 2017.

Csaplár-Degovics Krisztián: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink” – Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Budapest, 2022.

Donato, Hernâni: *Dicionário das Batalhas Brasileiras*. São Paulo, 1996.

Egedy Gergely: *Bevezetés a nemzetközi kapcsolatok elméletébe*. Budapest, 2007.

Espósito, Karina Faria Garcia: *Naval Diplomacy and the Making of an Unwritten Alliance: United States–Brazilian Naval Relations, 1893–1930*. (PhD értekezés). Virginia, 2017.

Fausto, Boris: *Brazília rövid története*. Budapest, 2011.

Freire, João: *Augusto Castilho e a revolta da Marinha Brasileira em 1893–94: o conflito entre princípios humanitários, rigor militar, acção política e diplomacia*. Lisboa, 2018.

Hahner, June E.: *Floriano Peixoto, Brazil's "Iron Marshall"*. *A Re-Evaluation*. The Americas, vol. 31. (Jan. 1975) No. 3. 252–271. <https://doi.org/10.2307/979874>

Horvath, Ronald J.: *A definition of colonialism*. *Current Anthropology*, vol. 13. (Feb., 1972) No. 1. 45–57. <https://doi.org/10.1086/201248>

Kaiser Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének Zrínyi nevet viselő hadihajói*. In: Hausner Gábor – Padányi József (szerk.): *A Zrínyiek és a honvédelem*. Budapest, 2014. 87–122.

- Kittleston, Roger Alan: *The Practice of Politics in Postcolonial Brazil: Porto Alegre, 1845–1895*. Pittsburgh, 2005.
- Malatian, Teresa Maria: *Vitaliano Rotellini e a defesa da imigração italiana no Brasil: O Almanacco do Fanfulla*. Assis, SP, vol. 17. (2021) No. 1. 355–381.
- Marley, David: *Historic Cities of the Americas: An Illustrated Encyclopedia*. 2. Santa Barbara, 2005.
- Martins, Hélio Leôncio: *A Revolta da Armada*. Rio de Janeiro, 1997.
- Mendonça, Salvador de: *Latest Aspects of the Brazilian Rebellion*. *The North American Review*, vol. 158. (1894) No. 447. 164–174.
- Muzzi, Amanda da Silva: *Os jacobinos e a oposição a Prudente de Moraesna transição entre as presidências militar e civil 1893–1897*. Rio de Janeiro, 2006.
- Nester, William R.: *Globalization: A Short History of the Modern World*. New York, 2010.
- Northrup, Cynthia Clark (ed.): *Encyclopedia of World trade: From Ancient Times to the Present I–IV*. London – New York, 2005.
- Oakenfull, J. C.: *Brazil: a century of independence 1822–1922*. Freiburg, 1922.
- de Paiva Abreu, Marcelo: *Brazil as a Debtor, 1824–1931*. *The Economic History Review*, vol. 59. (2006) No. 4. 765–787. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.2006.00359.x>
- Pereira, Gabriel Terra: *A diplomacia da americanização de Salvador de Mendoça (1889–1898)*. São Paulo, 2009.
- Reichl-Ham, Claudia: „*The Centuries Will Not Obliterate Her Memory*”: *Empress Leopoldine and Her Significance for Brazil*. In: Klaus Eisterer – Günter Bischof (eds.): *Transatlantic relations Austria and Latin America in the 19th and 20th Centuries*. Innsbruck, 2006.
- Rosenn, Keith S.: *Separation of Powers in Brazil*. *Duquesne Law Review*, vol. 47. (2009) No. 4. 840–870.
- Santos Jr., João Júlio Gomes: *Joaquim Nabuco e Felisbello Freire na polêmica da inter-venção estrangeira na Revolta da Armada*. *Anais do XXVI Simpósio Nacional de História – ANPUH*. São Paulo, (julho 2011) 1–10.
- Santos Jr., João Júlio Gomes: *Entre barcos, telegramas e doenças: Brasil, Portugal, Argentina e Uruguai na crise do asilo diplomático da Revolta da Armada*. *Antíteses*, vol. 7. (enero-junio, 2014) Núm. 13. 134–157. <https://doi.org/10.5433/1984-3356.2014v7n13p134>
- Santos Jr., João Júlio Gomes: *“O mais esquisito dos espetáculos”. A crise do asilo diplomático entre Brasil e Portugal em 1894*. (PhD értekezés) Porto Alegre, 2014.
- Sarmiento, Érica: *E-Imigração em debate: novas abordagens na contemporaneidade*. Niterói, 2018.
- Scheina, Robert L.: *Latin America’ Wars Volume I: The Age of the Caudillo, 1791–1899*. Washington D.C., 2003.
- Seyferth, Giralda: *The diverse understandings of foreign migration to the South of Brazil (1818–1950)*. *Vibrant: Virtual Brazilian Anthropology*, vol. 10. (2013) No. 2. 120–162. <https://doi.org/10.1590/S1809-43412013000200005>
- Seyferth, Giralda: *Socialização e Etnicidade: a questão escolar teuto-brasileira (1850–1937)*. *MANA*, vol. 23. (2017) No. 3. 579–607. https://doi.org/10.1590/1678-49442017v23n3p607_580-583.
- da Silva, Izabel Pimentel: *Custódio de Melo*. In: Abreu, Alzira Alves de (ed.): *Dicionário histórico-biográfico da Primeira República (1889–1930)*. Rio de Janeiro, 2015. Recurso eletrônico.
- da Silva, Izabel Pimentel: *Wandenkolk, Eduardo*. In: Abreu, Alzira Alves de (ed.): *Dicionário histórico-biográfico da Primeira República (1889–1930)*. Rio de Janeiro, 2015. Recurso eletrônico.
- Simmons, Charles Willis: *Deodoro da Fonseca, fate’s dictator*. *Journal of Inter-American Studies*, vol. 5. (1963) No. 1. 45–52. <https://doi.org/10.2307/165283>
- Skidmore, Thomas E.: *Brazil. Five Centuries of Change*. New York – Oxford, 1999.
- Smith, Joseph: *Britain and the Brazilian Naval Revolt of 1893–4*. *Journal of Latin American Studies*. vol. 2 (1970) No. 2. 175–198. <https://doi.org/10.1017/S0022216X00005113>
- Smith, Joseph: *Brazilian Diplomacy and Foreign Intervention in the Brazilian Naval Revolt, 1893–94*. *Revista Complutense de Historia de América*, vol. 26 (2000) 117–134.
- Smith, Joseph: *A History of Brazil, 1500–2000: politics, economy, society, diplomacy*. London–New York, 2002.

- Smith, Joseph: *Limits of Diplomatic Influence: Brazil versus Britain and the United States, 1886–1894*. History, vol. 92. (2007) No. 4. 472–495. <https://doi.org/10.1111/j.1468-229X.2007.00409.x>
- Szilágyi Ágnes Judit: *Brazília a XIX. század végi magyar újságolvasók szemével*. Sic Itur Ad Astra, 7. évf. (1993) 2–4. sz. 57–66.
- Szilágyi Ágnes Judit: *A brazil egyházpolitikai válság egy korai előjele az 1850-es évekből: Á propos de Carlos Kornis de Totvárád és Oliver Ónody*. In: Bubnó Hedvig et. al (szerk.): *Mítosz, vallás és egyház Latin-Amerikában: A Boglár Lajos Emlékkonferencia tanulmánykötete*. Budapest, 2016. 207–219.
- Szilágyi Ágnes Judit: *A brazil Régi Köztársaság diplomáciája és a luzo-brazil viszony egyes kérdései*. In: Horváth Emőke – Lehoczki Bernadett (szerk.): *Diplomácia és nemzetközi kapcsolatok. Amerika a XIX–XX. században*. Budapest, 2019. 114–125.
- Szilágyi Ágnes Judit: *Testvéri közöny és testvéri sóvárgás – a brazil–portugál viszony egyes kérdései az 1890-es évtizedben*. Orpheus Noster, 13. évf. (2021) 1. sz. 33–42.
- Tavares, Fabio Luis: *A oligarquia paulista e sua articulação com o governo de Floriano Peixoto durante a Revolta da Armada (1893–1894)*. Assis, 2013.
- Topik, Steven C.: *Trade and Gunboats: The United States and Brazil in the Age of Empire*. California, 1996.
- Triner, Gail D.: *Banks, Regions, and Nation in Brazil, 1889–1930*. Latin American Perspectives, vol. 26. (1999) No. 1. 129–150.
- Villalba, Epaminondas (Raul Villa-Lobos): *A Revolta da Armada de 6 de setembro de 1893*. (3. ed.) Rio de Janeiro, São Paulo, Recife, 1897.
- Waibel, Leo: *European Colonization in Southern Brazil*. Geographical Review, vol. 40. (1950) No. 4. 529–547. <https://doi.org/10.2307/211101>
- Wittman Tibor: *Latin-Amerika története*. Budapest, 1978.
- Xavier, Mateus Fernandez: *A Revolta da Armada, a Revolução Federalista e as relações Brasil-Portugal*. Revista de Estudos Internacionais, vol. 8. (2017) Num. 1. 173–200.

ÁDÁM TIBOR BALOGH

The Naval Revolt Through The Lens of Globalization and Colonisation: The Brazilian Naval Revolts (1893–1894)

The study aims to explore the history of the naval revolt that broke out in Rio de Janeiro, the capital of Brazil, in 1893, keeping in mind the aspects of globalization, immigration, and colonization. The six-month-long conflict was of international significance, some of its effects (for example, on world trade) could be felt in other parts of the world. The case was widely covered by the world press: the news reached England, France, Germany, Italy, and the Austro-Hungarian Monarchy, among others. Immigrants were also involved in the civil war, often unwittingly: they were present at the siege of Rio de Janeiro, they were included in military recruitment, and with the rise of Lusophobia, Portuguese immigrants became victims of violent atrocities. The civil war caused many diplomatic problems. The study aims to point out that in historical studies it is worth paying attention to the elements set in motion by the events of a civil war, because due to globalization we can get a momentary view of a country's network of interests and relationships by looking at the external reactions.

FARKAS MÁRIA ILDIKÓ

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 1. szám, 63–88.

ISSN 0237-7934

DOI [10.14232/aetas.2023.1.63-88](https://doi.org/10.14232/aetas.2023.1.63-88)

www.aetas.hu

A modern japán birodalom születése

Japán különleges helyet foglal el a 19. század végi gyarmatosítások történetében. A 19. század közepén még elzárt kelet-ázsiai ország volt, amelyet a nyugati gyarmatosító hatalmak kényszerítettek arra, hogy kapuit megnyissa a külföld előtt. A 20. század elejére viszont már maga is gyarmatosító ország lett, a nyugati hatalmakhoz hasonlóan szerzett területeket (gyarmatokat) Ázsiában. Ez az alig fél évszázad alatt lezajló folyamat, a japán modernizáció értelmezése, sikerességének magyarázata azóta is foglalkoztatja a kutatókat és az érdeklődőket egyaránt. Japán ugyanis az egyetlen olyan ország volt, amely nem az európai („nyugati”) kultúra alapjain, nem annak gyökereiből tudott a 19. században sikeresen modernizálódni, a 20. században pedig katonai, majd gazdasági nagyhatalommá fejlődni, a legfejlettebb ipari országok közé kerülni. Japán második világháború utáni fejlődésében (újabb modernizációjában) számos elem a Meidzsi-kori jól bevált stratégiát követve lett az 1960-as évekbeli „japán csoda” összetevője, amelynek köszönhetően Japán 1968 óta mindmáig a világ harmadik legnagyobb gazdaságát mondhatja magáénak.

Japán az ázsiai kontinens mentén helyezkedik el, és így történelme során több elemet is átvett a kínai kultúrából, amelyeket aztán saját hagyományai szerint alakított át, így jött létre a japán buddhizmus, a zen, a japán konfucianizmus, az írásrendszer. Ugyanakkor a japán kultúra bizonyos elemei jelentősen különböznek a kínai civilizáció jellemzőitől (sintó, családrendszer, a samurájok kultúrája), és történeti fejlődése is több szempontból eltér a kínai fejlődéstől, sőt egyes elemei inkább Európával hozhatók párhuzamba (japán feudalizmus, modernizáció, nemzetállam, demokratikus fejlődés 1945 után).¹ Különösen a japán modernizáció sikeressége a 19. század folyamán és főként annak akkor páratlan volta Ázsiában felvetette annak lehetőségét (és azt Japánban hangsúlyozták is), hogy Japán egyediségénél fogva önálló civilizációt alkot.² Ebben valószínűleg fontos szerepet játszik szigetország-mivolta, annak előnyével: az időről időre (Ázsiától) való elzárkózás és egy egészen a 19. század közepéig háborítatlan belső fejlődés lehetőségével. Ezt az elkülönülést mutatta az is, ahogy a 19. század második felében Japán látványosan „hátat fordított” Ázsiának (*Dacu-A*, „elhagyni Ázsiát”), és a Nyugathoz igazodva nyugati hatalomként kezdett viselkedni: modern nemzetállamként határozta meg magát, és Ázsiában hódításokkal és a (nyugati) nagyhatalmakkal való egyezkedésekkel szerzett területeket.³ Mindezek emléke („Japán elárulta ázsiai szomszédait” – vélemény a kelet-ázsiai államokban) máig árnyékot vet Japán regionális viszonyaira, és Japán „Ázsiába való visszatérési” kísérleteire is kedvezőtlen hatással van, bár ennek oka gyakorta inkább a kelet-ázsiai államok saját legitimációs problémáiban rejlik.⁴

¹ Eisenstadt: *Japanese Civilization*, 1996.

² Farkas: *A japán civilizáció*, 89–132.

³ Korhonen: *Leaving Asia?*, 1–18.; Ogura: *Japan's Asian Diplomacy*, 75–76.

⁴ Trebitsch–Feng: *A Japán-ellenes háború emlékezete*, 605–633.

A 19. század végi japán kolonizáció és imperializmus értelmezéséhez egyrészt a század második felének kelet-ázsiai viszonyait szükséges röviden összefoglalni, áttekinteni, milyen változó környezetben kellett Japánnak elhelyeznie magát ebben a korszakban. Másrészt Japán belső viszonyait is át vázolni kell, azaz, hogy milyen állapotban érték az országot a külvilág új kihívásai, és ezekre milyen választ adott az akkori politikai vezetés. A japán fejlődés alakulásának értelmezéséhez pedig szükséges az „univerzális” modellek (kapitalista fejlődés, kolonizáció, imperializmus) mellett a japán kulturális hagyomány és politikai gondolkodás jellegzetességeit és jelentőségét is megvizsgálni, amelyek meghatározták Japán modern kori politikájának irányait. Jelen írás mindezek figyelembevételével tesz kísérletet Japán és a kolonizáció többarcú viszonyának értelmezésére.

Japán a 19. század elején

Elzárt ország

Japánt a középkori anarchiát követően, az 1600-ra befejeződött országegyesítés után a sógunként korlátlan hatalommal bíró Tokugava-dinasztia uralta, akik minden igyekezetükkel a rend megszilárdítására és a kiépített gazdasági, társadalmi, politikai rendszer fenntartására törekedtek, aminek része volt a külföldtől való szinte teljes elszigetelődés (1639). A Tokugava- (vagy más néven Edo-)⁵ kor (1600–1868) a japán történelem legbékésebb korszaka volt, a japán kultúra külső hatások nélkül fejlődött, és ugyan nem volt teljesen elvágtva a világtól,⁶ de eléggé elszigetelt volt ahhoz, hogy rendszerét külső nyomás ne érhesse. A korszak egyik legfőbb ideológiája, a felújított konfucianizmus hierarchikus, tekintélytisztelő, a társadalmi harmónia szükségességét és a közösség elsődlegességét hirdető világszemlélete határozta meg szellemiségét, és ennek hatása a modernizáció folyamán, sőt még a modernitásban is érvényesült.⁷

Alapjában véve Japán ekkor feudális társadalom képét mutatta, de szervezettség, hatékonyság és rend tekintetében a korabeli európai országokénál is magasabb szintet mutatott.⁸ Szigorúan ellenőrzött hierarchikus társadalom, erős központi államszervezet jelentős vidéki öngazgatási rendszerrel, agrárgazdaság fejlett pénzgazdálkodással, nagyfokú urbanizáció, önálló városi kultúra, magas szintű jogfelfogás, törvényi szabályozottság és iskolázottság jellemezte ezt a korszakot (a 19. század első felében a férfinépesség 50%-a volt írástudó⁹). A társadalom szigorú hierarchiája már a premodern Edo-korban bomlani kezdett, a városi polgárság nemcsak a gazdaságban, de a társadalomban és a kultúrában is egyre jelentősebb szerepet játszott,¹⁰ a samurájok rétege pedig részben „polgárosodni” kezdett, a gazdasági változásokhoz folyamatosan alkalmazkodtak, így aztán később, a 19. században a modernizációban is vezető szerepet vihettek.¹¹ Lassú, ám mélyreható változások zajlottak,

⁵ A korszak elnevezése egyrészt a sóguni (legfőbb hadúri) címet mindvégig betöltő és az országot ténylegesen uraló Tokugava-dinasztia nevéből, illetve székhelyük, Edo város (a mai Tokió, amely ekkor lett az ország tényleges központja) nevéből adódik

⁶ Szerdahelyi: *Japán és a környező világ az újkorban*, 57–73.

⁷ Bellah: *Tokugawa Religion*, 11–58.

⁸ Reischauer: *Japán története*, 81–86.

⁹ Gergely–Kodzsima: *A japán modernizációs vitáról*, 277.

¹⁰ Beasley: *The Modern History of Japan*, 12–13.

¹¹ Bitő: *Bushi and the Meiji Restoration*, 79.

s mindez még a modernizáció előtt megteremtette a későbbi modern Japán gazdasági, társadalmi és szellemi alapjait.¹²

Az elszigeteltség tehát korántsem csak hátrányt jelentett Japánnak, hiszen olyan magas szintű zavartalan belső fejlődést eredményezett, melyben megteremtődtek az átalakulás materiális feltételei, ugyanakkor kialakult egy olyan erős homogén kultúra, mely a későbbiekben a modernizáció gyors változásokat hozó időszakában alapot biztosított egy nemzeti egység létrehozásához.¹³ A változás legitimációjához új narratívára is szükség volt – ezt teremtették meg az Edo-kor szellemi irányzatai.

Eszmei irányzatok

A *kokugaku* az Edo-korban, a még elzárt országban kibontakozó kulturális mozgalom volt, amely az ősi japán nyelv, irodalom, mitológia, történelem és politikai ideológia újrafelfedezésével, tanulmányozásával, felelevenítésével és helyenként újratertésével meghatározta a japán kultúrát, a nemzeti jelleget, ezzel megkülönböztette azt a kínai (és minden más) kultúrától és néptől.¹⁴ A *kokugaku* tudósok újrafogalmazták a sintót, így gyakorlatilag mindaz, amit ma ősi japán, sintó hagyománynak tekintünk, nagyrészt az Edo-kori *kokugaku* tudósok munkásságának az eredménye. A 17. századtól sintó teoretikusok sora bizonygatta a sintó „eredeti japán” jellegét, és szorgalmazta tanulmányozását az „idegen hatásokkal” (buddhizmus, konfucianizmus) szemben.¹⁵ A japán „nagyságot”, sőt a Kína feletti felsőbbrendűséget bizonygatták azzal, hogy az, hogy Japánban (Kínával szemben) egyetlen császári dinasztia uralkodik „az idők kezdete óta”, nyilvánvalóan a japán császári család isteni származását bizonyítja. A Japánt – és a világot – teremtő istenek saját leszármazottjukat küldték a földre a védelmük alatt álló nép vezetésére – Japán tehát az istenek földje.¹⁶ Ez a tétel lett a különleges japán kultúra teóriájának, minden más kultúrától való különözőségének az alapja. Az „eredeti japán jelleg” kutatásában a sintót az idegen hatásoktól mentes japán örökség megtestesítőjének látták.¹⁷ A sintó mitológia megfogalmazása – amely tartalmazta a Japán-szigetek és a japán nép teremtését, az istenek tetteit, köztük az első japán uralkodó, a Napistennő unokájának földre szállását – évszázadokra kanonizálta a japán eredetmitoszt, megfogalmazva benne a japánok „egyediségét” és felsőbbrendűségét.¹⁸

A japán császárság isteni eredete és annak ezáltal megkérdőjelezhetetlen legitimitása, a japán nép egyediségének a koncepciója problémákat vetett fel a sógunátus intézményével kapcsolatban. Ha a császár isteni eredete a japán történelem vezérelve, a japán császár népének az istenek által örök időkre felhatalmazott vezetője, akkor miért a sógun és nem a császár uralkodik az országban? Kialakult az a nézet, hogy törekedni kell a császárt megillető tisztelet „helyreállítására” („szon nó”: tisztelet a császárnak).

¹² Reischauer: *Japán története*, 91–92.

¹³ Bellah: *Tokugawa Religion*, 178–197.

¹⁴ A kokugakuról magyar nyelven olvasható: Farkas: *A japán modernizáció ideológiája*, 43–78.; Szabó: *Motoori Norinaga*, 149–168. A kokugakuval foglalkozó gazdag szakirodalom fontosabb művei: Harootunian: *Things Seen and Unseen*, i. m.; Flueckiger: *Imagining Harmony*, i. m.; McNally: *Proving the way*, i. m.; Nosco: *Remembering Paradise*, i. m.; Teeuwen: *Kokugaku vs. Nativism*, 227–242.; Burns: *Before the Nation*, i. m.; Watanabe: *A History of Japanese Political Thought*, i. m.; Wachutka: *Kokugaku in Meiji-period Japan*, i. m.

¹⁵ Earhart: *Japanese Religion*, 140.

¹⁶ Earl: *Emperor and Nation in Japan*, 45.

¹⁷ Nosco: *Remembering paradise*, 8.

¹⁸ Flueckiger: *Imagining harmony*, 155., 173.; Nosco: *Remembering paradise*, 160–203.

A *kokugaku* mellett a korszak más fontos szellemi irányzata, a *Mitogaku* is az ideológiai, majd politikai változást segítette elő.¹⁹ A Mito tartomány a korszak neokonfuciánus tudományosságának egyik fontos központja volt, ahol Japán teljes történetének feldolgozásához láttak neki.²⁰ Az ókori szövegekből itt is megjelent a japán császárság isteni eredete, a japán nép egyediségének a koncepciója, így a *Mitogaku* körében is kialakult az a nézet, hogy törekedni kell a császárt megillető tisztelet „helyreállítására”. Megjelent egy másik kulcskoncepció is, amely Japán modern történelmének egyik legfontosabb eszmeiségét adta (1945-ig): a *kokutai* (nemzettest) fogalma Japán különleges egységét jelölte a császár által vezetett nép egy testként való megjelenítésével, így jelentése magában foglalta a nemzeti egység, nemzeti identitás, nemzeti lényeg értelmezéseket is.²¹ Így már a 19. század első felére kialakult a sógunátus elleni támadások fontos ideológiai alapja,²² amelyet aztán a Tokugavák ellenfelei fel tudtak használni az ellenük való „nemzeti” összefogas során.

Kelet-Ázsia a 19. század közepén

A régió viszonyai

A 19. század közepére a nagyrészt elzárt Japán már egészen más nemzetközi környezetben létezett, ami az elzárkózást lehetővé tevő 17. századi körülményekhez képest igen eltérő regionális és globális hatalmi viszonyokat jelentett. A tudományos-technológiai haladás, az ipari forradalom és ezeknek köszönhetően a közlekedés és a hadviselés nagymértékű fejlődése következtében a nyugati országok gazdaságilag és katonailag is jóval erősebbek lettek, és ezzel dominanciára tettek szert a világ más részei felett is. A század folyamán az európai nagyhatalmak egyre nagyobb területeket szereztek meg Európán kívül (1800 és 1900 között az európaiak által megszerzett területek nyolcszor nagyobbak voltak Európánál).²³ Kelet-Ázsiában már ez előtt is jelen voltak a nyugati hatalmak (például Nagy-Britannia), de a 19. századra, főleg annak második felére megváltozott terjeszkedő politikájuk, és újabb módszerekkel újabb területekre terjesztették ki befolyásukat. A nagy szibériai térségen áthatolva a század közepére Oroszország is kijutott a Csendes-óceánhoz, valamint az óceán túlsó partjáról az Egyesült Államok is megjelent Kelet-Ázsiában, részben bálnavadász hajókkal, részben kereskedelmi hajókkal, amelyeknek szüksége volt vizet és szénét biztosító kikötőkre a térségben. Mindezen hatalmak igyekeztek a kelet-ázsiai államok gyakran elzárt vagy nehezen nyitó rendszereibe behatolni, nem ritkán erődemonstrációval megnyitásra, majd kereskedelmi egyezményekre kényszerítve a térség országait.²⁴

Az európai államok hatalmát technológiai fölényük és ebből következő katonai erejük adta, az addigra egységesített (modernizált) államok hadseregeikkel területeket hódítottak gazdaságuk növelésére. A világgazdaságot a nyugati hatalmak kezdték dominálni, 1750 és

¹⁹ Szabó: *Idegenek a láthatáron*, 140–146.; Beasley: *The Modern History of Japan*, 50–53.; Jansen: *Meiji Ishin*, 5–6.; Jansen: *Japan in the Early Nineteenth Century*, 50., 111–116.; Wakabayashi: *Anti-Foreignism and Western Learning in Early-Modern Japan*, i. m.; Bary–Tsunoda–Keene (eds.): *Sources of Japanese Tradition*, 90–93.

²⁰ Harootunian: *Things Seen and Unseen*, 182–198.

²¹ Aizava Szeiszszai, a Mitogaku egyik vezető tudósa népszerűsítette 1825-ben *Sinron* (Új ideológia) című értekezésében, amelyben a *szon nó* kifejezést is bevezette. Jansen: *Meiji Ishin*, 5–6.; Jansen: *The Meiji Restoration*, 111–115.; Wakabayashi: *Anti-Foreignism and Western Learning*, i. m.; Bary–Tsunoda–Keene: *Sources of Japanese Tradition*, 90–93.

²² Harootunian: *Things Seen and Unseen*, 189.

²³ Duus: *The Abacus and the Sword*, 3.

²⁴ Duus: *The Abacus and the Sword*, 5.

1913 között a világkereskedelem értéke több mint ötvenszeresére nőtt, legnagyobb részben az európai és észak-amerikai hatalmak kezében.²⁵ Az ipari, technológiai, katonai, gazdasági hatalom és előny a nyugati hatalmak szerint felsőbbrendűségük bizonyítéka volt, ami miatt feljogosítva érezték magukat a világ többi részének uralására.²⁶ A 19. század második felében nagy sikerekkel Európában és Észak-Amerikában rendezett világkiállítások (Párizs: 1867, Bécs: 1873, Párizs: 1878, 1889, 1900, Chicago: 1893) mind ezt tükrözték. A világ előtt addig nagyrészt elzárt kelet-ázsiai országok sorra arra kényszerültek, hogy megnyissák kapuikat a nyugati hatalmak előtt, s kultúrájuk hamarosan az érdeklődés homlokterébe került. A világkiállítások nagy szerepet játszottak az ázsiai népek és kultúrák nyugati megismerésében, ugyanakkor egyértelműen a nyugati civilizáció ünneplését jelentették, és ebben a felfogásban mutatták be az egzotikus és távoli Keletet; a magát a civilizáció csúcának látó, technikai fejlettségéhez kulturális felsőbbrendűséget társító Nyugat leereszkedő érdeklődéssel fordult az egzotikus, fejletlen, elmaradott perifériák felé.²⁷

A kelet-ázsiai államok esetében a nyugati hatalmak terjeszkedése az „informális birodalom” („informális imperializmus”) koncepció jegyében zajlott, a dominancia kevésbé direkt és látható formáját valósította meg.²⁸ Kína, Japán, Korea ugyan nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megállítsák a nyugati terjeszkedést, de ahhoz igen, hogy komoly akadályt gördítsenek az erőszakos hódítások útjába. A britek azonnali komoly katonai akciók helyett inkább a kereskedelmi tárgyalásokat választották, amelyekben ugyan fenyegetésekkel és enyhe erőszak alkalmazásával kényszerítették ki az egyenlőtlen szerződések aláírását, de nem kellett nagymértékű háborúskodásban részt venniük, és a helyi népesség kormányzásával sem kellett foglalkozniuk. Ilyen módon, bár a brit katonai erő véges volt, ennek a technikának köszönhetően a brit dominancia jelentősen megnőtt a világban. Az egyezményeket ugyan „szabadkereskedelmi szerződéseknek” hívták (Kínával: 1842, 1858 és 1860, Japánnal: 1858, Koreával: 1880-as évek), valójában olyan egyenlőtlen szerződések voltak, amelyek a nyugatiak számára jelentős előnyökkel jártak.²⁹

A 19. század utolsó harmadában a terjeszkedések intenzívebbé váltak. Kelet-Ázsia térségében az 1870-es években Oroszország benyomult a kínai Turkesztánba, a britek politikai ellenőrzést szereztek a Maláj-félsziget felett, és behatoltak Burmába, az 1880-as évek végére a franciák kezében volt Kokinkína, protektorátust létesítettek Kambodzsa felett, és gyarmati uralmuk alá vonták Annamot és Tongkinget.³⁰ Kína túl nagy terület volt egyetlen állam számára, így az európaiak bérleteket, koncessziókat, érdekszférákat alakítottak, amelyek kizárólagos jogokat biztosítottak számukra nyersanyagok, piacok, kikötők használatára. Ez a „koncessziós imperializmus” a szabadkereskedelmi imperializmus és a direkt gyarmati uralom közötti átmenetet jelentette.

²⁵ Duus: *The Abacus and the Sword*, 6.

²⁶ Mann: „*Torchbearers Upon the Path of Progress*”, 1–28.

²⁷ „Európa saját magát, az európai embert, érzelmi és lelkiállapotát határozta meg e seregszemlék révén, s Ázsia jelenléte a központ, a magát a civilizáció csúcának tekintő Nyugat definiálását, önazonosság-tudatának felépítését szolgálta. A fejlődéselvű, civilizált Nyugat szilárdította meg saját helyét a világban, és súlykolta magasabbrendűségét azáltal, hogy a perifériára szorított, merevnek, barbárnak és elmaradottnak tekintett Kelettel szemben határozta meg magát.” Fajcsák: „*Austria exponens invitat Orbis Universum*”, 55–72.

²⁸ Duus: *The Abacus and the Sword*, 8.

²⁹ Duus: *The Abacus and the Sword*, 9.

³⁰ Duus: *The Abacus and the Sword*, 11.

Nagy-Britannia Kínával is „szabadkereskedelmi” megállapodást akart kötni, amiben az ópiumkereskedelem jelentős szerepet játszott volna, de mivel a kínai kormány ebben – joggal – a kínai gazdaságot tönkretévő tényezőt látott, 1839-ben be akarták tiltani. Ezt a britek ürügynek használták arra, hogy fegyverrel szerezzenek érvényt követeléseiknek, így kezdődött az első ópiumháború, amelyet 1842-ben a nankingi szerződéssel zártak le, a brit követelések teljesítésével.³¹ (A brit haderő ugyan csak pár tucat hadihajóból és pár ezer katonából állt, de az akkori legfejlettebb technikával rendelkeztek, amivel a kínai haderő nem tudta felvenni a versenyt.) 1857–1860 között a második, majd 1860-ban a harmadik ópiumháborúban a nyugati hatalmaktól elszenvedett veresége után a kínai kormány újabb egyenlőtlen, további engedményeket tartalmazó szerződések aláírására kényszerült. Kína sorsa intő példa volt Japán számára, mint az is, ahogyan Kína sikertelenül próbált a nyugatiakkal szembeszállni úgy, hogy pusztán a haderejét próbálta modernizálni, de ehhez nem kapcsolódott politikai, gazdasági és társadalmi modernizáció. Japán számára mindez komoly tanulsággal szolgált.

Japán megnyitása

Japán elzártsága azt is jelentette, hogy lemaradt a technikai fejlődésben. Amikor az 1850-es évektől kezdve megjelentek a japán partoknál az ország megnyitását követelő amerikai, angol, francia és orosz hajók, nyilvánvalóvá vált a Nyugat technikai fölénye, s az is, hogy ezzel Japán nem szállhat szembe.

A 19. század első felében a japán vezető réteg számára már érzékelhető lett a nyugati nagyhatalmak érdeklődése Japán iránt, és meglehetősen aggodalmat is keltett bizonyos körökben.³² Oroszország már a 18. század végétől jelezte, hogy igényt tartana bizonyos japán kikötők használatára, de ezeket a próbálkozásokat a japán sóguni kormány sorra visszautasította.³³ Az egyetlen nyugati kapcsolatot jelentő hollandok többször figyelmeztették a sóguni kormányzatot, hogy Japán jobban tenné, ha megnyitna néhány kikötőt a külföldiek előtt, de a japán vezetés ezeket a kéréseket is elutasította.³⁴ A 19. század első évtizedében már brit hadihajó is megjelent Nagaszaki kikötőjében, északon orosz hajók fenyegették a japán partokat; az 1820-as években pedig amerikai hajók (először bálnavadászok) is felbukkantak Japán partjainál. A sóguni kormány rendeletekkel próbálta felszólítani a part menti tartományokat az idegenek elleni harcra, de nem sok eredménnyel. Az 1840-es években a japán vezetők értesültek a Kína elleni háborúkról, Kína vereségéről, ami komoly aggodalmat váltott ki, és egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nyugati nagyhatalmak esetleges nyomásának Japán akkori állapotában nem tud ellenállni.³⁵

1853-ban végül az amerikaiak kikényszerítették a nyitást, az 1854-es kanagawai szerződés két kikötő használatát biztosította az amerikai hajóknak és legénységüknek, valamint kimondta a „legnagyobb kedvezmény elvét” az amerikaiak számára.³⁶ Rövidesen Nagy-Britanniával és Oroszországgal (1855), majd Hollandiával is (1856) is hasonló, a japánok

³¹ Salát: *A régi Kína története*, 76.

³² Szabó: *Idegenek a láthatáron*, 137–158.; Watanabe: *A History of Japanese Political Thought*, 101–116.

³³ Szabó: *Idegenek a láthatáron*, 138.; Totman: *Japán története*, 385.

³⁴ Turóczy: *Sinkoku siszó*, 107.

³⁵ Totman: *Japán története*, 387.

³⁶ Mitani: *Escape from Impasse*, 205–209.

számára hátrányos, egyenlőtlen szerződést kötöttek. Mindez komoly belpolitikai feszültséget és harcokat eredményezett.³⁷

Komoly és súlyos viták, hatalmi küzdelmek (néhol katonai összecsapások is) zajlottak arról, milyen politikát folytasson az ország ebben a válságos helyzetben. Az 1868-as hatalomváltásig tartó tizenöt évben fontos szerephez jutottak a megelőző évszázadban kialakult szellemi-kulturális irányzatok és ideológiák.³⁸ A sógunátus ellen lázadó tartományok (vezetőik a régi Tokugava ellenfelek voltak) ugyanis azoknak köszönhetően tudták a különböző erőket a Tokugavák ellen egyesíteni: a császári hatalom visszaállításának programja – mint az ország egységének helyreállítása – a Tokugavák leváltását jelentette.³⁹ A *szonnó dzsói* (tisztelet a császárnak, az idegenek kiűzése) jelszava az addigi ideológiai irányzatokból született.

A japán modernizáció

A mintegy másfél évtizednyi belső hatalmi harc után a „császárság hatalmának visszaállítása” (azaz az évszázadok óta a császár helyett kormányzó katonai vezetés eltörlése) programjával 1868-ban uralomra került szamuráj-csoport meghirdette az új korszakot (Meidzsi: „Felvilágosult Kormányzás”), az ország gazdasági és állami berendezkedésének modern, nyugati mintájú átalakításának céljával.⁴⁰ A hatalmi elit a császár nevében testületileg kormányzott, majd az 1880-as években reformokkal kialakították a modern államszerkezetet. Japán feszített tempójú, irányított modernizációba kezdett, hogy technikai lemaradását behozza, és olyan modern államot építsen fel, amely elkerülheti a gyarmati vagy félgymati sorsot, független maradhat, majd megerősödve, az akkori hatalmakkal minden tekintetben egyenrangú helyet vívhat ki magának az új nemzetközi környezetben. A modern államszerkezet és gazdaság kialakítása a századfordulóra lezárult. A modernizáció a nyugati mintájú állami berendezkedés (parlamentáris rendszer) kiépítése, közigazgatási reform, hadseregszervezés, földreform, iparosítás, bankrendszer kialakítása mellett a társadalmat is megváltoztatta, és a századfordulóra már egy modernizált Japán jelent meg Kelet-Ázsiában. A Meidzsi-korszak (1868–1912) a sikeres modernizációval gyakorlatilag valamennyi célkitűzését megvalósította, a fejlődés egészen az első világháború végéig tartott: folyamatos gazdasági fejlődéssel, gyarapodással és katonai győzelmekkel.⁴¹

³⁷ Watanabe: *A History of Japanese Political Thought*, 353–372.

³⁸ Webb: *The Development of an Orthodox Attitude Toward the Imperial Constitution*, 169.

³⁹ Hunter: *The Emergence of Modern Japan*, 163.

⁴⁰ Az 1867–1868-as „restauráció” néhány fontos irodalma: Nagai–Urrutia (eds.): *Meiji Ishin: Restoration and Revolution*, i. m.; Beasley: *The Meiji Restoration*, i. m.; Swale: *The Meiji Restoration*, i. m.; Jansen: *Sakamoto Ryōma and the Meiji Restoration*, i. m.; Craig: *Chōshū in the Meiji Restoration*, i. m.; Jansen: *The Meiji Restoration*, 308–366.

⁴¹ A japán modernizáció különböző aspektusaival magyar kutatók is foglalkoztak, néhány példa a jelen tanulmányban egyéb helyen nem hivatkozott publikációkra: Ferber: *A japán gazdasági és társadalmi modernizáció kérdéséhez*, 335–376.; Tóth: *Japán–magyar kapcsolattörténet*, i. m. Magyar nyelven olvasható fontosabb angol munkák: Totman: *Japán története*, i. m.; Reischauer: *Japán története*, i. m.; Buruma: *A modern Japán*, i. m.. Néhány fontos angol nyelvű szakirodalom: Beasley: *The Modern History of Japan*, i. m.; Waswo: *Modern Japanese society*, i. m.; Hunter: *The Emergence of Modern Japan*, i. m.; *The Cambridge History of Japan V.*, i. m.; Duus: *Modern Japan*, i. m.; Gordon: *A Modern History of Japan*, i. m.; Jansen *The Making of Modern Japan*, i. m.; Tipton: *Modern Japan*, i. m.; Jansen (et al. eds.) *Japan in Transition*, i. m.

A modernizáció sikerének külső tényezői

Fontos tényező volt, hogy az akkor a nyugati viszonyokhoz képest elmaradott, nyersanyagban és ásványkincsekben szegény szigetország nem vonzotta a gyarmatosító hatalmakat, így azok sokkal inkább érdeklődtek más ázsiai térségek (Kína, Indokína, India) iránt. Az is lényeges, hogy ezeket a szerződéseket Japán tárgyalások eredményeképpen kötötte, nem vesztes háború diktátumaként kapta, mint Kína, és ez számos előnnyel és némi alkudozási lehetőséggel járt (például az ópiumkereskedelem tiltott volt Japánban, a nyugatiak csak korlátozottan mozoghattak területén). Továbbá a nagyhatalmak, ha komolyabb ellenállás lehetőségét látták, inkább lemondtak a közvetlen hódításról vagy direkt dominanciáról, és közvetetebb függőségi viszonyt kényszerítettek az adott területre, különösen, ha az nem tűnt nagyon vonzó térségnek – a szigetország pedig legfeljebb felvevő piacnak volt alkalmas.⁴²

Az is igaz lehet, hogy ha Japán nem tudott volna sikeresen modernizálódni az „új imperializmus” korában, könnyen a nyugatiak erőteljes behatolásának áldozata lett volna más kelet- és délkelet-ázsiai országokhoz hasonlóan, gazdaságának és függetlenségének részleges vagy teljes elvesztésével.⁴³ Mire az 1880-as években az „új imperializmus” kifejlődött, Japán jelentősen megerősödött, és bár nem tudott volna sikeresen ellenállni egy egyesített nyugati haderőnek, a modernizált és felszerelt hadsereg elég elrettentésnek bizonyult ahhoz, hogy a nyugati hatalmak ne kockáztassanak egy esetlegesen túl nagy költséggel és veszteségekkel járó, akár hosszabb időt is igénybe vevő katonai akciót, amelynek ráadásul a várható haszna is kétséges volt.⁴⁴

A gazdaság tekintetében egy szerencsés körülmény is segítette a japánokat. Az 1850-es években az európai selyemipar jelentősen visszaesett, mert 1851 körül Francia- és Olaszországban veszedelmes hernyóbetegség (*nosematosis*) jelent meg, mely 1857-ig egész Európában elterjedt, és létében fenyegette a tenyésztést. Csak az 1870-es évekre sikerült gyógymodort találni, és kezdhettek újra jelentős mennyiségű selymet előállítani. Így az 1850–1860-as években megnőtt a kereslet a távol-keleti, így a japán selyem iránt is, és ez fellendítette a japán selyemipart, olyannyira, hogy Japán exportálni kezdhett.⁴⁵ Olyan ügyesen és tervszerűen használták ki a lehetőséget (például a gazdáknak nyújtott pénzügyi és technikai segítséggel a gépesítés elősegítésére), hogy az európai helyzet javulásával a konjunktúra ugyan leáldozott, de a japán selyem kiváló minőségével és olcsóbb árával megszilárdította helyét a világpiacon. 1868 és az 1890-es évek eleje között megnégyszereződött a kivitel, és a selyemfonal az összes export 42%-át tette ki.⁴⁶ A selyem stabilan japán legfontosabb exportcikke maradt egészen az 1920-as évekig.

Tagadhatatlan, hogy Japán számára mindez viszonylagos előnyöket jelentett – a többi kelet-ázsiai néphez képest. De ez nem jelentette azt, hogy kedvező helyzetben lett volna, sőt Japán az 1850-es években gazdasági tekintetben szinte katasztrófális helyzetbe került, a belpolitikában zűrzavar és polgárháború, a külpolitikában pedig a Nyugatnak alávetett helyzet kialakulása fenyegetett.

A modernizáció elsősorban belső folyamat, amelyet a külső körülmények legfeljebb nehezíthetnek, vagy kedvezőbb környezet esetében kevésbé gátolnak. Japán esetében ez

⁴² Moulder: *Japan, China, and the Modern World Economy*, i. m.

⁴³ Duus: *The Abacus and the Sword*, 21.

⁴⁴ Moulder: *Japan, China and the Modern World Economy*, 93.

⁴⁵ Beasley: *The Modern History of Japan*, 142.

⁴⁶ Totman: *Japán története*, 422.

utóbbi történt. A kulcskérdés az, melyek voltak a japán belső fejlődés, a modernizáció sikerességének összetevői.

Belső tényezők

A szakirodalom ma már nagyjából egyetért abban, hogy a japán modernizációt elsősorban a belső viszonyok tették lehetővé és sikeressé, s a belső feltételek már a nyugatiak érkezése előtt adottak voltak.⁴⁷ A kutatás így hangsúlyozza a polgárosodást, a gazdasági folyamatok fejlettségét, az általános műveltség és a jogfelfogás magas szintjét, a kulturális élet gazdagságát.⁴⁸ Kiemelt szerep jut a gazdaság lassú átalakulásának, amelyet „proto-indusztrializációként” jellemeznek a pénzügyi rendszer fejlettsége, a falusi árutermelő gazdálkodó vállalkozások növekedése és a manufaktúrális termelés terjedése nyomán.⁴⁹ A külpolitikai elzárkózás közepette a gazdasági és társadalmi változások szellemi és intellektuális változásokat eredményeztek, az élénk intellektuális életben új eszmék és viták jelentek meg a japán történelemtől, a császár szerepéről, a japán identitásról.⁵⁰ Mindez erős folytonosságot is teremtett: az Edo-kori Japán a modernizálódás lehetőségének számos elemét magában rejtette már, a Meidzsi-kori pedig az előző kor(ok) számos elemét megőrizte.⁵¹

A modernizáció tehát nem a nyugatiakkal kezdődött Japánban, és nem a „semmitől” valósult meg, és korántsem előzmények nélkül való a japán fejlődés történetében. A legtöbb szakértő ma már egyetért az Edo-kori jelenségek (pluralisztikus társadalmi-politikai szerkezet, piaci viszonyok növekvő jelentősége a gazdasági életben, proto-indusztriális vállalkozások megjelenése, a családi egységek kohéziója és betagozódása a szélesebb társadalomba, a szélesebb oktatás terjedése) fontosságában.⁵² A Meidzsi-kori modernizáció erősen épített ezekre, így a japán modernitás gazdaságilag, politikailag és társadalmilag is különbözött a nyugati modernitástól.

A sikeres modernizáció egyik pillére az állam volt. Több kutató is Németország fejlődéséhez hasonlította a japán modernizációt, az autoriter fejlesztő kapitalizmus modelljével vetette össze (amelyet Japán a második világháború után is folytatott, majd példáját a kelet-ázsiai államok is sikeresen követték). A Meidzsi-vezetők egyik legfontosabb mintájuknak tekintették Németországot, akár az elit tevékenységét, akár a diktatórikus fejlesztő állam működését, akár a „kultúrncionalizmus” ideológiáját tekintve.⁵³ (Mindezek a kelet-ázsiai országok autoriter fejlesztő államaiban is megtalálhatók, a nyugati civilizáció kritikájával és az ázsiai értékek hangsúlyozásával – bár a japán modell hatását az érintett országok nem mindegyike ismeri el.⁵⁴) A Meidzsi-kori Japánt az állam által irányított kapitaliz-

⁴⁷ Nakane-Ōishi (eds.): *Tokugawa Japan*, i. m.; Bellah: *Imagining Japan*, i. m.; Bellah: *Tokugawa Religion*, i. m.

⁴⁸ Bellah: *Tokugawa Religion*, 11–12.

⁴⁹ Howell: *Proto-Industrial Origins of Japanese Capitalism*, 269–286.; Smitka (ed.): *The Japanese Economy in the Tokugawa Era*, i. m.; Hayami: *Japan's Industrious Revolution*, i. m.

⁵⁰ Bellah: *Tokugawa Religion*, 11–12.

⁵¹ Ide kapcsolható Bitō Masahide történész „folytonosság elmélete”, amely alapvető fordulatot jelentett a Meidzsi-korszak megítélésében azzal, hogy bizonyította: a samurájok kezdtek és vitték véghez a Meidzsi átalakítást, nem valamely más réteg. Ez többek között azt is jelentette, hogy a samuráj réteg a modernizáció társadalmi átalakítási folyamatában ugyan megszűnt mint réteg, de hagyománya, értékrendje, filozófiája és életszemlélete tovább élt, és jelentős szerepet játszott Japán modern kori identitásában is. Bitō: *Bushi and the Meiji restoration*, i. m.

⁵² Eisenstadt: *The Japanese Civilization*, 427.

⁵³ Thompson: *Japan's 'German Path'*, 693–711.

⁵⁴ Thompson: *Japan's 'German Path'*, 693.

mus klasszikus esetének lehet tekinteni, amelyben reformokkal bürokratikus-racionális államot hoztak létre, amely a gazdaságba történő aktív beavatkozással átalakította a társadalmat: növelte a mezőgazdasági termelést, elindította az ipari tevékenységet, és képezte a mindezt működtető munkaerőt („felülről irányított autoriter forradalom”).⁵⁵

Meidzsi ideológia – az új japán identitás⁵⁶

1868-ra tehát eldőlt, hogy Japánnak modernizálnia kell, de abban már nagy különbségek voltak, hogy a folyamat végén kik, milyen Japánt szerettek volna látni. Ettől kezdve a viták az új, modern Japán identitásáról és a korabeli világban elfoglalt helyéről folytak. Természetesen Japánban is voltak hívei a teljes „nyugatosításnak”, és voltak hívei a saját hagyományokhoz való ragaszkodásnak. A legszélsőségesebb „nyugatosok” azt is lehetségesnek tartották, hogy Japánban áttérjenek a latin betűs írásmódra, sőt, hogy az országban az angol nyelv legyen a hivatalos nyelv.⁵⁷ Mindennek az európai nyelvekhez és írásrendszerekhez való közelítés lett volna a célja, az, hogy a modern Japánt az akkori, fejlett világot jelentő nyugati világrendszerben helyezték el. A japán kulturális identitáshoz és hagyományokhoz jobban ragaszkodók viszont úgy vélték, a kínai karakterek megszüntetése azzal járna, hogy Japán elveszítené kapcsolatát gazdag, évezredek kultúrájával, irodalmi és történeti szövegeivel. Ebben az elképzelésben Japán „helye” továbbra is Kelet-Ázsiában lett volna, csak megváltozott körülmények között.⁵⁸ Végül ez a törekvés lett a meghatározó: a modernizáció egy nem teljességgel „nyugati” állam kiépítését jelentette. Japánt nyilvánvalóan modern nemzetállamként kívánták definiálni, de nem a nyugati modern világ részeként, hanem hosszú évszázadok során kialakult tradicionális értékrendszerének kereteiben. Míg az 1860–1870-es években Japán igyekezett mindent átvenni a Nyugattól (beleértve az eszméket, a kulturális áramlatokat, a művészeti stílusokat), az 1880-as évektől egyre jobban érvényesült a „nyugati technológia, japán szellem” (*vakon jószai*) jelmondat, melynek értelmében Japánnak meg kell őriznie nemzeti kultúráját és szellemiségét.⁵⁹ A japán nemzeti identitás kialakításáról folyó diskurzus nem különbözött más hasonló diskurzusoktól, az a történelmi örökség, amelyre épült, és az a kultúra, amely ezt meghatározta, viszont kifejezetten egyedi volt: a japán kulturális örökség.⁶⁰

Japán hagyományok határozták meg az új, modern japán nemzetállam legfontosabb téziseit tartalmazó dokumentumokat, az oktatási rendszert, a nyelvi reformot és legerőteljesebben az állami sintó ideológiáját. 1880-ban a belügyminisztérium a sintót és a szentélyeket „nem vallásos” jellegűnek minősítette (szertartás, *szairei*). Ez a kormányzat számára lehetővé tette, hogy a vallásszabadságot (amelyet 1873-ban kinyilvánítottak, és az alkotmányba is belefoglaltak 1889-ben) kombinálja a hivatalos állami császárkultusszal úgy, hogy közben ne sértsék meg az állam és a vallás szétválasztásának elvét.⁶¹ A sintót is kettéválasztották: léteztek vallási szekták (*kjóha* sintó) a sintó vallásként való megjelenítésére a

⁵⁵ Thompson: *Japan's 'German Path'*, 699.

⁵⁶ A szerző monográfiája részletesen tárgyalja a modernizáció ideológiáját: Farkas: *A japán modernizáció ideológiája*, i. m.

⁵⁷ Carroll: *Language Planning and Language Change in Japan*, 52–54.

⁵⁸ Hosokawa: *The Language of Civilization*

<http://www.orinst.ox.ac.uk/sites/japling/files/files/hosokawa.easgsupaper.pdf> (letöltés: 2018. május 12.)

⁵⁹ Josephson: *The Invention of Religion in Japan*, 108.

⁶⁰ Burgess: *The 'Illusion' of Homogeneous Japan*, 1–23.

⁶¹ Gluck: *Japan's Modern Myths*, 139.

buddhizmus és a kereszténység mellett, és létezett az állami sintó (*kokka* vagy *dzsindzsa* sintó) mint nemzeti ideológia. A szentélyeket olyan helyként határozták meg, ahol az emberek az állam iránti hűségüket nyilváníthatják ki, ahol az államot – és a császári dinasztiát – megalapító isteni ősokeket lehetett tisztelni.⁶² 1889-ben Japán első alkotmányának alaptétele a császár isteni származása, szent és sérthetetlen volta, valamint minden hatalom forrásaként való megjelenítése volt.⁶³ Az 1890-es császári leirat az oktatásról ismét a konfuciusus etikára épített, és a hagyományos japán erényeket nevezte meg legfontosabb alapelvekként a tanulók és egyben minden állampolgár számára: alattvalói hűség, fiúi tisztelet, harmóniára törekvés, szerény és mértékletes magaviselet, szorgalmas tanulás és munkavégzés, erkölcsös élet, a törvények tisztelete, a haza iránti önfeláldozó szeretet, a császár tisztelete.⁶⁴ A leirat világosan jelzi a „nyugatosítás” időszakának végét és egy saját identitást kereső és megfogalmazó nemzet kialakulását.⁶⁵

Japán tehát „nyugati mintákat követve, de épp e mintáknak megfelelően a Nyugattal szemben” határozta meg magát mint modern „nemzetállamot”, melynek középpontjában a sintó tradíció és az ezen alapuló uralkodó eszméje állt.⁶⁶ A „Nyugat vívmányainak módszeres szelekciója és tudatos felhasználása” jelent meg a saját hagyomány továbbképzésében.⁶⁷ Japán új identitását ősi hagyományként tálalták, noha nagyrészt átértelmezett és újrafogalmazott tradíció volt, amely a japán császári mitológiából, a nyugatiaktól átvett abszolút uralkodó fogalmából és a konfuciusus etikából származott, és archaikus jellege ellenére modern nemzettudatot, sőt egyre erősebb nacionalizmust jelenített meg. Mindebben a japán kulturális identitás játszott meghatározó szerepet, és a japán modernizációnak éppen ez a jellege lehetett példaértékű más fejlődő területek számára is.

Külpolitika a Meidzsi-korban

Japán új korszakának idején Kelet-Ázsia hatalmi viszonyai a nyugati hatalmak behatolása nyomán teljes mértékben átalakulóban voltak.⁶⁸ Japánnak egy időben kellett új alapokon rendeznie kapcsolatait a nagyhatalmakkal és kijelölnie helyét a változó kelet-ázsiai viszonyok között.

A Meidzsi-kor japán külpolitikájának legfontosabb feladata a nyugati hatalmak által kiterőszakolt egyenlőtlen szerződések revíziója volt, amivel gyakorlatilag az ország teljes függetlenségének visszaállítására törekedtek.⁶⁹ Ez azonban még jó két évtizedig nem sikerült, mert a nyugati nagyhatalmak felfogásában a nemzetközi jog a „civilizált nemzetek”-re vonatkoztatható, Japánnak tehát azzá kell válnia, ha egyenrangú helyet kér ebben a rendszerben.⁷⁰ Ehhez azonban hosszú távú fejlesztések kellettek, intézményi és kulturális reformok. (Az Ivakura-küldöttség, amely eredetileg azzal a céllal indult másfél éves körútjára [1871–1873] Észak-Amerikába és Európába, hogy a szerződés revíziójáról tárgyaljon a hatalmakkal, átalakult a nyugati rendszerek tanulmányozásának missziójává, és e tekintet-

⁶² Breen–Teeuwen: *A New History of Shinto*, 21–31.

⁶³ Bary–Tsunoda–Keene (eds.): *Sources of Japanese Tradition*, 137–139.

⁶⁴ Bary–Tsunoda–Keene (eds.): *Sources of Japanese Tradition*, 139–140.

⁶⁵ Hirakawa: *Japan's Turn to the West*, 497.

⁶⁶ Takó: *Tükör által*, 192.

⁶⁷ Takó: *Tükör által*, 192.

⁶⁸ Turóczy: *Sinkoku sziszó*, i. m.

⁶⁹ Iriye: *Japan's drive to Great-Power Status*, 721–782.

⁷⁰ Duus: *The Abacus and the Sword*, 12.

ben teljes sikerrel járt.⁷¹) Végül 1894-ben sikerült megtörni az egyenlőtlen szerződések rendszerét. Elsőként Nagy-Britannia kötött egyenlő alapon szerződést Japánnal, miután a belső reformoknak köszönhetően Japán egy modernizált ország képét mutatta.⁷² 1911-re minden nyugati hatalommal az egyenlőség talaján tudtak újabb szerződéseket kötni.

Szintén az első lépések egyikeként törekedtek arra, hogy Japánt a nyugati fogalmak szerinti nemzetközi rendszer mentén határozzák meg mint nemzetközi szerződések által elismert határokkal rendelkező szuverén államot.⁷³ Japán területébe vonták Ezo szigetét Hokkaidó néven (1869) és a Rjúkjú-szigeteket Okinawa néven.⁷⁴ Szerződéssel rendezték az északi szigetek (Kuril-szigetek) és Szahalin hovatartozását Oroszországgal (1875), ennek értelmében a szigetek japán, Szahalin orosz terület lett.⁷⁵

A hadsereg fejlesztése, modernizálása, a hadianyaggyártás beindítása mellett már 1874-ben japán ellenőrzés alá vonták Tajvan szigetét.⁷⁶ Ezt 1895-ben a japán–kínai háborút lezáró simonoszeki békében Kína is elismerte, így „hivatalosan” ettől számít Tajvan szigete japán gyarmatnak (egészen 1945-ig). Japán modernizálódása és nagyhatalommá válása (1868–1890) után megkezdte birodalmának kiépítését (1890–1914), amit 1914–1945 között más körülmények között folytatott („kései birodalomépítés”).⁷⁷

Korea kérdése

Korea mindig is fontos szerepet játszott Japán történetében, hiszen legközelebbi szomszédként gyakorlatilag az őskortól a kontinens kultúrájának jelentős közvetítője volt Japán felé.⁷⁸ Ugyanakkor ez a közvetítés időnként fenyegetést is jelentett (például a 13. századi mongol támadások Japán ellen), és ez a 19. század folyamán kiemelt jelentőséget kapott, ahogyan Korea is nagyhatalmi befolyás alá került az 1860-as évektől francia, az 1880-as évektől kínai, majd az 1890-es évektől erős orosz térnyerés következtében.⁷⁹ A Korea feletti uralom japán biztonsági kérdés lett.

A területi terjeszkedésre természetesen más indoka is volt az országnak. Az iparosítás és a gyors népességnövekedés (fél évszázad alatt majdnem megkétszereződött, 30 millióról közel 60 millióra nőtt Japán lakossága) az azelőtt önellátó, de ásványkincsekkel és nyersanyagokkal nem rendelkező országot teljességgel kiszolgáltatottá tette azon országokkal szemben, amelyek a növekedés fenntartásához nélkülözhetetlen alapanyagot és technológiát szállítottak. A gazdasági kérdés, a külkereskedelmi mérleg egyensúlya nemzetbiztonsági kérdés lett, amelyet részben területszerzéssel, azaz katonai eszközökkel próbáltak megoldani.

A japán vezetők között heves viták zajlottak már az 1870-es évek elejétől egy lehetséges koreai katonai expedíció indításáról, de akkor (1874, a koreai vita) még a vezetők többsége úgy vélte, hogy az országnak gazdaságilag és katonailag is erősödnie kell egy ilyen akcióhoz.⁸⁰ Reálisan ítélték meg a helyzetet, ugyanakkor új alapokra kezdték helyezni az ország

⁷¹ Duus: *The Abacus and the Sword*, 14.

⁷² Totman: *Japán története*, 442.

⁷³ Eskildsen: *Transforming Empire*, 12.

⁷⁴ Reischauer: *Japán története*, 129.; Eskildsen: *Transforming Empire*, 23–24.

⁷⁵ Reischauer: *Japán története*, 130.; Turóczi: *Sinkoku siszó*, 119.

⁷⁶ Eskildsen: *Transforming Empire*, i. m.

⁷⁷ Totman: *Japán története*, 434.

⁷⁸ Ogura: *Japan's Asian Diplomacy*, 122–135.

⁷⁹ Totman: *Japán története*, 441.

⁸⁰ Ogura: *Japan's Asian Diplomacy*, 133–134.; Eskildsen: *Transforming Empire*, 120–130.

viszonyát Kínával és Koreával, mégpedig úgy, ahogyan azt a Nyugat tette Japánnal. Már az 1870-es években próbálták Kínával egyenlőtlen szerződést aláírni (akkor még sikertelenül), azzal az indokkal, hogy Japán megkezdte a modernizálódást, tehát feljebb került a nyugati rendszerű hierarchiában, mint az elmaradott Kína. Ugyanezen logikával jelentek meg japán hajók Korea partjainál 1876-ban, és aláírtattak a koreaiakkal egy egyenlőtlen szerződést – éppen úgy, ahogy Matthew C. Perry tette azt Japánban huszonkét évvel korábban.⁸¹ Az 1890-es években megélenkült a kínai és orosz „érdeklődés” Korea iránt, és ekkor már Japán úgy ítélte meg a helyzetet, hogy ha nem lép időben, akkor Korea kínai vagy orosz érdekszféra lesz, amit a szigetország biztonságára nézve fenyegetőnek láttak.⁸²

Kína a japán szemléletben

Kína hatalmas területével, nyersanyagforrásaival, ásványkincseivel, felvevőpiacával vonzó célpont volt a gyarmatosítók, így Japán számára is,⁸³ a szigetország az európaiak gyarmati expanzióit, terjeszkedéseit figyelemmel is kísérte. Főleg a Kínát ért hatalmas csapások rendítették meg a japánokat. A kelet-ázsiai világtrend politikai és kulturális központjának számítót hatalom súlyos belső válságokkal küzdött, és az európaiakkal folytatott háborúkban vereséget szenvedett; megalázó feltételek elfogadására kényszerült. Az ópiumháborúk következtében összeomlott, már nem tudott Kelet-Ázsia központi hatalma lenni. Ahogy Japán ereje nőtt, úgy nőttek ambíciói az ázsiai kontinensen történő előre nyomulásra. 1890-re már az a meggyőződés lett úrrá Japánban, hogy le tudják győzni Kínát, és területeket tudnak tőle szerezni.⁸⁴ Ehhez az indokot Korea szolgáltatta, amely állandó konfliktus forrásává vált a két ázsiai hatalom számára. Az érdekszférák ütközése végül az 1894–1895-ös japán–kínai háborúhoz vezetett, melyben a feltörekvő Japán látszólag simán, tíz hónap alatt győzelmet aratott, és amellet, hogy birtokait (Tajvan, Okinava) és érdekszféráját (Korea) Kínával elismertette, még óriási hadisarcot és kínai területeket is kapott (Liaotung-félsziget, Port Arthur kikötőjével).⁸⁵ Japán olyan országgal szemben lett győztes, amelynek ezeröt-száz éven keresztül az alárendeltje volt, ezzel Ázsia nagyhatalma Japán lett. Koreában megjelent a japán tőke, főleg vasútépítés és bányák létesítése, a koreai vasérc felhasználása céljából.⁸⁶

1895-ben azonban Oroszország, Németország és Franciaország együttesen felszólította Japánt, hogy „Kína területi épségének megőrzése céljából” mondjon le a háborúban megszerzett kínai területeiről („hármasszörös intervenció”). Japán szövetséges híján nem mondhatott ellent, kivonult a területekről, amelyeket aztán alig egy évtized alatt Oroszország vont a befolyása alá.⁸⁷ A japánok számára ez a sérelem világosan jelezte, hogy a nyugati hatalmak – minden hangzatos szólam ellenére – nem tekintik a szigetországot egyenrangúnak, és nyilvánvaló lett, hogy ha Japán tovább erősödik, elkerülhetetlen lesz az összecsapás Oroszországgal Korea és Mandzsúria miatt. Mindez Nyugat elleni elkeseredettséget és kiábrándulást hozott, és tudatosította Japánban a „faji kérdést” (a közöttük és a nyugati hatalmak között húzódó faji különbséget), ami a 20. század első évtizedében, az orosz–japán háború után, valamint az 1910-es években leplezetlenül megnyilvánult (a „sárga veszedelem” han-

⁸¹ Duus: *The Abacus and the Sword*, 14.

⁸² Nish: *The Origins of the Russo–Japanese War*, 2.

⁸³ Zachmann: *China and Japan in the Late Meiji Period*, 2009.

⁸⁴ Duus: *The Abacus and the Sword*, 22.

⁸⁵ Ogura: *Japan’s Asian Diplomacy*, 165–171.

⁸⁶ Totman: *Japán története*, 444.

⁸⁷ Reishauer: *Japán története*, 132.; Nish: *The Origins of the Russo–Japanese War*, 2.

goztatása a nyugati sajtóban, az USA japánokat sújtó diszkriminációs bevándorlási törvényei, majd a versailles-i béketárgyalások során a japán faji egyenlőségi kérés visszautasítása).⁸⁸ A japán politikai körök szemléletében változás kezdődött: míg az 1870-es években az látszott vezérelvnek, hogy a fejlődéshez a Nyugathoz kell alkalmazkodni és tartozni, és el kell fordulni Ázsiától, ez a századfordulóra kezdett kevésbé egyértelmű lenni. Az 1930-as évekre pedig Japán nyíltan „visszafordult Ázsiába”.⁸⁹

Tanulmányként szolgált a „hármasszövetség” abból a szempontból is, hogy a japán vezetők megértették a nagyhatalmak szövetségi rendszereinek fontosságát, és igyekeztek abban helyet találni az ország számára. Nagy-Britannia a túlzott orosz térnyerésnek akart gátat szabni, és ehhez megfelelő partnernek találta Japánt, amely képes lehet arra, hogy Oroszország terjeszkedését megállítsa a Távolszelel. ⁹⁰ Nagy-Britannia az 1902-ben megkötött angol–japán szerződésben azt vállalta, hogy Japán bármilyen háborúja esetén semlegeséget tanúsít, viszont amennyiben valamely más ország beavatkozna Japán ellenében, akkor Nagy-Britannia kész Japán oldalán háborúba lépni. Ez egyértelműen az oroszokat esetleg támogató Franciaország és Németország ellen irányult. Ez volt az első egyenrangúnak tekinthető katonai szövetség egy nyugati és egy nem nyugati ország között, s Japánt az akkori nemzetközi rendszerben már egyértelműen a hódítók és nem a meghódítandók körébe tartozónak tekintették. Az 1900-as kínai boxerlázadás leverésére indult nemzetközi intervencióban Japán is részt vett – a nyugati hatalmak oldalán, azok szövetségeseiként, azaz egyenrangú partnerként.

Az orosz–japán háború hatása

Az ázsiai kontinensen tervezett japán terjeszkedés az orosz expanzióba ütközött, és már az 1890-es évektől elkerülhetetlennek látszott egy majdani orosz–japán összecsapás, bár ezt Japán tárgyalásokkal, érdekszférákat elkülönítő szerződésekkel (1898) egy ideig – kellő megerősödéséig – megpróbálta elkerülni. Ugyanakkor készült az Oroszország elleni háborúra, a japán–kínai háború után a Kínától kapott jóvátételből fejlesztette hadseregét, átszervezte, modernizálta, új fegyvereket és hajókat vásárolt. ⁹¹ Tanulmányozta Oroszországot (ahogy a többi nyugati nagyhatalmat is), így jól ismerték az orosz viszonyokat, ellentétben Oroszországgal, amely nem foglalkozott Japán megismerésével. Ugyan már régóta, a 19. század első fele óta képeztek japán fordítókat és tolmácsokat, de Japánt ugyanolyannak tekintették, mint a többi ázsiai népet, ami igen nagy tévedésnek bizonyult. ⁹² 1904-ben az oroszok annyit tudtak Japánról, hogy távoli kis ország, amely alig emelkedett ki a „barbárságból”, sőt, II. Miklós cár „kis sárga majmok”-nak tartotta őket. (Nem mindenki gondolta azonban így, Alekszej Ny. Kuropatkin, a háború egyik meghatározó orosz tábornoka szerint Japán szép ország, szorgalmas népelességgel, katonai felkészültséggel és lelkesedéssel, de véleményét kevesen osztották Oroszországban.)⁹³

Az orosz terjeszkedés Kelet-Ázsiában Mandzsúria 1900-as elfoglalása után már Koreát is elérte, és Kína pénzügyeinek nagy része orosz bankok kezébe került. Ezt az orosz térnyerést már Nagy-Britannia sem támogatta, és az orosz fölény ellensúlyozására kapóra jött Ja-

⁸⁸ Ogura: *Japan's Asian Diplomacy*, 28–35.

⁸⁹ Kowner: *The Impact of the Russo–Japanese War*, 36.

⁹⁰ Ogura: *Japan's Asian Diplomacy*, 24.

⁹¹ Nish: *The Origins of the Russo–Japanese War*, 10.

⁹² Nish: *The Origins of the Russo–Japanese War*. 11.

⁹³ Westwood: *Russia against Japan*, 1.

pán emelkedő hatalma Kelet-Ázsiában.⁹⁴ A brit jóindulatú semlegességgel a háta mögött Japán bátran belevághatott egy komoly erőt képviselő nagyhatalom elleni háborúba is.

Az orosz–japán háborúról (1904–1905) nem túlzás azt állítani, hogy világtörténelmi jelentőségű volt: Japán a történelem folyamán először ért el győzelmet egy nyugatinak tekinthető fehér hatalommal szemben, mely győzelem csak tovább erősítette a japán legyőzhetetlenségi eszmét. Maga a háború ugyan két fél között zajlott, de hatalmas létszámmal: a kezdő orosz haderő százezer fő volt, ez 1905-re egymilliónál is több lett, a japánok kezdő hadereje háromszázezer főt számlált, ez 1905-re megháromszorozódott.⁹⁵ A Port Arthur kikötőjéért vívott harcnak 58 000 japán és 31 000 orosz áldozata lett, Mukden csatájában pedig 85 000 orosz és 70 000 japán esett el. Az 1905. szeptember 5-én a New Hampshire-i Portsmouthban megkötött béke értelmében Oroszország elismerte Japán elsődleges koreai érdekeltségeit, átruházta a Liaotung-félsziget és az általa Dél-Mandzsúriában épített vasútvonalak bérleti jogát, s kártérítés fejében átengedte Szahalin déli felét.⁹⁶

A háborút nemcsak a haderők nagy létszáma miatt tartják az első modern háborúnak, hanem mert a harcoló felek új fegyvereket és hadviselést is kipróbáltak, és ezzel a későbbi nagy háború előképét mutatták.⁹⁷ A „nagy háború” tapasztalata aztán elhomályosította az orosz–japán háború emlékét; igaz, valódi jelentőségét nem is annyira a konkrét események adták, hanem következményei, elsősorban Oroszországra és így az európai stabilitásra, valamint az USA és Japán viszonyára, illetve az Északkelet-Ázsia hatalmi viszonyaira tekintettel.⁹⁸ Oroszország figyelme a veszített háború után elfordult a Távol-Keletől, érdeklődése visszatért a Balkán felé, ami közvetve szerepet játszhatott az európai konfliktusok éleződésében, és így az első világháborút kirobbantó tényezők egyikének lehet tekinteni.

A háború a világ minden részére hatással volt, az európai hatalmi viszonyokon túl megváltoztatta Kelet-Ázsia hatalmi viszonyait is.⁹⁹ Az a tény, hogy egy ázsiai nemzet a modern történelem során első ízben legyőzött egy európai nagyhatalmat, ráadásul azok közül is az egyik legerősebbnek tartott hadsereggel rendelkezőt, világszerte nagy meglepetést keltett akkoriban. Az emelkedő Japán ezzel a győzelmével lépett egyetlen nem európai országgént a nagyhatalmak sorába. Ekkortól kezdtek „sárga veszedelemről” cikkezni az európai lapok, hangsúlyozva, hogy Japán példáját követheti a többi ázsiai ország is, amelyek modernizálódva, „öntudatra ébredve”, megerősödve komoly veszélyt jelenthetnek a „fehérek” uralmára.¹⁰⁰ Japán győzelme az európai nagyhatalmak számára az általuk dominált világrend bomlásának veszélyét vetítette elő. Az Egyesült Államok a csendes-óceáni térségben egyre inkább fenyegető riválisként kezelte Japánt, amely az amerikai terjeszkedés útjában állhat. 1907-től korlátozó intézkedéseket hoztak a japánok bevándorlása ellenében (végül 1924-ben teljesen betiltották azt).¹⁰¹

Az orosz–japán háború hatása Európa „nem-nyugati” térségében is jelentkezett.¹⁰² A függetlenségüktől megfosztott, az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom

⁹⁴ Westwood: *Russia against Japan*, 16.

⁹⁵ Nish: *The Origins of the Russo–Japanese War*, 2.

⁹⁶ Szerdahelyi: *Az orosz–japán háború*, 49.

⁹⁷ Kowner: *The Impact of the Russo–Japanese War*, XIV.

⁹⁸ Kowner: *The Impact of the Russo–Japanese War*, 4.

⁹⁹ Kowner: *The Impact of the Russo–Japanese War*, i. m.

¹⁰⁰ Kowner: *The Impact of the Russo–Japanese War*, XIV.

¹⁰¹ Sakata: *On a Collision Course*, i. m.

¹⁰² Erről transznacionális megközelítéssel lásd: Farkas: *Birodalmi identitás*, 41–54.; Kluczewska-Wójcik: *Sárga veszedelem*, 257–273.

fennhatósága alatt élő közép-európai népek, főként a finnek, lengyelek és magyarok számára a hatalmas Oroszországot legyőző Japán példát mutatott a függetlenségi harcokhoz.¹⁰³ A háborúnak Magyarországon is komoly visszhangja volt.¹⁰⁴ A Japánról alkotott kép a 20. század elejére megváltozott, már nem egzotikus, romlatlan, ugyanakkor elmaradott keleti népként tekintettek rá, hanem a modernizációt saját hagyományaival sikeresen megvalósító modern nemzetállamként, amely meg tudta őrizni identitását, és eredményesen képviselte és érvényesítette nemzeti érdekeit. A Nyugattal szembeni lemaradást gyorsan, sikeresen és identitásának megtartásával leküzdő állam minden a nyugati fejlettség szintjét még el nem ért nép példájává válhatott. Japánt Magyarországon és a térség többi népénél általános rokonszenv övezte; olyan modern, független államként tekintettek rá, amely nemzeti politikát képvisel, nemzeti hadsereggel rendelkezik.¹⁰⁵

Jelentős szerepet játszott az orosz–japán háború a kelet-ázsiai gyarmati népek és nyugati dominancia alatt élő népek „ébredő mozgalmaiban” is, Kínától kezdve Koreán és Malájföldön keresztül Indiáig. Noha nem feltétlenül szimpatizáltak Japánnal mint hódító hatalommal (különösen igaz ez Kínára és Koreára), a japán példa mégis lelkesítően és bátorítóan hatott, hiszen azt bizonyította, hogy az ázsiai népek számára is lehetséges a modernizálódás és erősödés; sőt az is látszott, hogy a nagyhatalmakat is le lehet győzni, ahogy a függetlenséget is ki lehet vívni. A háború során Mohandas Gandhi (India függetlenségi mozgalmának későbbi vezetője), aki akkor még Dél-Afrikában élt, naplójában feljegyezte: „A Kelet népei szemmel láthatóan ébredenek letargiájukból.” Dr. Ahmed Szukarno, a később függetlenné vált Indonézia első miniszterelnöke is üdvözölte Japán győzelmét, és az indonéz nacionalizmusra ható jelentős eseménynek nevezte.¹⁰⁶ Az ifjú Dzsavaharlál Nehru (később a független India első miniszterelnöke) így kommentálta a japán győzelmet: „...rádöbrentünk, hogy Ázsia megmenekülhet az európaiak elnyomása alól.”¹⁰⁷ Mindezek mutatják, hogy az orosz–japán háború az imperializmus, kolonizáció és dekolonizáció történetében jelentős mérföldkönek számít.

Japán számára a győzelem egyértelműen az addig folytatott politika, a militarizmus és az imperializmus szükségességét és sikerességét bizonyította. Egy európai nagyhatalom legyőzése, különösen figyelembe véve annak nagyságban, erőforrásokban és létszámban megmutatkozó fölényét, a japánok számára a japán katonai szellemiség (*Jamato damasii, busidó*) diadalát mutatta, amelyet innentől olyan felsőbbrendűség-tudat övezett, amely egészen 1945-ig Japán legyőzhetetlenség-mítosának alapja lett.¹⁰⁸ Ez hozzájárult a második világháborús japán hadviselés jellegéhez, noha az akkori katonai vezetők tisztában voltak a realitásokkal, és annak megfelelő tervekkel indították a háborút az USA ellen 1941-ben (gyors, meglepetésszerű győzelmekre alapozva kedvező békekötést akartak kicsikarni), a háborús propagandában azonban erőteljesen hangsúlyozták a japán katonai szellemiség felsőbbrendűségét.

A győzelem erősítette és növelte a japán nacionalizmust, állami szinten és a közvéleményben is, miközben a nacionalizmus jellege kezdett lassan változni, és a hangsúly egyre inkább a japán jellegzetességekre helyeződött. Mindaddig Japán is elfogadta azt a nyugati felfogást, hogy a Kelet elmaradott és alsóbbrendű a nyugati modern fejlődéshez képest (a

¹⁰³ Kluczevska: *Sárga veszedelem*, 260.

¹⁰⁴ Szerdahelyi: *Az orosz–japán háború*, 44–62.; Doma: *A japán–orosz háború*, 143–153.

¹⁰⁵ Szerdahelyi: *Az orosz–japán háború*, 57.

¹⁰⁶ Kowner: *The Impact of the Russo-Japanese War*, 2.

¹⁰⁷ Szerdahelyi: *Az orosz–japán háború*, 44.

¹⁰⁸ Kowner: *The Impact of the Russo-Japanese War*, 34.

„saidi orientalizmus” értelmében¹⁰⁹), az orosz–japán háború után azonban a „japán orientalizmus” kezdett átalakulni. Előtérbe kerültek a hagyományosnak tekintett értékek (közösségi lét, katonai szellemiség, önfeláldozás), amelyekkel hangsúlyozták Japán különbségét a nyugati társadalmaktól, nem ritkán mindezeket felsőbbrendűként jelenítve meg.¹¹⁰ A japán identitás ismételt újrafogalmazásában megjelent a Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerep lehetősége, illetve új frontvonal is nyílt: Japán és a Nyugat szembeállítás, amely az első világháború alatt és az utána következő évtizedben kissé visszaszorult, de az 1930-as években meghatározó lett a japán külpolitikában.

A japán imperializmus ideológiája

„Nyugati imperializmus”

Japán a 20. század elejére egyértelműen nyugati típusú modern állam lett, a nagyhatalmak közé tartozott, Ázsia számára pedig nyugatíva (hódítóvá) vált. A japán imperializmust az európaiak nem ítélték el (maguk is imperialista hatalmak lévén), sőt a Japánt érő nyugati elismerések kiemelték, milyen ügyesen fejlődik, és alkalmazza a nyugati hatalmaktól látott módszereket.¹¹¹ Japán is vallotta: a modern, fejlett hatalmak technikai fölényüket és katonai erejüket kihasználva birodalmakat építenek, az elmaradott népek területeinek civilizálásával, fejlesztésével (tehát gyarmatosításával).¹¹² Japán nyilvánvalóan a „civilizált” országokhoz sorolta magát, ugyanakkor ázsiai örökségével is számot kellett vetnie. A japánok számára természetesnek hatott (kezdetben), hogy a modernizálással a nyugati világhoz csatlakozzanak, ugyanakkor mindez zavart is okozott azt illetően, hogy az akkori dualista világban (az elmaradott Kelet és a modern, domináns Nyugat világában) végülis Japán hol helyezkedik el mint ázsiai hatalom. Az erre adott válaszok, ideológiai kísérletek Japánnak a kelet-ázsiai népekhez – és saját ázsiai jelenlétéhez – való viszonyulását egyre bonyolultabbá tette.¹¹³ A fejlődéshez vajon hátra kell hagyni az ázsiai örökséget, vagy az ázsiai etnikai és kulturális egység keretein belül kell erősödni? Milyen legyen a többi ázsiai országhoz fűződő viszony, Japán mint nyugati hatalom gyarmatosítsa az ázsiai népeket, vagy velük együtt egy fejlődő Ázsiát teremtsen, amely gátat vethet az európai terjeszkedésnek?¹¹⁴ A japán imperializmust megfogalmazni szándékozó ideológiákban többféle elképzelés keveredett vagy versengett egymással.

Az egyik lényeges kérdés az, hogy miért is kezdett Japán hódításokba, milyen nézetek képezték ennek alapját. Miért nem elégedett meg azzal a helyzettel, hogy modernizálódott, és megőrizte függetlenségét? A Meidzsi-kori vezetők egyértelműen a nyugati hatalmaktól látott politikát követték, a tengerentúli területek birtoklásának lehetőségét mint a fejlődés és gazdagodás feltételét az európai országok gyarmatosító gyakorlatából tanulták.¹¹⁵ Több-

¹⁰⁹ Said: *Orientalism*, i. m. Európában és Észak-Amerikában a 19. század második felében élénk érdeklődés támadt az ázsiai kultúrák iránt, a Keletet távoli, egzotikus világnak látták, amely ugyan érdekes kultúrával rendelkezik (és inspirálóan hat az európai művészetre), de a Nyugathoz képest elmaradott, így alsóbbrendűnek minősült. Ez az imperialista orientalizmus ugyan kutatta a Kelet világát, de természetesnek tartotta annak gyarmatosítását. A „saidi orientalizmus” a nyugati felsőbbrendűség megnyilvánulása volt, a brit és francia kolonizáció ideológiája.

¹¹⁰ Kowner: *The Impact of the Russo-Japanese War*, 38.

¹¹¹ Totman: *Japán története*, 428.; Reischauer: *Japán története*, 132.

¹¹² Totman: *Japán története*, 442.; Reischauer: *Japán története*, 130.

¹¹³ Totman: *Japán története*, 428.

¹¹⁴ Totman: *Japán története*, 442.

¹¹⁵ Duus: *The Abacus and the Sword*, 2.

ségük nézetei szerint a fejlődéshez és gazdagodáshoz területeket kell szerezni, ahhoz erős haderő kell, amihez viszont erős gazdaság és fejlett technológia – a módszer egyértelműnek látszott, és persze sikeresnek is.¹¹⁶

Fontos szempont volt Japán biztonságának kérdése is, a 19. század közepétől ugyanis komoly aggodalom élt a japán vezető politikai körökben a nyugati hatalmak terjeszkedése miatt. Inoue Kaoru miniszterelnök így írt egy 1887-es memorandumban: „Az európai országok minden hatalmukat egyre inkább arra áldozzák, hogy tengerentúli területeket szerezzenek [...] Indiában, Kambodzsában, Kokinkínában és másutt is, a gyengék áldozatul esnek az erőseknek. [...] Az utóbbi három–négy évben az európai országok minden eddigénél nagyobb mértékben terjesztették ki hatalmukat Ázsiában és Afrikában, és a Távol-Kelet felé is kardjukat suhogtatják.”¹¹⁷ Az a meggyőződés alakult ki, hogy Japánnak biztonsági övezetet kell létrehoznia maga körül, ami egyértelműen Korea és Kína területét jelentette. A japán hódításokat elsősorban biztonsági kérdésnek tekintették, és Tajvan kivételével – amelyet inkább presztízs célból szereztek meg – a terjeszkedés stratégiai célokat szolgált. Már az 1880-as évektől kialakult az elképzelés egy koncentrikus körökben megvalósítandó expanzióról a Japán-szigetek körül, amely biztonsági zónaként szolgálhat az ország védelmére.¹¹⁸

Japán a nyitással betagozódt a világgazdaságba. A modernizációt a nyugati technológia átvételével kezdték, de annak beszerzése – gépek, berendezések, vasúti sínek és kocsik, mozdonyok, hajók – hatalmas költséggel járt, és egészen az első világháború végéig mindezeket Japán nem tudta maga előállítani, legalábbis nem a megfelelő mennyiségben.¹¹⁹ A nyersanyagokat és az ásványkincseket a világpiacon kellett beszereznie, s egészen a 20. század elejéig csak teát és selymet tudott exportálni. Hamar felismerték, hogy a globális kereskedelemben késztermékek eladásával lehet haszonra szert tenni, így az 1890-es évekre kormányprogram lett, hogy Japán késztermékeket áruljon, amihez azonban egyrészt piacokat kellett szerezni, másrészt nyersanyagforrásokat. Ismét csak a nyugati hatalmak példájából kiindulva, ehhez a legcélravezetőbb útnak a területszerzés tűnt. A 19. század végi „új imperializmus” a szociáldarwinizmus mellett gazdasági okokkal indokolta a hódításokat.

A japán birodalomépítés belső készítetése

A japán imperializmust azonban csak részben lehet a nyugati imperializmus hatására és nyomására kialakult jelenségnek tekinteni, a japán politikai gondolkodásban már az ókor óta létezett egy elképzelés Japán helyéről a kelet-ázsiai térségben, amelynek ideológiai alapját a *sinkoku siszó* (Istenek országa ideológia) képezte.¹²⁰ Ennek a régi hagyománynak a felelevenítése, a régi cél, Japán nagyhatalmi voltának kiépítése kezdődhetett el a 19. században a hagyományos Kína-központú kelet-ázsiai rend felbomlásával és a japán modernizációval: a Japán-központú kelet-ázsiai rend kialakítása.¹²¹ Ahogy a japán modernizáció sikerét sem lehet pusztán nyugati hatásoknak, illetve a nyugati minta követésének tulajdonítani, úgy a japán imperializmust sem lehet csak a nagyhatalmak imperialista politikája kö-

¹¹⁶ Duus: *The Abacus and the Sword*, 12.

¹¹⁷ Duus: *The Abacus and the Sword*, 17.

¹¹⁸ Peattie: *Introduction*, 8.

¹¹⁹ Duus: *The Abacus and the Sword*, 19.

¹²⁰ Szerdahelyi: *A modern japán külpolitika születése*, i. m.

¹²¹ Turóczy: *Sinkoku siszó*, 120.

vetésének szándékával magyarázni. A japán nagyhatalmi felemelkedés gondolata sem a Meidzsi-korban alakult ki.

Kelet-Ázsiában évezredek óta a Kína-központú hierarchikus világrend érvényesült, amelynek értelmében Kína központi birodalomként uralta a térséget, és a környező területek koncentrikus körökben kapcsolódtak hozzá.¹²² A közelebbi területek rendszeresen küldtek követségeket a „mennyei uralkodóhoz”, a kínai császárhoz, adóajándékokkal elismerve a kínai udvar főségét és saját alávetett, hűbéresi helyzetüket. Ez a kapcsolat nem jelentett az európai hatalmak által később kialakított függőségi rendszerhez hasonló viszonyt, és noha Kína befolyása érvényesülhetett a környező államokban, ennek nem volt elnyomó vagy kizsákmányoló jellege. A külső körben lazább hűbéresi viszonyok érvényesültek, az adott területek időnként küldtek adóajándékot és követséget Kínába, de ez nem volt rendszeres, és előfordult, hogy csak a kínai udvar tartotta ezeket a területeket hűbéreseinek. Japán nem kapcsolódott ehhez a rendszerhez, már a 7. században, amikor átvette a kínai államszervezet eszméjét és gyakorlatát, a japán uralkodót ugyanúgy az „Ég fiának” vagy „Mennyei uralkodónak” nevezték el (*tennó*), mint a kínai császárt, amit természetesen Kína nem fogadott el, hiszen ezzel a japán uralkodó és így a japán állam magát a kínai uralkodóval és állammal egyenrangúként tüntette fel.¹²³ Japán tehát, bár több szempontból is a kínai kultúrkörhöz kapcsolódott, a Kína-központú kelet-ázsiai rendszerbe politikailag nem tagolódott be.¹²⁴ Számos elemét átvette a kínai civilizációnak (bár ezek nagy részét „eljapánosította”, saját viszonyainak megfelelően alakította át), köztük a nemzetközi kapcsolatok rendszerének elméletét is, a hierarchikus világrenddel és a központ körül koncentrikus körökben elhelyezkedő hűbéresi, de legalábbis alávetett területekkel, csak éppen mindezt Japán központtal képzelték el. Ez a *sinkoku siszó*, az „istenek országa” teória a 16. századra kristályosodott ki (ennek megvalósítási törekvését jelentette a 16. század végén a Korea meghódítására indított, akkor sikertelen hadjárat).¹²⁵ Ez az irányvonal világosan kijelölte a célokat: először Ezo (a mai Hokkaidó), majd a Rjúkjú-szigetek (a mai Okinava), majd Korea megszerzése, mindez a nagy végcél, a Kína feletti befolyás vagy akár uralom megszerzése, valamint az európaiak Ázsiából való kiszorítása érdekében.¹²⁶ Mindezen célok a korábbi korszakokban nem valósultak meg, de a „program” lényegében létezett. A nyugatiak behatolásával, az átalakult viszonyok között Japán ugyanúgy kívülről kezdte a korábbi Kínacentrikus rendet lebontani, mint a nyugati hatalmak, s nekilátott évszázados külpolitikai elképzelése megvalósításához.¹²⁷

Pánázsianizmus

A japán birodalom kiépítéséhez és annak ideológiájához kapcsolódott a pánázsianizmus eszméje is, amely ugyan inkább később, az 1930-as évektől játszott jelentős szerepet az ázsiai japán hódítások indoklásában, de kezdetei már a Meidzsi-korban megjelentek. Az európaiak (illetve a nyugati hatalmak) kiszorítása Kelet-Ázsiából szintén felfogható egy évszázados eszme újkori megjelenésének is, emellett a modern „faji gondolkodás” ideológiájához is kapcsolódott.

¹²² Eskildsen: *Transforming Empire*, 28–29.

¹²³ Turóczy: *Források*, 10.

¹²⁴ Szerdahelyi: *A modern japán külpolitika születése*, 1998.

¹²⁵ Szerdahelyi: *Japán és a környező világ az újkorban*, 66.

¹²⁶ Turóczy: *Sinkoku siszó*, 103.

¹²⁷ Szerdahelyi: *Japán és a környező világ az újkorban*, 72.

A modern japán imperializmus ideológiáját a japán császári állam eszméje és a nyugati hatalmak imperializmusából átvett szemlélet határozta meg, ugyanakkor már a japán modern-kori terjeszkedés kezdetekor felmerült a többi ázsiai néphez való viszony problematikája, ami a hódításokkal egyre nagyobb szerepet kapott. Japán modernizálását, az erős állam kiépítésének szándékát nagyrészt a nyugati hatalmak térnyerésétől való félelem motiválta, ugyanakkor már mint fejlett, modern állam, a nyugati hatalmak mintájára foglalt el területeket szomszédai, az „elmaradott népek” térségeiben.¹²⁸ Ezt már abban a korban is elmentmondásként értelmezték bizonyos japán politikai körök, és már az 1880-as években megjelentek az ázsiai népek Nyugat-ellenes összefogásáról, japán vezetéssel történő egyesítésükről szóló nézetek.¹²⁹ A Meidzsi-vezetők nagy többsége pragmatista Nyugat-orientált politikus volt, ugyanakkor a vezető körökben is megjelentek az ázsiai összefogást szorgalmazó vélemények. A szakirodalom a pánázsianizmust az 1930-as évektől tekinti a japán imperializmust támogató ideológiának, bár akkor is inkább retorikai elemként értelmezi, amellyel Japán ázsiai hódításait indokolta az ottani népek körében (kevés sikerrel). Az újabb munkák azonban felhívják a figyelmet egyrészt arra, hogy a pánázsianizmus már a Meidzsi-korban felbukkan, másrészt az a hivatalos külpolitika formálásában is szerepet kapott az 1930-as évektől kezdve, sőt meghatározó szerepet nyert Japán ázsiai terjeszkedésében.¹³⁰

Az ideológia lényege gyakorlatilag változatlan formában létezett egészen 1945-ig, bár értelmezése eltérő lehetett.¹³¹ A pánázsianizmus alapkonceptiója egyrészt egy kultúráját, földrajzi fekvését és népességét tekintve többé-kevésbé egységes Ázsia tételezése, másrészt valamilyen összefogás a nyugati imperializmus fenyegetése ellen. A pánázsianizmus olyan regionális identitást fogalmazott meg, amely kapcsolatot létesített a helyi nacionalizmusok és az ázsiai népek nyugati gyarmati uralom elleni közös harca között. Japánban már a Meidzsi-korban többféle formában volt ismert: „ázsiai szolidaritás” (*Adzsia rentairon*), „Reform Ázsia” (*Adzsia kaizoron*), gyakran japán vezetéssel, és az ázsiai „faj” fogalmának emlegetésével.¹³² A japán értelmezésben az együttműködés a szigetország vezető szerepét hirdette, amely inkább japán uralmat jelentett a nyugati helyett, és nem függetlenséget az ázsiai népek számára. Mégis számos ázsiai nép talált a pánázsianizmus retorikájában lehetőséget a saját függetlenségi harcához.¹³³

A nagyhatalmak fenyegetése ellen ugyanakkor Japán számára célravezetőbbnek tűnt egy másik út, az Ázsiától való elfordulás útja (*Dacu-A*), amelynek értelmében Japán nem várhat szomszédai fejlődésére.¹³⁴ Ázsiai szomszédaihoz úgy kell kapcsolódnia, ahogyan azt

¹²⁸ Duus: *The Abacus and the Sword*, 21.

¹²⁹ Gates: *Pan-Asianism*, 5.

¹³⁰ Hottai: *Pan-Asianism and Japan's War*, i. m.

¹³¹ Az 1990-es években felívelt (és máig tartó) vita az „ázsiai értékek” kérdésében, az „ázsiai modernitás” vagy „ázsiai kapitalizmus” kérdéseiben ugyanahhoz a gondolatkörhöz kapcsolódik: Ázsia mint egységes kulturális térség, hasonló jellegzetességekkel (teaivás, rizskultúra, spiritualitás; szorgalmasan dolgozó fegyelmezett társadalom, kollektívizmus), amelyek a nyugati fejlődéstől eltérnek; évezredes civilizációkkal és tradíciókkal, amelyekkel nemhogy alsóbbrendű lenne a nyugati civilizációhoz képest, hanem még magasabb szintet is képvisel; modernizációjában pedig sajátos utat követ. Néhány írás a széles körű és heves vitáról: Harper: *'Asian Values' and Southeast Asian Histories*, 507–517.; Barr: *Lee Kuan Yew and the "Asian Values" Debate*, 309–334.

¹³² Gates: *Pan-Asianism*, 14.

¹³³ Iriye: *Preface*, IX.

¹³⁴ Korhonen: *Leaving Asia?*, i. m.

a nagyhatalmak teszik.¹³⁵ A japán imperializmust ez utóbbi nézet határozta meg, de a kiindulása ugyanaz a fenyegetettség-érzet volt, mint a pánázsianizmus esetében: a 19. század végére Ázsia nagy része valamelyik nagyhatalom gyarmata vagy érdekszférája volt, vagy az a veszély fenyegette, hogy azzá válhat.¹³⁶ Japán modernizálódásával el tudta ezt kerülni, de a Meidzsi-kor folyamán külpolitikájának elsősorú célja még mindig az volt, hogy megtartott függetlenségét semmilyen veszély ne fenyegetse, és ehhez szomszédai területét is fel akarta használni. A Meidzsi-kor meg volt győződve arról, hogy a nyugati nagyhatalmak nem fogják abbahagyni a terjeszkedést: „Az európaiak azzal az ürüggyel hatolnak be területünkre, hogy kereskedelmi jogaitak védik meg” – írta a japán pánázsianizmus vezéralakja¹³⁷ 1893-ban.¹³⁸ A Nyugat veszélyezteteti Kelet-Ázsiát, ahogy Ázsia egészét és Afrikát is, és ellenük csak a japánok vezette ázsiaiak képesek felvenni a harcot. „Ázsia a legősibb föld, minden kontinens anyja. Igazából felsőbbrendű földrész, felsőbbrendű emberekkel, vallással és kultúrával. Egy nap visszaköveteli jogos jussát.”¹³⁹ A szigetországnak a térség vezető hatalmává kell válnia. A pánázsianizmus tehát nem ellenkezett Japán imperialista céljaival, sőt hatásos ideológiát kínált hozzá. Az 1920-as évek békés nemzetközi közegében a kormány meghatározó körei pragmatista reálpolitikát folytattak (együttműködés a nyugati hatalmakkal, Japán elért pozícióinak megőrzése), de az 1930-as évektől a változó nemzetközi környezetben a pánázsianizmus visszatért az ideológiai és a politikai szintre is. A nyugati orientációjú és a pánázsiai elképzelések nem különböztek egymástól az ázsiai japán uralom tézisének tekintve, a különbség a Nyugathoz való viszonyban rejlett: a pánázsianizmus kiszorította volna a Nyugatot Ázsiából, míg a nyugati orientációjú (és az 1930-as évekig ez volt a *mainstream* politika) japán kormányzat maga is nyugati típusú imperialistaként csatlakozott a nagyhatalmakhoz. Az 1930-as évekre a „Japán versus Nyugat” képlet lett a japán politika meghatározó eleme, ami a pánázsianizmus előtérbe kerülését is jelentette.¹⁴⁰

Összegzés

A japán imperializmust egyrészt az európai gyarmatosítás ideológiája vezérelte, miszerint a modernizálódott és így fejlettebb népek felsőbbrendűek az elmaradottakhoz képest, ezért jogosultak azok irányítására. Mivel technikai és gazdasági fejlettségük folytán erősebbek is, ezzel képesek akarukat rákényszeríteni a gyengébbekre, és a hatalmuk alá vonni őket. Másrészt a japán imperializmus felsőbbrendűségének tudata a japán történeti hagyományból is táplálkozott: a japán mitológiából táplálkozó „Japán az Istenek országa” meggyőződésből, a japán császári dinasztia ősi időktől való, megszakíthatatlan vonalú, egyenes ági isteni származásának hitéből és a japán császár és a népe között létező mitikus kapcsolat (*kokutai*) eszmeiségéből. Ehhez a 19. század végére Japánban is megjelenő és nagy népszerűsége szert tett szociáldarwinizmus is jól illett, és együttesen megerősítette Japán Ázsia többi része feletti felsőbbrendűségének érzetét.¹⁴¹ A Meidzsi-kori japán imperializmusban a nyugati gyarmatosítók civilizációs ideológiájához hasonló gondolat is megjelent az Ázsiát reformálni, „civilizálni” kívánó elképzelésekben. Japán szerepe, sőt küldetése fogalmazó-

¹³⁵ Gates: *Pan-Asianism*, 6.

¹³⁶ Korhonen: *Leaving Asia?*, 8.

¹³⁷ Ucsida Jaszuja (1865–1936), politikus, diplomata, külügyminisztériumi tisztviselő, külügyminiszter (1911–1912, 1918–1923, 1932–1933), ügyvezető miniszterelnök (1921 és 1923).

¹³⁸ Gates: *Pan-Asianism*, 10.

¹³⁹ Gates: *Pan-Asianism*, 11.

¹⁴⁰ Gates: *Pan-Asianism*, 27.

¹⁴¹ Peattie *Introduction*, 13.

dott meg az ázsiai népek fejlődésének, modernizálásának irányításában, a „civilizáció” terjesztésében az elmaradott ázsiai területeken.¹⁴²

A japán kolonializmust a modern történelem „anomáliájának” tartják egyes vélemények, mert olyan ország „utánozta” az új imperializmust, a nyugati fejlődési modell megvalósításával próbálkozva, amely maga is éppen csak hogy elkerülte a gyarmati sorsot.¹⁴³ Maga is a nyugati kolonizáció által fenyegetve kezdte az államot erősíteni a környező területek elfoglalásával. Az 1890-es évekre sikeresen modernizálódott, megszabadult a nyugati hatalmakkal kötött, majdnem három évtizedig fennálló egyenlőtlen szerződésektől, és ez azt is jelentette, hogy kikerült az „alsóbbrendű státuszból”, és a modern nemzetközi rendszer szuverén tagja lett. Ugyanakkor tudatában volt ennek a nemzetközi rendszernek a jellegével, ázsiai országgént a „nem magától értetődő” szuverenitás megvédésének jelentőségével, a hatalom és a területi terjeszkedés összefüggéseivel, a „fejlődés” és gazdasági növekedés imperialista lehetőségeivel. Mindezek együttesen formálták Japán kolonizációs politikáját a 19–20. század fordulóján.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Bary, Wm. Theodore de – Tsunoda, Rysuaku – Keene, Donald (eds.): *Sources of Japanese Tradition*. Vol. 2. New York, 1964.

Szakirodalom

Barr, Michael D.: *Lee Kuan Yew and the “Asian Values” Debate*. *Asian Studies Review*, vol. 24. (2000) No. 3. 309–334. <https://doi.org/10.1080/10357820008713278>

Beasley, William G.: *The Modern History of Japan*. London, 1985.

Beasley, W. G.: *The Meiji Restoration*. Stanford, 1972. <https://doi.org/10.1515/9780804779906>

Bellah, Robert Neelly: *Tokugawa Religion. The Cultural Roots of Modern Japan*. New York, 1985.

Bellah, Robert Neelly: *Imagining Japan. The Japanese Tradition and its Modern Interpretation*. Berkeley, 2003.

Bitō, Masahide: *Bushi and the Meiji Restoration*. In: Bitō Masahide (ed.): *The Samurai*. *Acta Asiatica*, vol. 49. (1985) 78–96.

Breen, John – Teeuwen, Mark: *A New History of Shinto*. Oxford, 2010.

<https://doi.org/10.1002/9781444317190>

Burgess, Chris: *The ‘Illusion’ of Homogeneous Japan and National Character: Discourse as a Tool to Transcend the ‘Myth’ vs. ‘Reality’ Binary*. *The Asia-Pacific Journal*, vol. 8. (2010) Issue 9. No. 1. 1–23.

Burns, Susan L.: *Before the Nation: Kokugaku and the Imagining of Community in Early Modern Japan*. Durham, 2003. <https://doi.org/10.4324/9780203823828>

Buruma, Ian: *A modern Japan 1853–1964*. Budapest, 2006.

Carroll, Tessa: *Language Planning and Language Change in Japan*. Richmond, 2001.

<https://doi.org/10.4324/9780203823828>

Craig, Albert M.: *Chōshū in the Meiji Restoration*. Cambridge, 1962.

Doma Petra: *A japán–orosz háború a magyar köztudatban*. In: Takó Ferenc (szerk.): *Közel, s távol: Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásai*, 2009–2010. Budapest, 2011. 143–153.

¹⁴² Peattie: *Introduction*, 9.

¹⁴³ Peattie *Introduction*, 6.

- Duus, Peter: *Modern Japan*. Houghton Mifflin, 1998.
- Duus, Peter: *The Abacus and the Sword. The Japanese Penetration of Korea, 1895–1910*. Berkeley – Los Angeles – London, 1998.
- Earhart, Byron H.: *Japanese Religion: Unity and Diversity*. Wadsworth, 1982.
- Earl, David Magarey: *Emperor and Nation in Japan: Political Thinkers in the Tokugawa Period*. Washington, 1964.
- Eisenstadt, Shmuel N.: *Japanese Civilization; A Comparative Review*. Chicago, 1996.
- Eskildsen, Robert: *Transforming Empire in Japan and East Asia*. London, 2019.
<https://doi.org/10.1007/978-981-13-3480-1>
- Fajcsák Györgyi: „Austria exponens invitat Orbis Universum”. *Kelet-Ázsia és művészete az 1873-as bécsi világiakállításon*. In: Dénes Mirjam – Fajcsák Györgyi – Piotr Splawski – Toshio Watanabe: *Japonizmus az Osztrák-Magyar Monarchiában*. Budapest, 2021. 55–72.
- Farkas Ildikó: *A japán modernizáció ideológiája*. Budapest, 2018.
- Farkas Mária Ildikó: *A japán civilizáció*. In: Dévényi Kinga (szerk.): *Civilizációk Kelettől Nyugatig*. Budapest, 2018. 89–132. <https://doi.org/10.14267/cb.2020k03>
- Farkas Mária Ildikó: *Birodalmi identitás, nemzeti identitások a japonizmus tükrében az Osztrák-Magyar Monarchia korában*. In: Dénes Mirjam – Fajcsák Györgyi – Piotr Splawski – Toshio Watanabe (szerk.): *Japonizmus az Osztrák-Magyar Monarchiában*, Budapest, 2021. 41–54.
- Ferber Katalin: *A japán gazdasági és társadalmi modernizáció kérdéséhez*. In: Szerdahelyi István – Wintermantel Péter (szerk.): *Japanológiai körkép*. Budapest, 2007. 335–376.
- Flueckiger, Peter: *Imagining Harmony: Poetry, Empathy, and Community in Mid-Tokugawa Confucianism and Nativism*. Stanford, 2011.
<https://doi.org/10.11126/stanford/9780804761574.001.0001>
- Gates, Rustin B.: *Pan-Asianism in Prewar Japanese Foreign Affairs: The Curious Case of Uchida Yasuya*. *Journal of Japanese Studies*, vol. 37. (2011) No. 1. 1–27.
- Gergely Attila – Kodzsima Rió: *A japán modernizációs vitáról*. *Chubu International Review*, vol. 3. (2008) 267–280.
- Gluck, Carol: *Japan's Modern Myths*. Princeton, 1987.
- Gordon, Andrew: *A Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. Oxford, 2003.
- Harootunian, H. D.: *Things Seen and Unseen: Discourse and Ideology in Tokugawa Nativism*. Chicago, 1988.
- Harper, T. N.: 'Asian Values' and Southeast Asian Histories. *The Historical Journal*, vol. 40. (1997) No. 2. 507–517. <https://doi.org/10.1017/S0018246X97007267>
- Hayami, Akira: *Japan's Industrious Revolution. Economic and Social Transformations in the Early Modern Period*, Tokyo, 2015. <https://doi.org/10.1007/978-4-431-55142-3>
- Hirakawa, Sukehiro: *Japan's Turn to the West*. In: Jansen, Marius B. (ed.): *The Cambridge History of Japan. V. The Nineteenth Century*. Cambridge, 1989. 432–498.
<https://doi.org/10.1017/CHOL9780521223560.009>
- Hosokawa, Naoko: *The Language of Civilization: Identity and Desire in the Meiji Era Japanese Language Reform Debates*
<http://www.orinst.ox.ac.uk/sites/japling/files/files/hosokawa.easgsupaper.pdf>
(letöltés: 2018. május 12.)
- Hotta, Eri: *Pan-Asianism and Japan's War 1931-45*. New York, 2007.
<https://doi.org/10.1057/9780230609921>
- Howell, David L.: *Proto-Industrial Origins of Japanese Capitalism*. *The Journal of Asian Studies*, vol. 51. (1992) No. 2. 269–286.
- Hunter, Janet E.: *The Emergence of Modern Japan*. London, 1989.
- Iriye, Akira: *Japan's drive to Great-Power Status*. In: Jansen, Marius B. (ed.): *The Cambridge History of Japan. V. The Nineteenth Century*. Cambridge, 1989. 721–782.
<https://doi.org/10.1017/CHOL9780521223560.014>
- Iriye, Akira: *Preface*. In: Hotta, Eri: *Pan-Asianism and Japan's War 1931-45*. New York, 2007.
<https://doi.org/10.1057/9780230609921>

- Jansen, Marius B.: *Sakamoto Ryōma and the Meiji Restoration*. Princeton, 1961.
<https://doi.org/10.1515/9781400879656>
- Jansen, Marius B.: *Meiji Ishin: The political Context*. In: Nagai, Michio – Urrutia, Miguel (eds.): *Meiji Ishin: Restoration and Revolution*. Tokyo, 1985. 3–20.
- Jansen, Marius B. (et al. ed.): *Japan in Transition. From Tokugawa to Meiji*. Princeton, 1986.
- Jansen, Marius B.: *Japan in the Early Nineteenth Century*. In: uó (ed.): *The Cambridge History of Japan. V The Nineteenth Century*. Cambridge, 1989. 50–116.
<https://doi.org/10.1017/CHOL9780521223560.003>
- Jansen, Marius B.: *The Making of Modern Japan*. Harvard, 2000.
- Josephson, Jason Ānanda: *The Invention of Religion in Japan*. Chicago, 2012.
<https://doi.org/10.7208/chicago/9780226412351.001.0001>
- Kluczevska-Wójcik, Agnieszka: *Sárga veszedelem... fényes jövő*. In: Dénes Mirjam – Fajcsák Györgyi – Piotr Sławski – Toshio Watanabe (szerk.): *Japonizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában*, Budapest, 2021. 257–273.
- Korhonen, Pekka: *Leaving Asia? The Meaning of Datsu-A and Japan's Modern History*. *The Asia-Pacific Journal*, vol. 11. (2013.) Issue 50. No. 1. 1–18.
- Kowner, Rotem: *The Impact of the Russo-Japanese War*. Routledge, 2009.
- Mann, Michael: *"Torchbearers Upon the Path of Progress": Britain's Ideology of a "Moral and Material Progress" in India*. In: Fischer-Tiné, Harald – Mann, Michael (eds.): *Colonialism as Civilizing Mission. Cultural Ideology in British India*. London, 2004. 1–28.
- McNally, Mark: *Proving the way: conflict and practice in the history of Japanese nativism*. Harvard University Asia Center, 2005.
- Mitani, Hiroshi: *Escape from Impasse. The Decision to Open Japan*. Tokyo, 2006.
- Moulder, Francis V.: *Japan, China, and the Modern World Economy: Toward a Reinterpretation of East Asian Development Ca. 1600 to Ca. 1918*. Cambridge, 1976.
- Nagai, Michio – Urrutia, Miguel (eds.): *Meiji Ishin: Restoration and Revolution*. Tokyo, 1985.
- Nakane, Chie – Ōishi, Shinzaburo (eds.): *Tokugawa Japan. The Social and Economic Antecedents of Modern Japan*. Tokyo, 1990.
- Nish, Ian: *The Origins of the Russo-Japanese War*. Routledge, 1985.
- Nosco, Peter: *Remembering Paradise: Nativism and Nostalgia in 18th Century Japan*, Cambridge, 1990. <https://doi.org/10.1163/9781684170081>
- Ogura, Kazuo: *Japan's Asian Diplomacy*. Tokyo, 2015.
- Peattie, Mark. R.: *Introduction*, In: Myers, Ramon H. – Peattie, Mark. R. (eds.): *The Japanese Colonial Empire*. Princeton, 1984. 3–26.
- Reischauer, Edwin O.: *Japán története*. Budapest, 1995.
- Said, Edward W.: *Orientalism*. New York, 1978.
- Sakata, Yasuo: *On a Collision Course: The Dawn of Japanese Migration in the Nineteenth Century*. Hoover Institution Press, 2020.
- Salát Gergely: *A régi Kína története*. Budapest, 2010.
- Smitka, Michael (ed.): *The Japanese Economy in the Tokugawa Era, 1600–1868*, New York – London, 2012.
- Swale, Alistair D.: *The Meiji Restoration. Monarchism, Mass Communication and Conservative Revolution*. London, 2009. <https://doi.org/10.1057/9780230245792>
- Szabó Balázs: *Motoori Norinaga: Naobi no mitama. Bevezető és fordítás*. *Vallástudományi Szemle*, 7. évf. (2011) 3. sz. 149–168.
- Szabó Balázs: *Idegenek a láthatáron. Tokugawa Nariaki felirata a shōguni kormányhoz 1853-ban*. *Távolság-keleti Tanulmányok*, 6. évf. (2014) 1–2. sz. 137–158.
- Szerdahelyi G. István: *A modern japán külpolitika születése, a japán történelem korszakolása vitájának tükrében*. PhD disszertáció. ELTE, Budapest, 1998.
- Szerdahelyi G. István: *Japán és a környező világ az újkorban – Gondolatok Japán geopolitikai helyzetéről*. In: Masanori, Yamaji (szerk.): *Irodalom, kultúra és társadalom a középkor és a modern Japánban*. Budapest, 1997. 57–73.

- Szerdahelyi István: *Az orosz–japán háború és a magyar politikai közvélemény*. In: Farkas Ildikó (et al. szerk.): *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből*. Budapest, 2009.
- Takó Ferenc: *Tükör által. A nyugati filozófiai tradíció szerepe a Meiji-megújulás önértelmezésében*. Távol-keleti Tanulmányok, 10. évf. (2018) 2. sz. 159–198. <https://doi.org/10.38144/TKT.2018.2.7>
- Teeuwen, Mark: *Kokugaku vs. Nativism*. Monumenta Nipponica, vol. 61. (2006) No. 2. 227–242. <https://doi.org/10.1353/mni.2006.0023>
- Thompson, Mark R.: *Japan's 'German Path' and Pacific Asia's 'Flying Geese'*. Asian Journal of Social Science, vol. 38. (2010) No. 5. 693–711. <https://doi.org/10.1163/156853110X522894>
- Tipton, Elise K.: *Modern Japan. A Social and Political History*. London, 2002. <https://doi.org/10.4324/9780203446034>
- Tóth Gergely: *Japán–magyar kapcsolattörténet 1869–1913*. Budapest, 2018.
- Totman, Conrad: *Japán története*. Budapest, 2006.
- Trebitsch Péter – Feng Lijuan: *A Japán-ellenes háború emlékezete mint a hatalmi legitimáció forrása a Kínai Népköztársaságban*. Világtörténet, 10. (42.) évf. (2020) 4. sz. 605–633.
- Turóczy Tamás: *Sinkoku siszó – a 19. századi japán nagyhatalmúság születése*. Sic Itur ad Astra, 14. évf. (2002) 4. sz. 99–124.
- Turóczy Tamás: *Források a spanyol expanzió japán periódusának (1587–1636) tanulmányozásához*. Documenta Historica, 90. Szeged, 2012.
- Wachutka, Michael: *Kokugaku in Meiji-period Japan. The Modern Transformation of „National Learning” and the Formation of Scholarly Societies*. Leiden, 2013.
- Wakabayashi, Bob Tadashi: *Anti-Foreignism and Western Learning in Early-Modern Japan: The New Theses of 1825*. Harvard, 1999.
- Waswo, Ann: *Modern Japanese society 1868–1994*. Oxford, 1996.
- Watanabe, Hiroshi: *A History of Japanese Political Thought, 1600–1901*. Tokyo, 2012.
- Webb, Herschel: *The Development of an Orthodox Attitude Toward the Imperial Constitution in the Nineteenth Century*. In: Jansen, Marius B. (ed.): *Changing Japanese Attitudes Toward Modernization*. Princeton, 1965. 167–192.
- Westwood, J. N.: *Russia against Japan. 1904–05*. New York, 1986. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-07308-5>
- Zachmann, Urs Matthias: *China and Japan in the Late Meiji Period. China policy and the Japanese discourse on national identity, 1895–1904*. New York – London, 2009. <https://doi.org/10.4324/9780203881583>

MÁRIA ILDIKÓ FARKAS

The Birth of the Modern Japanese Empire

Japan represents a special case in the history of colonialism at the end of the 19th century. At the middle of the 19th century, it was a closed East Asian country that was forced by the Western colonial powers to open its doors to the outside world, but in the second half of the 19th century, it started a modernization process following the „Western model”. Japan defined itself as a modern nation-state, and with the successful modernization, economic and military advancements it could acquire territories in Asia through military actions or agreements with the great colonizing powers. By the beginning of the 20th century, Japan had become a colonizing country in Asia, instead of being colonized. In order to understand this process thoroughly and to interpret Japanese colonization and imperialism at the end of the 19th century, it is necessary on one hand to briefly summarize East Asian international relations of the second half of the century, and to review the changing environment in which Japan had to find a place for itself in this era. On the other hand, the internal development of Japan must also be examined, especially the state in which the new challenges of the outside world reached the country, and the political and ideological sources of the response the political leaders of the time gave to them. Understanding Japanese development needs an examination of the characteristics and significance of Japanese cultural traditions and political thoughts, which influenced Japan's modern politics besides the "universal" models of that time (capitalist development, colonization, imperialism). This paper attempts to provide an interpretation of the multifaceted relationship between Japan and colonization with attention to the external and internal factors that influenced Japanese policy at the turn of the 19-20th centuries.

BÚR GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 1. szám, 89–100.

ISSN 0237-7934

DOI [10.14232/aetas.2023.1.89-100](https://doi.org/10.14232/aetas.2023.1.89-100)

www.aetas.hu

Nagy-Britannia és Afrika: mit is fúj el a „változás szele”?

1960. február 3-án a brit miniszterelnök, Harold Macmillan korszakos beszédet mondott. Fokvárosban, a dél-afrikai parlament két házának együttes ülésén szólalt fel, méltatva az „aranylakodalmat”, négy egykori brit gyarmat egyesülésének, a Dél-afrikai Unió megalakulásának ötvenedik évfordulóját.¹ Az udvarias bevezető után azonban a dél-afrikai (fehér) politikusok számára kevésbé öröndetes folytatás következett. Közel egy hónapja tartó afrikai körútja során Macmillan a brit gyarmatokat és a Nemzetközösség² egy ekkorra már függetlenné vált országát, Ghánát kereste fel, s járt a kontinens legnépesebb országában, Nigériában is. Így első kézből informálódott Afrika népeinek függetlenedési törekvéseiről. Közvetlen benyomást szerezve a folyamatról, a fokvárosi parlamentben kijelentette: „A változás szele járja át ezt a kontinenst, s akár szeretjük, akár nem, az afrikai nemzeti öntudat megerősödése politikai valóság. Mindannyian el kell hogy fogadjuk a tényét. Kormányzati politikánk figyelembe kell hogy vegye ezt.”³ A brit politika részéről Afrika vonatkozásában évszázados hagyománnyal való szakítást jelentett ez, s egyben figyelmeztetés is volt brit Afrika fehér kisebbségi rendszereinek, hogy a fekete népesség jogfosztását nem tarthatják fenn, s ha mégis megpróbálnák, a továbbiakban nem számíthatnak London támogatására. Nem véletlen tehát, hogy a beszédet immár történeti perspektívából is a dekolonizáció egyik meghatározó mérföldkövének tartják. A beszéd elhangzásának ötvenedik évfordulójára írt egyik tanulmány szerzője közel másfélszáz könyvet számolt össze, amelyeknek a címében is szerepelt Macmillan „*Wind of Change*” vagy a beszédben elhangzottól némileg eltérően „*Winds of Change*” szófordulata.⁴ A kifejezést felkapta a tömegkultúra, a műszaki élettől kezdve a popkultúráig (a legendás Scorpions együttes „rockhymnusza” az 1990-es évekből) bevett kifejezéssé vált. Eredetileg azonban nem jelentett mást, mint azt, hogy a brit gyarmatosítók hosszú generációinak békésen vagy erőszakkal, egyenlőtlen szerződésekkel, megtevesztéssel birtokba vett területeit a „változás szele” kevesebb mint egy emberöltő alatt elfújta. E látszólag váratlan és gyors fordulat megítélése máig megosztja nemcsak a volt anyaország és egykori gyarmatai lakóinak közvéleményét, hanem a szűkebb szakmai köröket is, újra és újra fellángol a vita, vajon az összkép mennyire fehér vagy fekete. Az ér-

¹ A beszéd teljes, eredeti szövegét lásd: <https://web-archives.univ-pau.fr/english/TD2doc1.pdf> (letöltés: 2022. augusztus 14.)

² A Brit Nemzetközösség (British Commonwealth of Nations) az 1926-os Birodalmi Konferencián alakult, s 1949-ben, főleg India kezdeményezésére váltott nevet a semleges csengő Nemzetközösségre.

³ Irwin: *A Wind of Change?*, 902.

⁴ Ward: *Run Before the Tempest*, 198.

demis véleményalkotáshoz szükség van pontos képre, vajon mit is fűjt el pontosan a „váltás szele”?

A Brit Birodalom (*British Empire*) a történelem legnagyobb kiterjedésű politikai autoritása volt, az első világháborút követő utolsó bővülés után a Föld szárazulatainak ötöde állt London közvetlen ellenőrzése alatt, s ha ehhez hozzászámítjuk az „informális birodalom” országait is, akkor az arány még ennél is nagyobb. A népességet tekintve is rekordernek számít a „királyi rózsaszínnel” jelölt birodalom, zenitjén a Föld népességének negyede számított polgárának és alattvalójának, ez utóbbi kategória arányában többszörösen felülmúlta az előbbit. Ahogy azonban a birodalmak mindegyike esetében megfigyelhető, a Brit Birodalom története is a megszületés, a felívelés, a zenit, majd a törvényszerűen bekövetkező hanyatlás korszakaira bontható, hogy végül elmúlásának pontos ideje a kortársak és a kései történészek vitáinak tárgyává váljon.

Mivel Afrika sokáig csak „megkerülendő kontinensnek” számított az európai gyarmatosítók számára, jószerivel csak friss víz, illetve élelem vételezése céljából kötöttek ki partjainál. Sokáig az angolok is így tettek, amikor például az 1600-ban alapított Kelet-Indiai Társaság hajói Ázsia felé erre hajóztak. Az indiai szubkontinenssel egyre intenzívebbé váló kereskedelem azonban megkövetelte, hogy állandó, utánpótlást biztosító kikötő után nézzenek. A gyakran lebetegedő tengerészek miatt az ideális hely olyan kisebb sziget volt, ahonnan felgyógyulásuk után nem tudtak továbbállni, mivel a vitorlás hajók korában minden kézre szükség volt a biztonságos navigáláshoz. 1657-ben Oliver Cromwell egy pátenstevéllel felhatalmazta a Kelet-Indiai Társaságot Szent Ilona szigetének birtokbavételére, valamint erőd építésére, így ez az év tekinthető az afrikai angol gyarmatosítás kezdetének. A Restauráció (1660) évében létrejött a Királyi Afrika Társaság (*United Africa Company*, UAC), amely 1661-től fokozatosan terjeszkedett a Gambia folyó völgyében, majd Nyugat-Afrika távolabbi vidékein, elsősorban a mai Ghána és Nigéria partjain is. A „háromszög”, azaz az atlanti rabszolga-kereskedelemben érdekelt más cégek is támaszpontokat építettek ki az afrikai parvidéken, így a már komoly 17. századi angol „előtörténettel” rendelkező Bunce szigetet 1748-ban végleg birtokba vették. Ezekből a kereskedelmi lerakatokból nőttek ki a 19. századra a nyugat-afrikai brit gyarmatok, Gambia, Sierra Leone, Aranypart és Nigéria. Ez a korszak hozta meg az alapvető változást, Afrika immár meghódítandó kontinenssé vált. A 19. század kezdetén még csak apróbb foltok jelezték a térképeken a különböző európai hatalmak gyarmatait, a század végére azonban Afrika területének több mint kilenc tizedét sikerült uralmuk alá vonniuk. Ehhez azonban szükség volt a belső területek megismerésére. 1788-ban Londonban Joseph Banks, a neves természettudós kezdeményezésére megalakult az Afrika Belső Területeinek Felfedezését Támogató Társaság. A kezdetben magán-személyek által működtetett társaságot 1800-tól már a brit kormány finanszírozta, felismerve a felfedezésekből származó előnyöket. Ez a londoni társaság volt az, amely az első jelentősebb utakat kezdeményezte. 1769-ben a skót James Bruce Egyiptom és a Vörös-tenger érintésével jutott el Gondarba, a Tana-tóig, s annak lefolyását követve, többhónapos fogság árán jutott vissza újra Egyiptomba. Úgy vélte, felfedezte a Nílus eredetét. (A valóságban azonban ezzel csak az egyik ág, a Kék-Nílus rejtélye oldódott meg.) 1795-ben a szintén skót Mungo Park a Ptolemaiosz óta a „feketének nagy folyójaként” emlegetett Niger felderítésére indult a Gambia folyó völgyén keresztül. Második, 1805–1806-os utazásakor megpróbált végighajózni a Nigeren, de a bussai zuhatagoknál életét veszítette. A Niger-rejtély csak negyedszázaddal később, 1830-ban a Lander fivérek révén oldódott meg, akik szárazföldi úton jutottak el Bussába, onnan pedig lehajóztak a folyón a torkolatig. A Niger után a Zambézi, a remélt „Isten által teremtett főút Afrika szívébe” volt a kontinens második nagy folyója, amelyet tudományosan feltártak. A Londoni Missziós Társaság misszionáriusa, Da-

vid Livingstone 1846 és 1856 között tíz éven át kutatta a folyó felső, majd alsó medencéjét, felfedezve – többek között – a Viktória-vízesést is, de a Zambézi főút voltában csalódnia kellett. Samuel Baker a Fehér-Nílus mentén haladva 1861-ben felfedezte az Albert-tavat, s öt évvel később kettőjük munkája révén elkészült a Nílus medencéjének teljes térképe. Ekkor, 1866-ban indult Livingstone negyedik s egyben utolsó útjára, amely Zanzibárból a Nagy Tavak vidékére vezetett. A Tanganyika-tóhoz közeli Lualaba folyó felderítésével Livingstone a Nílus forrásának felfedezéséért folyó versenybe vélt bekapcsolódni. Ezt a meggyőződését kezdetben az őt megtaláló Henry Morton Stanley is osztotta, de 1877-ben lehajózott a folyón, majd tovább a Kongón, egészen annak torkolatáig, tisztázva ezáltal e hatalmas folyam rejtélyét is. Ugyancsak Stanley volt az, aki 1886–1887-ben az Albert-tóban határozta meg a Nílus valódi forrását. Megindultak a kontinenst átszelő utazások is, az angol Hugh Clapperton 1822–1825-ös utazása során Tripoliból a Szaharán át a Csád tóig, majd a Niger torkolatvidékéig jutott.⁵

A felfedezőutakkal párhuzamosan egyre többen megkérdőjelezték a rabszolga-kereskedelem morális voltát. Már 1772-ben Lord Mansfield kezdeményezésére egy angol bíróság úgy határozott, hogy minden rabszolga, aki brit földre lép, automatikusan elnyeri szabadságát. 1787-ben Londonban alakult meg az első Rabszolgaság-ellenes Bizottság, a miniszterelnök, az ifjabb Pitt nem titkolt szimpátiáját élvezve. William Wilberforce és Thomas Clarkson vezetésével a bizottság kitartó harcot folytatott az angol parlament és a közvélemény meggyőzéséért, míg 1807-ben megszületett a rabszolga-kereskedelem betiltásáról szóló törvény.⁶ A tiltó törvények azonban nem jelentették e tevékenység azonnali megszűnését. A brit flotta csak 1820-tól tudta eredménnyel ellenőrzése alá vonni az Egyenlítőtől északra fekvő afrikai partokat. 1807 és 1860 között az angolok 70 000 rabszolgát szabadítottak ki a gyakran spanyol és portugál zászlók alatt hajózó szállítmányokból, és telepítették le őket Sierra Leone-ban, ahol angol emberbarátok 1787-ben Freetown néven telepet hoztak létre a felszabadított rabszolgák számára.⁷ A rabszolgaság intézményével szemben a britek jóval toleránsabbak voltak, mint a rabszolga-kereskedelemmel. A Brit Birodalomban csak 1834-ben szabadították fel a 800 000 főre becsült rabszolgasereget.

A gyarmati térfoglalás előkészítésében a kereszténységet terjesztő misszionáriusok is aktív szerepet játszottak. Mint sok minden másban, az afrikai missziós tevékenység terén is a briteké volt az úttörő szerep. 1792-ben hozta létre William Carey, „a modern missziók atyja” a Baptista Missziót. 1795-ben alakult meg a Londoni Missziós Társaság, amely már 1803-ban missziós teleppel rendelkezett Dél-Afrikában. 1799-ben alakult meg az ugyancsak angol Egyházi Missziós Társaság. E missziók elsősorban az „egészséges éghajlatú” Dél-Afrikában építettek ki erős hálózatokat. Az egyetlen jelentősebb, európaiak által lakott afrikai gyarmat Fokföld volt, amelyet London a hollandoktól foglalt el először 1795-ben, majd véglegesen 1806-ban. Innen indultak tovább a kontinens belseje felé. Az útjukba eső népek sorsa megpecsételődött.

A dél-afrikai magasföldön élő szotók főnöke, I. Moshoeshoe a britek ellen egyesítette országga népeit, ám amikor 1867-ben a búrokkal szembeni katonai vereség elkerülhetetlennek látszott, a király Angliához fordult katonai segítségért. A búrok az ország legalacsonyabban fekvő, így legértékesebb részét elvették, de Nagy-Britannia geostratégiai megfontolásokból a fennmaradó országrészt 1868-ban protektorátussá nyilvánította, majd négy évvel később fokföldi gyarmatához csatolta. A király és a főnökök a helyükön maradhattak,

⁵ Lockhart–Lovejoy (eds.): *Hugh Clapperton into the interior of Africa*, 347–348.

⁶ Lüden: *Sklavenfahrt*, 135.

⁷ Manning: *Slavery and African Life*, 60–61.

a brit főbiztos baszutó földi tevékenységét csak „részmunkaidőben”, rezidens útján végezte, mivel két másik protektorátus, Becsuánaföld és Barotszeföld is fokvárosi hivatalához tartozott.⁸ Nyugat-Afrikában a britek Lagos 1861-es koronagyarmattá nyilvánításával tették az első komolyabb lépést a mai Nigéria meghódítása felé, s Aranyparton is tovább terjeszkedtek, főleg Ashanti 1874-es elfoglalásával. 1862-ben Anglia közvetítőként lépett fel a zanzibári és a maszkati szultán viszályában, befolyási övezetébe sorolva ezzel a fűszerszigetet is.

A gyarmati hódítás mellett találunk példát már bekebelezett területekről való visszavonulásra is, igaz, ez általában csupán egyes települések, földsávok feladását jelentette. A dél-afrikai Transvaal kivételt képezett, kétszer is kivonult onnan a brit korona, hogy harmadszorra véres, évekig tartó háborúban szerezzék vissza 1902-ben. A már a kortársak szemében is groteszknek ható Gambia esete példázza, mennyivel könnyebb volt a 19. században gyarmatosítani, mint gyarmatot feladni. A mindössze negyed dunántúlyi terület keskeny ékként, néhol csupán 15 km szélességben 320 km hosszúságban szorult be a francia gyarmat, Szenegál területébe. Lord Kimberley, majd Lord Carnarvon brit gyarmatügyi miniszterek 1870-ben és 1874-ben is a franciákkal tervezett területcsere elfogadására próbálták rábírní a londoni parlamentet. A parlament tagjai a francia szándékokat gyanúsnak tartva végül is elvetették a javaslatot, így Gambia húsz főnyi angol lakosával, néhány kereskedővel és misszionáriussal megmaradt brit protektorátusnak.⁹

Az 1870-es évek végétől jelentős változásokra került sor, az európai gyarmatosítók minden korábbinál nagyobb étvággal vetették rá magukat Afrikára, elkezdődött a versenyfutás a kontinensért (*Race for Africa*).¹⁰ Máig vitatott, mi volt e változás kiindulópontja, a Szuezi-csatorna megnyitása 1869-ben, a brit miniszterelnök, Benjamin Disraeli 1872. június 24-én a Kristálypalotában elmondott beszéde, Egyiptom 1882-es brit megszállása, esetleg az újonnan létrejött európai nemzetállamokba kódolt gyarmati terjeszkedés, a nagyhatalmi presztízs, az 1884–1885-ös berlini Kongó-konferencia megállapodásai; az viszont biztos, hogy a korábbi kényelmes tengeren túli brit pozíciók veszélybe kerültek. Ennek Nagy-Britanniában komoly belpolitikai következményei voltak. Disraeli a torykat tette a „birodalom pártjává”, kisajátítva a gyarmatokkal kapcsolatos törekvéseket. Az Alfred Milner 1892-es *Anglia Egyiptomban*¹¹ című munkájában először megfogalmazott „faji patriotizmus” vagy a „birodalmi idealizmus”, de még az e fogalmaknál jóval közkeletűbb „fehér ember terhe”, azaz felelőssége (*white man's burden*) is mind-mind olyan konzervatív elvnek számított, amelyet ugyan a liberálisok is gyakoroltak, de csak óvatosan vallották magukénak.

Nagy-Britannián kívül még hat rivális európai anyaország igyekezett „tényleges birtoklását” bizonyítandó felhúzni zászlaját az igényelt területeken. „Nem intézhetjük úgy az ügyeket, mint eddig” – írta Lord Granville brit külügyminiszter az 1880-as évek közepén Kelet-Afrika kapcsán. „Ha habozunk, egy másik, kevésbé szegénylős hatalom megaláz bennünket.”¹² A vélemény természetesen túlzó volt, megalázni senki sem lett volna képes a briteket, továbbra is példaként szolgáltak a rivális európai gyarmatosítók számára, de az olaszokat, sőt még a portugálokat is divat volt a brit oroszlán nyomában kullogó hiénának vagy sakálnak nevezni. Ugyanakkor Afrika volt az egyetlen kontinens, ahol a francia gyarmatok kiterjedése meghaladta a brit gyarmatokét. Ez nagy elégtétellel töltötte el az örök másodhegedűs szerepére kárhozott franciákat, a britek viszont azzal vigasztalhatták ma-

⁸ Davenport: *South Africa*, 105–106.

⁹ Christopher: *Colonial Africa*, 31.

¹⁰ Winston Churchill megfogalmazásában: „*Scramble for Africa*”.

¹¹ Milner: *England in Egypt*, 517.

¹² Herzog: *Geschichte Tanzanias*, 34.

gukat, hogy értékesebb, éghajlati szempontból előnyösebb, természeti kincsekben gazdagabb birtokokra tettek szert. Így a versenyfutás során a britek elsősorban Magas-Afrikában, tehát keleten és délen terjeszkedtek. Egyiptom elfoglalása után a Nílus völgyében nyomultak előre, létrehozva Angol–Egyiptomi Szudánt, s Szomália stratégiaileg fontos részét is megszerezték a franciák és az olaszok előtt. A későbbi Kenya területét Brit Kelet-Afrika néven csatolták birodalmukhoz, s innen indultak tovább Ugandába. Az utóbbi terület megszerzése egyben a Fehér-Nílus forrásvidékének biztosítását is jelentette. Déli irányból a már korábban bekebelezett Fokföld, majd Natal és Szváziföld után a búr köztársaságok, Transvaal és Oranje Szabad Állam következtek. Szváziföld az angol–búr ellentétek ügyes kihasználásával egészen 1895-ig meg tudta őrizni a függetlenségét, ekkortól a Dél-afrikai Köztársaság (Transvaal) protektorátusává vált, majd az angol–búr háború után a protektori jogokat a britek vették át.¹³

Innen északra már rendhagyó módon egy magántársaság, a Brit Dél-Afrika Társaság gyarmatosított. A társaságot létrehozó Cecil Rhodes a mai Botswana, Zimbabwe, Zambia és Malawi területeit foglalta el, amelynek nagy részét szerényen Rhodesiának keresztelte el.¹⁴ A gyors terjeszkedés feszültséget keltett a riválisokkal, különösen Franciaország és a császári Németország léptek fel érelyesen a britekkel szemben. Az előbbi a fashodai incidens során meghátrálásra kényszerült, az utóbbival kompromisszum született, két lépcsőben, 1886 novemberében és az 1890 júliusában, az ún. Helgoland–Zanzibár-egyezmény révén felosztották Kelet-Afrika java részét maguk között, s a sokáig vitatott státuszú Zanzibár formálisan is brit protektorátussá vált.¹⁵

Az 1900-as évek elejére Afrika felosztása befejeződött, csupán két ország, Abesszínia és Libéria tudta megőrizni függetlenségét. A formális brit uralom mellett voltak vazallus területek, például Portugál Kelet-Afrika, a mai Mozambik, ahol London gazdasági érdekei érvényesültek. A megszerzett gyarmatok között igen nagy különbségek voltak a kormányzat formáit, a brit jogrendszer érvényének kiterjesztését illetően. Voltak „közvetlen” és „közvetett” uralom alatt álló területek. Az előbbieken a gyarmati kormányzat kiépítése radikális változásokat hozott a prekoloniális korszak viszonyaihoz képest, az utóbbiakban, amennyire lehetett, igyekeztek azokat fenntartani. A britek akár a közvetett uralom elvével irányított, akár a telepes gyarmataikon az afrikaiak és európaiak közötti kapcsolatok lehető legminimálisabb mértékére törekedtek, ami a konzervatív előítéletesség és az elzárkózás politikája volt. A brit telepesgyarmatok Afrika történetében sajátos fejezetet jelentettek, egyfajta „belső gyarmatosításról” volt szó, ahol az anyaországból érkezettek saját érdekeiket gyakorolta a birodalom érdekei fölé helyezve törekedtek az afrikai lakosság fölötti dominanciára. A betelepülő európaiak a legjobb földeket sajátították ki maguknak. Dél-Afrikában a teljes terület 87 százaléka, Dél-Rhodesiában 49 százaléka, Kenyában 7 százaléka volt kizárólag az európaiaknak fenntartva.¹⁶ Az anyaország számára ez nem járt feltétlenül haszonnal. Mint minden más európai gyarmatosítónak, Nagy-Britanniának sem sikerült az afrikai terület-szerzést állami szinten jövedelmezővé tenni az első világháborút megelőzően. Előnye abban mutatkozott meg, hogy a riválisokkal szemben a költségek jelentős részét az anyaországi adófizetők helyett Brit India állta.

1910-ben négy korábbi dél-afrikai brit gyarmat egyesülésével megalakult a Dél-Afrikai Unió, az első brit domínium Afrikában. Sajátságos dekolonizációs folyamat vette így kezde-

¹³ Davenport: *South Africa*, 109–110.

¹⁴ Touval: *Treaties, Borders, and the Partition of Africa*, 290.

¹⁵ Bourne: *The Foreign Policy of Victorian England*, 428–429.

¹⁶ Beach: *The Shona and their Neighbours*, 174.

tét, hiszen a hatalmat a helyi fehér közösség, az összlakosság csupán ötöde tartotta kezében. Egyedül Fokföldön volt az afrikaiaknak szigorú vagyoni cenzushoz kötött választójoga, ezt azonban 1936-ban a Bennszülött Képviselői Törvény egy tollvonással megvonta tőlük. Az ország már ekkor a kontinens legfejlettebb országának számított, az első világháború idején gyors ipari fejlődés kezdődött, amit csak a világválság fékezett le átmenetileg. Az ipar azonban elsősorban a bányászatra és nyersanyagok előállítására korlátozódott. Az 1926-os londoni birodalmi konferenciát, illetve a Balfour-jelentést követően a domínium gyorsan megindult a tényleges önállóság felé. 1927-ben létrejött a dél-afrikai külügyminisztérium, s két évvel később kinevezést kapott az ország első diplomatája is. 1930-ra szétválasztották a brit főbiztos és a főkormányzó posztját, az előbbi a londoni kormányt, az utóbbi a koronát képviselte. Az 1931-es westminsteri statútum már csupán megerősítette a Dél-Afrikai Unió *de facto* függetlenségét.¹⁷

Az első világháborúban az antant hatalmak elfoglalták Németország összes afrikai gyarmatát. Togót és Kamerunt Nagy-Britannia, illetve Franciaország között osztották fel, míg a Tanganikára és Ruanda-Urundira osztott volt Német Kelet-Afrika angol-belga zsákmány lett, ám ez utóbbi gyarmatból egy kis sávot Portugáliának is juttattak. Mindezen gyarmatok népszövetségi B mandátumterületek lettek, míg a Dél-Afrikai Unió angol nyomásra végül elfogadta, hogy Délnyugat-Afrikát ne olvassa be saját területébe, hanem C mandátumterületként¹⁸ igazgassa, ám a dél-afrikai törvények érvényességét kiterjesztették Délnyugat-Afrikára is. Összességében a versailles-i békével a legnagyobb kiterjedésű afrikai birtokkal rendelkező Franciaország félmillió négyzetkilométernyi területtel és három és fél millió lakossal, Nagy-Britannia kétmillió négyzetkilométerrel és ötmillió lakossal növelte gyarmatbirodalmát. A két hatalom együttesen így már Afrika 30 millió négyzetkilométeres területének négyötöd részét birtokolta. A korábbi tengelytervekből a legambiciózusabb, a Cecil Rhodes nevéhez köthető Kairó–Fokváros vonal e területgyarapodással megvalósult, ám ennek semmi gyakorlati jelentősége nem volt.¹⁹ Magukat az afrikaiakat meg sem kérdezték a mandátumok odaítélése kapcsán. Az 1919-ben Párizsban, 1921-ben Londonban, Brüsszelben és Párizsban, majd 1923-ban Londonban és Lisszabonban megrendezett pánafrikai kongresszusok voltak ekkoriban az afrikai vélemény-nyilvánítás kizárólagos fórumai.

A két világháború közötti korszak az afrikai brit gyarmatok konszolidációjának időszaka volt. A korábban kiépült vasúti fővonalakra szárnyvonalak létesültek, ezek s a kikötők kiépítése lehetővé tette a gyarmatok ásványkincseinek, mezőgazdasági termékeinek gazdaságos kiszállítását. Megkezdődött a gyarmati uralom ideológiai alapvetésének kidolgozása is. Frederick Lugard, sok egyéb megbízatása mellett Nigéria 1914–1919 közötti főkormányzója először 1922-ben megjelent s utána többször újra kiadott *Kettős mandátum a brit trópusi Afrikában* (*The Dual Mandate in British Tropical Africa*) című klasszikussá vált művében a közvetett uralom (*indirect rule*) elméleti alapjait fektette le. A közvetett uralom kiegye-

¹⁷ Judd: *Empire*, 287–289.

¹⁸ A mandátumterületeket a Nemzetek Szövetsége Egyezségokmánya 22. cikkelye három kategóriába sorolta. Az A kategóriájú mandátumokat (például Irak, Szíria, Libanon, Palesztina) elég fejlettnak tartották ahhoz, hogy elismerjék ideiglenes függetlenségüket. A B kategóriájú mandátumok (Tanganika, Ruanda-Urundi, valamint Togo és Kamerun egyes részei) igazgatásáért közvetlenül az antanthatalmak feleltek, továbbá bizonyos fokú ellenőrzést is gyakoroltak. A C kategóriájú mandátumokat a mandátumszerző hatalmak saját területeik szerves részeként igazgatták. *Mandátum*, 253. (A szerkesztő megjegyzése)

¹⁹ Okon–Ojakorotu: *Imperialism and Contemporary Africa*, 233.

zést jelentett a prekoloniális korszak vezető rétegével, de csak ott lehetett eredményesen alkalmazni, ahol viszonylag fejlettek voltak a társadalmi viszonyok, elsősorban Észak-Nigériában, Aranyparton, Bugandában. Lord Lugard keze alatt sok későbbi kormányzó szolgált, ők a „lugardizmust” Afrika-szerte elterjesztették. Megfogalmazódott az is, hogy az afrikai gyarmati szolgálatra a brit elit magániskolák és egyetemek növendékei alkalmasak csak, „kiszűrve közülük a műveletleneket, az öntelteket és a könyvmolyokat”.²⁰

Nagy népszerűségnek örvendett a korszakban a Dél- és Kelet-Afrikát a fehér ember földjévé változtatni kívánó szándék. Ennek legegységesebb megfogalmazása Cecil Rhodes gyakran idézett kijelentése volt: „Annál jobb az emberiségnek, mennél többet népesítünk be mi, britek a világból”, s ez a jingoista imperializmus manifesztumaként is szolgált. Jan Smuts, dél-afrikai miniszterelnök 1929-ben a további jelentős európai bevándorlást „a jövőendő afrikai civilizáció tartóoszlopának”, a két Rhodesia és a Rézövezet nagy fehér közösségének kialakítását pedig a „Brit Nemzetközösség fejlődésének következő, sorsdöntő lépésének” nevezte.²¹ Az ambiciózus tervekben azonban nem sok valósult meg, még a Dél-Afrikai Unióban sem nőtt húsz százalék fölé az európai népesség aránya (annak ellenére sem, hogy az 1918–1920-as spanyolnátha járvány a szegény fekete népességet sokkal jobban megtizedelte), s a 20. század közepére tíz százalékra olvadt. Dél-Rhodesiában ez csupán 6 százalék volt, Kenyában pedig a 3 százalékot sem érte el.²²

A látszólag békés felszín alatt a második világháború előtti két évtizedben megindult az anyaországok uralmát veszélyeztető gyarmati erjedés, kezdetben ennek összafrikai távlati voltak. Nnamdi Azikiwe, a majdan független Nigéria első főkormányzója, majd első elnöke írta 1938-ban: „Ameddig Nigéria, Aranypart, Sierra Leone és Gambia kereteiben gondolkodunk, s nem az Egyesült Nyugat-Afrika kereteiben, addig meg kell elégednünk a gyarmati diktatúrával.”²³ Azonban a brit gyarmati adminisztráció hivatalnokai a két világháború között nem tartottak attól, hogy a nacionalizmus, akár pánafrikai, akár szűkebb, etnikai vagy regionális formában Indiához hasonló veszélyt jelenthetne uralmukra, mivel – akár csak a többi európai gyarmati hatalom – afrikai gyarmataikat csupán földrajzi egységeknek tekintették, népességüket még éretlennek tartották a politikai önszerveződésre.

A második világháború alapvető változásokat hozott a brit gyarmatok számára is. Nagy-Britannia háromszázezer afrikai katonát vetett be a kelet-afrikai hadszíntereken, ezenkívül a madagaszkári és burmai frontokon szolgáltak nagyobb számban afrikaiak, főként Nigériából és Ghánából. További jelentős, afrikaiakból álló egységek őriztek hadifogolytáborokat s egyéb fontos objektumokat. Megnőtt Afrika jelentősége mint felvonulási terület, hátország, nyersanyag-, illetve élelmiszerszállító is. Az elsőrendű stratégiai cikkek sorából számos nyersanyag, főként a réz és más színesfémek álltak bőven rendelkezésre, Észak-Rhodesia gazdag bányáinak köszönhetően. A háborús konjunktúra kedvező gazdasági hatásai mellett roppant jelentősége volt a világban bekövetkezett ideológiai változásoknak is. A régi gyarmattartó nagyhatalmak meggyengültek, s a helyükre lépő újak, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egyaránt elvetették az egyenlőtlen kapcsolatokat e legnyíltabb formáját. A fordulatot az 1941. augusztus 14-i Atlanti Charta jelentette, amelyben Roosevelttel és Churchill kinyilvánították, tiszteletben tartják minden nép jogát arra, hogy maga válassza meg kormányát és kormányzati formáját. A londoni Gyarmatügyi Minisztérium nem vett

²⁰ Lugard *The Dual Mandate in British Tropical Africa*, 31.

²¹ Chanock: *Unconsummated Union*, 191.

²² Peel–Ranger: *Past and Present in Zimbabwe*, 56–57.

²³ Iliffe: *Africans*, 233.

részt a dokumentum előkészítésében, amelynek különösen 3. paragrafusa²⁴ ellen emelt később kifogást. A brit miniszterelnök hiába próbált meg olyan értelmezést adni a chartának, mely szerint az abban lefektetett elvek csak az európai népekre vonatkoznak, Roosevelt 1942 februárjában egyértelművé tette: „Az Atlanti Charta nemcsak a világnak azokra a részeire vonatkozik, amelyek az Atlanti-óceán partjain fekszenek, hanem az egész világra.”²⁵

Az afrikai dekolonizáció történeti léptékben rendkívül gyors lefolyásának elsősorban az afrikai kontinensen kívül keresendő okai voltak. A második világháború, az Atlanti Charta, az ENSZ létrejötte, India függetlensége és a gyarmatosítást elvető két szuperhatalom felemelkedése mind lényeges elemei voltak ennek a folyamatnak. Nagy-Britannia ellentmondásosan reagált a megváltozott körülményekre, pedig a változások viharos tempóban történtek. Az Indiából 1947-ben kiszoruló britek még Afrikában látták gyarmatbirodalmuk új súlypontját, s csak a józanabbak figyelmeztettek arra, hogy belátható időn belül valószínűsíthetően az afrikaiak is a maguk kezébe akarják majd venni sorsuk intézését. A többi európai gyarmatosító hatalomhoz hasonlóan a britek is saját, háború utáni újjáépítésük egyik forrásaként tekintettek Afrikára. 1945 májusában a brit hadsereg egyenruháját mintegy négyszázezer afrikai katona hordta, s az anyaország jelentős háborús kölcsönökkel tartozott kelet- és nyugat-afrikai gyarmatainak. Tanganyikában a háború után közvetlenül hatalmas gyapot- és földmogyoró-ültetvények létesítéséhez fogtak, amelyek a birodalom befektetéseinek jelentős részét kötötték le, ám a kívánt eredmények elmaradtak. Hasonló sorsra jutott Gambiában a szárnyasok tenyésztésére és tojástermelésre kidolgozott terv. A háborús években megsokasodott repülőjáratoknak is köszönhetően Afrikába a korábnál jóval gyorsabban és olcsóbban lehetett eljutni. A londoni Gyarmatügyi Minisztérium tisztviselői így a korábbiaktól eltérően rendszeresen utazhattak a kontinensre, emellett nagyszámú európai szakembergárda is érkezett, akiktől a fejlesztési tervek megvalósítását remélték. Ez főként a leszerelő afrikai veteránok számára jelentette az érvényesülési lehetőségek beszűkülését, annak ellenére, hogy a második világháború utáni évtizedeknek Afrika számára kedvező gazdasági klímájában a gyarmati apparátust jelentősen felduzzasztották. A városokba áramló, elsősorban fiatal, az átlagosnál jobban iskolázott afrikaiak saját felemelkedésüket kizárólag a dekolonizációtól, a gyarmatosítók által betöltött posztok elfoglalásától és a gyarmati kizsákmányolás megszűnésével együtt járó gazdasági fellendüléstől várták. Az újonnan érkezettek mellett az afrikai hivatalnokréteg volt a dekolonizáció másik fontos támasza.

Az Egyesült Nemzetek Szövetsége megalakulásakor, 1945-ben az 51 alapító között mindössze 4 afrikai állam volt: Dél-Afrika, Egyiptom, Etiópia és Libéria. Az ENSZ a kezdetektől fogva támogatta a dekolonizációt, ennek jelentős hatása volt az európaiak afrikai gyarmataira is. Egyiptom 1947-ben az ENSZ fórumain az angol csapatok kivonását követelte mind Egyiptom, mind Angol–Egyiptomi Szudán területéről. 1951-ben Kairó felmondta az angolokkal kötött 1936-os szövetségi szerződést, valamint a Szudán közös igazgatásáról 1899-ben kötött kondomíniumi szerződést. 1952 júliusában a szabad tisztek mozgalma megdöntötte a királyságot, és átvette a hatalmat Egyiptomban. A rákövetkező évben a britek ígéretet tettek, hogy három éven belül megadják az önrendelkezést Szudánnak, így pró-

²⁴ A 3. paragrafus kimondja: „Harmadszor, tiszteletben tartják minden népnek azt a jogát, hogy megválaszthassa, milyen kormányzati formában kíván élni; továbbá azt kívánják, hogy helyreállítsanak mindazon népek szuverén jogai és önkormányzata, amelyeket erőszakkal fosztottak meg ezektől.” *Az Atlanti Charta*. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=GIFSIU> (letöltés: 2022. december 2.) (A szerkesztő megjegyzése).

²⁵ Nwabani: *The United States and the Liquidation of European Colonial Rule*, 507.

bálva kifogni a szelet Nasszerék vitorlájából. Szudánt 1955 novemberében elhagyták az angol és az egyiptomi csapatok, az ország 1956-ban függetlenné vált. 1954 áprilisában brit–egyiptomi megállapodás született a Szezi-csatorna övezetének brit kiürítéséről.²⁶ Az utolsó brit katona 1956 júniusában hagyta el Szuezt, rá egy hónappal Nasszer, egyiptomi elnök bejelentette a csatorna államosítását. A második Izrael elleni háború során 1956. október 30-án brit–francia közös ultimátum követelte Egyiptomtól csapatainak visszavonását a szezi övezetből, majd a két nagyhatalom csapatokat tett partra Port Szaïdban. A szovjet és amerikai reakció miatt azonban a brit–francia egységeknek távozniuk kellett. Olyan vereség volt ez, amely kihatott egész Afrika dekolonizációjára, Londonban pedig a gyarmatügy először okozott komoly politikai válságot.²⁷

Az afrikai brit gyarmatokon a dekolonizációs folyamatnak két kiindulópontja is volt: a fehér kisebbség által uralt Dél-Afrika és a két legfejlettebb nyugat-afrikai brit birtok, Aranypart és Nigéria. A Dél-Afrikai Unióban 1948-ban a nem fehérek teljes jogfosztására épülő apartheid rendszer jutott hatalomra. Az ország erőszakos eszközöket alkalmazva késleltetni tudta a dekolonizációt, így abban Nyugat-Afrika játszotta a vezető szerepet. A pánafricanizmus második világháború utáni vezető személyisége, Kwame Nkrumah azt hirdette, hogy a gyarmatoknak előbb függetlenséget kell szerezniük, majd önkéntesen csatlakozni fognak ahhoz az integrációhoz, amit sokan Afrikai Egyesült Államok néven álmodtak meg. Nkrumah szűkebb hazája, Aranypart, a trópusi Afrika legfejlettebb és leggazdagabb országa 1951-ben választhatott először önkormányzattal bíró helyi parlamentet. A választások eredménye alapján a börtönből kiengedett Nkrumah és követői alakíthattak kormányt, s megkezdődött Aranypart domíniummá nyilvánításának folyamata.

A brit kormány nem térhetett ki a többi afrikai, de legalábbis többi nyugat-afrikai birtokán sem az aranyparti engedmények megadása elől, s valóban, néhány hónapos késéssel Nigéria, három év múlva Sierra Leone, 1956-ban pedig Gambia is az aranypartival közel azonos alkotmányt kapott. Nkrumah „függetlenséget azonnal” politikájának eredményeként Aranypart Ghána néven 1957. március 6-án az első szubszaharai országgént (Libériát és Angol-Egyiptomi Szudánt nem számítva) elnyerte függetlenségét. Az ország egy olyan, egykor volt afrikai birodalom nevét vette fel, amellyel sem földrajzi, sem etnikai értelemben nem állt kapcsolatban. A névfelvétel egyszerre két célt is szolgált: a britekkel szembeni elutasítást és az önazonosságnak az egész szubszaharai Afrikát magában foglaló pánaafrikai meghatározását. Ghána példája egész Afrikára befolyással volt, a függetlenség megadását nem lehetett máshol sem elodázni. Afrika óriása, Nigéria azonban sajátságos utat járt be, mert ez a brit gyarmat túlságosan nagy és népes volt ahhoz, túlságosan nagyok voltak a nyelvi, vallási, kulturális különbségek, hogy minden lakosa számára elfogadható, egységes alkotmányos rendezést lehessen megvalósítani. Ezért Nigéria az afrikai országok közül egyedül föderációs keretek között vált függetlenné az „Afrika évének” elkeresztelt 1960-ban. Ugyanebben az évben vált függetlenné Brit Szomáliföld, s tizenöt másikat, zömében volt francia gyarmat. Sierra Leone 1961-ben, Gambia pedig 1965-ben kapott önállóságot, s ezzel lezárult a nyugat-afrikai brit gyarmatosítás korszaka.

A dekolonizációs folyamat sajátos esetét képezte az 1953-ban létrejött Rhodesia és Nyaszaföld Föderációja. Az azt alkotó három területi egység nagyon eltérő adottságokkal bírt. Már a brit gyarmati uralom éveiben is akadtak olyan helyi fehér politikusok, akik a földkérdést Dél-Rhodesiában a „felesleges” afrikai népesség Zambezin túlra szállításával kívánták megoldani. Az észak-rhodesiai rendszer a lényegesen alacsonyabb népsűrűség el-

²⁶ Peden: *Suez and Britain's Decline*, 1082.

²⁷ Smith: *A Comparative Study of French and British Decolonization*, 77.

lenére abban hasonlított a dél-rhodesiaihoz, hogy a rezervátumok ott is terméketlen, távoli vidékeken létesültek, s maguk is túlnépesedettek voltak. Északon azonban a brit telepesek nem rendelkeztek kizárólagos gazdasági és politikai hatalommal, az afrikaiakat már a függetlenség elnyerése előtt be kellett vonni az ország irányításába. Nem véletlen, hogy Macmillan fokvárosi beszédéről, a „teljes katasztrófáról” a legvitriolosabb Roy Welensky, a föderáció miniszterelnöke fogalmazott: „A változás szele volt Macmillan utazásának fő üzenete. Lényegében az volt az üzenet, hogy a brit kormány a közelgő vihar előtt leereszti a vitorlákat, s a legközelebbi kényelmes kikötőbe menekül be.”²⁸ Ennek az említett szélnek azonban ő sem tudott ellenállni, így az 1964-ben függetlenné váló Zambia és az ugyanekkor Nyasza-földről megszülető Malawi az egy ember – egy szavazat elvén az afrikai többség politikai jogai érvényesülésének teremtett lehetőséget. Mivel hasonló lépésre a dél-rhodesiai fehér telepesek nem voltak hajlandóak, a függetlenség kérdése körüli nézeteltérések felrobantották a föderációt, és ez a dél-rhodesiai fehér kisebbség által 1965-ben egyoldalúan kiáltott önálló állam, Rhodesia megalapításához vezetett.

Kelet-Afrikában a brit gyarmatok föderációja a Kenyában élő nagyszámú és politikailag privilegizált brit telepes ellenállásán bukott meg, annak ellenére, hogy a legtöbb gyarmati infrastruktúra, a posta, a távíró, a vám- és pénzügyek, a vasutak, a kikötők, az egyetemek és a légitársaság is közös volt, és a pénz is egységes volt. Kenya fővárosa, Nairobi 1948-tól a Kelet-afrikai Főbiztosság (*East African High Commission*) székhelye is lett. Az 1950-es években az afrikai kontinensen Algérián kívül egyedül Kenyában került sor komoly áldozatokkal járó fegyveres konfliktusra, az ún. Mau Mau felkelésre, amit a brit intervenciók erőiknek csak 1959-re sikerült leverniük. Tanganyika 1961-ben, Uganda 1962-ben, Kenya és Zanzibár 1963-ban kaptak Londontól függetlenséget. A tanganyikai Julius Nyerere 1961-ben készen állt akár saját országa függetlenségének elodázására is, csak azért, hogy Kenyával és Ugandával egy időben nyerje el az önállóságot, ezzel is erősítve a kelet-afrikai sorsközösség érzését. Miután Zanzibáron 1964-ben megdöntötték a szultán uralmát, a szigetország egyesült Tanganyikával, Tanzánia néven. A dekolonizációs folyamat során az 1960-as évek közepére néhány kisebb birtok kivételével Afrika minden brit gyarmata elnyerte politikai önállóságát. 1966-ban Becsuánaföld Botswana néven, Baszutóföld pedig Lesotho néven lettek függetlenek, őket követte 1968-ban Mauritius és Szwáziföld, majd utoljára a Seychelles-szigetek 1976-ban. Ezzel az afrikai kontinensen a felemásan dekolonizált Rhodesián kívül nem maradt Nagy-Britanniának külbirtoka. Az utóbbi országban 1966 és 1979 között harmincezer áldozatot követelő függetlenségi háború dúlt, s a Lancaster House-konferencián született megállapodás nyomán 1979-ben Nagy-Britannia Rhodesia–Zimbabwe néven pár hónapra „visszavette” gyarmatát. Végül 1980. április 18-án Zimbabwe néven ténylegesen is függetlenné vált az ország.²⁹

A Dél-Afrikai Unió a brit dekolonizáció legellentmondásosabb példájává vált. Az ország ugyan már 1910-ben domíniumi státuszt kapott a Brit Birodalmon belül, teljes állami szuverenitása pedig az 1930-as évekre kiépült, ám ez a folyamat pusztán az össznépszerűség ötödét kitevő európai származásúaknak tette lehetővé politikai jogok gyakorlását. Minden más népcsoportot kizártak a politikai jogokból. Sajátos belső gyarmatosítás volt ez, amit afrikaans szóval apartheidnek, a fajok elválasztása elvének neveztek. Az apartheid kiépítésének célja az országban élő fehérek és nem-fehérek egyenlőségének fenntartása volt. E politika megvalósításához elsősorban a holland származású afrikanderek (búrok) érdekeit képviselő Nemzeti Párt 1948-as választási győzelmével nyílt meg az út. A párt a megszerzett

²⁸ Ward: *Run Before the Tempest*, 200.

²⁹ Peel–Ranger: *Past and Present in Zimbabwe*, 57.

parlamenti többségre építve 1948 után gyors egymásutánban fogadtatta el az apartheid rendszer jogi alapjait jelentő törvényeket, elsőként 1949-ben a fajok közötti vegyes házasságot tiltó törvényt. 1950-ben kötelező faji regisztrációt előíró törvényt hoztak, amely a lakosságot négy kategóriába sorolta, fehérek, „színesek” (félvérek), ázsiaiak és „bantuk”, azaz afrikaiak. Megtiltották a fehérek és nem fehérek közötti szexuális kapcsolatot is. A lakóterületek elkülönítéséről szóló törvény számos körzetből kitiltotta a nem fehéreket, és azokat kizárólagosan fehérek által lakottnak nyilvánította. A kommunizmus ellenes törvényt főként a kormányt bíráló szervezetek elhallgattatására hozták. 1952-ben fogadták el az ún. „útlevél” törvényt, amelynek értelmében minden tizenhat életévét betöltött afrikai köteles volt mindig magánál tartania igazolványát, amely valamennyi személyes adatát tartalmazta, beleértve a munkáltatójának nevét, ujjlenyomatát, illetve azt az engedélyt, amellyel munkavégzés céljából beléphetett valamely fehérek által lakott körzetbe. Érvényes engedély nélkül bármikor bárkit letartóztathattak. A Bantu Oktatási Törvény, amely a feketéket oktató iskolák állami regisztrációját tette kötelezővé, számos, az afrikaiak oktatásában fontos szerepet betöltő missziós iskola bezárását eredményezte. Ugyancsak 1953-ban törölték el a fekete afrikaiak munkahelyi szervezkedéshez és kollektív tárgyaláshoz való jogát, illetve ekkor született a büntetőtörvénykönyv kiegészítése, amely szerint bűncselekmény bármely törvény ellen tiltakozni vagy olyan kampányt támogatni, amely ezt teszi. Ezekhez az intézkedésekhez társult még 1956-ban az a törvény, amely megtiltotta az afrikaiak számára, hogy szakképzettséget igénylő munkát végezzenek a bányászatban. Az „útlevéltörvény” elleni tiltakozások végigkísérték az 1950-es éveket, s egy ilyen tiltakozás vezetett 1960. március 21-én a Sharpville-i mézárúhoz, amelyben a rendőrség golyózápora 69 embert ölt meg. A nemzetközi felháborodás és fenyegető szankciók vezettek ahhoz, hogy a Dél-Afrikai Unió 1961-ben kilépve a Nemzetközösségből köztársasággá vált.³⁰ A Nemzeti Párt hatalmát egészen 1994-ig megtartotta, csak ekkor kapott a Dél-Afrikai Köztársaság minden lakosa, borszínre való tekintet nélkül egyenlő jogokat. Sokan ezt a dátumot tekintik az afrikai dekolonizációs folyamat tényleges befejeződésének. A „változás szele” végül a gyarmati múlt utolsó kitaró bástyáját is elfújta.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Az *Atlanti Charta*. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=GIFSIU> (letöltés: 2022. december 2.)

Lockhart, Jamie B. – Lovejoy, Paul E.(eds.): *Hugh Clapperton into the interior of Africa. Records of the Second Expedition 1825–1827*. Leiden, 2004. <https://doi.org/10.1163/9789047406600>

Szakirodalom

Beach, David: *The Shona and their Neighbours. The Peoples of Africa*. Oxford, 1994.

Bourne, Kenneth: *The Foreign Policy of Victorian England, 1830–1902*. Oxford, 1970.

Chanock, Martin: *Unconsummated Union, Britain, Rhodesia and South Africa 1900–1945*. Manchester, 1977.

Christopher, Anthony J.: *Colonial Africa*. London, 1984.

Darwin, John: *Britain and Decolonisation: The Retreat From Empire in the Post War World*. Basingstoke, 2002.

³⁰ Darwin: *Britain and Decolonisation*, 277.

- Davenport, Thomas R.: *South Africa. A Modern History*. London, 1979.
- Herzog, Jürgen: *Geschichte Tanzanias*. Berlin, 1986.
- Illiffe, John: *Africans: The History of a Continent*. Cambridge, 2007.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511800375>
- Irwin, Ryan M.: *A Wind of Change? White Redoubt and the Postcolonial Moment, 1960–1963*. *Diplomatic History*, vol. 33. (2009) No. 5. 897–925.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.2009.00817.x>
- Judd, Denis: *Empire: The British Imperial Experience From 1765 To The Present*. London, 1996.
- Lugard, Frederick D.: *The Dual Mandate in British Tropical Africa*. London, 1965.
- Lüden, Catharina: *Sklavenfahrt mit Seeleuten aus Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck im 18. Jahrhundert*. Heide, 1983.
- Mandátum. In: Székely János (főszerk.): *Britannica Hungarica Világenciklopédia*, 12. kötet. Budapest, 1998. 253.
- Manning, Patrick: *Slavery and African Life*. Cambridge, 1990.
- Milner, Alfred: *England in Egypt*. London, 1892.
- Nwaubani, Ebere – Nwaubani, C.: *The United States and the Liquidation of European Colonial Rule in Tropical Africa, 1941–1963 (Les États-Unis et la liquidation de l'autorité coloniale européenne en Afrique tropicale, 1941–1963)*. *Cahiers d'Études Africaines*, vol. 43. (2003) No. 171. 505–552.
<https://doi.org/10.4000/etudesafricaines.214>
- Okon, Enoch N. – Ojajorotu, Victor: *Imperialism and Contemporary Africa*. *Journal of African Foreign Affairs*, vol. 5. (2018) No. 2. 227–249. <https://doi.org/10.31920/2056-5658/2018/v5n2a12>
- Peden, George C.: *Suez and Britain's Decline as a World Power*. *The Historical Journal*, vol. 55. (2012) No. 4. 1073–1096. <https://doi.org/10.1017/S0018246X12000246>
- Peel, John D. Y. – Ranger, Terence O.: *Past and Present in Zimbabwe*. Manchester, 1983.
- Smith, Tony: *A Comparative Study of French and British Decolonization*. *Comparative Studies in Society and History*, vol. 20. (1978) No. 1. 70–102. <https://doi.org/10.1017/S0010417500008835>
- Touval, Saadia: *Treaties, Borders, and the Partition of Africa*. *The Journal of African History*, vol. 7. (1966) No. 2. 279–293. <https://doi.org/10.1017/S0021853700006320>
- Ward, Stuart: *Run Before the Tempest: The „Wind of Change” and the British World*. *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 37. (2011) H. 2. 198–219. <https://doi.org/10.13109/gege.2011.37.2.198>

GÁBOR BÚR

Great Britain and Africa: What Was Blown Away By “The Wind of Change”?

On February 3rd 1960 British Prime Minister Harold Macmillan gave a landmark speech in the South African Parliament. He stated that no one can resist the “wind of change”, the process of decolonisation. This represented a turn in British politics, that for more than a decade after India becoming independent was still trying to preserve as much as possible of its colonial empire, that was not that long ago the biggest empire in history. Letting go of the West African colonies was relatively easy, as the climate and the high population density made the region unfavorable for European settlement. However, there was a desire to turn South and East Africa into “the white man’s land”, therefore Britain was unwilling to give up its positions in this region. Macmillan changed this policy. The new course of decolonisation was not followed by everyone, in South Rhodesia, and primarily in the South African Union the white minority tried to resist the wind of change for a long time. Britain was unable to stop these attempts, therefore the decolonisation process dragged on for decades, concluding only in 1994.

FERWAGNER PÉTER ÁKOS
Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 1. szám, 101–120.
ISSN 0237-7934
DOI [10.14232/aetas.2023.1.101-120](https://doi.org/10.14232/aetas.2023.1.101-120)
www.aetas.hu

Úton Kamerun függetlensége felé: az 1945-ös dualai felkelés

A második világháború mélyreható változásokat indított el a gyarmati világban. Ezeket a változásokat a legtöbben különféle külső tényezőkhöz (például az önrendelkezési jogot elismerő Atlanti Charta elfogadásához, az őslakos katonáknak a szövetségesek győzelméhez nyújtott hatalmas jelentőségű támogatásához stb.) kötik, pedig a belső okok legalább ennyire fontos következményekkel jártak. Afrikában különös jelentőséggel bírt, hogy a háború következtében a gyarmatosító hatóságok elnyomó politikája felerősödött, növelve a már amúgy is meglévő elégedetlenséget. A kameruni Dualában 1945 szeptemberében történtek azonban további sajátosságokat hordoznak magukon: az itt kirobbant felkelés egyrészt a kikötőváros társadalmi struktúrájának gyors átalakulásából, másrészt az európai származású telepesek magatartásából következett. A nyugat-afrikai francia gyarmatokon az európaiak jellemzően kevesen voltak, ezért a politikai eseményekben kisebb szerepet játszottak, mint Észak-Afrikában, Kamerunban viszont főszereplőnek számítottak az erőszakos összetűzésekben.

Nemcsak Kamerunra, hanem egész Francia Nyugat- és Egyenlítői-Afrikára igaz, hogy az 1929-ben kezdődő világgazdasági válság hatásai még a második világháború előestéjén is éreztették a hatásukat. Az alacsony felvásárlási árak, a csökkenő jövedelmek az elsősorban földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó őslakosok körében pesszimizmust szültek, teret nyitva az antikolonialista mozgalmak megerősödésének. A jobb élet reményében vidékiek özönlöttek a városokba, Dualában 1944–1945-ben már jelentős közösséget alkottak. Kamerunban mindegyre rárakódott a főleg a városban és környékén koncentrálódó európai telepes társadalom növekvő aggodalma a jövőjéről.

Kamerun gyarmatosításának menete

A Guineai-öbölben található kameruni partvidéken először a portugálok jelentek meg, akik a Dualát ma kettészelő Wuri folyót a benne élő garnélarákok miatt Rákfolyónak (*Rio dos Camaroes*) nevezték el, ezt a nevet pedig a később érkező spanyolok is átvették (*Rio de Camarones*). Innen származik az ország elnevezése. A 16. század második felében a már itt élő bakongó és baszá törzsek mellé a Kongó-medence vidékéről betelepült a bantu népcsoportba tartozó duala nép, amelynek számaránya a 20. század második felében meghaladta a 10%-ot.¹ A 18. század végén a Kamerun folyó torkolatánál élő dualák teljesen kiszorították onnan a baszákat, ugyanekkor pedig fulbe pásztorok csoportjai költöztek a belső területek füves fennsíkjaira. Az újkorban az európaiak elsősorban elefántcsontot, kaucsukot és rabszolgát szereztek be a dualáktól, akik a belső területekkel folytatott kereskedelem közve-

¹ Kiszely: *A Föld népei*, 158., 380.

títőiként alkoholt, iparcikkeket és puskaport kaptak cserébe. Az ekkor még nem ezt a nevet viselő Duala város a 18. században kedvező fekvése miatt a rabszolga-kereskedelem jelentős állomásának számított, ami elősegítette fejlődését. A későbbiekben a térség a gyarmatosító hatalmak rivalizálásának céltáblájává vált. Az 1830-as és az 1840-es években a britek a hittérítésben és a kereskedelemben előnyre tettek szert a többiekkel, elsősorban a hollandokkal szemben,² de London habozott, hogy megszerezze-e a területet. Német kereskedők az 1860-as években kihasználták a késlekedést, és megvetették a lábukat Dualában.

Kamerunt a németek 1884-ben kezdték ténylegesen is gyarmatosítani. Az ismert felfedező és diplomata, Gustav Nachtigall július 14-én az angolok által Cameroon Townnak hívott városban a duala törzsek főnökei előtt felvonta a német birodalmi lobogót, a települést pedig Kamerunstadt néven a gyarmat fővárosává tette. A város a német kormányzó rendeletére 1908-ban a környékbeli többségi etnikum után felvette a Duala nevet, Kamerun pedig az ország elnevezése lett, de a közigazgatás székhelye 1910-ben Yaoundéba települt át, így Duala elvesztette fővárosi rangját. Kedvező fekvése miatt ugyanakkor megőrizte gazdasági vezető szerepét, nyitott maradt a külvilág felé és a belső területekkel fenntartott kapcsolatok erősítésére, külföldi vállalatok ezért szívesen költöztek ide, minek következtében kozmopolita jellegűvé alakult.

Miután a környező területek gyarmatosítóival, a britekkel, a franciákkal és a spanyolokkal elhatárolták befolyási övezeteiket, a németek hozzáláttak a belső vidékek elfoglalásához, de az 1914-ig tartó uralmuk alatt az ország egészét sohasem sikerült pacifikálniuk. Az alávetés módszerei (beszolgáltatások, adók, kényszermunka, faji diszkrimináció, jogfosztás stb.) nem sokban különböztek a Szubszaharai-Afrikában másutt is megismert eszközöktől. Délen az ültetvényes gazdálkodás meghonosítása során gyarmati részvénytársaságok kiterjedt koncessziós földterületekhez jutottak, a 20. század elején pedig a vasútépítés is megkezdődött.³

Mindez természetesen tiltakozást szült. Az alkalmi ellenállások és lázadások mellett a gyarmati adminisztrációval a legerőteljesebben éppen a mintegy húszezer lakosú Duala előkelői szegültek szembe, akikkel pedig a németek 1884 júliusában megkötötték a protektorátusukat szentesítő szerződést. Annak értelmében a főnökök fizetség és bizonyos garanciák ellenében lemondtak területük felség-, törvénykezési és közigazgatási jogairól. Az egyezményt két nappal később a berlini Reichstag ideküldött képviselője, Gustav Nachtigall ratifikálta, csupán röviddel azelőtt, hogy egy angol ügynök hasonló céllal megérkezett...

A 20. század elején a Dualában uralkodó, a Manga Bell-dinasztiához tartozó királyok és a németek között vita támadt az 1884-es szerződés pénzügyi vonatkozásainak értelmezéséről, ami a hatóságok drasztikus lépéseihez vezetett. A duala előkelők tiltakozása (1902-ben és 1905-ben petíciók és küldöttségek menesztése a Reichstagba) akkor erősödött föl, amikor 1911-ben nyilvánosságra került a németek földkiszajátítási terve: Duala központját az európai telepéseknek szánták, az addig ott élő duala elitet s főleg a Bell klánt pedig kiköltöztették volna az újonnan létrehozandó külső kerületekbe. A franciák az 1914–1916 közötti, nagyrészt afrikai katonáikkal folytatott hadjárataik révén megszerezték maguknak az ország területének négyötöde (418 ezer km², csaknem 2,2 millió lakos) fölött az ellenőrzést (a nigériai határ menti maradék egyötöd brit ellenőrzés alá került). Francia Kamerun Párizs két nagy afrikai gyarmati közigazgatási egysége közül Egyenlítői-Afrikához került (a másik Nyugat-Afrika volt). A helyi elit ellenállása azonban a két világháború közötti időszakra is

² A missziós munkában különösen jeleskedett a baptista Alfred Saker, aki az 1870-es években duala nyelvre fordította a *Bibliát*. Slageren: *Les origines de l'Église évangélique du Cameroun*, 29.

³ Fage–Tordoff: *Afrika története*, 338–339.

jellemző maradt. A franciaellenes mozgalom fő erői közé tartozott a Kamerunban jelentős baptista egyház, valamint az első nacionalisták és németbarát politikusok kicsiny csoportja.⁴

Nem véletlen, hogy a német, majd francia gyarmatosítókkal szembeni ellenállás derékhadát a dualai őslakos kereskedőburzsoázia képezte. Amellett, hogy ez a közösség a politikailag legaktívabb kameruni etnikai csoporthoz, a dualához tartozott, a legintenzívebb kapcsolatokat alakította ki az európaiakkal a belső vidékekkel zajló közvetítőkereskedelem révén. A német időszakban kemény ellenállást tanúsított a kereskedelmi előjogai védelmében, s hogy megőrizhesse a hegemoniáját a part menti falvak felett. A németek erre úgy válaszoltak, hogy 1914-ben lázadás szításának vádjával kivégezték a dualaiak egyik vezetőjét, a német protektorátusi szerződés aláírójának, Ndumbe Lobe Bell királynak az unokáját, Rudolf Manga Bellt, valamint a titkárát, Adolf Ngosso Dint.⁵ A város éppen ezért szívélyesen fogadta 1914. szeptember végén a bevonuló franciákat és angolokat, de hamarosan csalódtak, látván azt, hogy az új urak módszerei nem sokban különböznek a korábbiaktól. Az első világháború után Duala legfőbb célja az egykori autonómia, valamint a németek által elkobzott s az új urak által birtokba vett földek visszaszerzése lett.

A kikötőváros a két világháború között valamelyest ki tudta használni a franciák és a britek nagyhatalmi rivalizálását. A Népszövetség létrehozása és a mandátumrendszer bevezetése megadta a kameruniak számára a jogot, hogy sérelmeiknek és követeléseiknek petíció formájában hangot adjanak. Éltek is ezzel a joggal, hiszen több mint egy tucat petíciót nyújtottak be a Népszövetség Állandó Mandátumbizottságához.⁶ Az 1929-ben összeállított petíciójukban például a dualai előkelők kérték, hogy a számukra gyűlöletes francia mandátumot váltsa fel más közigazgatási forma a Népszövetség közvetlen irányítása alatt. Elfogadhatatlannak tartották továbbá a gazdasági kapcsolatok útjába állított különféle akadályokat Francia és Brit Kamerun között, az egészségügyi, igazságszolgáltatási és oktatási rendszerek fejletlen állapotát (az ország északi tartományaiban az analfabéták aránya még az 1950-es években is elérte a 99%-ot⁷), valamint az őslakosok szabadságjogainak megkurcítását, különös tekintettel a hagyományos földtulajdonjogra.⁸ Az a tény, hogy a dualaiak németül fogalmazták meg a beadványukat, megkérdőjelezte a franciák kulturális és nyelvi egyeduralmát (amire pedig a franciák Afrikában mindig is féltékenyek voltak), s természetesen feldühítette a gyarmatosítókat. Vissza is utasították a petíciót.⁹

Mindennek azért is volt különös jelentősége, mert a két világháború között Németország és Franciaország között valóságos „hidegháború” bontakozott ki a kameruni kérdés miatt, a németek ugyanis egyre hevesebben követelték vissza egykori gyarmatukat. Aggodalommal töltötte el Párizst, hogy miután Németország 1927-ben tagja lett a Népszövet-

⁴ Habár Dualában általánosnak volt mondható a német gyarmati uralommal szembeni ellenszenv, a gyarmati adminisztráció által foglalkoztatott néhány dualai az 1920-as, 1930-as években a volt gyarmatosítók visszatérése mellett szállt síkra. Joseph: *The German Question in French Cameroun*, 65–90.

⁵ A kivégzés dátuma (1914. augusztus 8.) egyesek szerint a kameruni nacionalizmus születésnapját jelentette. Kamé Bouopda: *Histoire politique du Cameroun*, i. m.; Ndumbe III.: *Le rôle de jeunesse dans la construction nationale*, i. m.

⁶ Ndi: *La gestion des pétitions sur le Cameroun*, 231–256.

⁷ Tyulpanov: *Az imperialista gyarmati rendszer*, 89.

⁸ Természetesen közösségi földtulajdonról van szó, hiszen Szubszaharai-Afrikában a földmagántulajdon úgyszólván ismeretlennek számított. Vö. Ecsedy: *Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában*, 233–335.

⁹ Joseph: *The German Question in French Cameroun*, 69–70.

ségnek, a német kereskedők és üzletemberek mind nagyobb számban tértek vissza a Guineai-öböl partvidékére: Kamerun külkereskedelmében „még 1935-ben is 14%-kal nagyobb volt a német részesedés”, mint a francia. „Franciaországnak csak a következő évben, 1936-ban sikerült 0,9%-kal megelőznie az exgyarmatosítót.”¹⁰ Mindez bekapcsolhatta a vészcsengőket a Szajna partján, mert köztudott volt, hogy 1884 után a kereskedelmi társaságok milyen óriási szerepet játszottak a német gyarmati uralom kiépítésében. A franciák ezenkívül a Kamerunban élő német ültetvénytulajdonosokat Berlin beépített ügynökeinek tekintették, s tevékenységüket fokozott figyelemmel kísérték. S habár úgy tűnik, az ország legnagyobb részén a német propagandának elhanyagolható hatása volt, Duala környékén nagyobb figyelmet kaphatott.

Az igazi fenyegetést a franciák kameruni uralmára persze nem a németek jelentették, hanem az őslakosok elégedetlensége. Dualában már az 1920-as évek elején alakultak olyan csoportok, szervezetek, amelyek nacionalista jelzővel illethetők. Ezek egyike a „Bennszülött” Baptista Egyház francia misszionáriusoktól független, 1922-ben betiltott mozgalma volt Lotin Samé lelkipásztor vezetésével, aki az egyházi emancipáció jelképévént számos kameruni nacionalistát inspirált.¹¹ Mások a szenegáli származású Lamine Senghor által 1927-ben alapított párizsi, a kommunista párthoz közel álló Néger Faj Védelmi Ligájával álltak kapcsolatban, de terjedt az Egyesült Államokból újtárra induló pánafrikanizmus is.¹² Az elégedetlenség oka minden esetben a francia gyarmati rendszer elnyomó mivolta, igazságtalansága és brutalitása volt. A hatóságok általában ellenségesen léptek fel a mozgalmakkal szemben, a második világháború kirobbanása után pedig az elnyomás fokozódott. 1940-ben 71 személyt tartóztattak le franciaellenes propaganda és az ellenséggel való kollaborálás vádjával, ám közülük 56-ot fel kellett menteni. A többiek azonban nyolc–tíz évnyi börtönbüntetést kaptak. 1941 márciusában pedig kivégezték a dikongó törzsbe tartozó Theodore Meetont, akit azzal vádoltak, hogy megpróbálta felvenni a kapcsolatot a közeli Fernando Po szigetén található német konzulátussal.¹³

A gyarmati hatóságok az elnyomás mellett megpróbálták más eszközöket bevetni, például franciabarát mozgalmakat szervezni és támogatni. A Párizsban értelmiségiek által alapított és az anyaországban élő kameruniakat tömörítő Kameruni Érdekeket Védő Bizottság, mely 1938-ban ország-világ előtt hitet tett a Franciaország iránti ragaszkodásáról,¹⁴ javasolta, hogy rendezzenek népszavazást a fennálló gyarmati rend ösztönei támogatásának demonstrálására. A hatóságok ezt ugyan nem merték megtenni, de Richard Brunot kormányzó 1938 végén Dualában megalapította a Francia Kameruni Ifjúság (*Jeucafra*) nevű szervezetet egy fiatal közmunkaügyi hivatalnok, Paul Soppo Priso vezetésével. Az FKI célja az volt, hogy kinyilvánítsa a kameruni elit és tömegek francia fennhatóság melletti kiállását. 1939. január 8-án Dualában harmincezer résztvevővel megtartotta első nagygyűlését,¹⁵ s a világháború alatt számos hasonló tömegdemonstrációra került sor a gyarmat minden részén.¹⁶ Hogy ez az erőfeszítés valamennyire sikeres lehetett, azt az is bizonyítja, hogy

¹⁰ Salgó: *Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig*, 137.

¹¹ Johnson: *La formation d'une Église locale au Cameroun*, 367–378.; Messina–Slageren: *Histoire du christianisme au Cameroun*, 63–65.

¹² Ndiaye: *Présence africaine avant „Présence Africaine”*, 64–79.

¹³ Lon Nfi: *The Reunification Debate*, 58–59.

¹⁴ *Le Comité de défense des intérêts du Cameroun manifeste son attachement à la France*. La Dépêche Algérienne, 1938. július 24. 3.

¹⁵ Mille: *La réponse de l'empire*. L'Ère nouvelle, 1939. december 18. 1.

¹⁶ Biko: *L'aventure ambiguë d'un pays bilingue*, 231–240.

noha 1940 júniusában, Franciaország német megszállásakor Kamerun egész Francia Afrikával együtt Pétain tábornok vichyi rezsimjéhez csatlakozott, s ismét felerősödtek a németbarát hangok, mégis Kamerun volt az, amely Csáddal és Kongóval együtt a leghamarabb pártolt át de Gaulle tábornok szabad francia mozgalmához.¹⁷ Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy mind a francia telepesek, mind az őslakosok megértették, hogy német győzelem esetén Kamerun nem Vichy, hanem a fajüldözött náci uralma alá kerül.

A kameruniak hozzájárulása a Szabad Franciaország és a szövetségesek erőfeszítéseikhez jelentékenynek mondható: munkaerőt adtak, élelmiszert szállítottak, pénzügyi segítséget nyújtottak, és nem utolsósorban katonákat küldtek Philippe Leclerc ezredes líbiai hadjáratába, ami növelte a nemzeti büszkeséget és öntudatot.¹⁸ De Gaulle két ízben, 1940 októberében és 1942 szeptemberében is ellátogatott az országba, magasztalta a helyiek áldozatvállalását, amivel erősítette a hazafias érzéseket. A világháborús győzelem után azonban Franciaország láthatólag megfélemedezett ezekről az áldozatokról, sőt a hatóságok azt éreztették, hogy az általuk is táplált büszkeség és a nemzeti önrendelkezés iránti vágy túlzottan megerősödött, ami már a hatalmukat veszélyezteti. Nagyon fontos következményei lettek annak, hogy részben az FKI tevékenységének köszönhetően 1938 óta a Kamerun különböző részein élők egyáltalán találkozhattak egymással, kicserélhették a közügyekről vallott véleményüket, ezáltal erősödhetett a nemzeti egység és identitás.¹⁹ Ugyanilyen hatást gyakorolt 1944-ben az első kameruni szakszervezetek megalakulása.

A felkelés előzményei

1945 tavaszán és nyarán, amikor a szabad világ a fasizmus feletti győzelmet ünnepelte, a franciák afrikai gyarmatbirodalmában paradox módon példátlan mértékűvé fokozódott az őslakosok elnyomása. Ez főleg abból az anyaországban általánossá vált szemléletből fakadt, hogy a világháborús győzelem bebizonyította, nemcsak szükséges, hanem egyenesen kívánatos is a gyarmatbirodalom fenntartása, mivel az onnan származó erőforrások nélkülözhetetlenek Franciaország újjáépítéséhez. A franciák persze tudatában voltak annak, hogy a világháború alatti támogatásért „tartoznak” a gyarmataiknak, ezért hajlottak is a gyarmati rendszer bizonyos reformjára, de a függetlenség megadásáról, amit pedig egyes helyeken már követeltek, szó sem lehetett. A de Gaulle tábornok kezdeményezésére 1944 elején a kongói Brazzaville-be összehívott, gyarmati főtisztviselők, főhivatalnokok és katonai vezetők részvételével megrendezett konferencia volt hivatott arra, hogy meghatározza a háború utáni gyarmatpolitika fő alapelveit és irányait, de érdemi változást az őslakosok életében ez a tanácskozás nem hozott. Igaz, de Gaulle megértette, hogy a háború megnyerése érdekében hozott egyre súlyosabb áldozatokért cserébe reformokat kell ígérnie, ennek ellenére nem beszélt a népek önrendelkezési jogának elismeréséről. Legfeljebb föderális parlament összehívására látott lehetőséget, s azt is elutasította, hogy az oktatásban a francia helyett a helyi nyelveket vezessék be.²⁰ Ennek ellenére a reformok szele a birodalom minden sarkában érezhető volt: az 1944. március 7-i rendelet talán nem adott az algériai musz-

¹⁷ Bene: *A Szabad Francia Erők*, 38.

¹⁸ 1944-ben a szabad francia haderő állományának háromnegyedét afrikai származású katonák adták! Vaïsse: *Le rêve de la grandeur*, 86–90.

¹⁹ Onana: *Entrées en politique*, i. m.

²⁰ Yacono: *Les étapes de la décolonisation française*, 55–56.

limoknak a franciákkal egyenlő jogokat?²¹ Az 1945. március 24-i rendelet talán nem ígért széles körű autonómiát az öt területből összeálló „Indokínai Föderációnak” az éppen akkor formálódó Francia Unión belül?²² Úgy tűnhetett, hogy a nemzetközi helyzet is a változások irányába mutat: Franklin Delano Roosevelttel amerikai elnök nyíltan támogatta a gyarmati rendszer felszámolását, 1945. március 22-én megalakult az Arab Liga, amelynek tagja lett Szíria és Libanon francia mandátumterület, 1945. június 26-án pedig San Franciscóban aláírták az ENSZ alapokmányát, melynek a népek önrendelkezésére vonatkozó pontját mindenütt lelkesen fogadták a gyarmatok politikai elitjei.²³

Kétségtelen, hogy a francia gyarmatbirodalom eresztekéi recsegték-ropogtak, a leglátványosabban Észak-Afrikában, a Közel- és a Távols-Keleten, de az összeomlást a gyarmatosítók mindenáron meg akarták akadályozni. Algériában az európai telepesek és az őslakosok közötti kapcsolatok folyamatosan romlottak, a nemzeti mozgalom 1945 elejére erőteljesen radikalizálódott, ami május 8-án az ország keleti részén tüntetésekhez és európaiak lemészárlásához vezetett. Sokakat megdöbbentett a történelem brutális, mintegy tízezer áldozatot követelő megtorlása.²⁴ A Levantében Libanon és Szíria függetlenségét a Szabad Franciaország 1941 júniusában ugyan elismerte, csak hogy de Gaulle hazája gazdasági, kulturális és katonai érdekei védelmében továbbra is több ezer tisztviselőt és katonát állomásoztatott a mandátumokban, amit a britek által támogatott szíriai nacionalisták mind hevesebben bíráltak. Olyannyira, hogy májusban erőszakos incidensekre került sor Damaszkuszban.²⁵ A leglátványosabb fordulat azonban Indokínában következett be, ahonnan 1945 márciusában a japánok kiebudalták a franciákat. A megszállók névleg függetlenséget adtak Vietnammak, Kambodzsnának és Laosznak, de ez csak a szeptember 2-i kapitulációjuk után válhatott valóra. Ugyanezen a napon Ho Si Minh proklamálta a Vietnami Demokratikus Köztársaságot, az országot pedig a nemzeti mozgalom fegyveres ereje, a Viet Minh birtokba vette. S habár a hónap végén a franciák visszatértek, a vietnami gerillák masszív ellenállásával találták szembe magukat.²⁶ Ebbe a dekolonizációs vonulatba illeszkedtek a kameruni események is.

Nyugat-Afrikában a feszültség 1944-től kezdve érezhetően növekedett, aminek a háttérben főleg szociális okok (emelkedő árak, magas adóterhek, beszolgáltatási kötelezettségek) húzódtak, de nyilvánvalóan nem elhanyagolható szerepet játszott a szövetségesek győzelmébe és az önrendelkezési jog közeli megvalósulásába vetett remény is. Egész Nyugat- és Egyenlítői-Afrikában nagy visszhangot keltett a thiaroye-i mérsárlás, amelynek során ebben a Dakar melletti laktanyában több tucatnyi szenegáli lövész végeztek ki hidegvérrel, amiért követelték a zsoldjuk kifizetését. Miután a kérésüket megtagadták, a katonák foglyul

²¹ *Ordonnance du 7 mars 1944 relative au statut des Français musulmans d'Algérie*. Journal officiel de la République française (a továbbiakban: JORF), n°24, le 18 mars 1944. 217–218.; Ferwagner: *Francia politikai pártok a gyarmati Algériában*, 20–21.

²² *Déclaration du Gouvernement, en date du 24 mars 1945, relative à l'Indochine*. JORF, n°72, le 25 mars 1945. 1606–1607.; Lacouture: *De Gaulle*, 162–163.

²³ A világszervezet a korábbi mandátumterületeket az év végén gyámságokká nyilvánította, a gyám feladatául pedig az alapokmány a népek „politikai, gazdasági, szociális előrehaladását, valamint a nevelésügy fejlesztését” írta elő. A területeket az újonnan létrehozott Gyámsági Tanács felügyelete alá rendelte. Búr: *A szubszaharai Afrika története*, 88., 92.

²⁴ J. Nagy: *A nemzeti felszabadító mozgalom problémái Algériában*, 75–88.; uó.: *Insurrection dans le Constantinois*, 123–130.

²⁵ Gaulle: *Háborús emlékiratok*, 318–331.; Salgó: *Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig*, 179–182.

²⁶ Balogh: *Délkelet-Ázsia történelme*, 271–272.; Salgó: *Ho Si Minh*, 88–93.

ejtették a laktanya francia parancsnokát, akit később elengedtek. Másnap, december 1-jén páncélosok nyomultak be a táborba, és tüzet nyitottak a fegyvertelen afrikai katonákra. A hivatalos mérleg: 35 halott, több mint negyven sebesült, de az áldozatok tényleges száma minden bizonnyal jóval magasabb lehetett, mivel háromszáz főnek nyoma veszett.²⁷

A világháború szenvedései Kamerunban főleg az ország déli részén voltak súlyosak: az alapvető élelmiszerek hiánya, kényszermunka az ültetvényeken, a Duala–Yaoundé–Abong út karbantartási munkálatai, a drágakő- és aranybányák művelése és a kaucsukgyűjtés súlyos teherként nehezedett az őslakosok vállára. A terhek elől a falusiak a jobb élet reményében a városokba vándoroltak, amit az 1914 óta hatalmas átalakuláson átmenő Duala látványosan reprezentál. A város afrikai lakosainak száma 1914–1939 között 25 ezerről 40 ezerre, 1945-re pedig 60 ezerre nőtt. E növekedés főleg a vidékről beáramló falusiaknak köszönhető, mivel a tősgyökeres dualaiak száma viszonylag stabil maradt (1914: 20 ezer, 1945: 23 ezer fő). A bevándorlók már 1930-ra túlsúlyba kerültek, számuk az 1940-es, 1950-es években még tovább nőtt (1956: 60–70 ezer bevándorolt). Eközben Dualában az európaiak 1945-ben 3300-an lehettek (az összes Kamerunban élő telepes mintegy fele), s számuk ugyancsak gyorsan emelkedett (1948: 5800, 1956: 17 000 fő).²⁸ Elefántcsontpart mellett éppen Kamerun volt Francia Nyugat-Afrikának az az országa, ahol az európai agrártelepes népesség a legnagyobb számban koncentrálódott. A három közösség (őslakók, bevándoroltak, telepesek) egymástól világosan elkülönülő társadalmi-gazdasági szerepet játszott, és fizikailag is elkülönült egymástól.

Az európaiak elsősorban a gyarmati kormányzat szolgálatában álltak hivatalnokként vagy értelmiségiként, kereskedelmi társaságok tulajdonosai vagy alkalmazottai voltak, ezenkívül tetemes számú hittérítő is tevékenykedett az országban. Különbséget kell tenni a gyarmatosok, vagyis a gyarmat alkalmazottai (hivatalnokok, technikai és egészségügyi személyzet) és a vállalkozókként és azok alkalmazottjaiként dolgozó telepesek között. A Duala környékén élő európaiak 40%-a a telepes kategóriába tartozott (iparos, kereskedő, ültetvényes). A statisztikai adatok szerint 1947-ben 821 telepes, 858 polgári alkalmazott, 223 katona, 26 csendőr és 33 hittérítő élt a térségben.²⁹ Rajtuk kívül számottevő ültetvényes közösség gazdálkodott a Dualától északra fekvő Mungo régióban.

A korábban uralkodó pozícióban lévő duala előkelő családok, főként a Bellek, ugyan kiszorultak a városból és a kikötő környékéről, de a megmaradt földjeiket így is bérbe tudták adni a gyarmatosítóknak, továbbá tisztségeket vállaltak a gyarmati adminisztrációban, ezáltal a franciákkal együttműködő „elit” váltak (elsősorban körükből kerültek ki a *Jeucafra* vezetői). Ez a dualai „elit” egyre inkább a növekvő erejével tisztában lévő kameruni középosztály (földtulajdonosok, kiskereskedők, halászok, kisiparosok) szövívőjévé vált, s egyszerre hallatta szakszervezeti és politikai követeléseit.

A paraszti származású, a duala előkelők által lenézett, bizonytalan megélhetésű és multietnikus hátterű vidéki bevándorlók az 1920-as, 1930-as években a kikötő mellett kialakult új városnegyedben, a lepusztult, még a legelemibb szolgáltatásoknak is híján lévő New Bellben koncentrálódtak. Legalább kétszáz etnikumot képviseltek, de leginkább baszák, bamilekék és hauszák érkeztek. Nemcsak kameruniak voltak köztük, hanem külföldiek is, hiszen a német és a francia uralom alatt betelepültek Duala külvárosaiba nigériai, Sierra Leone-i, dahomeyi, togói, később pedig szenegáli és guineai parasztlakosok is.³⁰ A világháború

²⁷ Mabon: *La tragédie de Thiaroye*, 86–95.

²⁸ Coquery-Vidrovitch: *Émeutes urbaines*, 493–504.

²⁹ Joseph: *Settlers, Strikers and Sans-Travail*, 669–687.

³⁰ Schler: *History, the Nation-State, and Alternative Narratives*, 89–108.

végén még az alapvető élelmiszerek (hal, rizs) beszerzése is gondot jelentett számukra, nem csoda, hogy mindenfajta tiltakozó mozgalomra nyitottan reagáltak. A háborús infláció nemcsak a bevándorolt népességet hozta nehéz helyzetbe, hanem a „középosztályt” is, mivel az ő fizetések is elértéktelenedtek. Az árak gyors növekedése drasztikusan csökkentette a vásárlóerőt, amely 1944-ben az 1938-asnak csupán a felét tette ki.³¹

Kamerunban az őslakosok és a telepesek körében egyaránt óriási figyelmet keltett de Gaulle tábornok brazzaville-i felszólalásának ez a része: „Mint minden más területen, ahol a zászlónk alatt emberek élnek, egyetlen fejlődés sem lehet igazi fejlődés, ha a szülőföldjükön élők abból erkölcsileg és anyagilag nem profitálnak, ha nem tudnak felemelkedni arra a szintre, amelyen már képesek részt venni a saját ügyeik intézésében. Franciaországnak úgy kell cselekednie, hogy a dolgok így alakuljanak.” Ugyanakkor a következő is elhangzott: „A Franciaország által a gyarmataink végzett civilizációs tevékenység célja teljesen kizárja az önkormányzat eszméjét, s a Francia Birodalmon kívüli fejlődés minden lehetőségét: az önkormányzat esetleges bevezetése a gyarmatokon – még a távoli jövőben is – kizárt.”³² Jóllehet a tábornok legfeljebb reformokat tudott elképzelni, függetlenséget semmiképpen sem, szavait sokféleképpen, akár homlokegyenest ellenkezően is lehetett értelmezni.

A kameruni őslakosok zöme úgy érezte, immár képes saját sorsának irányítására. Ezt a véleményt erősítette az új szakszervezet, az anyaországi Általános Munkásszövetség (CGT) helyi szekciója. 1944 áprilisában Kamerunba érkezett a CGT két aktivistája, Gaston Donnat kommunista tanár és Maurice Soulier vasutas, s kihasználva a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormánya (GPRF) által augusztus 7-én Algírban kibocsátott rendeletet, mely egész Nyugat-Afrikában megadta a jogot szakszervezetek alapítására,³³ Yaoundéban és Dualában hozzáálltak a köz- és magánszférában dolgozó kameruniak, elsősorban tanárok és vasutasok szervezéséhez. A munkában aktívan részt vett Jacques Ngom, Charles Assalé, Léopold Moumé-Étia, André Fouda, Philémon Sakouma és Ruben Um Nyobé (1913–1958), a kameruni nemzeti mozgalom egyik legjelentősebb alakja.³⁴ Miután a mozgalom erőre kapott, és több munkásegylet alakult, 1944. december 18-án létrejött a Kameruni Szövetséges Szakszervezetek Uniója (USCC), mely a következő hónapok eseményeiben főszerepet játszott, s társszervezeteivel együtt határozottan kiállt a béremelések, a munkakörülmények javítása (például rövidebb munkanap, üzemi étkezdék létesítése), valamint az európai dolgozókat megillető juttatások afrikaiakra való kiterjesztése mellett.³⁵ Tevékenységében az antikolonialista jelleg kezdettől kimutatható, ugyanis a döntően kommunisták és szimpatizánsaik által alapított szervezet a gyarmatosítás politikai és gazdasági sajátosságainak radikális bírálatát nyújtotta.

Csakhogy a gyarmatot még mindig a könnyű meggazdagodás hazájának tekintő európaiakat egyáltalán nem érdekelte a helyiek sorsa, a reformokban csak a kivételes és privilegizált pozícióikra leselkedő veszélyt láttak. Ezen nem is csodálkozhatunk, mivel Kamerun

³¹ Viers: *Les travailleurs indigènes de Douala*, 285–290.

³² Bourdi: *Le général de Gaulle et l'Afrique noire*, 118.

³³ *Décret du 7 août 1944 instituant des syndicats professionnels en Afrique occidentale française, Afrique équatoriale française, au Cameroun, au Togo et en Côte française des Somalis*. JORF, n°67, le 17 août 1944. 720–721.

³⁴ Életéről lásd: *Historical Dictionary of the Republic of Cameroon*, 374–375.

³⁵ A kameruni szakszervezetek az anyaországiakhoz kapcsolódtak. Az USCC a CGT-hez, a Keresztény Szakszervezetek Kameruni Konföderációja (CCSC) a Keresztény Dolgozók Francia Konföderációjához (CFTC), a Kameruni Autonóm Szakszervezetek Uniója (USAC) a CGT-Munkáserőhöz (FO) stb.

s különösen Duala környéke a franciák számára kiemelt fontossággal bírt. Ez a vidék nagy mennyiségben állított elő olyan keresett exportcikkeket, mint a banán, a kávé, a kókuszdió, a pálmaolaj és az épületfa. A franciák gazdasági érdekei ezért erre a körülbelül 1,5 millió főt koncentráló régióra összpontosultak, mely Francia Kamerun területének mintegy tizedét tette ki, s vasút is keresztülfutott rajta. Ennek a Duala környékén található, 300–350 km sugarú félkörnek a gazdasági jelentőségét mutatja, hogy a telepések akkoriban csak „termékeny félholdként” emlegették. Nem véletlen, hogy a második világháború után a Kamerunba irányuló francia infrastrukturális befektetések java a mezőgazdasági exportcikkek kivitelének megkönnyítését szolgálta („termékeny félhold politikája”).³⁶

Ezekhez a francia pozíciókhoz nem csak a telepések ragaszkodtak. Az országban tevékenykedő katolikus klérus jelentős része hasonlóképpen gondolkodott. A misszionáriusok némelyike, például Jean-Marie Carret atya megdöbben az őslakosok körében kibontakozó, 1945. eleji szociális mozgalom erején, és szomorúan konstataálta a brazzaville-i konferencia „keserű gyümölcsseit”, a feketék szemtelen viselkedését a vonatokon, az utak karbantartásának visszautasítását, az antiklerikalizmus újjáéledését az iskolákban, a „szakszervezeti kommunisták” által bujtogatott sztrájkokat. Nem értette, hogy az egyre gyakoribb rendezvények során a hatóságok miért nem avatkoznak közbe. Érthetőnek tartotta, hogy a hatóságok eme „alkalmatlansága” láttán a biztonságuk miatt aggódó telepések önvédelmi milíciákat hoznak létre.³⁷

1945. szeptember 5–8-án a telepések nagyszabású konferenciát rendeztek Dualában („a gyarmatosítás rendi gyűlése”), ahová egész Francia Nyugat- és Egyenlítői-Afrikából, valamint Madagaszkárról érkeztek ültetvény-, bányá- és erdőtulajdonosok. A kezdeményezés az elefántcsontparti európai telepések tekintélyes képviselőjétől, Jean Rose-tól származott. A gyűlés elnöke az egyenlítői-afrikai telepések képviselője, Georges Pasques a megnyitó beszédében nem köntörfalazott: „A brazzaville-i konferencia a korábbi gyarmatpolitika revideálását jelenti. Antidemokratikus, a fasiszmus és a demagógia egyvelege. A humanitárius külső alatt egyszerű államcsíny...” Hozzátette, a konferencia „a béke beköszöntével az őslakos tömegeket választási célokra akarta felhasználni. Ezenkívül elkövette azt az alapvető hibát, hogy át akarta ugrani az őslakosok fejlődésének szakaszait, figyelmen kívül hagyva a biológia törvényeit.” Az őslakosokkal kapcsolatban pedig csak ennyit mondott: „Dolgozzanak, dolgozzanak még többet...”³⁸ A mintegy negyven résztvevőt megrémítette, hogy nem sokkal korábban megalakult az afrikai ültetvényesek, majd hamarosan a munkások és alkalmazottak szakszervezete. Elfogadhatatlannak tartották azokat a jogokat, amelyeket ezek az új szakszervezetek az afrikai dolgozóknak követeltek. Elleneztek az önszervező egyletek kooperatív szellemiségét, a „fekete proletariátus” felemelkedését. Általában véve rettegtek a hatóságok minden olyan reformszándékától, mely hitük szerint megakadályozza majd őket az afrikai munkaerő kizsákmányolásában. Hevesen támadták a brazzaville-i konferenciát, és elutasítottak minden esetleges reformot. Eleve bizalmatlanul viseltettek a gaulle-ista

³⁶ Atangana: *The End of French Rule in Cameroon*, XII.

³⁷ Ugyanez a Carret atya már a felkelés után azzal vádolta Henri Pierre Nicolas kormányzót, hogy „a dualai lázadás idején az alkalmatlansága elfedésére találta ki a fasiszta telepések összeesküvését”. Az eseményekhez szélsőséges módon közelített. Szerinte ugyanis a gyarmatosítás a felsőbbrendű ember műve: „...a mi felsőbbrendűségünket ők [a feketék] nem tagadhatják”. Ezért véleménye szerint minden sztrájk, minden szociális megmozdulás, minden lázadás „a rosszul palástolt kicsinyes féltékenységük megnyilvánulása”. Ngongo: *Histoire des forces religieuses au Cameroun*, 180–182.

³⁸ Bekoin: *Les États généraux de la colonisation française*, 7–29.

kormány által kinevezett új, fiatalabb gyarmati tisztviselők iránt, akik haladóbb szellemiséget képviseltek, mint a korábbi, a telepések által jól ismert és kedvelt gyarmati funkcionáriusok. Ráadásul 1939 óta a kameruni telepések gazdasági értelemben valamelyest elszakadtak vagy legalábbis eltávolodtak az anyaországtól, és idegen hatalmakkal (az USA-val, Nagy-Britanniával, Dél-Afrikával) építettek ki gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatokat, s most ezt a relatív önállóságukat nem akarták föladni. Valamiféle „domíniumi státuszt” szerettek volna Kamerun számára, amelyben – Dél-Afrikához hasonlóan – a fehér kisebbség szava döntő lesz a helyi kormányzatban. Megalakították a Francia Gyarmatosítás Támaszai nevű szervezetüket, mely következetesen védte az érdekeiket.³⁹ A tanácskozás résztvevői arra ösztönözték a telepéseket, hogy fegyverkezzenek, s védjék meg magukat az afrikaiak támadásaitól.

Hasonlóképpen gondolkodott az 1945 áprilisában létrehozott Kameruni Telepések Szövetsége (ASCOCAM), mely ugyancsak elfogadhatatlannak tartotta a brazzaville-i konferencia programját, mivel az kilátásba helyezte Francia Egyenlítői-Afrikában a kényszermunka és az őslakosok hátrányos, sőt megalázó jogi helyzetét rögzítő szabályok („benszüllött törvénykönyv”) felszámolását, továbbá a gyarmatosítottak számára szakszervezet-alapítási és politikai jogok megadását. 1945 júliusában dualai székhellyel megalakult a Szakszervezeti Unió az összes kameruni munkásszervezet részvételével, mely kezdettől kénytelen volt szembesülni a gyarmati adminisztráció, a katolikus klérus, valamint a kereskedelmi kamarába és az ASCOCAM-ba tömörült telepések ellenségességével, akiket – mivel a háború alatt egy részük Leclerc tábornokkal érkezett – „harci telepéseknek” is neveztek. Augusztus 22-én a szakszervezeti szövetség nagyszabású gyűlést tartott Dualában, amelyen kameruni és francia aktivisták (Assalé, Soulier, Étienne Lalaurie) szóltak a lelkes nagyközönséghez. Tiltakoztak a júniusban kiadott új munkatörvénykönyv, valamint az elégtelen munkakörülmények ellen, azt pedig kimondottan nehezményezték, hogy az addig megfogalmazott kéréseikre és követeléseikre az európaiak még csak nem is válaszoltak. Az antagonisztikus ellenfelek között elkerülhetetlennek bizonyult a konfrontáció, amelyet a vasutasok sztrájkja robbantott ki.

A felkelés

Dualában 1945 nyarának végén az egyik legnépszerűbb alapélelmiszernek számító gumós növény, a makabó kilójának ára az európai alkuszok nagytételben való felvásárlásai miatt 0,3-ról 7 frankra nőtt. Az élelmiszerárak brutális emelkedése miatt elkeseredett, a legszegényebbek közé tartozó napszámos vasutasok a szakszervezettel való előzetes egyeztetés nélkül szeptember 20-án tüntetni kezdtek, másnap pedig sztrájkba léptek. A munkabeszüntetés az északi vasúttársaságnál kezdődött, ahonnan a központi vasúttársaságra is átterjedt. A spontán sztrájkolók támogatást kaptak a jobban szervezett munkáscsoportoktól, az alulfizetett alkalmi munkákból élőkől és a legszegényebb városi nincstelenekektől. A szakszervezeti vezetők érzékelték a társadalmi feszültség növekedését, és annak is tudatában voltak, hogy a telepések érdekeik védelmében legszívesebben döntő csapást mérnének a tiltakozó mozgalomra. A kameruni nemzeti mozgalom történetének jó ismerője, Richard Joseph azt állítja, hogy a telepés vezetők konzekvensen visszautasították a kameruniak minden követelését a háború befejeződése és az élet-, valamint munkakörülmények javításának halaszthatatlansága ellenére, s tudatosan várták, sőt remélték, hogy zavargások törjenek ki,

³⁹ Sík: *Fekete Afrika története*, 200.

mert ez ürügyet jelenthetett a szakszervezetekkel való leszámolásra.⁴⁰ Suret-Canale szerint sem kizárt, hogy az ő provokációjuk húzódtott meg a háttérben.⁴¹ A szakszervezetek több ízben is jelezték a problémát, és beszámoltak a telepések gyanítható szándékairól Nicolas kormányzónak, ő azonban nem hallgatott rájuk, mivel eleve ellenséges volt velük szemben. A vasutasok sztrájkja után is felkeresték, a kormányzó azonban nem volt hajlandó tárgyalni a követelésekről addig, míg a sztrájkolók fel nem veszik a munkát.

A dualai munkásság sztrájkmozgalma azzal fenyegetett, hogy valódi antikolonialista felkeléssé fejlődik, ezért a franciák jó előre felkészültek. Szájról szájra terjedt az őslakosok erőszakos felkeléséről szóló pletyka, ezért telepésekből, rendőrökből, katonákból stb. milíciákat állítottak fel a mozgalom elfojtására. Úgy tűnik, a határozatlan Nicolas kormányzó engedélyezte a telepések számára a fegyverkezést és rendteremtést szeptember 24. és október 9. között, amivel végeredményben legitímálta a mézárásokat.⁴² A súlyos összecsapásokhoz Nicolas habozása és a telepések retrográd konzervativizmusa közösen vezetett el.

A szakszervezetek vezetői érezték, hogy az események kicsúszhatnak az ellenőrzésük alól, ezért próbálták nyugtatni a kedélyeket, de nem tudták megakadályozni az összecsapásokat. James Mouangue Kobila kameruni kutató szerint „1945 szeptemberében a nyomorból fakadó lázadás hamar átpolitizálódott, és villámgyorsan közösségi jelleget öltött azzal együtt, hogy ekkoriban a kameruniak mindegyike vagy majdnem mindegyike a fehérek által kizsákmányolt csoportba tartozott”. Joseph is ezt a szembenállást hangsúlyozta: „Egyik oldalon a munkanélküliek, az alulfizetett alkalmi munkások és a szegény proletariátus egyéb elemei álltak, míg a másikon a reakciós kolonializmus erői, a telepések, a hadsereg és a rendőrség tagjai és néhány hivatalnok.”⁴³

A megmozdulás akkor fajult el, amikor szeptember 24-én a város szegény, afrikaiak lakta negyedeiből, elsősorban Bonaberi és New Bell nyomortelepeiről botokkal felszerelkezett tüntetők tömege érkezett a központba, akik – úgy tűnik – a munkások sztrájkjában nem is akartak részt venni, sőt elkecseregett dühükben nemcsak az európaiak ingó- és ingatlanvagyonában tettek kárt, hanem a sztrájkoló fekete afrikai vasutasok némelyikére is rátámadtak. Bonaberi lakóinak amúgy is sanyarú helyzetét még kilátástalanabbá tette az, hogy nem sokkal korábban leomlott a városközpontba vezető Japoma-híd, emiatt pedig ellehetetlenült vagy legalábbis megnehezült a helyiek hagyományos tevékenysége és megélhetési forrása, a banán és a manióka szállítása és kereskedelme. Az európai kerületben valakik következtek hajigálni és fosztogatni, majd a tömeg a repülőtérhez vonult, de a rendfenntartók sortűzzel viaszorították.

A frusztrált telepések ekkor megpróbálták eltenni láb alól a szakszervezeti vezetőket és fellázadni az általuk tehetetlennek tartott gyarmati adminisztráció ellen. Miután 24-én délelőtt tombolt az erőszak Dualában, a szakszervezetek sietve küldöttséget menesztettek a kormányzóhoz, aki ezúttal fogadta őket. Ezen körülbelül kétszáz, különféle fegyverekkel felszerelkezett fehér telepés felháborodott, mivel elfogadhatatlannak tartották, hogy az erőszakos eseményekért szerintük felelős szakszervezeti vezetőkkel a kormányzó tárgyaljon. Miután fenyegetően összegyűltek rezidenciája kertjében, a kormányzó kénytelen volt bejelenteni a tárgyalások elhalasztását. A kormányzó ezután az utcákon olyan fehérekkel találkozott, akik azt állították, hogy az irányítás teljesen kicsúszott a kezük közül, ezért fegyvert

⁴⁰ Joseph: *Le mouvement nationaliste au Cameroun*, 82.

⁴¹ Suret-Canale: *Afrique noire occidentale et centrale*, 45–46.

⁴² M'Bokolo: *L'Afrique équatoriale de l'Ouest*, 215–241.

⁴³ Joseph: *Le mouvement nationaliste au Cameroun*, 83.

követeltek.⁴⁴ Valószínű, hogy a nyomás hatására kaptak is fegyvereket, mások pedig szereztek, ahogy tudtak. Az európaiak ezután kezdtek tüntetni a tüntetőkre, s az áldozatok hivatalos száma (8 halott, 20 sebesült) bizonyosan nem fedte a valóságot. Valószínűbb, hogy a tüntetők közül 60–80 fő vesztette életét, legalábbis erről számolt be Jacquot, a gyarmati adminisztráció tisztviselője.⁴⁵ Ezután korra és nemre való tekintet nélkül valóságos vadászat vette kezdetét a munkásokra és a külvárosiakra, a telepések állítólag még egy repülőgépet is bevetettek, amelyről válogatás nélkül lövöldöztek. Többeket a hátukon ért puska lövés. A nap végén Gaston Donnat egyenesen halottak százairól számolt be. Ezt látva a szakszervezeti aktivisták közül Moumé-Étia, Lalaurie és Soulier sietve menekülőre fogta a dolgot, de így tettek a külvárosiak is.⁴⁶

Másnap, szeptember 25-én reggel nyugalom honolt a városban, de a telepések tizenegy óra körül folytatták a szakszervezetiek utáni hajtóvadászatot, egyben a gyarmati adminisztráció elleni lázadásukat. A francia hadseregből nemrégiben leszerelt Ollivier telepes, a dualai Kereskedelmi Kamara főtitkára a CGT-tag szakszervezeti vezető, Lalaurie házához ment. Egyesek szerint a házigazda lövésekkel fogadta a főtitkárt, akit meg is ölt, rajta kívül pedig egy másik telepest megsebesített. Mások viszont azt állítják, hogy Lalaurie csupán jogos önvédelemből tüzelt, miután a támadói rálöttek. Akárhogy is, Lalaurie-t, valamint a CGT más vezetőit, Soulier-t, Durant-t és Moumé-Étiát letartóztatták. Nemcsak európai, afrikai szakszervezeti mozgalmárok is célkeresztbe kerültek, sőt a kommunista párt számos európai tagját is letartóztatták, elhurcolták, kivégzéssel fenyegették, végül elüldözték, vagy a Kamerunból való távozásra kényszerítették.⁴⁷

A fehérek ekkor küldöttséget menesztettek a kormányzóhoz, s követelték, hogy mondjon le, mert „a lakosság már nem engedelmeskedik neki, s felelősnek tartja a zavargásokért és azok tragikus következményeiért”. A letartóztatottak biztonságáért aggódó kormányzó még repülőre tudta ültetni és Francia Egyenlítői-Afrikába küldeni őket, csakhogy a gép hamarosan visszafordult, amikor az irányítótoronyt elfoglaló telepések semmissé nyilvánították Nicolas utasítását, és visszafordították a gépet. A kifutópályán a gépből kikászálódó foglyok lincshangulatú fehérek tömegével találták magukat szemben, akik bántalmazták őket. Életüket csak néhány jobb érzésű európai határozott közbeavatkozása mentette meg: börtönbe vetették őket, ami ez esetben menedéket jelentett a számukra. Végül Csádból kellett csapatokat behívni a kedélyek lecsillapítására.

A hatóságok tartózkodtak attól, hogy fellépjenek a dühöngő telepések ellen. A forgatókönyv ugyanaz volt, mint néhány hónappal korábban Kelet-Algériában: a spontán népi tüntetés ürügyet szolgáltatott a felizgatott telepéseknek arra, hogy a tömegbe lőjenek, és tömeges, a valóságos fenyegetéssel aránytalan megtorlást alkalmazzanak. Algériával ellentétben ugyanakkor Dualában egyetlen telepest sem ért atrocitás, a fehérek között nem volt egyetlen áldozat sem, ami a felfegyverzett telepések megtorlását igazolta volna.

A telepések közül senki ellen sem indítottak eljárást, noha Joseph szerint a hatóságok kellő mennyiségű bizonyítékot gyűjtöttek össze ellenük. Még az általuk a rendőrségi raktárokból szerzett fegyvereket sem tudták maradéktalanul begyűjteni tőlük. A fehérek lecsillapítása érdekében a letartóztatott szakszervezeti vezetőket börtönben tartották a rendezés kivizsgálásáig. Később a bíróság velük szemben minden vádat elejtett. Nicolas kormányzót 1946 elején visszarendelték Franciaországba. A CGT további vezetőit, Donnat-t,

⁴⁴ Joseph: *Settlers, Strikers and Sans-Travail*, i. m.

⁴⁵ Suret-Canale: *Afrique noire occidentale et centrale*, 18–19.

⁴⁶ Moumé-Étia: *Cameroun, les années ardentes*, 61–68.

⁴⁷ Paris: *La révolte des travailleurs de Douala*, i. m.

Rioux-t, Madame Jacquot tanárnőt (a már említett Jacquot tisztviselő feleségét), még ha az események idején nem is tartózkodtak Dualában, s mindent megtettek annak érdekében, hogy a zűrzavar ne terjedjen tovább, szintén letartóztatták, majd az anyaországba toloncolták. Az őslakosokon is megtorolták a zavargásokat. A gyarmati adminisztráció szolgálatában álló afrikai alkalmazottakat felfüggesztették állásukból, az őslakosokra pedig a fosztogatásokért és a szabotázsért ötszázezer frankos kollektív bírságot vetettek ki.

Összességében a már idézett Joseph ragaszkodik ahhoz, hogy 1945 szeptemberében a konfliktus a brazzaville-i konferencia ajánlásait magában foglaló politika ellenzői és támogatói között húzódott, a gyarmati adminisztráció pedig megelégedett közöttük a döntőbírói vagy közvetítői szereppel, meglehetősen hatástalanul. Később viszont, az 1950-es évek közepén, amikor a dekolonizáció tényleg elindult Kamerunban, már a kormányzat szállt szembe teljes mellszélességgel a nemzeti mozgalommal.⁴⁸

Sajtóvisszhang

A sokszínű francia sajtó különbözőképpen tálalta és értékelte az eseményeket. A kommunista *L'Humanité* első beszámolójában „a trösztök képviselőinek” tulajdonította a mézárásokat, miután a „legreakciósabb” civileket felfegyverezték, az akció célja pedig „a demokratikus és haladó erők összefogásának” mindenáron való megakadályozása volt a parlamenti választások előtt.⁴⁹ A későbbiekben már „tragikus fasiszta provokációkról” olvashattak az érdeklődők, amelyekhez a szakszervezeteknek semmi közük sem volt, mivel a sztrájkot nem ők kezdeményezték, sőt megpróbálták figyelmeztetni a hatóságokat a súlyos következményekre. Bezzeg a „fasiszta nagytelepesek” fegyvert kaptak, így a gyarmatügyi minisztérium által közzétett hivatalos áldozatszámok háromszorosával, négyszeresével kell számolni. A „fasiszták” meg akarták lincselni a szakszervezetek két vezetőjét, Lalaurie-t és Soulier-t. A lap közölte a CGT nyilatkozatát: „Emlékeztetni kell a telepesek brazzaville-i politikával szembeni megszállott ellenállására, amelyről a »rendi gyűlésükön« kijelentették, hogy az »a faszizmus és a demagógia egyvelege«. A telepesek elvetették az 1945. június 18-i rendeletet, mely Afrikában munkatörvénykönyvet vezetett be. Nyilvánvaló, hogy meg kellett próbálniuk megtörni a szakszervezeteket, a jogos szociális intézkedések végrehajtásának egyedüli garanciáját Fekete-Afrikában.”⁵⁰

A francia ellenállásból születő és de Gaulle tábornok feltétlen támogatását élvező *Combat* megjegyezte, hogy a véres események elkerülhetők lettek volna, ha a „gyarmati adminisztrációnk” a feladata magaslatán áll, valamint – új elem – a francia hadseregből leszerelt fekete katonák nem „keserűséggel a szívükben” térnek vissza hazájukba. „Algéria, Szíria és Indokína után tényleg ismét azzal kell szembesülnünk, hogy a »kameruni kérdés« megint csak helyszíni képviselőink ügytelensége és illetékes minisztereink értetlensége miatt születik meg?” – tette fel az újságíró a kérdést. Nyilvánvalóan hamis képet festett a közállapotokról: Kamerunban „az egész háború alatt bőséges volt az ellátás. Az is maradt. A gyarmat pénzügyei egyensúlyban voltak. Most is abban vannak. Az egyetlen válság, mely gondot okozott és okoz ma is, az a munkaerő.” A beszámoló szerint a vasutasok sztrájkja után, szeptember 24-én reggel őslakosok kisebb csoportjai gyülekeztek a vasútállomás

⁴⁸ Joseph: *Le mouvement nationaliste au Cameroun*, 85.

⁴⁹ *Au Cameroun la D.G.E.R. opère: neuf morts, des dizaines de blessés*. *L'Humanité*, 1945. október 3. 1.

⁵⁰ *Au Cameroun. Tragiques provocations fascistes. Mais on jette en prison les dirigeants des syndicats!* *L'Humanité*, 1945. október 13. 1.

előtt, szónoklatok is elhangzottak. 9 órakor megérkezett a kormányzó, aki tanácskozott a vasutak vezetőjével. Eközben botokkal felfegyverkezett őslakos csoportok az európai kerületekben randalíroztak. Délután New Bell egyik terét dühös afrikaiak özönlötték el, majd kifosztották a közeli leánygimnáziumot. Az oktatási főfelügyelőnek kijelentették: „Nem akarunk leányiskolát, a leányainknak az ültetvényeinken kell dolgozniuk, vezetni a háztartást és arra szorítkozni, hogy a feleségeink legyenek!” A tüntetők a téren megállítottak egy teherautót, a sofőrjét meglincseltek, a járművet felgyújtották. Ezalatt a vasútállomásnál a szakszervezeti vezetők nyugtatni próbálták a tiltakozókat, egyesek mégis megpróbáltak kárt tenni a vasúti berendezésekben, amit a jelenlévő európaiak megakadályoztak, többeket lelőtttek, többen a mozdonyok és a vagonok alá menekültek. Az erőszak megnyilvánulásai aggodalommal töltötték el a telepeseket, akik „alkalmatlannak” ítélték a hatóságokat, ezért kezükbe vették a rendfenntartást. Rendőrségi raktárból fegyvert szereztek, kisebb csapatokat alkottak, és ellenőrzésük alá vontak bizonyos stratégiai pontokat (elektromos központ, vízszolgáltató, vasútállomás, útkereszteződések). Éjszakára helyreállt a nyugalom. A lap ezután ismertette a másnapi Ollivier-ügyet, s megemlítette, hogy az európaiak elérték, hogy a kormányzó bíróság elé citálja Lalaurie-t és társait.⁵¹ A lap még másnapi számában is súlyos „baklövés” elkövetésével vádolta a helyi gyarmati hatóságokat.

Az ugyancsak az ellenállásból született tekintélyes, liberális, republikánus és laikus elveket követő *Franc-Tireur* október 6-án az eseményekről már szűkszavúan beszámolt, majd utalt arra, hogy a szakszervezeti világszövetség kameruni küldötte szerint a sztrájkot a „fasiszta és rasszista telepések provokálták ki bizonyos katolikus misszionáriusok segítségével”. Ezt a vádat a lap magáévá tette, és rámutatott, hogy a háború alatt meggazdagodott és a vagyonukat féltő telepések mindenáron meg akarják őrizni az előjogaikat.⁵²

A jobbközép irányultságú *L'Aurore*, a IV. Köztársaság egyik legnépszerűbb napilapja október 3-án arról tudósított, hogy a dualai „súlyos zavargásokban” egy európai és húsz őslakos vesztette életét. Később pontosította az áldozatok számát, de a történetek okairól nem bocsátkozott találgatásokba, csupán annyit jegyzett meg, hogy „a politikai indulat kétségkívül szerepet játszott”.⁵³

Végezetül következzen az algériai francia telepések lapjának, a *L'Écho d'Alger*-nak a példája, mely a gyarmatbirodalom elszánt védelmezőjeként folyamatosan kongatta a vészharangot a különböző gyarmatokon tapasztalható dekolonizációs mozgalmak láttán. A kameruni lázongásokat elítélte, s úgy látta, hogy a dualaiak „Franciaország ellen tüntettek”. Az ilyesfajta zavargásokban a lap „a francia közösség felbomlásának lehetséges előjátékát” vélte felfedezni, ezért minden politikai pártot arra szólított föl, hogy a közelgő nemzetgyűlési választások előtt tegye világossá gyarmati programját.⁵⁴

Utóélet

Nyilvánvalónak tűnik, hogy a dualai felkelés az első nyugat-afrikai dekolonizációs hullám egyik epizódja volt, de korántsem az egyetlen. Néhány héttel később, 1945. október 16–17-én a guineai Conakryban a hatóságok által elcsalt választások miatt kirobbant összetűzésekben több tucat tüntetőt gyilkoltak meg hidegvérrel.⁵⁵ 1947-ben Szenegáltól Elefánt-

⁵¹ *Les incidents sanglants du Cameroun auraient pu être évités*. Combat, 1945. október 11. 1.

⁵² M. Giacobbi „explique” les incidents du Cameroun. Franc-Tireur, 1945. október 11. 1.

⁵³ *Les incidents de Douala*. L'Aurore, 1945. október 11. 2.

⁵⁴ *Les colonies*. L'Écho d'Alger, 1945. október 13. 3.

⁵⁵ Bouche: *Histoire de la colonisation française*, 454.

csontparton át Kongóig sztrájkok sora söpört végig, Madagaszkáron pedig hatalmas erejű felkelés robbant ki, amelyről még a magyar sajtó is beszámolt.⁵⁶ Az év elején a guineai Kankanban egy populista agitátor, Lamine Kaba fellázított csapataival két napra hatalmába kerítette a várost, s a franciák csak komoly harcok árán tudták a mozgalmat elfojtani.⁵⁷ E konfliktusok révén nemcsak az vált nyilvánvalóvá, hogy új társadalmi rétegek kapcsolódtak be a társadalmi-politikai küzdelmekbe, hanem az is, hogy ezeknek a küzdelmeknek a helyszíne immár visszavonhatatlanul a város lett. A történetekben három társadalmi csoport játszott döntő szerepet: a nacionalizmussal kacérkodó őslakos szindikalisták, a vidékről a városba áramló falusiak még szervezetlen, amorf, de nyugtalan és háborgó tömege, valamint a befolyásos, de hatalmát féltő telepések közössége.

A dualai események siettették a kameruni nacionalizmus formálódását. Gaston Donnat szerint már 1945 májusában megvitták a marxista tankörben a függetlenség kérdését. A kameruni aktivisták körében két tényező segítette a nacionalizmus megerősödését. Az egyik a megtorlás, mely a dualai lakosság minden csoportját érintette, de különösen a legszegényebbeket, és megszilárdította a fiatal kameruniak nemzeti érzéseit. Jellemző, hogy az eredetileg franciapárti *Jeucafra* éppen 1945. szeptember 22–30. között, tehát a dualai zavargásokkal egy időben tartotta a kongresszusát, amelyen az őslakosok jogainak kiterjesztését és helyi parlamenti közgyűlés megválasztását követelte.⁵⁸ Másrészt a baloldali érzelmű francia szakszervezeti aktivistákat a történetek után nagy számban toloncolták az anyaországba, aminek következtében a helyi szakszervezeti és nemzeti mozgalom irányítása a kameruniak kezébe került. Így lett például Ruben Um Nyobé 1947 közepén az USCC főtitkára.

Egészen 1948-ig kellett várni arra, hogy megalakulhasson az első kameruni politikai párt, a Kameruni Népi Unió (UPC) Um Nyobé vezetésével, Félix Moumié, Ernest Ouandié és Abel Kingué támogatásával. Talán éppen a dualai felkelés következtében az UPC sokkal radikálisabb volt a térség többi pártjánál és a hatalmas nyugat-afrikai gyűjtőpártnál, az 1946-ban létrejött Afrikai Demokratikus Tömörülésnél (RDA). Lapjában, a *Voix du Cameroun*ban az ország egyesítését és függetlenségét követelte. Az UPC elsősorban a dualai és yaoundéi városi szegényrétegek és a bászá és bamileke nép körében vált népszerűvé az ország déli részén. Miután 1955 májusában Dualában és környékén az 1945-ösnél is kiterjedtebb zavargások bontakoztak ki, a pártot a franciák kénytelenek voltak betiltani és illegálitásban kényszeríteni. Mivel a gyarmatosítók semmilyen politikai engedményre sem voltak hajlandók, 1956 decemberében fegyveres gerillaharc kezdődött. Az UPC által irányított ellenállás fő törekvése a függetlenség elnyerése mellett a franciák és az angolok által felosztott egykori német gyarmatterület újbóli egyesítése volt.⁵⁹ Noha a franciák katonailag felülkerekedtek, a politikai célokat 1960 elején és 1962 októberében sikerült elérni. 1972 júniusában az anglofon szektor integrálása az egységes köztársaság megteremtésével befejeződött Ahmadu Ahidjo elnök központosított és diktatórikus uralma alatt.

A függetlenség elnyerése után az Ahidjo-rezsim – ellentétben más szubszaharai országokkal – arra törekedett, hogy a függetlenségért vívott küzdelem emlékét elhalványítsa, mivel nem ebből a harcból nőtt ki, vajmi kevés köze volt hozzá. Emiatt nemhogy támogatták volna a dualai felkelés emlékének ápolását, hanem még üldözték is azokat, akik szorgalmazták az eseményekre való méltó megemlékezést. Csak az 1990-es években kezdődhe-

⁵⁶ Ferwagner: *L'insurrection malgache de 1947*, 83–99.

⁵⁷ Suret-Canale: *A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig*, 188.

⁵⁸ A mozgalom a nevét Francia Kameruni Unióra (Unicafra) változtatta.

⁵⁹ N'Jeuma: *L'«idée de Cameroun»*, 459–480.

tett meg az antikolonialista harc kutatása, a róla folytatott diskurzus, az egyes szereplők tevékenységének újraértékelése. A folyamat azonban nem tudott befejeződni, nem formálódott ki egységes történelmi emlékezet, mert a demokratizálódás hamar félbeszakadt, a súlyos gazdasági-társadalmi válság pedig az emlékezet „etnicizálódásához” vezetett.⁶⁰

FÜGGELÉK

*Paul Giacobbi francia gyarmatügyi miniszter 1945. október 10-i kommunikéje a dualai eseményekről*⁶¹
Az első sztrájkokra szeptember 21-én reggel került sor Duala két külvárosi vasúti műhelyében. Úgy tűnik, hogy ezt a szakszervezeti kereteken kívül indított sztrájkot semmilyen, a vezetőséghez eljuttatott követelés nem előzte meg. A Szakszervezetek Regionális Szövetségének főtitkára, Soulier kezdeményezésére tett békéltető kísérlet nem járt eredménnyel.

Szeptember 21-én, hétfőn az agitáció őslakosok gyülekezéséhez, majd túlkapasokhoz vezetett, például a leánygimnáziumnál, s miután a békéltetés nem járt eredménnyel, a kormányzó arra kényszerült, hogy a rendfenntartó erők segítségéhez folyamodjon, amelyek egyes helyeken kénytelenek voltak fegyvert használni. A rend délutánra állt helyre, és az éjszaka is nyugodtan telt, sajnos 8 őslakos halott és mintegy húsz sebesült árán.

Így állt a helyzet, amikor szeptember 25-én tragikus incidensre került sor. Az igazságszolgáltatás által később kiderítendő körülmények között Lalaurie, aki Soulier-vel együtt a Szakszervezetek Regionális Szövetségét vezette, meggyilkolta a háza előtt megjelenő Ollivier-t, a Kereskedelmi Kamara főtitkárát. Ollivier halála után az európai lakosságon izgatottság lett úrrá. Lalaurie-t letartóztatták, Soulier-t és a szakszervezet egy másik vezetőjét, Durant-t rendőri védelem alá helyezték. Tartani lehetett attól, hogy az európaiak rajtuk töltik ki a dühüket, de végül nem érte őket bántódás.

26-án reggel minden őslakos tökéletes rendben nekilátott a szokásos elfoglaltságának, s ettől fogva mindvégig nyugodt maradt a helyzet.

Nem kétséges, hogy az eseményekbe belejátszott a politikai szenvedély, amely felkorbácsolta az ellentétet a brazzaville-i konferencia ajánlásai által jelképezett politika hívei és ellenfelei között.

Amint a történetekről a gyarmatügyi miniszter tájékoztatást kapott, nyomban a helyszínre küldte a Brazzaville-ben tartózkodó Merat-t, a minisztérium főfelügyelőjét. Ezenkívül Barthes főfelügyelő vezetésével haladéktalanul vizsgálóbizottság utazik Párizsból Kamerunba.

*Gaston Donnat: Hogy senki se felejtse*⁶²

1945 áprilisában sikerült hivatali helyiséghez jutnunk a Szakszervezetek Regionális Uniója számára. [...] A hatóságok nem tehettek mást, kénytelenek voltak mindezt tudomásul venni. [...] Soha nem mondtuk azt a szakszervezeti tagoknak, hogy minden könnyen fog menni, s csak kérniük kell és kapnak. [...] A fehér társadalom kigúnyolt bennünket, nem tudott minket komolyan venni. A yaoundéi vasútállomás fehér alkalmazottai különösen sokat gúnyolódtak velem, „a négerek királyának” hívtak. [...]

⁶⁰ Eckert: *Dekolonisationskrieg und Erinnerungspolitik in Kamerun*, 171–192.

⁶¹ M. Giacobbi „*explique*” *les incidents du Cameroun*. Franc-Tireur, 1945. október 11. 1.

⁶² Donnat: *Afin que nul n'oublie*, i. m. Az 1913-ban született Donnat a kameruni szakszervezeti mozgalom kiemelkedő alakja. Tanárnak készülő diákként az 1930-as évek elején Francia Algériába került, s előbb Kabíliában, majd Algír környékén tanított. Már ekkor a berber idénymunkások között agitált, próbálta szervezni őket. Kamerunba 1944 tavaszán érkezett, a yaoundéi regionális iskola igazgatóhelyetteseként dolgozott. Elképesztette a telepesek rasszizmusa, ezért elvbarátjával, Maurice Mérickel kommunista káderképzőként működő „marxista tanköröket” hozott létre az őslakosok szociális tudatának fejlesztésére. A hetente tartott találkozókön a kameruni nemzeti mozgalom olyan jeles személyiségei vettek részt, mint Ruben Um Nyobé, Charles Assalé későbbi miniszterelnök vagy Jacques Ngom, az 1950-es évek szakszervezeti mozgalomának vezére. Az éjszakai összejövetelek alkalmasak voltak arra, hogy a résztvevők szabadon kifejtsek véleményüket, és hangot adjanak elégedetlenségüknek. Ezek a Donnat körül csoportosuló franciák és kameruniak együtt ala-

A szakszervezeti mozgalom kibővült: a már meglévő hat szervezet mellett létrejött a kereskedelmi alkalmazottak szakszervezete. Ez nagyon fontos volt, mert lehetővé tette számunkra a magánszektorba való behatolást, mi pedig tudtuk, hogy a legagresszívebb kolonialistákkal kell szembeszögelőnünk. 1945. május 8. emlékezetes nap volt Yaoundéban. Azt hiszem, hogy a fehér társadalom ezen a napon fogta föl, mi is történik. A „tankörben” zajló vita után úgy döntöttünk, nyilvános rendezvényt tartunk a náciizmus feletti győzelem megünneplésére. A szakszervezeti unióban az ötlet egyhangú támogatást kapott. Így hát még aznap menet vonult végig Yaoundé adminisztratív negyedén. Legelől egy „Szakszervezetek Regionális Uniója” feliratú transzparenst vittünk. Közvetlenül mögötte tucatnyi elvtárs haladt, vállukon egy horogkeresztes fekete drapériával letakart koporsóval. Ez a felirat volt rajta: „Temetjük a náciizmust, a rasszizmust, a kolonializmust.” Kameruniak ezrei vettek részt e szimbolikus temetésen, köztük két fehér: Madame Jacquot és én. Az adminisztratív negyed európai lakói meghökkentek, de nem reagáltak. [...]

1945 júliusában–augusztusában a kolonialisták valóságos ellentámadást indítottak. Helyesen mérték fel, hogy a fekete alkalmazottak és szolgák addigi passzivitása helyébe új, követelő magatartás lép. Éppen akkor volt születőfélben a háziszolgák (boyok és konyhások) szakszervezete. Az ultrakolonialisták összecsofították az egész fehér társadalmat. A legradikálisabbakat „favágóknak” hívták, ők zsákmányolták ki leginkább a magánalkalmazottakat. Szövetségeseikre lelték a hivatalnokok körében, de különösen a vasúti vezetők és az iskolaigazgatók között. [...]

1945 szeptemberének egyik napján Dualában zajló súlyos eseményekről kaptunk hírt. A legzavarosabb híresztelések kaptak lábra. Lázadásokról, felkelésekről beszéltek anélkül, hogy tudták volna az okát vagy a pontos tényeket. [...] Madame Jacquot olyan híreket kapott, melyek szerint kameruni munkások ezrei fognak erőszakos tüntetésbe kezdeni, Duala európai negyedeibe mennek, s fehéreket fognak bántalmazni... De biztosan nem tudtunk. [...] Méric megszerzett egy yaoundéi ultrákól származó és M'Balm Mayo, Bafia és más vidékek ültetvényeseinek szóló táviratot, mely azt kérte tőlük, hogy fegyverkezzenek, s jöjjenek segíteni nekik „helyreállítani a rendet”. [...] A következő éjszaka a környező falvakban szüntelenül szóltak a tamtamdobok. Ez a süket dobolás az éjszakai csendben nagyon félelmetes volt. Két diákom kiszökött a hálókörletükből, hogy figyelmeztessenek és tájékoztassanak bennünket. Tüntetések voltak, majd a fehérek fegyvert ragadtak, és tüzeltek minden feketére, akit csak megláttak. Sok a halott. Erről beszélték a dobok. A fehérek elhíntették a terror léghörét a kameruni negyedekben. A gyerekek féltek. Figyelmeztettek minket. De mit tehattunk volna az éjszaka közepén, hiszen egyedül voltunk a domboldalban, így meg kellett várnunk a reggelt. [...]

A feleségem az egyik gyarmati társaság fehér alkalmazottjától megtudta, hogy a rendkívül izgatott európaiak egy csoportja gyűlést tartott. Elhatározták, hogy azonnal végeznek a szakszervezeti vezetőkkel. Énrám különösen pályáztak. [...] A hatóságok nem álltak a helyzet magaslatán, Dualát az európaiak tartották a kezükben. [...] Csenedőre érkeztek, úgymond azért, hogy megvédjék a családot és a házat. Nem sokkal később felszállítottak egy teherautóra. [...] Tudván, hogy nincsenek eszközeink a fehérek fegyveres támadásának ellenállni, elfogadtam ezt az ideiglenes megoldást. Meg voltam győződve arról, hogy a telepések lázadása nem tarthat sokáig, hiszen a francia kormány mindenképpen közbeavatkozik. Ez persze nyilvánvalóan illúzió volt, mivel megtudtam, hogy az új gyarmati kormányzat főleg szocialistákból és kereszténydemokratákból áll, akik könnyebben hajlanak a nemzeti felszabadító mozgalom széttűzésére, ahogy az Algériában is történt, mint a rasszista gyilkosok elagyabugyálására. [...]

Szinte egész éjszaka utaztunk. Hajnal három óra felé megérkeztünk egy településre, ahol egy átmeneti szálláson helyeztek el bennünket. [...] A hajnal első sugaraira durván dörömböltek az ajtón,

kították meg 1944 decemberében Dualában a Kameruni Szövetséges Szakszervezetek Unióját (USCC), amelynek ő lett a főtitkára. Az USCC a CGT modelljét követte, de a programját afrikaniázták. 1945. május 8-án került sor Yaoundéban Donnat részvételével „a fasizmus, a rasszizmus és a kolonializmus” nagy feltűnést keltő temetési menetére. Donnat a dualai felkelés idején Yaoundéban tartózkodott, így abban nem vett részt. Az országból való 1947-es távozása és egy párizsi kitérő után 1952-ben visszatért Algériába, ahol a felszabadító háború (1954–1962) alatt próbálta segíteni a felkelőket. Emiatt a francia hatóságok letartóztatták. A függetlenség elnyerése után hozzájárult az algériai közoktatás újjászervezéséhez. 1965-ben települt vissza Franciaországba, 2007-ben hunyt el.

amely hirtelen kicsapódott, és egy pisztollyal felszerelt fehér lépett a szobába. Mögötte milicisták csoportját pillantottuk meg puskával a kezükben. A férfi nyersen közölte velem: „Le vannak tartóztatva. A legkisebb sikerült információkhoz jutnunk: kameruni munkások szakszervezetek által nem ellenőrzött, spontán megmozdulásai, a térség urainak számító fehér fegyveresek által elkövetett mézárások, a csak a csodával határos módon megmenekült Soulier, Lalaurie és Moumié-Étia elvtársak bánatalmazása, a Lalaurie által meggyilkolt fehér Ollivier halála stb.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Combat, 1945.

Franc-Tireur, 1945.

Journal officiel de la République française (JORF), 1944–1945.

L'Aurore, 1945.

La Dépêche Algérienne, 1938.

L'Écho d'Alger, 1945.

L'Ère nouvelle, 1939.

L'Humanité, 1945.

Gaulle, Charles de: *Háborús emlékiratok*. 2. köt. Budapest, 1997.

Szakirodalom

Atangana, Martin: *The End of French Rule in Cameroon*. Lanham, 2010.

Balogh András: *Délkelet-Ázsia történelme*. Budapest, 2018.

Bekoin, Tanoh Raphaël: *Les États généraux de la colonisation française face à la question de l'émancipation politique des Africains (1945–1946)*. Godo-Godo, Revue d'Histoire, d'Art et d'Archéologie Africaine, n°25. (2014). 7–29.

Bene Krisztián: *A Szabad Francia Erők 1940–1943. A francia katonai együttműködés a második világháborúban*. Pécs, 2017.

Bikoi, Félix Nicodème: *L'aventure ambiguë d'un pays bilingue. Le cas du Cameroun*. Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde, n°40–41. (2008). 231–240.
<https://doi.org/10.4000/dhfiles.451>

Bouche, Denise: *Histoire de la colonisation française. Tome 2. Flux et reflux (1815–1962)*. Paris, 1991.

Bourdi, Robert: *Le général de Gaulle et l'Afrique noire 1940–1969*. Paris–Abidjan, 1980.

Búr Gábor: *A szubszaharai Afrika története 1914–1991*. Budapest, 2011.

Coquery-Vidrovitch, Catherine: *Émeutes urbaines, grèves générales et décolonisation en Afrique française*. In: Ageron, Charles-Robert (dir.): *Les chemins de la décolonisation de l'Empire colonial français, 1936–1956*. Colloque organisé par l'IHTP les 4 et 5 octobre 1984. Paris, 1986. 493–504.
<https://doi.org/10.4000/books.editions-cnrs-523>

DeLancey, Mark Dike – Neh Mbuh, Rebecca – DeLancey, Mark W. (ed.): *Historical Dictionary of the Republic of Cameroon*. Lanham, 2010.

Donnat, Gaston: *Afin que nul n'oublie. L'itinéraire d'un anti-colonialiste. Algérie-Cameroun-Afrique*. Paris, 1986.

Eckert, Andreas: *Dekolonisationskrieg und Erinnerungspolitik in Kamerun: die „UPC-Rebellion“*. In: Berding, Helmut – Heller, Klaus – Speitkamp, Winfried (Hrsg.): *Krieg und Erinnerung. Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen, 2000. 171–192.
<https://doi.org/10.14220/9783666354236.171>

Ecsedy Csaba: *Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában*. In: Tőkei Ferenc (szerk.): *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, 1976. 233–342.

Page, J. D. – Tordoff, William: *Afrika története*. Budapest, 2004.

- Ferwagner Péter Ákos: *Francia politikai pártok a gyarmati Algériában 1945–1954*. Szeged, 2007.
- Ferwagner, Péter Ákos: *L'insurrection malgache de 1947 vue par la presse hongroise*. In: Boisdrón, Mathieu – Bene, Krisztián (szerk.): *Marges impériales en dialogue. Échanges, transferts, interactions et influences croisés entre les espaces postcoloniaux francophones et la périphérie soviétique européenne dans la seconde moitié du XXe siècle*. Condé-en-Normandie, 2022. 83–99.
- J. Nagy László: *A nemzeti felszabadító mozgalom problémái Algériában 1942–47*. In: Ferwagner Péter Ákos – Kövér Lajos (szerk.): „J. Nagy-akták”. J. Nagy László munkássága a szegedi Acta Historica tükrében. Szeged, 2015. 75–88.
- J. Nagy László: *Insurrection dans le Constantinois (Algérie, mai 1945)*. In: Ferwagner Péter Ákos – Kövér Lajos (szerk.): „J. Nagy-akták”. J. Nagy László munkássága a szegedi Acta Historica tükrében. Szeged, 2015. 123–130.
- Johnson, Samuel D.: *La formation d'une Église locale au Cameroun. Le cas des communautés baptistes (1841–1949)*. Paris, 2012.
- Joseph, Richard: *Le mouvement nationaliste au Cameroun: les origines sociales de l'UPC*. Paris, 1986. <https://doi.org/10.1017/S0021853700013931>
- Joseph, Richard A.: *Settlers, Strikers and Sans-Travail: The Douala Riots of September 1945*. Journal of African History, vol. 15. (1974) No. 4. 669–687.
- Joseph, Richard A.: *The German Question in French Cameroun, 1919–1939*. Comparative Studies in Society and History, vol. 17. (1975) No. 1. 65–90. <https://doi.org/10.1017/S0010417500007647>
- Kamé Bouopda, Pierre: *Histoire politique du Cameroun au XXe siècle*. Paris, 2016.
- Kiszely István: *A Föld népei. 3. Afrika népei*. Budapest, 1986.
- Lacouture, Jean: *De Gaulle. 2. Le politique 1944–1958*. Paris, 1989.
- Lon Nfi, Joseph: *The Reunification Debate in British Southern Cameroons: The Role of French Cameroon Immigrants*. Bamenda, 2014.
- M'Bokolo, Elikia: *L'Afrique équatoriale de l'Ouest*. In: Mazrui, Ali A. – Wondji, C. (dir.): *Histoire générale de l'Afrique VIII. L'Afrique depuis 1935*. Paris, 1998. 215–241.
- Mabon, Armelle: *La tragédie de Thiaroye, symbole du déni d'égalité*. Hommes & Migrations, n°1235. (2002) janvier-février. 86–95. <https://doi.org/10.3406/homig.2002.3780>
- Messina, Jean-Paul – Slageren, Jaap van: *Histoire du christianisme au Cameroun des origines à nos jours. Approche œcuménique*. Paris–Yaoundé, 2005.
- Moumé-Étia, Léopold: *Cameroun, les années ardentes. Aux origines de la vie syndicale et politique*. Paris, 1991.
- N'Jeuma, Martin Z.: *L'«idée de Cameroun» dans l'indépendance du Cameroun (1959-1961)*. In: Ageon, Charles-Robert – Michel, Marc (dir.): *L'Afrique noire française. L'heure des indépendances*. Paris, 2010. 459–480.
- Ndi, Alvine Henriette Assembe: *La gestion des pétitions sur le Cameroun sous mandat français par la Commission permanente des mandats: une contre-expertise négligée?* In: Bourmaud, Philippe – Neveu, Norig – Verdeil, Chantal (dir.): *Experts et expertise dans les mandats de la Société des Nations: figures, champs, outils*. Paris, 2020. 231–256. <https://doi.org/10.4000/books.pressesinalco.38547>
- Ndiaye, Pap: *Présence africaine avant „Présence Africaine”. La subjectivation politique noire en France dans l'entre-deux-guerres*. Gradhiva. Revue d'anthropologie et d'histoire des arts, n°10. (2009). 64–79. <https://doi.org/10.4000/gradhiva.1517>
- Ndumbe III, Kum'a: *Le rôle de jeunesse dans la construction nationale: l'exemple d'Adolf Ngoso Din*. https://www.africavenir.org/news-details/archive/2009/august/article/le-role-de-la-jeunesse-dans-la-construction-nationale-lexemple-dadolf-ngoso-din.html?tx_ttnews%5Bday%5D=11&cHash=f17bofo2ca40bfd0ef913570899278da (letöltés: 2021. szeptember 19.)
- Ngongo, Louis: *Histoire des forces religieuses au Cameroun. De la Première Guerre mondiale à l'Indépendance*. Paris, 1982.
- Onana, Janvier: *Entrées en politique: voies promotionnelles de l'apprentissage et de l'insertion politiques „indigènes” dans l'État colonial au Cameroun. L'expérience de la Jeucafra*. <http://polis.sciencespobordeaux.fr/vol7ns/arti3.html> (letöltés: 2022. október 4.)

- Paris, Robert: *La révolte des travailleurs de Douala (Cameroun) en septembre 1945: écrasée dans le sang!* Matière et Révolution, 4 juin 2015. <https://www.matierevolution.fr/spip.php?article3711> (letöltés: 2022. szeptember 28.)
- Schler, Lynn: *History, the Nation-State, and Alternative Narratives: An Example from Colonial Douala*. African Studies Review, vol. 48. (2005) No. 1. 89–108. <https://doi.org/10.1353/arw.2005.0038>
- Salgó László: *Gyarmatpolitika Napóleon-tól de Gaulle-ig*. Budapest, 1977.
- Salgó László: *Ho Si Minh*. Budapest, 1984.
- Sík Endre: *Fekete Afrika története*. 4. köt. Budapest, 1973.
- Slageren, Jaap van: *Les origines de l'Église évangélique du Cameroun. Missions européennes et christianisme autochtone*. Leiden, 1972.
- Suret-Canale, Jean: *Afrique noire occidentale et centrale. Vol. 3. De la colonisation aux indépendances (1945–1960)*. Paris, 1972.
- Suret-Canale, Jean: *A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig. Afrika-történeti esszék*. Budapest, 1983.
- Tyulpanov, Sz. I.: *Az imperialista gyarmati rendszer és felbomlása*. Budapest, 1960.
- Väisse, Maurice: *Le rêve de la grandeur*. Les Collections de L'Histoire, n°28. (2005) juin-septembre. 86–90.
- Viers, Georges: *Les travailleurs indigènes de Douala d'après M. Jacques Guilbot*. Les Cahiers d'Outre-Mer, 1953. 285–290. <https://doi.org/10.3406/caoum.1953.1865>
- Yacono, Xavier: *Les étapes de la décolonisation française*. Paris, 1991.

PÉTER ÁKOS FERWAGNER

On The Way to Cameroon's Independence: The 1945 Douala Uprising

In September 1945 spontaneous revolts broke out in the port city of Douala. In Cameroon, which was a French mandate territory at the time, social unrest and tensions were rising due to colonial oppression and the social crisis. Because local authorities were unable to keep things under control, policing was taken over by the Europeans, and the number of casualties is unknown to this day. An important factor in the events was the large number of poor people moving into the city from the countryside, which changed the social structure of Douala. The Douala Uprising became an important step on the way to Cameroon's independence.

ANASTAS BEZHA

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola

Engedmények a békéért

Bécs és Róma titkos tárgyalásai 1914. július és 1915. május között

Bevezetés

A 19. század első negyedére a régi gyarmattartó birodalmak (Spanyolország és Portugália) visszaszorulóban voltak. Az így kialakult hatalmi vákuum eredményeként új geopolitikai rend jött létre; a gyarmatosítás második hullámában az európai gyarmatosító hatalmak sokkal gyorsabb ütemben terjeszkedtek.¹ Különösen az első világháborút megelőző három évtizedet kell megemlítenünk, nemcsak azért, mert a nagyhatalmak gyorsan és agresszíven bővítették gyarmatbirodalmukat, hanem azért is, mert ennek következtében új diplomáciai minták jöttek létre Európában. David K. Fieldhouse brit kutató szerint az általa „gyarmati felosztási időszaknak” nevezett periódus középpontjában Németország 1884–1885-öt követően hirtelen megnövekedő gyarmatigénye állt. Bismarck a gyarmatokat differenciálatlan gyalogoknak tekintette a diplomácia sakkjábláján, amelyeket bármely nagyhatalom szabadon felhasználhat alkudozásaik során. A német kancellár azáltal, hogy a gyarmati vitákat kétoldalú vagy nemzetközi tárgyalásokra terelte, a gyarmatokra szinte tőzsdén adható-vehető áruként tekintett, egyben olyan precedenst teremtett, amit ezután senki sem hagyhatott figyelmen kívül.²

A Bécs és Róma között 1914–1915-ben folytatott titkos tárgyalások hasonló diplomáciai mintát követtek, egyben a két ország között az albán területek feletti gyarmati ellenőrzésért folytatott majdnem fél évszázados, nem hivatalos küzdelem zárófejezetét jelentették.³ A versengés kezdetén a Monarchia pozíciói voltak kedvezőbbek a még az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt álló albán területeken, köszönhetően a *kultuszprotektorátus*ból származó vallási és politikai előnyöknek.⁴ Elbizakodottsága vagy a *quieta non movere*⁵ sa-

¹ 1800 és 1878 között Európa 1,68 millió km²-nyi területre formált igényt, 1914-ig további 2,24 millió km²-nyire. 1800-ban az európai hatalmak által birtokolt területek (beleértve a korábbi gyarmatokat is) a Föld felszínének 55%-át foglalták el, 1878-ban 67%-át és 1914-ben 84,4%-át. Fieldhouse: *The Colonial Empires*, 178.

² Fieldhouse szerint: „a felosztás lényege abban állt, hogy egy közép-európai államférfi kontinentális eljárási módszereket kényszerített a tengeri hatalmakra, akik eddig a gyarmatokat különleges területülként kezelték”. Fieldhouse: *The Colonial Empires*, 207–210.

³ Csaplár-Degovics: *Austro-Hungarian Colonial Ventures*, 267–304.

⁴ A kultuszprotektorátusi jogkör azon törvényes jogok egyikét jelentette, amelyeket a Habsburgok az Oszmán Birodalommal vívott háborúk és (az 1615-ös bécsi, az 1699-es karlócai, az 1718-as pozsareváci, az 1739-es belgrádi és az 1791-es szisztovói) békeszerződések, valamint az 1815-ös bécsi kongresszus eredményeként gyakorolták. A kultuszprotektorátus jogkörét közvetlenül a helyi Habsburg konzulok és a konstantinápolyi nagykövetek gyakorolták. Ezt az elsősorban világi szerződéseken alapuló jogot a Vatikán 1837-ben ismerte el, majd 1855-ben pápai konkordátum ratifikálta. Az albán területeken 1910 körül a protektorátus védelme alá mintegy 220 intézmény tarto-

járatos értelmezése miatt azonban Ausztria–Magyarország politikai értelemben nem tudta kiaknázni meglévő előnyét. Ez a kudarc az oszmán uralom roskadozásával együtt megteremtette annak feltételét, hogy egy újabb ellenséges hatalom jelenjen meg a félszigeten: Olaszország.

Az olasz állam nem ápolta barátságos viszonyt északi szomszédjával: Róma az Osztrák–Magyar Monarchiát nemezisének tekintette, amely az olasz egyesítés útjában áll.⁶ Lombardia és Velence elvesztése után Bécs pedig a legmélyebb gyanakvással tekintett az ellene irányuló olasz irredenta törekvésekre.⁷ Ez a „savanyú” kapcsolat azt követően sem javult, hogy Olaszország 1882-ben a hármasszövetség tagja lett. Épp ellenkezőleg, a két ország közti gyanakvás a hármasszövetség 1887-es megújítása előtt tovább fokozódott, és a hírhedt VII. cikkely megfogalmazását eredményezte, amely a következő ötven évre a Monarchia és Olaszország közé dobta a viszály almáját.⁸ A cikkely aláírásával (ironikus módon) a két szövetséges egymás potenciális ellenfelévé vált a Balkán-félsziget feletti, az oszmán uralom megszűnését követő gyarmatszerző osztozkodáskor.⁹

1887 és 1895 között sem a Monarchiának, sem Olaszországnak nem volt valódi esélye az Oszmán Birodalom albánok lakta területei feletti ellenőrzés megszerzésére, ezt sem a nemzetközi körülmények, sem saját belpolitikai problémáik nem tették lehetővé. Miután az olasz gyarmatszerző törekvések a Magreb térségében (1880) és Etiópiában (az 1895-ös katasztrofális aduai csata után) egyaránt meghiúsultak, az Adria-tenger keleti térségének meghódítását követelők hangja felerősödött, lassan a forráspontig hevítve a feszültséget.¹⁰ A Habsburgokat ugyancsak felbőszítette olasz szövetségese, különösen miután a *mare nostro* eszményét az olasz külügyminisztérium kifecsegte a sajtó nyilvánossága előtt,¹¹ vagy amikor bejelentették, hogy Umberto király örököse a montenegrói király leányával köt házasságot.¹²

Az 1896-os krétai lázadás és a Balkán feletti oszmán uralom azonnali összeomlásának lehetősége Bécs számára végre nyilvánvalóvá tette, hogy riválisai (különösen Olaszország) egyre növekvő aspirációinak kordában tartására konzervatív *status quo* politikája elégtelen – ha nem egyenesen idejétmúlt – mód. 1896 decemberére Agenor Gołuchowski gróf külügyminiszternek újra kellett gondolnia azt a politikát, amelynek segítségével a Monarchia

zott, köztük 131 plébánia. A kérdésre részletesen lásd: Deusch: *Das k. (u.) k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet*, i. m.

⁵ Ausztria–Magyarország politikája az albán területeken 1896-ig a *status quo* elvére épült, a kulturális protektorátus leple alatt a „békés” gazdasági és politikai behatolás reményében. Prela: *Mbi politikën Austro-Hungare në Shqipëri në çerekun e fundit të shek. XIX-të*, 210.

⁶ MacMillan: *The war that ended peace*, 222 (epub).

⁷ MacMillan: *The war that ended peace*, 222.

⁸ A cikkely értelmében, az Oszmán Birodalom kárára Ausztria–Magyarország az Adria-tenger térségében vagy az Égei-tengeren gyarapodhatott területtel, Róma pedig (pontosan meg nem határozott) kárpótlásra tarthatott igényt. Schanderl: *Die Albanienpolitik Österreich–Ungarns und Italiens 1877–1908*, 57.

⁹ Pribram: *Die politischen Geheimverträge*, 44.

¹⁰ Csaplár-Degovics: *La rivalita fra l'Italia e l'Impero Austro-Ungarico concernente l'Albania (1878–1912)*, 225.

¹¹ Az olaszok gyakran panaszkodtak arra, hogy az Adria-tenger nyugati partja lapos és sáros, kevésbé védett, és csak kevésbé alkalmas kikötésre. A keleti partokon Olaszország ezért leginkább jó természetes kikötőkre aspirált, amelyeket mély és tiszta tengerek vettek körül. MacMillan: *The war that ended peace*, 222.

¹² MacMillan: *The war that ended peace*, 222.

geopolitikai helyzetét biztosítani lehet a félszigeten.¹³ Tervei között szerepelt egy független albán fejedelemség létrehozása osztrák–magyar protektorátus alatt és a kultuszprotektorátus politikai instrumentalizálása révén;¹⁴ az osztrák–magyar politikai entitásnak elrettentésül kellett szolgálnia az olasz expanzionista tervekkel és a sláv dominanciával szemben egyaránt. Azért, hogy mindez életképes legyen, Gołuchowski két diplomáciai egyezmény kötésére kényszerült a Monarchia riválisaival: Oroszországgal 1897 áprilisában¹⁵ és Olaszországgal 1897 novemberében.¹⁶

A megbeszélések az olaszokkal különösen nehéznek bizonyultak. Habár elvben mind a Monarchia, mind Olaszország egyetértett egy független albán állam stratégiai fontosságával, egyik fővárosban sem akarták az Albánia feletti ellenőrzést átengedni a másik félnek. Elkerülendő a diplomáciai patthelyzetet, a két szövetséges sajátos felosztási megállapodást kötött, amit a kortársak a *noli me tangere* politikájának neveztek el.¹⁷ Hivatalosan mindkét

¹³ 1896. november 17. és december 23. között három titkos konferenciát szerveztek a *Ballhausplatzon*, melynek eredményeként egy memorandumban fogalmazták meg az osztrák–magyar délkelet-európai külpolitikával kapcsolatos új álláspontot. Az „Eine energische Aktion” címmel a közös külügyminiszter, Agenor Gołuchowski gróf által vezetett titkos ülések egy független Albán Hercegség létrehozását javasolták. A külügyminisztérium hagyományát követve a konferenciákat titokban tartották, különösen a téma érzékenysége miatt. A minisztérium álláspontjáról a többi kormányzerveket, így az érintett parlamenteket és kormányokat egy későbbi időpontban hivatalos úton tájékoztatták. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Politisches Archiv (a továbbiakban: PA) I/473.

¹⁴ A kultuszprotektorátus átpolitizálására javasolt első lépések között szerepelt egy propagandagépezet létrehozása az albán vilajetekben, annak terjesztése érdekében, hogy Ausztria–Magyarország nem vágyik területszerzésre az említett területeken. A cél az volt, hogy népszerűsítsék azt az elképzelést, miszerint a Monarchia „az albán nép támogatója és védelmezője az Oszmán Birodalom bukása esetén, [...] mert [ez az akció] nem arról szól, hogy mi megszálljuk a földjüket, hanem hogy megvédjük őket és segítsünk létrehozni egy autonóm Albániát”. HHStA PA I/473, Fol. 175–181.

¹⁵ Oroszország ígéretet kapott, hogy bármi történjék is, a szorosok zárva maradnak a Fekete-tengerre érkező külföldi hadihajók előtt. Eközben Ausztria–Magyarország úgy értelmezte, hogy a megfelelő időben elcsatolhatja Bosznia-Hercegovina és Szandzsák területét. Ráadásul Shkodra területétől Ioannináig független albán fejedelemség jött volna létre (ahol a Monarchián kívül más hatalom nem rendelkezhetett volna fennhatósággal), míg a többi oszmán területet a balkáni államok között osztották volna fel. Příbram: *Die politischen Geheimverträge*, 78–82.

¹⁶ Számos megbeszélés után a miniszterek 1897. november 9-én szóban megállapodtak abban, hogy amíg csak lehetséges, mindkét fél támogatja a balkáni *status quo* fenntartását. Az oszmán uralom felbomlása esetén azonban az adriai hatalmakkal összehangolt megoldást kellett volna találniuk egy privilegizált helyzetű albán tartomány megszervezése érdekében a birodalom határain belül, vagy közösen kellett volna létrehozniuk egy autonóm albán államot. Příbram: *Die politischen Geheimverträge*, 83–85.

¹⁷ „Nem magának Albániának van jelentősége, hanem tengerpartjainak és kikötőinek, amelyek Ausztria vagy Olaszország számára, ha bármelyik fél birtokolná, biztosítanak a vitathatlan katonai tengeri fölényt az Adrián. Jelenleg Olaszország sem engedheti át ellenőrzésüket Ausztriának, sem Ausztria Olaszországnak, és ha bármelyikük ezt követeli, a másik mindenképpen ellenezza. Ez a helyzet logikája. Ezért a két állam a békét és a szövetség megőrzését részesítve előnyben és őszintén óhajtván azt, mindketten lemondtak Albánia esetleges megszállásáról a status quo felborulása esetén. Amint azt Gołuchowski gróf korábban mondta, ha Ausztria és Olaszország barátságot és békét akar, Albániának mindkettejük érdekében *noli me tangere* kell, hogy legyen.” Idézet Tommaso Tittoni olasz képviselő, későbbi külügyminiszter és miniszterelnök 1904. május 18-i képviselőházi beszédéből. A beszéd teljes szövege elérhető: <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg21/sed527.pdf> (letöltés: 2022. december 5.)

fél a *status quo* megőrzését és a be nem avatkozás politikáját vallotta, de nem hivatalosan veszélyes versenyfutásba kezdtek a területért.¹⁸

Az egyezmény egészen a Balkán-háborúk kitöréséig érvényben maradt. Attól tartva, hogy az albánok lakta területek a Balkán-koalíciót alkotó államok kezébe kerülnek, Bécs és Róma még egyszer utoljára szövetkezett egymással az 1912–1913-as londoni nagyköveti konferencián. Közös fellépésük eredményeként sikerült megőrizniük befolyásukat, a konferencia pedig döntést hozott a független albán fejedelemség létrehozásáról – sokkalta kisebb és gyengébb formában, mint ahogyan azt a Monarchia és Olaszország vagy éppen maguk az albánok elképzelték.¹⁹ Albánia, Európa utolsó diplomáciai kísérlete a béke megőrzésére elbukott. Az ország és a nemzetközi rendszer hónapokon belül káoszba fulladt a Közép- és Dél-Albániában kitörő két felkelés és egy belpolitikai puccs következtében.²⁰ Egyik nagyhatalom sem volt elégedett a londoni döntésekkel, a legkevésbé Olaszország és Ausztria–Magyarország. A Nagy Háború kitörése és a konfliktus első hónapjaiban folytatott diplomáciai tárgyalások lehetőséget biztosítottak a két rivális szövetséges számára, hogy egyszer és mindenkorra rendezzék a Nyugat-Balkán felosztását.

Diplomáciai kísérletek az olasz lojalitás megszerzésére – albániai engedmények révén

A világháború kitörése kínosan érintette a hármasszövetséget. Kötelezettségvállalásai ellenére Olaszország 1914. július 31-én deklarálta semlegességét. A *casus foederis* biztosította jogi kibúvókon túl²¹ a *Consulta* döntésének valódi okai máshol keresendők. Leginkább Nagy-Britannia belépése hatott sokkolóan az olasz döntéshozókra. A Mediterráneum térsége feletti angol–francia tengeri dominancia fenyegetően hatott az olasz partmenti és gyarmati területekre, a nyersanyagokhoz és a kőolajhoz fűződő fontos kereskedelmi érdekekre. Elkerülendő a fegyveres összetűzést, a sarokba szorított olasz vezetés visszalépett a központi hatalmak felé vállalt minden katonai kötelezettségétől.²²

¹⁸ Ekkor még csak harmadik szövetségesük, Németország volt tudatában a „noli me tangere” jelszó mögött folyó rivalizálásnak. 1900-ban Goluchowski német kollégája értésére adta, hogy Ausztria–Magyarország nem engedheti meg, hogy más hatalom telepedjen meg Albániában. Három évvel később, római útja során a német császárt III. Viktor Emánuel tájékoztatta arról, hogy Olaszországnak különös érdeke fűződik Albániához, mivel ellenőrzését élet-halál kérdésnek tekinti. Ezért az olaszok számára semmilyen idegen hatalom nem vehette át az albán területet, legkevésbé Ausztria–Magyarország. Prela: *Problemi shqiptar dhe politika austro-hungareze*, 114., 122.

¹⁹ A londoni tárgyalások eredményeként az ország elvesztette kulcsfontosságú lakott területeinek mintegy 50%-át (Koszovó, Dibra, Ipek stb.) és a teljes albán lakosság 30–40%-át. Elsie: *Historical Dictionary of Albania*. LIX.

²⁰ Erre vonatkozóan lásd: Heaton-Armstrong: *The Six Month Kingdom: Albania 1914*, i. m.

²¹ Róma azzal érvelt, hogy valójában nincs is *casus foederis*, mivel Ausztria–Magyarország korábban nem tájékoztatta Olaszországot szándékáról. Sőt, a szövetség védekező jellege miatt Olaszország nem ismert el kötelezettséget az aktív segítségnyújtásra, mivel Ausztria–Magyarországot és Németországot nem támadták meg, hanem azok maguk voltak a támadók. Lunn: *Austria in Dissolution*, 24.

²² 1914. augusztus 2-án kelt levelében San Giuliano márkai, olasz külügyminiszter arra kérte Avarna herceg bécsi nagykövetet, hogy emelje ki, kormánya támogatja szövetségesei ügyét. Ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy Olaszország semlegességre kényszerült, mert a háborúba való belépése „komoly fenyegetésnek tette volna ki tengeri városainkat, veszélyes politikai következményekkel országunkban, és a gyarmatok és az ott állomásozó csapatok elvesztését kockáztattuk volna. Még ennél is rosszabb, hogy ha az angol–francia haditengerészet megsemmisítette volna a flottánkat, és néhány évig haditengerészet nélkül maradtunk volna, így minden politikai és gazdasági érde-

Az olasz állam gazdasági és geopolitikai gyengeségein túlmenően a döntés meghozatalában a hármasszövetségen belüli diplomáciai törés is szerepet játszott. Róma Berlint és Bécsét július 24-én (ugyanazon a napon, amikor a Monarchia ultimátumot küldött Szerbiának) tájékoztatta arról, hogy csak a hármasszövetség szerződésének VII. pontjával kapcsolatos bizonyos feltételek módosítása esetén kész belépni a háborúba.²³ Az olasz javaslat, amit Riccardo Bollati nagykövét ismertetett Gottlieb von Jagow német külügyminiszterrel, az alábbi feltételek teljesülésétől tette függővé az olasz belépést: „Egyrésztől [Ausztria–Magyarország] átadja nekünk az olaszok lakta tartományai egy részét, cserébe azért, hogy Szerbia és Montenegró kárára szerez területeket; másrészt, elfogadja, hogy Olaszország elfoglalja Valonát (Vlora) és Dél-Albániát abban az esetben, ha a [Monarchia] megszállja Észak-Albániát.”²⁴

Leopold von Berchtold gróf visszautasította az olaszok kérését, kiemelve, hogy a VII. cikkely abban az esetben beszél területi kompenzációról, hogy ha az Oszmán Birodalom kapcsán módosul a *status quo*, és nem két független entitás esetében, mint Szerbia és Montenegró. Továbbá, a két ország elleni katonai invázió csak „időleges”, és nem jelent annexiót.²⁵ A Valonával és Dél-Albániával kapcsolatos olasz igényeket a *Ballhausplatz* nem kommentálta. Az osztrák–magyar külügyminisztérium nem azért vonakodott a válaszadástól, mert morálisan ellenezte volna az e fajta kompromisszumot (az 1913-as londoni szerződés értelmében mindkét állam garantálta Albánia semlegességét és területi integritását), hanem inkább bizonytalan volt, miként lépjen fel olasz nemzetiségű állampolgáraival szemben. Pallavicini János gróf, isztambuli osztrák–magyar követ megbízható információi szerint a *Consulta* tüzelte a Wilhelm zu Wied uralma elleni közép-albániai felkelőket.²⁶ Annak ellenére, hogy hangsúlyozták, „semmilyen módon nem akarnak előnyt szerezni Albániában”,²⁷ az olaszok „átmeneti inváziót” terveztek (ironikusan Berchtold érvelését használva fel ehhez) a londoni egyezmények betarttatása érdekében, miközben Ausztriát máshol kötötte le a világháborús front.²⁸ Érzékelve saját gyengeségüket és az esetleges szerbiai vereséget, a *Ballhausplatz* taktikusan megpróbálta megakasztani Róma törekvéseit: 1914. augusztus végére Bécs megvonta támogatását Wiedtől abban a reményben, hogy ezzel a közép- és dél-albániai lázadások egyik okát is eltávolítja. A Wiedtől (akire kezdetektől fogva az osztrákok marionett-bábujaként tekintettek) való elhatárolódástól a külügyminisztérium diplomatái azt is remélték, hogy az olaszokat eltéríthetik az albániai területi igényeiktől azáltal, hogy nagyobb politikai beleszólást engednek az ország irányításába.²⁹ Rómát azonban nem sikerült meggyőzniük.

Miután visszautasította a hadbalépést, az olasz kormány a félreérthetetlen *la neutralità compensata* (az ellensúlyozott semlegesség) taktikájával próbált nyomást gyakorolni szö-

künknek, valamint teljes pozícióknak a Földközi-tengeren és a világban tartós károkat okozva.” Ministero Degli Affari Esteri, Roma. I Documenti Diplomatici Italiani (a továbbiakban: DDI), 5/I, doc. Nr. 2.

²³ Ezt bizonyítja például az a levél, amelyet San Giuliano írt III. Viktor Emánuel királynak július 24-én, és amelyben a külügyminiszter a következő, Salandra által jóváhagyott magatartási irányvonalat javasolta. DDI, 4/XII, doc. Nr. 470, San Giuliano III. Vittorio Emanuele-nek, 1914. július 24.

²⁴ DDI, 4/XII, doc. Nr. 524, Bollati San Giulianónak, 1914. július 25.

²⁵ Lunn: *Austria in Dissolution*, 25.

²⁶ HHStA PA XIV/66, Pallavicini Berchtoldnak, 1914. július 20.

²⁷ HHStA PA XIV/68, Berchtold Méreynek, 1914. augusztus 4.

²⁸ HHStA PA XIV/66, Macchio Berchtoldnak, 1914. augusztus 27.

²⁹ HHStA PA XIV/66, Berchtold Macchióknak, 1914. augusztus 23.

vetségeseire. Kompromisszumot kísérelve meg az ország és a liberális-nacionalista elit pacifista orientációja között, Róma készen mutatkozott semlegesnek maradni addig, amíg Ausztria–Magyarország elfogadja eredeti követeléseit, vagyis az olasz kormány igényelte valamennyi olaszok lakta területet átadja Olaszországnak.³⁰ Az olasz ajánlat azonnal Ferenc József és Tisza István magyar miniszterelnök ellenkezésébe ütközött, akik semekkorra területet nem voltak hajlandóak átadni egy ennyire megbízhatatlan szövetségnek.³¹ A Monarchia megkérdőjelezte Olaszország semlegességének előnyeit, ugyanakkor mindazzal a veszéllyel is tisztában voltak Bécsben, amivel a *Consulta* ajánlatának visszautasítása járna. Burián István gróf, Berchtold utóda a külügyminiszteri poszton helyesen emelte ki, hogy a Monarchia legfőbb dilemmáját az jelentette, hogy „ebben a háborúban három nagyhatalomként szállunk-e szembe három, négy vagy kettő ellen”.³²

Amennyire nem volt hajlandó a Monarchia saját területéről tárgyalni, annyira más volt a helyzet Albánia kapcsán. Szeptember 5-én Arthur Zimmermann német külügyminiszter-helyettes arról győzködte Berchtoldot, egyezzen bele abba, hogy az olaszok megszállják Saseno szigetét, még akkor is, ha ez *de facto* a Vlora stratégiai kikötőjével kapcsolatos olasz annexió szándékok elfogadását is jelentette. Zimmerman mellett érvelt, hogy szükséges „Olaszországot jó hangulatban” tartani és „fenntartani a hármas szövetség [valójában meglehetősen illuzórikus] egységét”.³³ Nem mulasztotta el Berchtold figyelmét felhívni egy jövőbeni olasz–görög konfliktus értékére, mivel a görögök már deklarálták Észak-Epirusszal (vagy ahogyan ők fogalmaztak, Dél-Albániával) kapcsolatos területi igényüket.³⁴ A német szövetséges érvelését elfogadva Berchtold szeptember 6-án azon az alapon egyezett bele Saseno olasz megszállásába, hogy ez biztosítja az ország integritását más hatalmak inváziójával szemben (antant versus hármas szövetség).³⁵

Valójában Bécsnek nem sok eszköze volt az invázió megállítására, de remélte, hogy apróbb engedmények és diplomáciai lépések révén képes lesz megakasztani a Monarchia területe ellen irányuló olasz igényeket. 1914 októberében Berchtold nyíltan mellett érvelt, hogy kívánatos a Vlora elleni olasz invázió, mert az eltérítené őket Trentinótól, és Bécsnek „szemet kell hunyia a kérdés felett”.³⁶ Forgách János, a *Ballhausplatz* osztályfőnöke (ma: államtitkár) még ennél is tovább ment a német nagykövettel folytatott megbeszélésekor: ha Valonát át kell adniuk, akkor azt nem mint *ajándékot*, hanem a VII. cikkely alapján tett *kompensációt* kell tekinteni.³⁷ 1914. október végére nyilvánvalóvá vált, hogy a *Ballhausplatz* hivatalnokainak nemcsak Albánia területi integritásának feláldozásával kell garantálnia a Monarchia területi integritását, de az inváziót diplomáciai tekintetben paritásos alapon kompenzációként tekintették egy osztrák–magyar balkáni területi terjeszkedés esetére nézve is.³⁸ A külügyminisztérium lépése ugyan elnyerte a németek helyeslését, de a hadse-

³⁰ Az igények a Trentino régióra, Trieszt városára, az Isztriai-félszigetre, Dél-Tirol egyes részeire, egyes dalmáciai és adriai szigetekre, valamint Albánia déli részére, köztük Vlora városára vonatkoztak. Lásd Guglielmo Imperiali londoni olasz nagykövet személyes feljegyzéseit ebben a kérdésben. Imperiali: *Diario 1915–1919*, i. m.

³¹ Rauchensteiner: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger-Monarchie*, 369.

³² Lunn: *Austria in Dissolution*, 30–31.

³³ HHStA PA XIV/68, Hohenlohe Berchtoldnak, 1914. szeptember 5.

³⁴ HHStA PA XIV/68, Berchtold Löwenthalnak, 1914. augusztus 31.

³⁵ HHStA PA XIV/68, Berchtold Hohenlohének, 1914. szeptember 5.

³⁶ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 29.

³⁷ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 29.

³⁸ HHStA PA XIV/68, Berchtold Macchióinak, 1914. október 9.

reg-főparancsnokság (*Armeoberkommando*, AOK) merev elutasításába ütközött, amely az invázió megállítására törekedett, de legalábbis katonai értelemben a paritás megteremtésére. Conrad von Hötzendorf vezérkarában amellet érveltek, hogy Vlora elfoglalásával Olaszország az Otrantói-szoros teljes tengeri forgalmát ellenőrizheti, miközben a császári és királyi flotta kedvezőtlenebb helyzetbe kerül az olasszal szemben. Ennek elkerülése érdekében az AOK javasolta, hogy csak korlátozott számú olasz hajó tartózkodhasson a szorosban, és tiltsák meg Vlora megerősítését, hogy az ne válhasson az olasz hadiflotta bázisává.³⁹ Conrad kéréseit most sem vették figyelembe.

Annak ellenére, hogy a német és az osztrák fél is támogatta ezen „alapvető érdektség” megszerzését,⁴⁰ Róma nagyon lassan haladt az erőd elfoglalásával. Az olaszok megértették Bécs szándékát, hogy távol tartsák őket egy Dél-Albániával kapcsolatos görög–olasz vitától. Az olasz döntéshozók számára a legfontosabb kérdés továbbra is az maradt, hogyan haladhatnak előre a lehető legkevesebb erőfeszítéssel. A térséget a Balkán-háborúk kezdete óta fenyegették a görög *andartesek*, az orthodox albánokból és görögökből álló paramilitáris alakulatok. Legfontosabb céljuk az volt, hogy egy *fait accompli* invázió révén elérjék Dél-Albánia és Görögország egyesítését, amit Eleftheriosz Venizelosz görög kormánya is támogattott.⁴¹ Ioannina sikeres görög ostroma (1913) után az *andartesek* az egész térséget elfoglalták a Himara–Berat vonalától délre. A londoni konferencia során az Albánia déli határáról folytatott vitában a görög annexiós cél azonban az olasz fél ellenállásába ütközött, mert a *Consulta* a térségre mint saját történelmi érdekszférájára tekintett. A Róma és Athén közti vita jogi tekintetben a firenzei protokoll aláírásával ért véget (a helyszínt nem véletlenül választották⁴²) 1913. december 17-én; annak értelmében Észak-Epirusz az albán állam határain belül maradt, és ezzel továbbra is elérhető volt az olasz politikai érdekek számára.⁴³ Görögország, elkerülendő a nagyhatalmi tiltakozást, 1914 februárjában kivonult Albániából, de ezzel további konfliktusok magvát is elvetették. Két hét sem telt el, és 1914. február 28-án a görög kisebbség kikiáltotta Észak-Epirusz Autonóm Köztársaságot,⁴⁴ újabb provokációkat és támadásokat generálva ezzel; olyan macska-egér játékot, mint ami az észak-albániai szerb aspirációkhoz hasonlított.⁴⁵

Miközben az olaszok 1914 október-novemberében a Vlora elleni inváziót tervezték, a várost elfoglalták a görögök megszállta Gjirokastra és Korça prefektúrákból elmenekülő muszlim albánok.⁴⁶ Az általános káoszt tovább mélyítette, hogy a görög csapatok támadá-

³⁹ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 29.

⁴⁰ HHStA PA XIV/68, Berchtold Macchiónak, 1914. október 7.

⁴¹ Boeckh: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg*, 114.

⁴² Firenzében volt az olasz vezérkar Katonaföldrajzi Intézetének a székhelye; itt készítették az új háttérképeket, amelyeket a hathatalmi „déli határhúzóbizottság” állapított meg a helyszínen. (A szerk. megjegyzése)

⁴³ Giannini: *La Questione Albanese*, 83–85.

⁴⁴ Stickney: *Southern Albania or Northern Epirus*, , 42.

⁴⁵ Csaplár-Degovics: *The Causes of the outbreak of World War I*, 25–86.

⁴⁶ A korabeli kevés albán tanúvallomás egyike szerint: „...a görög bandák, miután megszállták Gjirokastra és Korça prefektúráját, felfedték, megölték és lángba borították minden muszlim házat, akivel ott találkoztak, legyen az idős vagy fiatal vagy nő. A túlélés minden eszköztől megfosztott muszlim lakosság a biztos végzet előtt állt. Volt, aki belehalt tragikus sorsába, és néhányan Vlora felé futottak. Mivel az [a város] a nemzeti függetlenség bölcsőjének számított, olybá tűnt, hogy védett minden esetleges invázió ellen. Így sok családból álló karavánok ezrei árasztották el Vlorát. A város és környéke a túlvilági ítélet képzetéhez hasonlított. Ezek a szerencsétlen és nyomorult lelkek, a veszedelmek és a zord tél idején, fából készültek menedéket építeni. Az olajfák

sáról is terjedtek hírek. Tartva ettől a lehetőségtől, egy hetvenegy fős, vallási vezetőkől álló bizottság először az osztrák–magyar, majd az olasz konzulátustól kért segítséget. Vallomásaik szerint az olasz konzul meggyőzte a bizottságot: kormánya mindaddig támogatni fogja az albánokat, amíg írásban Rómától segítséget kérnek.⁴⁷ A humanitárius válság és Albánia területi egységének megőrzése hamis jelszavával Róma kezében volt minden érv, amire hivatkozva folytathatta a háromhatalmi szövetségesei által már korábban jóváhagyott inváziót. December 25-e reggelén háromszáz olasz tengerész kötött ki Vlora kikötőjében, amit később egy mesterlövész alakulat követett Emmanuele Mosca ezredes vezetésével. Az olasz konzulátus proklamációja szerint a lépésekre azért került sor, hogy „megvédjék az olasz állampolgárokat és az olasz kormány védelme alatt állókat, miközben élelmet és szállást biztosítanak a számukra”.⁴⁸ Másnap olasz tüzérségi erőket helyeztek el Saseno szigetén, amit október 14-e óta a görögök tartottak megszállva. A jelentések szerint a sziget két dombját egyházi és katonai ceremónia közepette Vittorio Emanuele és Elena névre keresztelték.⁴⁹

Vlora és Saseno szigetének olasz megszállása nem bizonyult elegendőnek, mivel sikerült Bécs megváltozott szándékainak megfelelően belerángatni Olaszországot egy görög–olasz szárazföldi konfliktusba, s a *Consulta* továbbra is kitarított a *la neutralità compensata* keretében megfogalmazott céljai mellett. Rómát felbátorította a Szerbia elleni három osztrák–magyar offenzíva sikertelensége (Cer, Drina és Kolubara menti csaták 1914 végén) és a Bécs és Bukarest közti tárgyalások eredménytelensége.⁵⁰ 1914. december végére és 1915. január elejére a hangulat a *Ballhausplatzon* új mélypontot ért el (ha nem éppen egyenesen defetista volt) a tekintetben, hogyan is egyezkedjenek az olaszokkal. Január 9-én úgy tűnt, Berchtold és bizalmasa, Forgách gróf meghajol az olasz nyomásgyakorlás előtt, és átengedi Trentinót Tirossal együtt Rómának.⁵¹ Karl von Stürgkh gróf osztrák miniszterelnök és Tisza ellenállása azonban a kormány átalakításához vezetett, és Buriánt nevezte ki az uralkodó a Monarchia új külügyminiszterének. Elődjétől eltérően a magyar Burián szilárdnak érezte a Monarchia nagyhatalmi pozícióját. Ugyanakkor abszurdnak vélt minden olyan, Olaszországnak és Romániának – a Monarchia szövetségeseinek – tett engedményt, ami a semlegességért cserébe területeket juttatott volna ezeknek az országoknak.⁵²

Burián első lépésként meggyőzte a németeket Róma követeléseinek visszasszágáról. Három nappal kinevezését követően, 1915. január 16-án Karl von Wedel herceg és Clemes von Podewils-Dürniz gróf vezetésével német vezérkari küldöttség látogatott az új külügyminiszterhez, és a hivatalos megbeszéléseken túl „csekély áldozatot kértek a részünkről azért, hogy Olaszország megőrizze valódi semlegességét az ellenségeink által kifejtett késztetések ellenére”.⁵³ A kezdeti elutasítást követően Burián hasonló kéréssel szembesült a német parancsnokságon, Charleville-Mézières-ben tett január 23–24-i látogatásán.⁵⁴ Berlint aggasztották az olasz pozíciók, és tartott egy északi irányú olasz támadástól, miközben a központi hatalmak csapatai Franciországnak és Oroszországban harcolnak. Burián szerint ezeket a

alatt ezek a sebtében felhúzott barakkok több száz ártatlan ember sírjává váltak.” Vlora: *Kujtime*, 199–200.

⁴⁷ Vlora: *Kujtime*, 200.

⁴⁸ Vlora: *Kujtime*, 200.

⁴⁹ Vlora: *Kujtime*, 201.

⁵⁰ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 42–50.

⁵¹ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 61.

⁵² Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 62.

⁵³ Lunn: *Austria in Dissolution*, 30.

⁵⁴ Lunn: *Austria in Dissolution*, 36.

félelmeket a német vezérkari főnök, Erich von Falkenhayn szította,⁵⁵ de nem jelentettek valódi fenyegetést, mivel az adott helyzetben a térséggel kapcsolatos olasz és antant katonai célok nem egyeztek.⁵⁶ A miniszter hitt abban, hogy az Albániában tett engedmények elegendők lesznek, hiszen értelmezése szerint a Monarchia még nem lépett Szerbia földjére, amivel életbe lépett volna a VII. cikkely.

Burián érvei nem győzték meg a németeket, és 1915 februárjának végére Berlin végleg elvetette, hogy az olaszokkal szembeni keményvonalas osztrák politikát támogassa.⁵⁷ Arra azonban elég volt Burián fellépése, hogy a német kormányt meggyőzze arról, irracionális lenne túl sok engedményt adni bármilyen Rómából érkező fenyegetésre. A német diplomácia módosulása akkor vált egyértelművé, amikor nyilvánosságra került, hogy az olaszok löszert és tartalékokat halmoznak fel Valonában egy jövőbeni ostrom esetére.⁵⁸ Friedrich von Tschirschky bécsi német nagykövet fel is hívta Giuseppe Avarna gróf, olasz nagykövet figyelmét arra, hogy a két engedmény (Vlora és az 1912-ben az olasz–török háború eredményeként megszerzett Dodekanészosz-szigetek) csak átmeneti és a VII. cikkely értelmében az indokoltnál nagyobb kompenzációt jelent.⁵⁹ Róma ugyanakkor nem hajolt meg a Berlinből és Bécsből érkező nyomás előtt, és a Buriánnal folytatott következő megbeszélésen (1915. február 14-én) Avarna azt állította, hogy a Vlora erődje elleni invázióra az „európai érdekek” védelmében került sor. Az olasz nagykövet azt is hozzátette, hogy Vlora és a Dodekanészosz-szigetek ügye független a VII. cikkelytől, ha pedig Bécs nem hajlandó saját, olaszok lakta területeiből kompenzációt adni, akkor „súlyos következményekkel kell szembenéznie”.⁶⁰ Bollati nagykövet hasonló fenyegető hangvétellel közölte von Jagowval: amennyiben „Ausztia–Magyarország visszautasítja [a kért területi kompenzációt], az háború jelent”.⁶¹

Burián tárgyalási pozíciója 1915 márciusára tovább gyengült.⁶² Túl azon, hogy Németország nehezen akceptálta Ausztia félelmeit és aggodalmait, a katonai vereségek is komolyan számítottak a tárgyalásztalnál, nemcsak diplomáciai szempontból, de a császári döntéshozók lelkiállapotára gyakorolt hatásuk folytán is. Mindenekelőtt Przemysl eleste (1915. március 22-én)⁶³ erősítette fel a bukás és a megsemmisülés érzését Bécs és Budapest döntéshozó köreiből, különösen a Magyarország ellen irányuló, elkerülhetetlen (és minden valószínűség szerint feltartóztathatatlan) orosz invázió rémképében. Mégis az olasz–osztrák–magyar megegyezést leginkább az gátolta, hogy az olaszok titkos tárgyalásokat kezdtek ellenséggel. 1915 februárjában az olasz király, Sidney Sonnino és Antonio Salandra minisz-

⁵⁵ Lunn: *Austria in Dissolution*, 36.

⁵⁶ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 62.

⁵⁷ Bethmann Hollweg német kancellár 1915. február 6-án kelt levelében felhívta Friedrich von Tschirschky bécsi nagykövet figyelmét, hogy Németország biztonsága elsődleges az Ausztia–Magyarország ellen irányuló olasz területi igények kapcsán: „A zsarolóknak tett engedmény elleni teljesen érthető ellenkezés a második helyre kell, hogy kerüljön Németország létéért való aggodalmunk mellett.” Shanafelt: *The Secret Enemy*, 61.

⁵⁸ HHStA PA XIV/68, A korfui konzulátus a külügyminisztériumnak, 1915. február 7.

⁵⁹ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 63.

⁶⁰ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 63.

⁶¹ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 63.

⁶² A március 8-án tartott osztrák–magyar közös minisztertanácson Burián elkeseredettségében felvette Trentino átengedését az olaszoknak; ugyanezért a pesszimista ötletért elődjét két hónappal korábban elbocsátották hivatalából. Shanafelt: *The Secret Enemy*, 63.

⁶³ Przemysl 1914 októbere és 1915 márciusa közötti ostromáról inspiráló leírást ad: Watson: *The fortress: the great siege of Przemysl*, i. m.

terelnők a Monarchia elleni katonai támadás mellett döntött, és március 11-én a *Consulta* tárgyalásokat kezdett az antant hatalmakkal arról, hogy meghatározzák Olaszország jövőbeni részvételét a háborúban.⁶⁴ Március 20-án James Rennel Rodd római brit nagykövettel folytatott megbeszélésén Sonnino kifejtette Közép-Európával és a Balkánnal kapcsolatos nézeteit. Az olasz külügyminiszter deklarálta, hogy Róma és London egyaránt érdekelt nem szláv államok egy csoportjának létezésében (Románia és Magyarország, az utóbbi magában foglalná Horvátországot is a háború után) a Fekete-tengertől az Adriáig. Sonnino nem javasolta a Monarchia teljes felbontását, de a határok újrajrészolásával az a német nyelvű területek és Cseh-Morvaország köré központosult volna. Egy területileg sokkal kisebb Ausztria a többi nem szláv állammal ütközőzónát képezett volna, amely elválasztja a szláv világot Németországtól és Oroszországtól, miközben az olaszok szabad kezet kapnának az Adria és a Nyugat-Balkán térségében.⁶⁵ Ráadásulként Sonnino egy kisebb, de független muszlim Albániát javasolt Róma ellenőrzése alatt.⁶⁶

Az olaszok és az antant hatalmak közti tárgyalások intenzívebbé váltak, és 1915. április 2-án Ljubomir Mihajlović római követ találkozott Sonninoval. Utolsó látogatásán, mielőtt Cetinjébe helyezték volna át, Mihajlović azt tanácsolta a miniszternek, hogy az adriai kérdésben Szerbiával is állapodjon meg,⁶⁷ mivel Belgrád szerint „szükséges, hogy Olaszország is elfogadja Szerbia és Horvátország egyesülését”.⁶⁸ Sonnino azonban hezitált, nemcsak azért, mert *de jure* Olaszország még nem lépett be a háborúba, hanem a Szerbia vezetésével megvalósuló délszláv egység éles ellentétben állt azzal az olasz céllal, hogy a gyámsága alatt tartson számos kis nyugat-balkáni államot. A háborús célokat tekintve a Belgrád és Róma közti ellentéteket a többi nagyhatalommal kapcsolatos katonai szükségletek könnyen felülírták, és 1915. április 26-án az olaszok az antanttal folytatott titkos tárgyalásaik eredményeként aláírták a londoni szerződést.

A háttérben zajló olasz–antant megbeszélésekről nem tudva, bár azt gyanítva,⁶⁹ a Bécs és Róma közti párbeszéd 1915 áprilisában mélypontra került. Burián képtelen volt az olasz kéréseket diplomáciai eszközökkel tovább feltartóztatni, és április 17-én „bedobta a kesztyűt” a *Consulta* „túlzó követeléseivel” szemben.⁷⁰ A miniszter tájékoztatta Avarna gróft, hogy bármilyen Trentinón túli engedmény (vagyis Isonzó, Tirol, Trieszt és a szigetek) „összszeegeyzetethetetlen Ausztria–Magyarország alapvető érdekeivel”,⁷¹ továbbá elutasította, hogy a Monarchia teljes érdektelenséget mutasson Albánia kapcsán.⁷² Burián visszautasítása *per se* nem függött össze további területi koncessziók teljes elvetésével, inkább ahhoz a területhez kapcsolódott, amit Bécs hajlandó volt feladni. A külügyminisztérium felső vezetése tudta, amennyiben Ausztria–Magyarország semmit sem ajánl fel a Róma által vágyott területek közül, az háborúhoz vezet Olaszországgal. Így a külügyminiszter és kollégái min-

⁶⁴ Lásd az Edward Graynek címzett olasz igények listáját tartalmazó hivatalos feljegyzést: *L'Intervento dell'Italia nei documenti segreti dell'Intesa*, 84–87.

⁶⁵ A miniszter pontosan a Fekete-tengertől az Adriai-tengerig terjedő államsávról beszélt, amely nem szláv és nem német (*una fascia da Mar Nero a Adriatico, né tedesca né slava*). Sonnino: *Diario Vol. II (1914–1916)*, 116.

⁶⁶ Sonnino: *Diario II.*, 114.

⁶⁷ Sonnino: *Diario II.*, 121.

⁶⁸ Sonnino: *Diario II.*, 121.

⁶⁹ Lunn: *Austria in Dissolution*, 56.

⁷⁰ Lunn: *Austria in Dissolution*, 53–54.

⁷¹ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 65.

⁷² Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 65.

den reményüket abba helyezték, hogy az Albániában adandó területi engedmények fontosabb prioritást jelentenek Olaszország számára, mint a Monarchia olaszok lakta tartományai. Burián azonban elszámította magát nyers válaszával, és tévesen remélte, hogy ezzel az olasz kormányt eltántorítja attól, hogy Róma a területi kérdéseket újra a tárgyalások napi-rendjére vegye. Fried helyesen állapítja meg, hogy ebben az időben a Monarchia nem úgy viselkedett, ahogyan egy nagyhatalom irányítja a külpolitikáját.⁷³ A külügyminisztérium nemcsak kész volt feladni adriai céljait a birodalom területi integritásának megőrzése érdekében, de az olasz „zsaroló” politika foglya is maradt – ironikus módon épp ez vezetett korábban Berchtold bukásához.

A Monarchia reménytelen helyzete még inkább nyilvánvalóvá vált a szövetségeseivel 1915. április 24-én folytatott megbeszélésen. Burián ekkor arról győzködte Bethmann-Hollweg kancellárt és Falkenhaynt, hogy az olaszoknak Trentinón túl tett további engedmények lényegét tekintve azt jelentik, hogy a „Monarchia önként lemond a nagyhatalmi státuszáról”.⁷⁴ A kormány ugyan nyitott volt arra, hogy az olaszok Albániában „további befolyásra” tegyenek szert „anélkül, hogy [a Monarchia nyilvánosan] deklarálná ottani érdektelenségét”.⁷⁵ Ugyanazon a napon megkezdődött az Oroszország elleni Gorlice-Tarnów menti offenzíva, a *Ballhausplatz* feje értesítette Sonninót, hogy kormányja „kellő szívéllyel” tanúsított Albániában az olaszok irányában azzal, hogy nem tiltakozott, amikor a *Consulta* „tulajdonba vette” Valonát. Ezen túlmenően Bécs kész elismerni az olasz érdekszféra bővülését Albániában azért, hogy megőrizze a békét a két ország között. Arra az esetre, ha Sonnino ezt visszautasítaná, Burián utasította Karl von Macchio római követet, hogy egyezzen bele bizonyos területi módosításba az Isonzó vonalánál, egy olasz egyetem felállításába Triestben és legfőképpen Ausztria teljes érdektelenségébe Albánia kapcsán.⁷⁶ A külügyminisztérium sohasem kapott választ az újabb javaslatra, mert aznap Olaszország hivatalosan is elhagyta a hármas szövetséget (1915. május 3–4-én). A Teschenben május 8–9-én folytatott magas szintű megbeszéléseken Burián még egy kísérletet tett arra, hogy Rómát visszakényszerítse a tárgyalóasztalhoz, s végső ajánlatként felajánlotta Triest, Isonzó, Albánia és az adriai-tengeri Pelagosa sziget átadását.⁷⁷ Bécs utolsó javaslatával már semmit sem ért el, és az ellenséges olasz magatartás eredményeképp Olaszország 1915. május 23-án hivatalosan is hadat üzent a Monarchiának.⁷⁸

Fordította: VUKMAN PÉTER

⁷³ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 65.

⁷⁴ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 65–66.

⁷⁵ Április 22-én Sonnino nem tartotta kielégítőnek Burián elutasító válaszát, és ismét kérte a *Ballhausplatzot*, hogy haladéktalanul engedje át a szóban forgó (olasz) területeket. Lunn: *Austria in Dissolution*, 53.

⁷⁶ Fried: *Austro-Hungarian War Aims*, 66.

⁷⁷ Lunn: *Austria in Dissolution*, 56.

⁷⁸ Fried: *The Cornerstone of Balkan Power Projection*, 434.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Bécs
 Politisches Archiv (PA I): k. 473.
 (PA XIV): k. 66, 68.
- Ministero Degli Affari Esteri, Róma, I Documenti Diplomatici Italiani (DDI)
 Quarta Serie (4): Vol. XII, doc. Nr. 470, 524.
 Quinta Serie (5): Vol. I, doc. Nr. 2.

Nyomtatott források

- Imperiali, Guglielmo: *Diario 1915-1919*. Catanzaro, 2006.
L'Intervento dell'Italia nei documenti segreti dell'Intesa. Rome, 1923.
 Sonnino, Sidney: *Diario. Vol. II (1914-1916)*. Bari, 1972.
 Vlora, Syrja: *Kujtime: Nga fundi i sundimit Osman në luftën e Vlorës*. Tiranë, 2013.

Szakirodalom

- Boeckh, Katrin: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. München, 1996.
- Csaplár-Degovics, Krisztián: *La rivalita fra l'Italia e l'Impero Austro-Ungarico concernente l'Albania (1878-1912)*. In: Turgonyi, Zoltán – Ruspanti, Roberto (eds.): *All'ombra della Grande Guerra*. Budapest, 2017. 221-248.
- Csaplár-Degovics, Krisztián: *The Causes of the outbreak of World War I and their representation in Serbian Historiography*. In: Demeter, Gábor – Katona, Csaba – Peykovska, Penka (eds.): *Bulgaria and Hungary in the First World War: A view from the 21st century*. Budapest, 2020. 25-86.
- Csaplár-Degovics, Krisztián: *Austro-Hungarian Colonial Ventures: The Case of Albania*. Hungarian Historical Review, vol. 11. (2022) No. 2. 267-304. <https://doi.org/10.38145/2022.2.267>
- Deusch, Engelbert: *Das k. (u.) k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet*. Wien-Köln-Weimar, 2009.
- Elsie, Rober: *Historical Dictionary of Albania*. Plymouth, 2010. (2nd ed.)
- Fieldhouse, David Kennet: *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century*. London, 1982. (2nd ed.)
- Fried, Marvin Benjamin: *The Cornerstone of Balkan Power Projection: Austro-Hungarian War Aims and the Problem of Albanian Neutrality, 1914-1918*. Diplomacy & Statecraft, vol. 23. (2012) No. 3. 425-445. <https://doi.org/10.1080/09592296.2012.706532>
- Fried, Marvin Benjamin: *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans during World War I*. New York, 2014. <https://doi.org/10.1057/9781137359018>
- Giannini, Amadeo: *La Questione Albanese*. Roma, 1925.
- Heaton-Armstrong, Duncan: *The Six Month Kingdom: Albania 1914*. London, 2015.
- Lunn, Brian: *Austria in Dissolution: Being the personal recollection of Stephan, count Burián*. New York, 1925.
- MacMillan, Margaret: *The war that ended peace: The road to 1914*. New York, 2013.
- Prela, Zef: Mbi politikën Austro-Hungare në Shqipëri në çerekun e fundit të shek. XIX-të. In: *Buletini i Universitetit Shtetëror të Tiranës*. Tiranë: Seksioni i Shkencave Shoqërore, vol. 1. (1960) 183-216.
- Prela, Zef: *Problemi shqiptar dhe politika austro-hungareze: 1897-1912*. In: *Mbi Lëvizjen Kombëtare Shqiptare*. Tirana, 1962. 102-205.
- Pribram, Alfred Francis: *Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879-1914: Nach Akten des Wiener Staatsarchivs (Band. 1)*. Wien-Leipzig, 1920.
- Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburger-Monarchie*. Wien, 2013. <https://doi.org/10.7767/boehlau.9783205789628>

-
- Schanderl, Hanns Dieter: *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877-1908*. Wiesbaden, 1971.
- Shanafelt, Gary: *The Secret Enemy: Austria-Hungary and the German Alliance (1914–1918)*. New York: Columbia, 1985.
- Stickney, Edith Pierpont: *Southern Albania or Northern Epirus in European International Affairs (1912–1923)*. Stanford, 1926.
- Watson, Alexander. *The fortress: the great siege of Przemyśl*. London, 2019.

BALATONI BALÁZS
Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola

Tudás, antropológia és a keleti kérdés

Mary Edith Durham balkáni útjai*

A (tudományos) tudás létrejöttében szerepet játszó cirkuláció iránti érdeklődés az utóbbi bő másfél évtizedben jelentős helyet kapott a történettudományi vitákban. A 2000-es évek elején az elsősorban német nyelvterületen felbukkanó tudástörténet (*Wissensgeschichte*) művelői kutatásuk tárgyát tágabb értelemben kísérelték meghatározni, mint azt a klasszikus tudománytörténet-írás (*Wissenschaftsgeschichte*) konvencionális keretei lehetővé tették. Az utóbbi által a 20. században leírt fejlődési görbe, amit szemléletében az angol Herbert Butterfieldnek (1900–1979) a modern tudomány eredetéről írt 1949-es munkája¹ alapjaiban meghatározott, a 17. századi európai „tudományos forradalmak” és az ezzel párhuzamosan futó globális európai expanzió történetéből interpretálta a modern tudományosság és maga a modernitás megértésének a kulcsát. A posztkolonialista beállítottságú kutatások régóta bíralták a történetírások eurocentrikus nézőpontját, ami alól nem képezett kivételt az európai tudomány és tudományos intézményekre vonatkozó kritika sem. Az újkori európai katonai-gazdasági expanzióra és az általuk támasztott kihívásra modernizációval (wesztornizációval) reagáló Európán kívüli országok fokozatosan az európai egyetemi és akadémiai intézményrendszer mintáit, szókészletét és osztályozási rendszerét vették át, ami összességében a 20. század folyamán a nemzetközi tudományos szféra elfogadott sztenderdjévé vált. Ebből kifolyólag – némi klasszikus *whig* történet szemlélettel – a tudománytörténeti érdeklődés és a tudományos tudás „mozgásának” vizsgálata óhatatlanul euroatlanti szemszögből látta annak történetét. Tanulságos példaként szolgálnak erre a széles körben internalizált felfogásra a saját közoktatásunkban is használt tankönyvek, amelyekben fájóan (egyúttal ugyan érthetően) elenyésző arányú technika- és tudománytörténeti részek az ókori kelet, a középkori arab és a kora újkori prekolumbián civilizációk tudományos és technológiai eredményeinek tárgyalásán túl nemigen vesznek tudomást a reneszánsz, illetve a 17. század utáni Európán kívüli nem-európai fejleményekről.² A harmadik nézőpont pedig, ami a tudások történeti mozgásának és fejlődésének kutatását indokolta teszi, maga korunk – különösen az utóbbi pár évben jelentkező – társadalmi és gazdasági kihívásai, amelyek alapvetően arra a kérdésre keresik a választ, hogyan használhatjuk a különböző tudásformákat, milyen társadalmi közvetítő (és torzító) közegeken keresztül jutnak el az információk egyik pontból a másikba, miközben azt az egyes csomópontok és közegek előállítják, adaptálják, elfelejtik, elutasítják, meghaladják vagy éppen újrakonfigurálják az adott

* A jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4-SZTE-183 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Butterfield: *The Origins of Modern Science*, i. m.

² Vö. <https://www.tankonyvkatologus.hu/> (letöltés: 2022. november 21.)

kulturális, politikai, társadalmi és gazdasági kontextusban. Tanulmányom főleg az utóbbi aspektusra támaszkodva – azaz a tudás adott kontextusbeli közvetítőire és hasznosulására koncentrálna – kívánja bemutatni egy késő viktoriánus kori és 20. század eleji brit utazónó néprajzi, történeti, földrajzi és antropológiai adatgyűjtési tevékenységét a 20. század első évtizedeiben a Balkán-félszigeten.

Mary Edith Durham (1863–1944) balkáni utazásai alkalmával olyan területeket járt be és írt le, ami a térségben állomásozó európai diplomáciai megbízottak többségének lehetetlenség számba ment.³ A 20. század eleji Albánia számos európai szerző számára kevésbé ismert területnek számított, mint a korabeli Afrika vagy Afganisztán bizonyos részei.⁴ Durham leírásai ugyan a kortársaihoz hasonlóan rezonáltak a tágabb térségre vonatkozó korabeli kulturális elvárásokra, amelyek alapján a britek a Balkán-félszigetet az európai civilizáció határzónájába helyezték képzeletbeli mentális térképükön, mégis sok kortársához képest sokkal kevésbé jellemzik írásait az angliai társadalmi mozgalmakra is alliteráló téma-választások, és kortársaihoz képest érezhetően jobban törekedett a balkáni kultúra önnön kereteiben való megértésére. Ma Durham munkái tulajdonképpen megkerülhetetlennek számítanak a Balkán 20. század eleji történetét kutatók számára, azonban munkássága és személye már a két világháború között is háttérbe szorult, hogy aztán 1944-ben bekövetkező halála után hosszú időre feledésbe merüljön. A *Dictionary of National Biography* 1951-es kiadásába már bele sem került, hiszen a szerkesztő Leopold Wickham Legg olyannyira keveset tudott róla, hogy jobb megoldás híján – politikai értelemben – legnagyobb ellenfelét, Robert William Seton-Watson (1871–1951) kérte fel életművének értékelésére, akinek ugyan a felkérésre adott válaszát nem ismerjük, de elég beszédes önmagában az, hogy Durham rövid életrajza sohasem készült el a kiadványba.⁵ A Királyi Antropológiai Intézet (Royal Anthropological Institute) folyóiratában megjelent nekrológban kiemelték: „a Balkánról szóló könyveinek sora nemcsak írói és művészi képességeit fedték fel, hanem [bizonyítják] a balkáni népek alapos ismeretét is [...]. Habár aligha tekinthető akadémiai értelemben »szisztematikus« antropológusnak,⁶ könyvei bővelkednek nyersanyagban, a néprajz és folklór dolgaiban, [így] az információk valódi bányáinak bizonyulnak ezen tudományok számára. A maga területén tekintélyként talán nem is akadt riválisa.”⁷

A tudástörténet által nyújtott szemléleti keretből Durham munkásságára tekinthetünk olyan nézőpontból is, ami több szinten mutat rá a Balkán-félszigetről a korban meglévő brit tudás előállításának és cirkulációjának folyamatában betöltött szerepére. Durham akadémián kívüli pozíciója (neme, képzése) ellenére jelentős ismeretanyagot tett elérhetővé a brit közvélemény számára, amely a klasszikus keleti kérdés korszakának végével ugyan el-

³ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 88–89. Ezt a kortárs brit irodalom nyomán főleg az angolszász szakirodalomban élő képpel szemben már bizonyították, hogy az olasz és osztrák–magyar konzulok számára a századfordulón kimondottan előírták a személyes expedíciók általi adatgyűjtést az albán területeken. Lásd: Csaplár-Degovics: *Österreichisch–ungarische Interessendurchsetzung*, 129–182.; Gostentschnigg: *Wissenschaft im Spannungsfeld*, 338–377.

⁴ Vö. „Albánia, az óriási Török-birodalomnak ez a szélső nyugati tartozéka, több okból is reászolgált arra a »díszítő« jelzőre, amellyel Stanley illetve első ízben Közép-Afrika legsötétebb vadonait. A »legsötétebb Európa« – ez a vádnak is beillő meghatározás – leleplezi nemcsak az ott uralkodó középkori állapotokat, hanem egyúttal erről az országról való fogvatékos ismereteinket.” Halász Gyula előszava In: Nopcsa: *A legsötétebb Európa*, 3.

⁵ Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 240.

⁶ Durham antropológusi teljesítményének értékeléséről lásd: Delouis: *From Travel Writing to Anthropology and Political Activism*, i. m.

⁷ Brauholtz: *Mary Edith Durham (obituary)*, 22.

vesztette társadalmi relevanciáját, a 20. század első évtizedeiben viszont bizonyos körök elemi fontosságúnak ítélték a félsziget történelmi, etnikai és társadalmi viszonyainak megértését, mert a térséget feszítő konfliktusok megoldását tartották egy európai háború elkerülése legjobb garanciájának.

Tanulmányomat két nagyobb egységre osztva először röviden bemutatom az utóbbi bő egy évtizedben dinamikus fejlődő tudástörténeti irányzat legfontosabb jellemzőit, majd rátérek Mary Edith Durham munkásságának bemutatására, annak előzetes felvezetésével, hogy a korszakban létrehozott és cirkuláltatott tudást milyen módon befolyásolta az a kulturális közvetítő közeg, amiben az keletkezett.

A tudás történetei

A tudást különböző megjelenési formáiban már évszázadok óta tanulmányozzák, azonban a tudástörténet mint önálló tudományos irányzat teljes mértékben a 21. század terméke, ami nem is meglepő, hiszen napjaink egyik legfontosabb kulcsfogalmának tekinthetjük az emberi tudást, amit mi sem fejez ki jobban, mint hogy a társadalomtudományok többségének fontos kutatási tárgyát képezi. A 2000-es évek elején svájci és németországi történészek kezdeményezésére újtára induló irányzat a 2010-es évek második felében kapott lendületet, amely eredményeképpen létrejöttek intézményei: folyóiratok, könyvsorozatok és kutatócsoportok szerveződtek a tudás történeti kérdéseinek tanulmányozására.⁸ Annak ellenére, hogy a 2000-es évek elején a neves kultúrtörténész, Peter Burke a tudás történetét a történeti vizsgálatok új horizontjának tartotta, az irányzat bizonyos értelemben azóta is maradt inkább perspektíva, semmint valódi aldiszciplína.⁹ A különböző tematikai és tudományterületi irányokból érkező kutatók szerint az irányzat legfőbb erényét integratív képessége jelenti, ami képes túllépni a sokszor euroatlanti-centrikus tudománytörténeti (*history of science*) fogalmi és tematikai kereteken. Ez a „mindent magában foglaló képesség” elsősorban abból ered, hogy a tudást analitikai kategóriaként hasznosító kutatók nem álltak még elő olyan definícióval, ami ténylegesen lehatárolhatná vizsgálatuk tárgyát. Némileg paradoxonnak tűnhet, hogy a legtöbben éppen ezt tartják egyúttal erősségének is: a tudást a lehető legpragmatikusabb módon megfogalmazva válik lehetővé az, hogy új kérdéseket vessenek fel, új nézőpontokból tekintsenek bizonyos kérdésekre, aminek végső soron új módszertani és tematikai bővülés lesz az eredménye. A tudás fluid fogalomként való kezelésének célja az, hogy megértsük „a tudás működését” konkrét politikai, tudományos, gazdasági, kulturális és társadalmi kontextusokban.¹⁰ Tanulmányomban Mary Edith Durham és a keleti kérdés és azon belül a Balkánról felhalmozott brit tudásmintázatok kapcsán Jürgen Renn definícióját vettem alapvetően figyelembe, miszerint „a tudás kódolt tapasztalat. A tapasztalaton alapulva ugyanakkor egy egyén vagy egy közösség képességét is jelenti, hogy megoldjon problémákat vagy mérlegelje a megfelelő lépéseket.”¹¹

A svédországi Lundban Johan Östling által vezetett tudástörténeti kutatócsoport négy nagyobb kutatási témakört jelölt ki, amelyek segíthetnek a különböző korszakok és kérdések kutatóit közös platformra helyezni. Az első csoportot definíciós problémák alkotják: Hogyan fogalmazható meg a tudás történetileg és a kutatás számára egyszerre gyakorlatias

⁸ Östling–Heidenblad–Hammar: *Introduction*, 9.; Östling–Heidenblad: *Fulfilling the Promise*, 1–6.

⁹ Marcon: *The Critical Promises*, 20.

¹⁰ Stoneman–Krone: *Blogging Histories of Knowledge*, 167.; Verburgt: *The History of Knowledge*, 4–5.; Östling: *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge*, 111–126.

¹¹ Renn: *From the History of Science*, 37–53.

módon? Hogyan kapcsolódik olyan (rokon) fogalmakhoz, mint információ,¹² hír, hit, tudomány vagy kultúra?¹³ Ebben a tekintetben a svájci Philipp Sarasin programadó tanulmánya sokat tett hozzá a kérdés továbbgondolásához. Sarasin véleménye szerint „a tudás történelmi jelenség, és kizárólag akként is kezelhető, vagyis nem az alapján, hogy bizonyos tudáselemek igazak vagy hamisak, jobbak vagy rosszabbak, hasznosak vagy haszontalanok, hanem arra rákérdezve, hogy egy bizonyos tudás hogyan, mikor, esetleg miért bukkan fel – és tűnik el újra. Továbbá: hogy milyen hatásai vannak, milyen összefüggésben működik, kinek a birtokában van, és milyen formákban jelenik meg”; „kristályosodási pontját, vagyis nem feltétlenül kiindulópontját, és nem is kizárólagos intézményi helyét vagy egyetlen funkcióját, a tudást, a tőle elválaszthatatlan, többnyire akadémikus, illetve egyetemi szerzőségű tudomány dacára, sokkal inkább olyan tárgyként kell elgondolni, melynek nincs egyértelmű, azaz sem logikusan és szisztematikusan definiálható, sem pedig tisztán társadalmilag megkülönböztethető kiindulópontja, s nem rendelkezik definiálható határokkal és pontosan meghatározott intézményes vagy társadalmi hellyel sem. A tudás újra meg újra kialakul, változik és »realizálódik« a különböző társadalmi szférák közötti körforgásban, mindaddig, míg eközben esetleg »el nem használódik« és el nem tűnik.”¹⁴

A sarasini gondolatokra a többi kérdés felvetésében is építő lundi kutatók a definíciós problémák mellett célul tűzték ki a tudások társadalmi fontosságának vizsgálatát, amiben a hangsúly az egyetemi, illetve akadémiai intézmények helyett a tudás nyilvános és közösségi előállítására és cirkulációjára helyeződött át. Ehhez szorosan kapcsolódóan a harmadik tematikai egységet a tudás infrastrukturális feltételeinek vizsgálata jelenti, azaz a tudás előállításának és mozgásának a színtereivel (arénáival) foglalkozik, amelyek saját logikájuk szerint formálják és ennél fogva megváltoztat(hat)ják a közvetített tudást.¹⁵ Magától értetődően a tudás létrehozói és mozgatói iránti érdeklődés is új lendületet kapott, amit érezhetően a posztkolonialista kutatások művelői hasznosítottak a tudományos tudás nem-európai mintáinak és ágenseinek felderítésére.¹⁶

Már a fentebb elmondottak is többször utaltak arra, hogy az egyik legfontosabb tematikai kérdésfelvetés a tudás mozgására vonatkozik, amire a kutatók a *cirkuláció* kifejezést vezették be.¹⁷ A korábbi egyirányú diffuzionista modell helyett, ami a koloniális korszak aszimmetrikus hatalmi viszonyaira (birodalmi centrum, *metropole* – gyarmati periféria) való utalása miatt szorult háttérbe, a tudástörténeti paradigmát alkalmazó kutatók érvelése szerint a cirkuláció kölcsönös, aktív folyamatot feltételez, ami során megváltozhat a tudás formája, tartalma vagy éppen funkciója is.¹⁸ Östling a „tudás nyilvános cirkulációjáról” és „arénáiról” szólva arra hívja fel a figyelmet, hogy a „nyilvánosság” történetileg gyorsan változó jelenség, ami sohasem egységes és homogén, több egymást fedő nyilvánosságból épül fel, amit a formáló kulcsszereplők és a meghatározó intézmények tartanak fenn és korlátoznak le. Az egyes

¹² Ennek folyományaként felmerül a kérdés, miben nyújt mást az információ-történeti irányzattól. Az utóbbiról lásd: Z. Karvalics: *Információ-történelem*, 5–12.

¹³ Östling–Heidenblad–Hammar: *Introduction*, 16.

¹⁴ Sarasin: *Mi a tudástörténet?* 360–361. A tanulmány eredeti megjelenése: Sarasin: *Was ist Wissensgeschichte?* 159–172.

¹⁵ Östling–Heidenblad–Hammar: *Introduction*, 16.; Sarasin: *Mi a tudástörténet?* 363.

¹⁶ Sarasin: *Mi a tudástörténet?* 363. Erre az irányra lásd a teljesség igénye nélkül: Raj: *Relocating Modern Science*, i. m.; Raj–Sibum (dir.): *Histoires des sciences et des savoirs*, i. m.

¹⁷ A cirkulációról a társadalomtudományokban lásd: Gänger: *Circulation*, 303–318.

¹⁸ Östling: *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge*, 116., 118.; Raposo–Simoes–Patiniotis–Bertomeu–Sánchez: *Moving Localities*, 167.

„arénákat” meghatározott műfaji és retorikai szabályok határozzák meg, amelyek bizonyos tudásokat előnyben részesítenek vagy éppen kizárnak, és alapjaiban határozzák meg, hogy kinek, milyen formában és milyen átalakulásokon átesve közvetítik tovább azokat.¹⁹

A tudástörténetben alkalmazott cirkuláció-fogalom alkalmasnak látszik arra, hogy megvizsgáljuk, milyen tényezők alakították a brit tudás alakulását a Balkánnal kapcsolatban a 20. század elején. Ez a tudás azonban különböző szűrőkön keresztül jutott el a szélesebb közönséghez, amelyek alapjaiban határozták meg azt, hogy hogyan értelmezzék a félszigeten zajló politikai és társadalmi folyamatokat, illetve, hogy melyek azok a megfelelő lépések, amelyek révén stabilizálható a „balkáni puskaporos hordó”. Az alábbiakban röviden áttekintem azt a két legfontosabb reprezentációs stratégiát, ami meghatározta a régióról szóló tudás átadásának és feldolgozásának kereteit.

Határátlépés és temporalitás

Az Edward Said által inspirált kutatások egybehangzó véleménye, hogy a Balkán valamilyen furcsa köztes teret jelentett a 19. századi Európa és a Kelet között. Az európai politika- és kultúrtörténetben az ókor óta dokumentálható felfogás, miszerint a kontinens kulturálisan egy északi és déli részre osztható, ami a rómaiak saját civilizált voltuk és a birodalom határain kívül élő alacsonyabb rendűnek vélt barbárok közötti aszimmetrikus viszonyt érzékeltette, a felvilágosodás idején tengelyt változtatott.²⁰ A 18. században az észak–déli dichotómiát felváltotta a saját kulturális és politikai identitását a „fény századának” eszméi és az európai globális expanzió mentén újrafogalmazó Nyugat és az annak abszolút ellenpontjaként tekintett Kelet elképzelt szembenállása.²¹ A középkori keresztény nemzetek közösségének helyén egy szűkebb értelmű és normatív erejű Európa-fogalom bontakozott ki, amelynek nem kulturális, politikai vagy földrajzi, hanem civilizációs határa (sőt *frontier*-je) volt.²² A Nyugat tehát a Keletnek tulajdonított attribútókkal szemben fogalmazta meg saját formálódó identitását.²³ Ebben a gondolati sémában a földrajzilag az európai kontinensen fekvő Balkán-félsziget²⁴ az „Oriens” teljes értékű része volt mindaddig, amíg az Oszmán Birodalom jelen volt a terület nagyrészen, miközben a 19. században kialakult és 1878 után emancipálódott balkáni államok egy köztes mentális zónába kerültek, amely ugyan európai, de ami egyúttal mégis „más”.²⁵

Közismert Metternich – több változatban is előbukkanó – mondása, miszerint „Ázsia a *Landstraße* után következik”. A korabeli nyugat-európai utazók és értelmiségiek számára az igazi határátlépést ezen az elképzelt civilizációs „frontier-területen” való átkelés jelentette, ami visszatérő eleme beszámolóiknak. A 19. században nagy népszerűségnek örvendő útleírásban, az *Eothen*ben Alexander W. Kinglake (1809–1891) azt írja, amikor Zimonymál átlépte a Habsburg–oszmán határt, úgy érezte, egy teljesen más civilizáció területére ért, „maga mögött hagyta Európát”.²⁶ Kinglake korántsem egyedi megállapítását a későbbi út-

¹⁹ Östling: *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge*, 122.

²⁰ Stråth: *Insiders and Outsiders*, 5–7.

²¹ Wolf: *Inventing Eastern Europe*, 5., 13.

²² Vezenkov: *History against Geography*, i. m.

²³ Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak*, 27.

²⁴ A régió elnevezésének történetére lásd: Todorova: *Imagining the Balkans*, 21–38., 89–139.; Drace-Francis: *The Prehistory of a Neologism*, i. m.

²⁵ Csaplár-Degovics: *A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei*, 155.

²⁶ Kinglake: *Eothen*, 1.: „I had come, as it were, to the end of this wheel-going Europe, and now my eyes would see the Splendour and Havoc of the East.”

leírások is rendre reprodukálták a Balkán határhelyzet létét illetően. A 20. század elején alakult brit nyomásgyakorló és lobbicsoport, a Balkán Bizottság macedóniai humanitárius akciójában részt vevő Edith Durham és Noel Buxton is úgy érezték, hogy a „Közel-Keletre” érkeztek a Monarchia és a Szerbia közötti határ átlépésével.²⁷ „Három napnyi utazással elhagyhatjuk Európát és beléphetünk a Keletre, míg egy hat hetes szabadság lehetővé teszi, hogy felkeressük Albániát, ami éppoly ismeretlen, mint Afganisztán.”²⁸ A britek tehát a tágabb régiót a korabeli „Közel-Kelet” fogalmukkal írták le, amelyen belül a Balkán sajátos köztes helyet foglalt el: egyszerre volt az európai centrum perifériája és a „közel-keleti politika” középpontja.²⁹

A határátlépésnek és a régió „másként” való leírásának érzékelhetően volt egy az időbeliségre reflektáló dimenziója is. Az iparosodott és városias Nyugat-Európából érkező utazók szemében az európai értékek ellenpólusát jelentő Kelet és a több évszázados „ázsiai uralmat” elszenvedő Balkán nem lépett be a modernitásba. Mivel a Keletet általában a 19. században mozdulatlanak, stagnálóknak s ezért időtlennek tartották, a Közel-Kelet részét képező Balkánt a nyugati beszámolók olyan területnek tekintették, ahol az oszmán hódítás következtében megállt a történeti idő múlása. A Balkán Bizottság egyik titkára, William Arthur Moore (1880–1962) szerint a rigómezei csata (1389. június 15.) után „A kardok a [földre] hulltak, az óra megállt. Az idő hömpölygött tovább Európában, de nem a Balkánon. Ha valaki a középkorba óhajtja képzelni magát, nem kell átküzdenie magát Sir Walter Scotton vagy megemésztenie H. G. Wellst. Az Orient Expressz három nap alatt odarepíti.”³⁰ Noel Buxton a két világháború között megjelent, az utazásait megörökítő könyvében szintén arra biztatja olvasóit, hogy most utazzanak a Balkánra, ahol „még kiélvezhetik a középkor megannyi báját”.³¹ Maria Todorova a balkáni nacionalizmusok megkésztettségét elfogadó historiográfiai konszenzust bírálva írja, hogy a nyugat-európai kommentátorok szemében a balkáni (és a posztkoloniális) országok nemzeti ébredése „későn jövőnek” s ezáltal „éretlennek, fiatalnak és irányíthatatlannak” tűnt, és amelyek vélt lemaradásukat leküzdendő olyan modern európai formákat igyekeznek utánozni, amelyek szervesen nem illeszkednek az általuk leírt fejlődésbe minek következtében összességében más időrendbe utalják őket: a nyugati modernitás jelene mögötti időbe.³² A nyugat-európai dinamikus és progresszív (állandóan fejlődő) modernitással szembeállított keleti stagnálás és változatlanság nemcsak az európai múltba helyezte a régió jelenét, hanem egyúttal időtlenített is a térségre általánosan jellemzőnek tartott karakterjegyeket (különösen az etnikai csoportok közötti feszültségre és erőszakra vonatkozóan), amelyek bizonyos esetekben szívósan tartják magukat napjainkban is, és kauzális kapcsolatot teremtenek a Balkán múltja és jelene között.³³ A Balkán Bizottság fentebb idézett tagjaihoz képest Henry Noel Brailsford (1873–1958) némileg találóbban érzékeltette ezt a temporális határátlépést, amikor úgy fogalmazott, hogy a Balkánon az évszázadok nem követik egymást, hanem inkább egyszerre vannak je-

²⁷ Durham: *The Burden of the Balkans*, 110.: „The soft Servian accent rang familiarly in my ears, West Europe faded away like a dream, and I plunged into the Near East and the whirlpool of international politics.”

²⁸ Buxton: *Freedom and Servitude*, 481. Vö. „Az átkelés a török határon mindig eseményszám ment. Az európai civilizáció határát jelezte.” Buxton: *Travels and Reflections*, 54.

²⁹ Gingeras: *Between the Cracks*, 342.

³⁰ Moore: *A Note on the Balkan Countries*, 16.

³¹ Buxton: *Travels and Reflections*, 49–50.

³² Todorova: *The Trap of Backwardness*, 145.

³³ Abazi –Doja: *Time and narrative*, 241., 247.

len.³⁴ Mindezzel a temporális háttérbe sorolással a korabeli – elsősorban antropológiai – leírások tárgyukat körülírható és osztályozható tudományos témává avatták, amely beilleszthető egy természetes fejlődést leíró történelembe, aminek a vonatkoztatási pontja a legnagyobb fejlődési ívet bejáró Európa volt.³⁵

A 18. századi angol festő Joshua Reynolds (1723–1792) úgy fogalmazott, ha valaki egy királyi portrét festi, a királyság fogalmának kell irányítania az ecsetvonásait.³⁶ A Balkánról szóló korabeli brit munkákat nagyon hasonló felfogás jellemzi. Mivel a térségről tudósító legfontosabb információhordozó a személyes utazáson alapuló, rendkívül hibrid műfaji jegyekkel bíró útleírás volt, a pusztán leírást nemcsak átszövik a kulturálisan hagyományozódó reprezentációs mintázatok, de a szövegekben gyakoriak a fikciós elemek is (például párbeszéd). Vagyis a Balkán történelméről, földrajzáról, néprajzáról vagy vallási viszonyairól szóló beszámolók magukon viselik mindazokat a prekoncepcionális kulturális elvárásokat, amelyeket egyfajta „közös tudásként” a régióhoz rendeltek a korabeli brit szerzők.

Mary Edith Durham és a Balkán

Mary Edith Durham 1863-ban született jómódú, liberális családba, Arthur Edward Durham (1834–1895) sebészorvos kilenc gyermeke közül elsőként. A *Bedford College*-ben eltöltött időszakot követően (1878–1882) Durham a művészeti pálya iránt mutatott érdeklődést, és ebből kifolyólag a brit művészeti képzés legrégebbi intézményében, a *Royal Academy Schools*-ban folytatta tanulmányait, majd illusztrátorként dolgozott a *Cambridge Natural History* sorozat hullókról szóló kötetén.³⁷ Apja elvesztése után mint legidősebb és hajadon gyermekre betegeskedő édesanyja gondozásának feladatai hárultak a többi, karrierjében kimagasló teljesítményt nyújtó testvére helyett.³⁸ A ránehezedő terhek súlya alatt majdnem idegösszeroppanást kapó negyven esztendőes Durham jövője kilátástalansága elől messzire akart menekülni: „Teljesen kimerülve egy beteg rokon szüntelen ápolásától, a jövő előttem végtelen szürke monotóniaként terült elém, ahonnan a menekvés reménytelennek tetszett. Az orvos, aki ragaszkodott ahhoz, hogy minden évben eltöltsék két hónapnyi szabadságot, kedvesebb volt, mint gondolta: »Töltsé őket valami igazán új helyen« – mondta. »Tűnjön el azonnal, nem számít, hova, ameddig a változás teljes nem lesz.«³⁹

Durham választása az újdonság keresése miatt a Balkánra esett, így 1900-ban életében először a félsziget dalmáciai partvidékére utazott, ahonnan egy rövidebb kitérőt téve felkereste Montenegrót is. Ezt követően minden évben ápolási feladatai mellől a szabadságát a térségbe tett utazással töltötte, amelyekről a következő években megjelent könyveiben tett részletes beszámolót, amikben nem csupán tapasztalatait adta közre, de rendre összefoglalta a térséget lakó népekre vonatkozó történeti ismereteket, és számot adott nemzeti ambícióik egymást kölcsönösen kizáró jellegéről is.⁴⁰

Az 1902-es montenegrói és szerbiai utazásáról írt könyve és a balkáni ügyekben szakértői attitűdje talán észrevétlen marad, ha az 1903-as esztendő nem úgy alakul a Balkánon,

³⁴ Brailsford: *Macedonia*, i. m. Vö. „Furcsa ezekben a városokban, hogy ami vad, az túl vad, ami civilizált, az pedig túl civilizált. Az évszázadok összekuszálódnak.” Durham: *The Burden of the Balkans*, 270.

³⁵ Marchetti: *Scientist with Guns*, 167–168.

³⁶ Berlián: *Az emberiség göcsörtös fája*, 65.

³⁷ Hodgkinson: *Durham, (Mary) Edith*, 399.

³⁸ Hodgkinson: *Durham (Mary) Edith*, i. m.; Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 8–9.

³⁹ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 9.

⁴⁰ Durham: *Through the Lands of the Serbs*, i. m.; Durham: *The Burden of the Balkans*, i. m.

ahogy. Az 1897-es görög–török háborút követően az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó macedóniai vilajetekben a különböző keresztény csoportok közötti viszony egyre feszültebb lett, ami gyakran párosult az oszmánok és egymás ellenében fellépő kis létszámú fegyveres csapatok összecsapásával, vagyonosabb helyiek és külföldiek elrablásával, ami természetesen a nyugat-európai közvélemény figyelmét is a térségre irányította. A tavasz folyamán a térség legnagyobb és természetes központjának tartott városában, Szalonikiben végrehajtott terrorista akciók pedig már jelezték a Balkán felett gyülekező fellegek közeledtét. A macedóniai események mellett június 10-éről 11-ére virradó éjjel a Fekete Kéz titkos militarista-nacionalista szervezethez tartozó katonatisztek egy csoportja brutálisan meggyilkolta Obrenovics Sándor szerb királyt és feleségét, Draga Mašint a királyi palotában. A királygyilkosság Európa-szerte megdöbbenést keltett, és néhány ország – például Nagy-Britannia és Hollandia – a diplomáciai kapcsolatokat is felfüggesztette átmenetileg az immáron a rivális szerb dinasztia, a Karagyorgyevicsek által vezetett Szerbiával.⁴¹ Mindezt tetézte, hogy a Belső Macedóniai Forradalmi Szervezet vezetői augusztus 2-án (a Julián-naptár szerint július 20-án, Illés próféta napján) általános felkelést hirdettek a török uralom lerázása és egy autonóm Macedónia létrehozása érdekében. A felkelést az oszmán csapatok rövid idő alatt és rengeteg túlkapással leverték, ami magától értetődően az európai közvélemény érdeklődésének középpontjába helyezte átmenetileg a forrongó Balkánt. Durham karácsonyt követően megjelenő könyve így egy csapásra siker lett, és megalapozta hírnevét mint a bonyolult balkáni ügyeket ismerő szakértőt.⁴²

Növekvő hírnevének köszönhetően a macedóniai felkelés menekültjei számára segélyakciót szervező Macedóniai Segélyalap felkérte, hogy tartson a szervezet által a helyszínrre küldött csapattal, és a humanitárius segítség szervezési feladatainak elvégzése mellett mérje fel a vilajetekben uralkodó állapotokat.⁴³ Az Ohridban felállított kórházban és a tágabb régióban eltöltött idő alatt Durham fokozatosan elvetette a szerbek iránt az első utazások során kialakult szimpátiáját, a macedóniai szláv keresztényekről (akiket a korabeli többségi nézet szerint ő is bolgárnak tekintett) pedig kimondottan lesújtó véleményt alkotott.⁴⁴ A „Balkán igazi terhének” azt látta, hogy valójában az egymással rivalizáló balkáni keresztény egyházak tartják a törököket továbbra is hatalomban a félszigeten.⁴⁵ A segélyakció mögött álló londoni szervezet, a főleg liberális-radikálisokat tömörítő Balkán Bizottság bolgárbarát álláspontját egyáltalán nem tudta magáévá tenni, ahogy általában a helyszínen vele dolgozó politikai és társadalmi kérdésekben radikális álláspontot képviselő társai, mint például Henry Brailsford és felesége, Jane Brailsford vagy Noel Buxton nézeteit sem, akiknek a Balkán (vagy Macedónia) csupán egy ügyet jelentett a sok közül, amit felkaroltak.⁴⁶ Ennek ellenére Durham később úgy emlékezett, hogy a Balkán Bizottság megalakulása ösztönözte arra, hogy „felfedezem az akkoriban alig ismert Albániát, annak érdekében, hogy

⁴¹ Az eseményeknek a britek szerbekről kialakított képére gyakorolt hatásáról lásd: Markovich: *British Perceptions*, i. m.

⁴² Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 76.

⁴³ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 93.

⁴⁴ A macedóniai szláv vidékieket – különösen a nőket – általában elmaradottnak, babonásnak és butának írta le, akik „egy teknős intelligenciájával” rendelkeznek. Szerinte az elképesztő higiéniai körülmények, a rossz táplálkozási szokások és a tudatlanság sokkal nagyobb pusztítást végzett a keresztények között, mint a törökök. Durham: *The Burden of the Balkans*, 148. Vö. Durham: *The Blaze in the Balkans*, i. m.; Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 57–76.

⁴⁵ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 94.

⁴⁶ Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 63–64.

első kézből informálódjak az albánok aspirációiról és elképzeléseikről”.⁴⁷ Az első világháború kitöréséig folytatott utazásainak célja így a meglehetősen ismeretlen albán területek lettek, ami végül élete végéig tartó elköteleződést jelentett számára.

Az 1907-es Balkáni Államok Kiállítás és Albánia

Noha Durham neve utólag az albánok ügyével került elválaszthatatlan kapcsolatba, első élményei és szimpátiái Montenegróhoz és Szerbiához kötődtek tevékenységét, ahogy arra első írásai is bizonyítékul szolgálnak. A Balkán Bizottság kezdeményezésére 1907-ben Londonban nagyszabású kiállítást rendeztek, ami a részt vevő balkáni országokat volt hivatott bemutatni a brit közönség számára.⁴⁸ A Bizottság célja a kiállítással nemcsak az volt, hogy a „londoniak számára ismeretlen és megkapó tablót” mutassanak be a Balkánról, hanem hogy információval lássák el a potenciális brit befektetőket és vállalkozásokat a kiállító országokban rejlő gazdasági lehetőségekről.⁴⁹ A szervezők ószintén hitték, hogy a szorosabb gazdasági kapcsolatok előbb-utóbb a politikai szimpátiákra is hatással lesznek, ami révén megerősödhet a britek befolyása a félsziget sorsának alakulásában.⁵⁰

A kiállító országok természetesen remek lehetőséget láttak a rendezvényben, hogy jobb fényben tűnjenek fel az európai közvélemény előtt, amely révén valójában saját balkáni ambícióiknak szerettek volna nyugati támogatást szerezni. A szerbek számára különösen jó lehetőséget nyújtott a kiállítás, hiszen az 1903. júniusi királygyilkosság („májusi puccs”) következtében nemcsak erkölcsileg, de diplomáciailag is elszigetelődtek Nagy-Britanniától, egészen a hivatalos kapcsolatok 1906-os helyreállításáig.⁵¹

Ahogy arra már korábban is utaltam, a britek a 19. század utolsó harmadában a különböző balkáni népeket egyfajta erkölcsi hierarchiába rendezték, amiben az egyes népek helyét a rájuk projektált nemzetkarakterológiai jellemzők⁵² és a brit (liberális) értékekhez való vélt viszonyulásuk határozott meg, mint például az fejlődés iránti elköteleződés vagy az alkotmányosság. Bulgária a Gladstone-i agitáció és az 1885-ös Battenberg-válság következtében egyértelműen ennek a hierarchiának a tetejére került.⁵³ A bolgárok 1878 után az állam által szubvencionált propaganda-tevékenységbe fogtak Nyugat-Európában, aminek

⁴⁷ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 100.

⁴⁸ Moore: *A Note on the Balkan Countries*, 16. A kiállítás technikai részét a *London Exhibition Company* bonyolította le. Vö. Steward: *The Balkans in London*, 64.

⁴⁹ Moore: *A Note on the Balkan Countries*, 17.

⁵⁰ Noel Buxton Papers MS 951 c.24/11 Balkan Letters, 1916–1919, Buxton levélfogalmazványa Lord Crewe-nak, 1919. július 21., McGill University Library Rare Books and Special Collections; Vö. Koprivica: *Montenegro and International Exhibitions*, 260.

⁵¹ Markovich: *British Perceptions*, 120.

⁵² „A Balkán kevert fajú vidék. Ott vannak az albánok, akik mindenütt hűségükről és hazaszeretetükről ismeretesek, és hogy jobban szeretnek más emberek munkájának gyümölcséből élni, a maguk érdekes nyelvvel és jellemükkel. Európai-Törökország rég volt napjaiban a görögök és szlávok mohamedán áttérők, törökök lettek, azonban az albán muszlim hű maradt nemzete reményeire, noha gyakran találhattak a legrátermettebb török kormányzók között. Ott vannak a görögök, okosak és aktívak, kiváló kereskedők és politikusok. Ott vannak a szerbek, tele költészettel és történettel, akiket egy régi birodalom emlékéből táplálkozó nacionalizmus fűt. Ott vannak a bolgárok, akik szorgalmas földművesként és különösen csökönyös derűlátásukról ismertek.” Buxton: *Travels and Reflections*, 114.

⁵³ Vesna Drapac szerint a bolgárok és a montenegróiak jócskán a 19. század vége előtt elveszítették favorit szerepüket a délszlávok között a külföldi közvélemény szemében. Drapaccal szemben úgy gondolom, hogy a Balkán Bizottság létrejötte éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítja. Drapac: *Constructing Yugoslavia*, 52.

a középpontjában nemcsak az állt, hogy etnikai értelemben bolgárnak tekintik Macedónia lakóit, hanem hogy kvalitásaikat hangsúlyozva rámutassanak arra, mekkora utat tettek meg a nyugati mintákra épülő modernizációban a fejedelemség létrejötte óta. Ezzel azt a képességüket is demonstrálni kívánták, hogy a nyugati civilizációs sztenderdek szerint Bulgária lenne a legalkalmasabb a macedóniai térség kormányzására.⁵⁴

A kiállítás katalógusában is ezt hangsúlyozta a fejedelemségről szóló leíró részt jegyző szerző: „A bolgár kormány azzal a szándékkal döntött a most Londonban zajló Balkáni Államok Kiállításon való részvétel mellett, hogy lehetőséget adjon az angol közvéleménynek, hogy saját maga ítélje meg azt a haladást, amit kivételes nehézségekkel szemben Bulgária elért kevesebb, mint harminc esztendő leforgása alatt. Ezen szándékában a kiállítás bolgár szekciója az ország gazdasági és szellemi életének kivonata, ami magában foglalja a különböző nemzeti iparágak és tevékenységek mintáit is.”⁵⁵

A montenegrói fejedelmi udvarban gyorsan feltűnést és bizalmas érdeklődést kiváltó Edith Durham Nikola fejedelem (1860–1910 között fejedelem, 1910–1918 király) személyes kérésére egycsapásra az ország kiállítási anyagának összeállítói között találta magát, legfőképpen mert nem volt más, aki a kis országban meg tudta volna szervezni a pavilonnal járó feladatokat. A montenegrói kormány belügyminisztere, Petar Plamenac nem mutatott különösebb érdeklődést a pavilon gyakorlati összeállításának kérdései iránt, amiben így Durhamnak teljesen önállóan kellett döntenie.⁵⁶ A montenegrói katalógus bevezetőjében Durham elsősorban a kis fejedelemség természeti és folklór kincseit mutatta be az olvasóknak, mint írta, „a távoli múlt kutatója a legendák és folklór bő tárházát lelheti fel. És azoknak, akik a modern fejlődést – egy faj evolúcióját – tanulmányozzák, megfigyelési lehetőséget kínál.”⁵⁷ Mivel semmilyen lényegi útmutatást nem kapott, Durham a montenegrói pavilont elsősorban olyan kiállítási tárgyakkal töltötte meg, ami iránt maga is kifejezetten érdeklődött antropológusként: népviseletek, hímzések, amulettek és más mindennapi használati tárgyak kerültek a fejedelmi család relikviái mellé.⁵⁸

Noha a kiállítást 1907. május 4-ei megnyitásától október végéig több ezer látogató tekintette meg, elsődleges célját, a brit befektetések volumenének növelését a félsziget instabil politikai környezete miatt érdemben nem tudta megvalósítani. Mindazonáltal a kiállítás anyaga számos antropológus és más tudós figyelmét felkeltette, például az elismert ókorász, William Ridgeway-ét (1853–1926) is, aki éppen a Királyi Antropológiai Intézet igazgatói székét készült átvenni akkoriban. Ridgeway meghívására Durham a következő években többször előadott az intézetben, és rendszeresen publikált tudományos kiadványaiban, de személye döntőnek bizonyult abban is, hogy Durham a következő években – édesanyja 1906-os halálával a személyes terhektől felszabadulva – többhónapos expedíciókat járt be az albániai hegyvidéken.⁵⁹

1908 folyamán nyolc hónapot töltött a legtöbb európai által *terra incognita*ként felfogott Albániában, aminek során fényképeken és jegyzeteken örökítette meg egy zárt és öntörvényű társadalom belső életét, amely sajátos viselkedési kódok és értékrendszerek alapján működött, ami, úgy tűnt, jóval a kereszténység és az iszlám felbukkanása előtt formáló-

⁵⁴ Ilchev: *My Country*, 41.

⁵⁵ Bulgaria. In: *The Balkan States Exhibition*, 101.

⁵⁶ Durham: *Twenty years of Balkan Tangle*, 168–169.; Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 107.

⁵⁷ Durham–Plamenatz: *Montenegro*, 105.

⁵⁸ Durham–Plamenatz: *Montenegro*, 112–115.

⁵⁹ Tanner: *Albania's Mountain Queen*, 118–119.; Dauti: *Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire*, 225.

dott ki. A terepen gyűjtött viseletek és hímzésminták és az albán falvak mindennapjait megörökítő rajzai később nagy-britanniai múzeumok értékes elemei lettek.⁶⁰ A terepen gyűjtött információk összegzését az 1909-ben megjelent *High Albania* című kötete jelentette.⁶¹ Durham ebben az – utóbb legtöbb kiadást megérő – munkájában mutatta be először az európai tudós és érdeklődő közvéleménynek az észak-albániai hegyvidék törzseinek életét, az azt szabályozó szokásjogi normákat és elvárt társadalmi szerepeket, amivel letette a térséget lakó népek tudományos igényű megismerésének az alapját.⁶²

Durham ezt követően publikált monográfiáiban elsősorban politikai kérdések domináltak, míg néprajzi gyűjtéseit elsősorban szakfolyóiratokban jelentette meg. Noha leírásaira kétségtelenül jellemzőek az evolucionista antropológia és a korabeli nemzetközi jog által is használt kategorizálások (barbár–civilizált skála, politikai infantilizálás), írásai mentesek azoktól a vallásos-moralista felhangoktól, amelyek elsősorban a bolgár és szerb politikai törekvéseket támogató szerzők műveit jellemezték. Rákényszerült ugyan arra, hogy a nagyobb társadalmi elérés érdekében bizonyos reprezentációs stratégiákat alkalmazzon, mégis olyan „nyersanyagokat” tudott közvetíteni a brit tudományos és tudományon kívüli nyilvánosságnak, amihez hasonló munkát csak a világháború következtében intézményesülő brit Balkán-kutatás volt képes felmutatni. Azt azonban a szerb és jugoszláv törekvéseket támogató Seton-Watson alakja határozta meg, aki mellett az albánokat pártoló Edith Durham és „protezsáltjai” nem férhettek meg.

Összegzés

Mary Edith Durham munkássága ma komoly jelentőséggel bír a 20. század eleji Balkán és kifejezetten Albánia történetére nézve. A „nyersanyagok”, amiket írásában, festményein, illetve tárgyi leletként hátrahagyott több tudományterület számára is jelentős tudományos haszonnal jártak. Politikai helyzetértékelései többnyire éleslátásról tanúskodtak, arra törekedett, hogy a Balkánt a saját kontextusában értse meg, szemben a korszakban többnyire liberális-radikális kortársaival, akik a keresztény gladstoniánus felfogással a brit társadalmi és birodalmi problémákat projektálták a balkáni tevékenységükbe.⁶³ Mindazonáltal Durham lehetőségeit is meghatározta, hogy az albán-kérdés és a Balkán is csak a tágabb keleti kérdés kontextusában számíthatott jelentősebb társadalmi érdeklődésre, ahogy a kérdés szakértőjeként Durham is nagyobb elismerésre. Ezért Durham többnyire csak olyan fórumokon tudta szélesebb körben közvetíteni személyes tapasztalatain alapuló információt és értékeléseit, amelyek meghatározott retorikai és műfaji kötöttségekkel bírtak, mint például az alapvetően a gladstoniánus álláspontot képviselő brit sajtó, ami ritkán adott lehetőséget mélyebb fejtegetéseknek a balkáni viszonyokat illetően. Mindazontáltal a Durham által gyűjtött információk és adatok minőségileg messze túlszárnyalták a brit kortársai által kiadott műveket, azokkal sokáig talán csak Henry Brailsford Macedóniáról írott munkája kelhetett versenyre. Durham 1908 utáni, politikai ambícióktól sem mentes tevékenysége Albániában azonban modellként szolgált a térségben szintén politikai és gazdasági befolyásukat megerősíteni igyekvő osztrák–magyar és olasz diplomáciai köröknek is. Az albán királyi trónra is esélyesnek tartott báró Nopcsa Ferenc nemcsak kapcsolatot tartott fenn az

⁶⁰ Constantini: *Women Travellers to Albania*, 14–15.

⁶¹ Durham: *High Albania*, i. m.

⁶² A Durham által elsőként leírt albán *vir dzsina* jelenségről lásd: Durham: *High Albania*, 36–38.; Horváth: *Of Female Chastity*, 358–381.; Heka László: *A balkáni fogadott szűz*, 33–53.

⁶³ Mishkova: *Beyond Balkanism*, 23.

angol utazónóvel, de információszerezési stratégiáit, sőt munkájának nyelvezetét is a brit mintákra építve tárta a bécsi döntéshozók és a nyilvánosság elé.⁶⁴

A 20. század eleji Nagy-Britanniában a Balkán-szakértők rivalizálása mögött belpolitikai nézetkülönbségek, illetve az állt, hogy mindenkinek megvolt a maga „kedvenc” balkáni nemzete, akinek az ügyét előtérbe akarta helyezni. Durham és az albánok ügye szemben állt az első világháború idején szövetségessé vált Szerbia és brit támogatóik, különösen a korábban említett Seton-Watson elképzeléseivel és végső soron a brit háborús stratégiai célokkal, ami szintén hozzájárult marginalizálódásához. Durham 1944-es halála után munkái hosszú időre feledésbe merültek. Nagy-Britanniában a vele ellenséges riválisok, Albániában pedig az Enver Hodzsa vezette kommunista albán állam tett arról, hogy minden törekvése ellenére neve hosszú évtizedekre elhalványuljon az emlékezetben.⁶⁵

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Noel-Buxton Papers MS 951, McGill University Library Rare Books and Special Collections

Nyomtatott források

Brailsford, H. N.: *Macedonia. Its races and their future*. London, 1906.

Buxton, Noel: *Freedom and Servitude in the Balkans*. Westminster Review, vol. 159. (1903) No. 5. 481–490.

Buxton, Noel: *Travels and Reflections*. London, 1929.

Durham, Mary E.: *Through the Lands of the Serbs*. London, 1904.

Durham, Edith: *The Burden of the Balkans*. London, 1905.

Durham, Edith – Plamenatz, Pierre: *Montenegro*. In: The Balkan States Exhibition 1907 Earl's Court, London S.W., Official Programme, Guide and Catalogue. London, 1907. 103–111.

Durham, M. Edith: *High Albania*. London, 1909.

Durham, M. Edith: *The Blaze in the Balkans. Selected Writings 1903–1941*. London – New York, 2014.

Durham, Mary Edith: *Twenty years of Balkan Tangle*. London, 1920.

Kinglake, Alexander W.: *Eothen*. London, 1845.

Moore, W. A.: *A Note on the Balkan Countries and the Origin of the „Balkan States Exhibition, 1907”*. In: The Balkan States Exhibition 1907 Earl's Court, London S.W., Official Programme, Guide and Catalogue. London, 1907. 15–18.

Nopcsa Ferenc: *A legsötétebb Európa. (Vándorlások Albániában)*. Budapest, 1911.

Szakirodalom

Abazi, Enika – Doja, Albert: *Time and narrative: Temporality, memory, and instant history of Balkan wars*. Time & Society, vol. 27. (2018) No. 2. 239–272.

<https://doi.org/10.1177/0961463X16678249>

Berlian, Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Budapest, 1996.

Butterfield, Herbert: *The Origins of Modern Science, 1300–1800*. London 1965.

⁶⁴ Lásd: Nopcsa: *A legsötétebb Európa*, i. m. Nopcsa tevékenységéről lásd: Csaplár: *Nopcsa Ferenc báró*, 311–359.

⁶⁵ Lásd: Dauti: *Gjergj Fishta*, 81–104.

- Constantini, Mariaconetta: *Women Travellers to Albania in the Long Nineteenth Century: Two Case Studies*. *Victorian Popular Fictions*, vol. 2. (2020) No. 1. 1–23. <https://doi.org/10.46911/HINN2405>
- Braunholtz, H. J.: *Mary Edith Durham (obituary)*. *Man*, vol. 45. (1945) Jan–Feb 21–22.
- Csaplár Krisztián: *Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája 1910–1911-ben*. *Fons*, 8. évf. (2001) 3. sz. 311–359.
- Csaplár-Degovics, Krisztián: *Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana. Südost-Forschungen*, Jg. 71. (2012) 129–182.
- Csaplár-Degovics Krisztián: *A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. A new imperial history és a birodalmi életrajz*. *Aetas*, 35. évf. (2020) 4. sz. 144–159.
- Dauti, Daut: *Gjergj Fishta, the 'Albanian Homer', and Edith Durham, the 'Albanian Mountain Queen': Observers of Albania's Road to Statehood*. In: Boeckh, Katrin – Rutar, Sabine (eds.): *The Balkan Wars from Contemporary Perceptions to Historic Memory*. London, 2017. 81–104.
- Dauti, Daut: *Britain, the Albanian Question and the Demise of the Ottoman Empire 1876–1914*. PhD tézis, The University of Leeds. Leeds, 2018.
- Delouis, Anne Friderike: *From Travel Writing to Anthropology and Political Activism: A Biography of Mary Edith Durham, and Early Ethnographer of Southeast Europe*. Bérosero – Encyclopédie internationale des histoires de l'anthropologie, Paris, 2022. elérhető: <https://www.berose.fr/article2600.html?lang=fr> (letöltés: 2022. december 18.)
- Drace-Francis, Alex: *The Prehistory of a Neologism: South-Eastern Europe*. *Balkanologie*, vol. 3. (1999) No. 2. Elérhető: <http://journals.openedition.org/balkanologie/751> (letöltés: 2022. szeptember 15.) <https://doi.org/10.4000/balkanologie.751>
- Drapac, Vesna: *Constructing Yugoslavia: A Transnational History*. Basingstoke, 2010.
- Gänger, Stefanie: *Circulation: reflections on circularity, entity, and liquidity in the language of global history*. *Journal of Global History*, vol. 12. (2017) 303–318. <https://doi.org/10.1017/S174002281700016X>
- Gingeras, Ryan: *Between the Cracks: Macedonia and the 'Mental Map' of Europe*. *Canadian Slavonic Papers*, vol. 50. (2008) No. 3–4. 341–358.
- Gostentschnigg, Kurt: *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918*. Wiesbaden 2018. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-18911-2>
- Heka László: *A balkáni fogadott szűz – burrnisha, virđžina (virđzsina), tobolija*. *Iustum Aequum Salutare*, 17. évf. (2021) 2. sz. 33–53.
- Hodgkinson, Harry: *Durham, (Mary) Edith*. In: Matthew, H. C. G. – Harrison, Brian (eds.): *Oxford Dictionary of National Biography*. Vol. 17. Oxford, 2004. 399.
- Horváth, Aleksandra Djajić: *Of Female Chastity and Male Arms: The Balkan „Man–Woman” in the Age of the World Picture*. *Journal of History of Sexuality*, vol. 20. (2011) No. 2. 358–381.
- Ilchev, Ivan: *My Country – Right or Wrong! The International Propaganda of the Balkan States in Europe and the United States 1821–1923*. *Bulgarian Historical Review*, vol. 3. (1995) 32–50.
- Koprivica, Tatjana: *Montenegro and International Exhibitions in the second half of the 19th and early 20th century*. In: *130 years of Established Diplomatic Relations between Montenegro and Great Powers after it gained Independence in 1878*. Paper Collection. Podgorica, 2011. 245–269.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti–politikai szemantikája*. Budapest 1997. Marchetti, Christian: *Scientist with Guns. On the Ethnographic Exploration of the Balkans by Austrian – Hungarian Scientist before and during World War I*. *Ab Imperio*, vol. 1. (2007) 403–420. <https://doi.org/10.1353/imp.2008.0060>
- Marcon, Federico: *The Critical Promises of the History of Knowledge: Perspectives from East Asian Studies*. *History and Theory*, vol. 58. (2020) 19–47. <https://doi.org/10.1111/hith.12180>
- Markovich, Slobodan G.: *British Perceptions of the Balkan Christian Countries and their Identities until 1918*. In: Markovich, S. G. – Weaver, E. B. – Palovic, V. (eds.): *Problems of Identities in the Balkans*. Belgrade 2006. 115–138.
- Mishkova, Diana: *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*. London–New York, 2019.

- Östling, Johan – Heidenblad, David Larsson – Hammar, Anna Nilsson: *Introduction. Developing the history of knowledge*. In: Uők. (eds.): *Forms of Knowledge. Developing the History of Knowledge*. Lund, 2020. 9–26.
- Östling, Johan – Heidenblad, David Larsson: *Fulfilling the Promise of the History of Knowledge: Key Approaches for the 2020s*. *Journal for the History of Knowledge*, vol. 1. (2020) No. 1. 1–6. <https://doi.org/10.5334/jhk.24>
- Östling, Johan: *Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical currents and analytical frameworks*. *History and Theory*, vol. 58. (2020). 111–126. <https://doi.org/10.1111/hith.12184>
- Raj, Kapil: *Relocating Modern Science. Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900*. London–New York, 2007.
- Raj, Kapil – Sibum, H. Otto (dir.): *Histoires des sciences et des savoirs. 2. Modernité et globalisation*. Paris, 2015.
- Raposo, Pedro M. P. – Simoes, Ana – Patiniotis, Manolis – Bertomeu–Sánchez, José R.: *Moving Localities and Creative Circulation: Travels as Knowledge Production in 18th-century Europe*. *Centaurus*, vol. 56. (2014) 167–188. <https://doi.org/10.1111/1600-0498.12066>
- Renn, Jürgen: *From the History of Science to the History of Knowledge – And back*. *Centaurus*, vol. 57. (2015) 37–53. <https://doi.org/10.1111/1600-0498.12075>
- Sarasin, Philipp: *Mi a tudástörténet?*. *Filológiai Közlöny*, 58. évf. (2012) 4. sz. 355–368.
- Sarasin, Philipp: *Was ist Wissensgeschichte?*. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, Jg. 36. (2011) No. 1. 159–172. <https://doi.org/10.1515/iasl.2011.010>
- Steward, Jill: *'The Balkans in London': Political Culture and the Cultural Politics of Exhibition at Earl's Court 1906–1908*. *Études balkaniques*, vol. 44. (2008) No. 4. 64–89.
- Stoneman, Mark R. – Krone, Kerstin von der: *Blogging Histories of Knowledge in Washington, D. C.* *Geschichte und Gesellschaft*, Jg. 47. (2021) 163–174.
- Stråth, Bo: *Insiders and Outsiders: Borders in nineteenth-century Europe*. In: Berger, Stefan (ed.): *A Companion to Nineteenth-century Europe 1789–1914*. [h. n.], 2006. 3–10.
- Tanner, Marcus: *Albania's Mountain Queen. Edith Durham and the Balkans*. London – New York, 2014.
- Todorova, Maria: *The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism*. *Slavic Review*, vol. 64. (2005) No. 1. 140–164. <https://doi.org/10.2307/3650070>
- Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford, 2009.
- Verburgt, Lukas M.: *The History of Knowledge and the Future History of Ignorance*. *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, vol. 4. (2020) No. 1 1–24. <https://doi.org/10.1086/708341>
- Vezenkov, Alexander: *History against Geography: Should we always think of the Balkans as part of Europe?* Elérhető: <https://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxi/alexander-vezenkov/> (letöltés: 2019. szeptember 13.)
- Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994.
- Z. Karvalics László: *Információtörténelem. Az önazonosság keresésétől az átfogó kutatási programokig*. *Aetas*, 27. évf. (2012) 4. sz. 5–12.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN
VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár;
Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar

„Jugoszlávia ezer ellentétével [...] kiválóan alkalmas arra, hogy egy takaros kis általános káosz keletkezzék”

Nagy Iván emigráns magyar politikus válogatott levelei (1949)

Nagy Iván¹ hagyatékából az első forrásközlést a *Lymbus Magyarásgtudományi Forrásközlemények* 2020-as kiadványában² adtuk közre. Az akkori rendezőelv az volt, hogy elsősorban a magyar politikai emigráció egészével összefüggő iratokból publikáljunk válogatást. A következő évben önálló kötetben³ jelentettük meg azt a válogatott dokumentumgyűjteményt, amely, folytatva az egy évvel előbbi koncepciót, a magyar politikai emigráció egészének ismeretlen fejezeteire fókuszálása mellett igyekezett körbejárni a második világháború után újra kényszerkisebbségbe, idegen államok fennhatósága alá került magyarok politikai képviselőinek formálódását az emigrációban és az akkori tragikus közelmúlt terheinek a lecsapódását.

Tavaly az Újvidéken megjelenő *Tanulmányok/Studije/Studies* folyóiratban a hagyaték révén a délvidéki magyar emigráció szervezkedését, illetve azokat az okokat mutattuk be, amelyek végül a Jugoszláviai Magyar Nemzeti Bizottmány megalapításának a bukásához vezettek.⁴

Jelen forrásközlésünkben Nagy Iván 1949-ben keletkezett válogatott leveleit adjuk közre, amelyben elsősorban Nagy politikai gondolkodásmódjának és az emigránsok beilleszkedésével, mindennapjaikkal és közéleti tevékenységükkel összefüggő kérdések ismerhetők meg.

¹ Nagy Iván (Bács, 1904 – San Francisco, 1972. október 28.) ügyvéd, a Magyar Párttal szembenálló, a horvát ellenzékkel szövetséget kereső jobboldali kisebbségpolitikus. A *Nép* keresztény lap egyik alapítója. 1942 és 1944 között a magyar parlamentbe behívott országgyűlési képviselő, 1944. június 28-tól a Magyar Élet Pártjának elnökségi tagja. 1944. október 14-től 1945-ig részt vett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének a munkájában. A háború után a jugoszláv hatóságok távollétében háborús bűnösnek nyilvánították. Az összeomlást követően előbb Ausztriában, majd 1951-től az Amerikai Egyesült Államokban élt. 1948 szeptemberében támogatta a Magyar Nemzeti Bizottmány (MNB) megalakítását. A következő évben Teleki Béla gróffal és Bonczos Miklós volt belügyminiszterrel a jobboldali magyar emigránsokat tömörítő Magyar Kereszténydemokrata Unió egyik alapítója volt. 1949-től 1954-ig komoly ambíciói voltak, hogy bekerüljön az MNB Végrehajtó Bizottságába. Ebben az időszakban aktívan részt vett a magyar politikai emigráció életében, csatározásaiban. 1955-ben visszavonult a nagypolitikától, s haláláig a Kaliforniai Állami Egyetem pénzügyi osztályán dolgozott. Teljes életrajzát lásd: Dévavári: *Klikkharcok*, 13–61.

² Dévavári: *Nagy Iván*, 831–903.

³ Dévavári: *Klikkharcok*, i. m.

⁴ Dévavári: *Egy elvetélt kísérlet*, 57–97.

Nagy Iván levele Vukovich Gerőnek⁵

Rum bei Innsbruck, 1949. szeptember 8.

(Gépirat, az eredeti másolata)

Rum, 1949. szeptember 9.

Kedves Gerőm!

Már régen készülök arra, hogy Neked írjak, de ez minduntalan elmarad, részben elfoglaltságom, részben azért, mert ismét egy németországi utam esedékes, és ez alkalomra a Veled való találkozás szerepel első helyen. A passauai ünnepeken ott voltam.⁶ Erről bizonyára értesültél azóta. Azt reméltem, hogy Veled ott találkozhatom. Kerestelek a Horvát Egyesület nevét viselő intézménynél, de hiába. Így bármennyire is szerettem volna Veled találkozni, kénytelen voltam azt elhalasztani legközelebbi látogatásomra.

Sok mindent szerettem volna Veled megbeszélni és Téged egy-némely dologról, amelyek érdekelnek, tájékoztatni.

Párizsban megalakult a Vajdasági Szerbek Egyesülete: Club Vojvodina. Dr. Jocić Eugen,⁷ akit Te ismersz, a főmácher. Az utóbbi időben egy francia nyelvű, érdekes könyvet adtak ki. Címe: „A Dunai Föderáció”, amelyben a szerbiaiakat leszidja a sárga földig. Jugoszlávia politikai, nemzeti és gazdasági abszurditását bizonyítja fényesen, s ezt én sem tudnám jobban megtenni, azt állítván, hogy a délvidéki szerbek nem is kívánhatják Jugoszláviát, ellenben a Dunai Föderációban egy önálló egységként akarják szerepeltetni a Vajdaságot. Szerinte a Dunai Föderáció a következő egységekből állna: Csehország, Ausztria, Szlovénia, Horvátország, Bosznia és Hercegovina, Vajdaság, Magyarország – Erdéllyel és Szlovákia. Én beszéltem vele többször. Megoldásként ajánlottam a föderációt hasonló területtel, azzal az eltéréssel, hogy Bosznia Horvátországhoz, a Vajdaság a magyar egységhez tartozna, de ezen belül ugyanolyan széleskörű autonómiát kell, hogy kapjon, mint Erdély. Boszniára vonatkozólag is valamilyen autonómia kívánatos.

⁵ Vukovich Gerő (Csonoplya, 1894 – München, 1956. szeptember 23.) ügyvéd, bunyevác politikus. Budapesten szerzett jogi oklevelet, 1921-ben Zomborban nyitott ügyvédi irodát. A Bunyevác-Sokác Pártban kezdett el politizálni, amely később beolvadt a Stjepan Radić vezetése alatt álló Horvát Parasztpártba. Az 1930-as évektől anyagilag támogatta a Zágrábi Magyar Egyetemi Hallgatók Kultúregyesületét. 1942. február 9-től behívott délvidéki magyar országgyűlési képviselő volt. 1944 novemberében követte a Törvényhozók Nemzeti Szövetségét Sopronba, majd onnan 1945 tavaszán Bajorországba távozott. A háború után a nyugati szövetségesek nem adták ki sem Magyarországnak, sem Jugoszláviának.

⁶ Az apatini svábok prominens vezetői 1948. március 22-én Münchenben kezdték meg szervezni a település létrejöttének kétszázadik évfordulójára emlékező ünnepséget. Ekkor több emlékkiadvány kiadásáról is döntés született. Az előkészületi munkák után végül 1949. augusztus 6-án és 7-én Passauban rendezték meg az Apatini emléknapokat. Bővebben lásd még: Nagy Iván levele Falcione Árpádhoz az európai, magyarországi és jugoszláviai kérdésekről. 1949. szeptember 15. Közli: Dévavári: *Nagy Iván*, 886–901.

⁷ Jocić, Eugen (Nagybecskerek, ? – Párizs, 1969) vajdasági szerb autonomista, majd függetlenségpárti politikus, a Vajdasági Mozgalom egyik vezetője. A második világháború utolsó szakaszában a berendezkedő új államhatalom titkosszolgálatára – az OZNA – 1944 decemberében letartóztatta, és 1945. június 25-én a Népbíróság négy év szigorított, munkatáborban letöltendő büntetést szabott ki rá. Jocić kalandos körülmények között már 1945. szeptember 30-án megszökött, előbb Pomázra menekült, majd Párizsban telepedett le. 1948-ban Párizsban megkezdte mozgalma újjászervezését. 1958-ban az ún. Salzburgi nyilatkozat egyik aláírója volt, amely a Vajdaságot horvátországi, romániai és magyarországi területekkel kibővítve a Közép-Európai Föderáció és a leendő Európai Unió föderális tagállamaként határozta meg.

Rövidesen a magyar emigrációs politikában lényeges lépések várhatóak, s éppen ezzel kapcsolatban szerettem volna Veled sajátmagam miheztartása végett beszélni. Tisztázni szerettem volna egyest s más, többek között a következőket. Te magyar törvényhozónak tekinted magad? Vagy pedig más megoldások érdekében kívánsz működni és mint jugoszláv vagy horvát emigráns politikus szerepelni? Leegyszerűsítve a dolgot, Neked döntened kell, hogy azért akarsz-e dolgozni, hogy a Délvidék az új rendezés után Magyarországhoz tartozzék, vagy sem. Engem a többi része nem érdekel. Ezt azért tartom szükségesnek ilyen formában is leszögezni, mert míg a müncheni horvátok kiadásaiban – amennyiben gyér nyomtatványaitak annak lehet nevezni – Bácska Budanovićostul,⁸ Szabadkástul, mindeztől horvátnak számít.[!] Ugyanakkor az utóbbi időben Jelićyel⁹ folytatott személyes megbeszélésem,¹⁰ a tőle kapott levelek mind ebben a kérdésben tiszta vizet öntenek a pohárba: a Duna–Dráva határ és a két muraközi járás. Én tudom, hogy az emigráció, a sok gond és kilátástalan jelen mindenkinek az idegeire hat. Téged azonban reális és józan embernek ismertelek mindig, és nem hiszem, hogy mostanában minden reális ok nélkül fantasztá híresztelésekre vagy más szempontok miatt olyan álláspontot foglalnál el, amelynek következményeként útjaink esetleg elválhatnának.

Én úgy remélem, hogy még e hó folyamán valamely szombat vagy vasárnap fel foglak keresni. Előre fogom jelezni, és akkor veled és Trischlerrel¹¹ igyekszem majd egy hosszabb purparlét folytatni.

Érdekes híreink vannak Jugoszláviából. Makacsul tartja magát az a hiedelem, hogy Tito személyének a kikapcsolásával egyidejűleg az ország olyan belső zavarba süllyed, amely egyet jelent annak végső szétesésével. Mi fog pontosan bekövetkezni, azt nehéz megmondani előre, de a sok törekvés vagy kombinációk bármelyike is valósul meg, mindegyik ismé-

⁸ Budanović, Lajčo (Bajmok, 1873. március 27. – Szabadka, 1958. március 16.) horvát katolikus főpap. 1897-ben szentelték pappá, 1923. február 10-én a Bácskai Apostoli Adminisztrátúra élére nevezték ki. A két világháború között a szabadkai horvátok és bunyevácok egyik szellemi vezetője volt, számos horvát intézményt alapított. 1941-ben a magyar hatóságok internálták, 1943-ban térhetett vissza Szabadkára. 1946-tól haláláig újra Bácska apostoli adminisztrátora volt.

⁹ Jelić, Branimir Branko (Donji Dolac, Horvátország, 1905. február 28. – Berlin, 1972. május 31.) horvát politikus. Orvosi tanulmányait Zágrábban folytatta. 1926-ban belépett a Horvát Jogpártba. 1928-ban a Horvát Honvédő félkatonai alakulat alapítója volt. 1928-ban elhagyta a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot, s csatlakozott a Horvátország függetlenségét hirdető usztasa mozgalomhoz. A két világháború között a nyugati horvát emigráció egyik fő szervezője. 1939-ben az amerikai hatóságok ötvenhat napra internálták. 1939 októberében, Európába való visszatérésekor a brit titkosszolgálat Gibraltárban tartóztatta és Man szigetére internálta. 1949-ben Münchenbe költözött, a következő évben megalakította a Horvát Népi Bizottságot, majd 1962-ben a Horvát Nemzeti Tanács egyik alapítója volt New Yorkban. A jugoszláv titkosszolgálatok háromszor is mérenyletet kíséreltek meg ellene. Először még 1940-ben a királyi Jugoszlávia szolgálatai akarták elrabolni és Szlovénia felett a repülőből kidobni. 1970-ben az államszocialista Jugoszlávia titkosszolgálata, az SDB, először Berlinben, a következő évben Düsseldorfban hajtott végre ellene sikertelen bombatámadást. Bár a támadásokat túlélte, a második robbanás szövődményeiben 1972-ben elhunyt.

¹⁰ Bővebben lásd: Magyar–szerb titkos tárgyalások a Délvidék jövőjéről. 1950. szeptember 12. Közli: Dévavári: *Klikkharcom*, 105–115.

¹¹ Trischler, Josef (Boróc, 1903. március 20. – ?, 1975. december 18.) német kisebbségpolitikus, a jugoszláv parlament tagja, a Német Gazdaszövetség egyik vezetője. 1942 és 1944 között a magyar parlament felsőházának a tagja. 1944 augusztusában a bácskai németekből megszervezte a Heimat-Schutz fegyveres alakulatokat. A háború után a Bundestag képviselője, a kitelepített dunai svábok egyik vezetője volt.

telten létalapjaiban fogja veszélyeztetni az országot. Igyekszem röviden a különböző téziseket visszaadni.

Ha igaz az, hogy Tito Moszkva számára nem megbízható, sőt áruló, akkor a kommunista törekvés arra fog menni: minél kevesebb belső megrázkódtatással, minél kevesebb külpolitikai komplikációval Titót és klikkjét kikapcsolni. A Nyugatnak viszont minden érdeke abban van, hogy a keleti blokkban minél több szakadék, belső széthúzás, ellentét, sőt ha lehet, belső harc, lázadás legyen. Ők tehát Jugoszláviában szeretnék egy kis görögországi helyzetet¹² teremteni. Úgy látszik, ott már kifogyott az önzetlen hazafi, s Jugoszlávia ezer ellentétével, horvát, szerb és más nacionalizmusokkal megterhelve kiválóan alkalmas arra, hogy egy takaros kis általános káosz keletkezzék, amely azután esetleg átragadhatna keletre. Ezzel szemben mit csinál Tito és vérszomjas bandája? Gyéren felel a moszkvai vádakra, annál több gubát kér a nyugatiaktól – ha aztán igaznak vesszük az olasz sajtó jelentéseit –, s miközben teljes haderejét Szlovéniába és Macedóniába összpontosította. Erődítéseket is csak az ország nyugati részében, nyugatról és észak-nyugatról jövő támadás ellen épít. Angol–amerikai biztatásra sem akarta testvéri viszályát Oroszországgal az UNO elé vinni. Mindebből az következik, hogy Titónak a barátkozása a Nyugattal olyan, mint Dragišának¹³ volt: míg egyet tett, s Nyugat felé „orientálódott”, addig a hadsereg felelős tényezői mindent megtettek, hogy az Olaszországból jövő orosz [!] támadást elhárítsák. Lehet azonban – és ebben sok a fantázia –, hogy az összes olasz panaszok, amelyek az utóbbi időben Tito katonai készülődései, barátságatlan magatartása és az olasz kisebbség üldözése miatt napvilágot lát a sajtóban, mind csak merő kitalálás és egyedül arra jó, hogy erkölcsi és jogi alapként szolgáljon egy olasz katonai akciónak Isztriában az olasz polgárok életének és vagyonának a biztosítására. Jocić szerint Titót beugratják, pácban hagyják, ő Boszniába és Nyugat felé vonul vissza egészen Brioni-i kéjlakásáig. Viszont ugyenegy [!] időben a nyugatiak mindenkit támogatni fognak, aki e területen bármilyen ok miatt harcolni akar. Ő szerinte tehát még ez évben felelevenedik a Križar¹⁴ és a csetnik mozgolódás. Bárhogy is állnak a

¹² Görögországban 1946 és 1949 között polgárháború zajlott a görög kommunisták fegyveres ereje (Görög Demokratikus Hadsereg) és a royalista kormányerők között. Az összecsapásokban a kormány mellett az Egyesült Királyság is beavatkozott. A kormánypárti győzelemmel végződött polgárháború a mai napig a mély politikai polarizáció örökségét hagyta maga után a görög társadalomban.

¹³ Cvetković, Dragiša (Niš, 1893. január 15. – Párizs, 1969. február 18.) szerb politikus, Jugoszlávia miniszterelnöke. Az első világháborúban a szerb hadseregben szolgált, jogi tanulmányait 1934-ben Szabadkán fejezte be. 1928-ban vallásügyi miniszter volt, a diktatúra bevezetése után rövid időre letartóztatták. 1935-ben Niš polgármestere volt, ezt követően 1935 és 1939 között szociális és egészségügyi miniszteri, majd igazságügyminiszter-helyettesi funkciót töltötte be. 1939. február 5. és 1941. március 27. között jugoszláv miniszterelnök. 1939-ben kiegyezett a horvát ellenzék vezetőjével, Vlatko Mačekkel, aminek köszönhetően létrejött a valós autonómiával bíró horvát bánóság. 1941. március 25-én Bécsben a Koronatanács utasítására Aleksandar Cincar-Marković külügyminiszterrel együtt aláírta Jugoszlávia csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez. A két nappal később bekövetkezett katonai puccs során rövid időre letartóztatták. Az ország szétesését követően a német hatóságok két és fél hónapra a banjicai koncentrációs táborba internálták. 1944 szeptemberében előbb Rómába, majd Párizsba emigrált. A háborút követően a kommunista hatóságok 1945. szeptember 15-én népellenességgé és háborús bűnössé nyilvánították. Rehabilitációjára 2009. szeptember 25-én került sor.

¹⁴ Križari, magyarul Keresztes Lovagok. A(z) (usztasa) Független Horvát Állam (NDH) katonai vere-sege után Horvátországban és Bosznia-Hercegovina területén működő mintegy 2500–3000 fős gerillacsoport neve, amely 1945 és 1950 között fegyveres ellenállást fejtett ki a jugoszláv kommunista hatalommal szemben. A Keresztesek egyik vezetője Vjekoslav (Maks) Luburić, az NDH fegy-

dolgok, biztos az, hogy ezek az ellentmondó és sűrűn váltakozó híresztelések bizonyára valami célt szolgálnak. Valaminek az elkendőzésére, aminek az előkészülete folyamatban van, alkalmas. Nekünk kell kihámozni, hogy mi az a valami. Az oroszok Magyarországon nagy felvonulást csinálnak. Nehéztankokkal, Sztálin orgonákkal, helyenként egész falvakat kiürítettek. Mindennek nagy cécó lesz a vége. Jó volna olyan helyen tartózkodni, ahol nem kell félni a bolsevik sem előre töréstől, sem a légiriadótól.

Hogy élsz, mit csinálsz, hogy van Anci? Mi megvagyunk. Még mindig állásban vagyunk. Havi jövedelmem 1000 shilling. Ebből szerényen ugyan, de meg lehet élni.

Purszi¹⁵ egy hosszú levélben számolt be Argentínáról: nem tanácsolja senkinek, hogy Dél-Amerikába menjen. Ha muszáj Európát elhagyni, szerinte Ausztráliába, Kanadába vagy az USA-ba menjünk. Dr. Schultész¹⁶ a napokban utazott Ausztráliába. Egy bizonytalan tartalmú „tanulmányútra”. Megígérte, hogy írni fog. Dr. Wagner Péter¹⁷ a következő transzporttal utazik. Nem megy az USA-ba, mert bátyja, Wagner Jacky¹⁸ azt tanácsolja neki, hogy ne jöjjön. Ő már hónapok óta munkanélküli, ellenben gimnazista fiát sikerült pékinasnak beadnia. Szerencse dolga. Vannak olyanok, akiknek Amerikában is sikerül elhelyezkedniük, azonban nagy a munkatempó. Kanada vagy Ausztrália jobban megfelelne: öregesen, tempósan dolgoznak. Nekünk mindegy: vagyont nem akarunk gyűjteni. Én még nem döntöttem, hogy merre induljak, de biztos az, hogy ezzel a gondolattal is komolyan kell foglalkozni, nehogy elkéssük.

veres erőinek egykori tábornoka volt. Harcmódoruk megegyezett a jugoszláv partizánok 1941-es gerillahadviselésével. Az összecsapásokban a Keresztesek a jugoszláv karhatalmi erők mintegy 2000 tagját ölték meg, egyes területeken pedig jelentős lakossági támogatást is maguk mögött tudtak. 1947-ben az ún. Gvardijan hadműveletben a jugoszláv karhatalmi és titkosszolgálati erők a mozgalom több tagját is likvidálták. A Keresztesek többsége az ötvenes évek első felében emigrált vagy megadta magát.

¹⁵ Purszi, vagy Purszy Falcione Árpád beceneve. Falcione Árpád (Zombor, 1908. szeptember 26. – Buenos Aires, 1977. szeptember 4.) közgazdász, délvidéki magyar politikus. Gimnáziumi tanulmányait szülővárosában végezte. Édesapja, id. Falcione Árpád (1875–1935) 1910 és 1918 között magyar országgyűlési képviselő, 1922-ben a Jugoszláviában működő Magyar Párt egyik alapítója volt. Tanulmányait a budapesti József Nádor Műegyetem gazdasági karán végezte, ott is doktorált. Két év múlva a jogi doktorátust is megszerezte. Édesapja halála után, 1935-ben átvette a bajsai családi birtok vezetését. 1941-ben Nagy Iván elnöksége alatt a Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács tagja, 1942 és 1944 között a Délvidékről behívott magyar országgyűlési képviselő. 1944. augusztus 29-től a nyilas hatalomátvételig, 1944 októberéig Bács-Bodrog vármegye főispánja volt. A második világháború után a család földbirtokát a jugoszláv hatóságok államosították, a leszámolás a családját sem kerülte ekkor el: közeli rokonát, Falcione Sándort, Zombor egyik legnagyobb mecénását 1944 végén Stojan Popov (becenevén: Bugar) elevenen megnyúzta. Falcione Árpád előbb Ausztriában, majd egy rövid ideig Franciaországban élt, végül 1949 nyarán Argentínában telepedett le. Az emigrációban a Magyar Nemzeti Bizottmány tagja, Nagy Iván közeli barátja és bizalmasa volt.

¹⁶ Sultész Ferenc (Újvidék, 1909. szeptember 12. – Ausztrália ?) újvidéki ügyvéd, tésztagyáros, Nagy Iván baráti és bizalmi körének a tagja. 1941 augusztusától Újvidék város főügyésze, a Nagy Iván elnöksége alatt álló Újvidéki Ügyvédi Kamara választmányi tagja. A második világháború után előbb Salzburgban, majd Ausztráliában élt.

¹⁷ Wagner Péter (? – Ausztrália ?) ügyvéd, a visszacsatolás után a XXIII. újvidéki ügyvédi kamara választmányának a tagja, újvidéki közjegyző. A háború után Ausztráliában telepedett le.

¹⁸ Wagner Károly (? – Ausztrália ?) ügyvéd, 1940-ben a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség tagja, 1942 és 1944 között Újvidék jegyzője. A háború után Ausztráliában telepedett le.

Gyermekeim megvannak, egészségesek. A két nagyobbik IRO¹⁹ táborban két hétig nyaralt a hegyek között. Mausi²⁰ most az őszi és a téli ruháik elkészítésével van elfoglalva. Ezen a téren könnyebb mostan, mint azelőtt, mert van anyag bőven, csak meg kell csinálni. Öregből az újat. Különbözik ő már egész szabó lett. Az én ruháimat is ő szokta adjustálni: kifordítani, varrni, stb.

Nem tudom, hogy értesültél-e róla: Lengyel Feri, aki Pesten maradt a háború után, megunta a dicsőséget, s ez év tavaszán a mi nyomdokainkon indult. Most itt van I-ban és velünk egy házban lakik. Ismerőseinkről, barátainkról és azok sorsáról sok érdekeset mesélt.

Válaszod mielőbb várva, Ancinak kezeit csókolva és Mausi üdvözlését tolmácsolva a régi barátsággal ölel:

Iván.

Nagy Iván levele Blazsek Józsefnek²¹

Rum bei Innsbruck, 1949. szeptember 9.

(Gépirat, az eredeti másolata)

Rum, 1949. szeptember 9.

Kedves Jóskám!

Ez egyszer jó pontot akarok Nálad szerezni, és igyekszem hosszabb levélben beszámolni egyről-másról. Köztünk lévő vitának főtémája az, hogy szerinted az összecsapás még évekig elhúzódik. Énszerintem ez nem valószínű. Ellenkezőleg, az események most már gyorsabb tempóban fognak fejlődni. Biztosat senki sem mondhat, de ha az ember a nyugati komoly lapok hangját figyelemmel kíséri és a nemzetközi eseményeket az ő szempontjukból mérleget, akkor amerikai szemmel nézve a dolog kb. így fest: atombombánk elég van, félő, hogy ha jelenlegi helyzet sokáig megmarad, a bomba lekési történelmi szerepét. Mi nem tudhatjuk, hogy mijök lehet idővel majd az oroszoknak is. Miután az oroszokkal tárgyalni nem érdemes, mert az eddigi tapasztalatok alapján velük semmiben sem lehet megegyezni, ők egyetlenegy egyezményt sem tartanak be, nem marad más hátra, mint a jelenlegi állapotnak véget vetni. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy az oroszok számára a könnyű babérok lehetőségének vége szakadjon. Fel kell fegyverezni Nyugat-Európát, amely nemzetek adni fogják a szükséges megszálló erőket. Tehát megállás nincsen. Most következik Európa felszerelése. Némelyek szerint már nagyban folyik, és utána Amerika a demokrácia, az emberség, az UNO charta²² és még sok minden nevében bizonyos kívánásokkal és követelésekkel fog fellépni Oroszország felé. A nyomatékot az atombombák fogják adni. A tisztoga-

¹⁹ IRO az International Refugee Organisation, az ENSZ irányításával működő nemzetközi menekültügyi szervezet angol mozaikszava.

²⁰ Nagy Iván felesége. Teljes neve nem ismert, minden iratban Mausiként szerepel.

²¹ Blazsek József (?-?) vélhetően Blazsek Ferenc közeli hozzátartozója, fia vagy testvére, újvidéki kereskedő. A háború után az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, ahol a Joe's Magyar Import üzletet vezette Passaic (New Jersey) városában a Market Street 148 sz. alatt. Blazsek Ferenc (Hódság, 1900. július 30. – Budapest, 1945. január ?) délvidéki magyar újságíró, politikus. Budapesti műegyetemi tanulmányait félbehagyva az újvidéki *Reggeli Újság* kötelékébe lépett. Íróként a *Bácsmegyei Napló*ban is publikált. 1934-ben és 1935-ben a *Kalangya* szerkesztője, 1941 és 1944 között annak kiadója volt. 1941-től a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség főtítkára, az Igazoló Bizottság tagja, Nagy Iván közeli munkatársa. Budapest ostroma során vesztette életét.

²² Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya.

tó, megszálló hadseregek is készen lesznek. Így olvassák ezt az amerikai jenkik ezer és ezer változatban.

Franciák, a maguk részéről, ha a kommunizmus és Oroszország nem törekedne arra, hogy tovább hódítsanak, és nem veszélyeztetné további útján magát Franciaországot is, legjobban szeretnék a jelenlegi állapotot fenntartani, mert tekintve a francia és a német nemzet lehetőségeit, a franciák számára a jelen helyzet óriási előnyöket jelent magában. Azonban ma mindenki előtt nyilvánvaló, hogy az oroszokat sem a német, sem a francia nemzet különleges kívánságai és elvárásai nem befolyásolják, és ha az oroszok egyszer megindulnak, nem fognak a francia határcölöpök előtt tisztelegve megállni, hanem mindig tovább mennének, amíg valahol véres fejvel vissza nem verik őket. Ezért, akarva, nem akarva, kénytelenek lesznek a helyzetet úgy venni, ahogyan az van, kénytelenek számolni az orosz–amerikai háború lehetőségével, amelyben őket, még saját akaraton kívül is, bele fogják vonni az oroszok azáltal, hogy fel akarják „szabadítani” őket, az amerikaiak pedig azáltal, hogy segítenek nekik ettől a „szabadságtól” megóvni őket. Az oroszok t. i. támadni fognak. Nem hogy megvárják, hogy Amerika átnyújtja nekik a Wunschzettit.²³ A kínai hódítás, bár emberanyagban sokat jelent, gazdasági potenciál szempontjából eltörpül emellett, ami egy nyugat-európai terjeszkedés számukra jelentene. Ez volna a zsíros falat! Ezt tudják a franciák, ezt tudják az angolok, és ezt tudják az oroszok is. Emiatt vagyunk tanúi annak, hogy a lét és a nemlét kérdése mellett a francia–német ellentétek mindinkább háttérbe szorulnak. Ez logikus is, mert hisz az oroszokkal szemben harcolni kell, és azok lőni fognak. Viszont a franciák kezdik belátni, hogy ha a németeket keletről nyugatra költöztetik, a német nyomás még nagyobb lesz nyugaton, mint eddig. Tehát nemcsak a most bekövetkezett események miatt szükséges a velük való együttműködés, de a jövőben levegőhöz kell juttatni őket kelet felé, mert akkor nem lesz olyan nagy a nyomásuk a Nyugatra.

Az angolok álláspontját az öreg Churchill képviseli. „Nem várhatunk 52-ig, mert ez esetben az oroszoknak is meglesz az atombombájuk.” Ez világos beszéd és mindent megmagyaráz.

De Te azt fogod mondani, kedves Jóskám, hogy ez mind teória. Nem lesz ebből egyelőre semmi. Én nem azt mondtam, hogy okvetlenül és biztosan a legközelebbi napokban ki fog törni a balhé, de az biztos, hogy évekre el nem lehet odázni. Híreink szerint az oroszok felvonulása Magyarországon teljes ütemben folyik. Örökény környékét kiürítették, de a Dunántúlra is orosz csapatok érkeztek nehéztűzérséggel, nehéztankokkal. A pesti rádió 24 órában nyolc órán át beszél a jugoszlávoknak. Képzeld, miről? De ugyanezt teszik a románok, a bolgárok és a többiek.

Minden jel arra vall, hogy Jugoszlávia dögrováson van. Nem állítom én azt, hogy ezzel kapcsolatban máris kitör a nagy cécó, nem. A nyugatiak szerintem a görögországi helyzetet akarják északabbra tolni, miután Görögországban kifogytak az önkéntesek. Jugoszláviában pedig elég akad. Tito is fog védekezni, ha ideje lesz, valahol a hegyekben. A különböző nemzeti alakulatok is beleszólnak majd, a Nyugat pedig mindenkit támogatni fog, erősen biztatván őket abban a reményben, hogy ez majd aztán átterjed a többi keleti országokra is. Az oroszok azért késlekednek annyira Tito likvidálásával, mert azt–ezt szeretnék békésen elintézni. Megvallom: a jugoszláv kérdése sem ilyen egyszerű, mert ha Tito tényleg félti a bőrért, miért nem viszi az ügyet az UNO²⁴ elé? Vagy ha tényleg Oroszország ellen készül, miért vonta össze egész haderejét Szlovéniában és Macedóniában? Csak nem várja Olaszországból és Macedóniából az orosz támadást. T. i.: az olasz lapok arról számolnak be, hogy

²³ A német *Wunschzettel* magyar jelentése: kívánságlista.

²⁴ ENSZ.

mennyire üldözi Tito az olaszokat Isztriában, és mennyit szenvednek azok.²⁵ Sőt, az olasz kormány értesítette a nyugati kormányokat, hogy Titót be fogja vádolni azzal, hogy magatartásával veszélyezteti a békét. Ebből kifolyólag nyilvánvaló, hogy vagy hazugság az orosz–jugoszláv feszültség, vagy hazugság a jugo csapatösszevonás és erődépítésekről szóló jelentés Isztriában. Azt még el lehetne képzelni, hogy ha Tito nem is, de a háta mögött állók, a fontos katonai tényezők egy követ fújnak az oroszokkal, és azért úgy csinálják, mint annak idején 41-ben. Dragiša utazik Berlinbe a paktumot aláírni, Újvidéken pedig ugyanakkor a hidat aláaknázzák. De lehet, hogy az olasz jelentések azért láttak napvilágot, hogy a dögrováson lévő Jugoszláviából az olasz polgárok életének és vagyonának biztosítására a volt olasz területeket újból megszállhassák anélkül, hogy valami nemzetközi jogtételt vagy UNO előírást megsértenének. Az olaszok, akiknek jó orruk van, valószínűleg többet tudnak, mint mi. Az ő eljárásukból pedig arra lehet következtetni, hogy Titóék sokáig fogják rázni a rongyot, és hogy utána Jugoszlávia is alkotóelemeire bomlik szét. Számunkra nem volna kedvező, ha a jugo hadsereg Tito mellett küzdene Oroszország ellen, és ha ezen akció folyamán Rákosiék a Délvidéket ismét „felszabadítanák”.

Falcione ismét írt. Ez alkalommal egy hosszú levelet Argentínából.²⁶ Nagy a krízis, azt tanácsolja, hogy az emberek ne jöjjenek oda. A levél most van leírás alatt. A legközelebb el fogom Neked küldeni.

Anélkül, hogy gazdasági ügyeid mikénti irányításába bele kívánnék szólni, azt a tanácsot adhatom, hogy mégis jó volna hirdetés adni barakkod kiadása tárgyában, mert kötve hiszem, hogy Neked arra 3 évig szükséged volna. Remélem, írtál Medgyesinek,²⁷ én is Párizsból küldök lapot a címére, amelyben azt tanácsolom neki, hogy igyekezzék velem ne találkozni. Hallom, hogy Nagy Győző²⁸ fia, Laci is az anyjával Brazíliába készül, São Paulótól nem messzire. Nem volna rossz, ha bejelentené ő is látogatását Medgyesinek. Miért volt lecsukva a Húgod? Azt írod, hogy valami levél miatt. És most hol él? Tudsz-e valamit hazulról? Nekem is volna dolgom Salzburgban, azonban annyira el vagyok foglalva, és a pénzmagban sincs nagy bőség, úgyhogy egyelőre elhalasztottam. Légy szíves, add át Wágneroknak üdvözetemet. Hölgyeknek kézcsofom, Téged pedig igaz barátsággal ölel:

Iván

²⁵ A második világháború után az 1947-es párizsi békeszerződés értelmében Isztria, a Kvarner-öböl és Dalmácia (Zára és környéke) addigi olasz fennhatóság alatt álló területei Jugoszláviához kerültek. A békeszerződés megkötése után az olasz adatok szerint 1954-ig 250–300 000, a délszláv adatok szerint 180 000 olasz volt kénytelen elhagyni a térséget. Napjainkban az akkori történések az „isztriai egzodus” (olaszul: *L'esodo istriano*, horvátul: *istarski egzodus*) néven ismeretesek.

²⁶ Lásd: Falcione Árpád levele Nagy Ivánhoz argentinai tapasztalatairól. Buenos Aires, 1949. augusztus 28. Közli: Dévavári: *Nagy Iván*, 880–886.

²⁷ Nem sikerült a személyt azonosítani.

²⁸ Nagy Győző (Újvidék, ? – 1945/46?) villamosmérnök, újvidéki bankár és gyáros. A két világháború között több épületet épített az újvidéki magyarságnak, többek között az Újvidéki Művelődésügyi Központot. A visszacsatolás után a helyi Katolikus Kör elnöke volt. A háború utolsó napjaiban Budapestben tartózkodott. A jugoszláv kommunista hatóságok elrabolták, majd kivégezték.

Nagy Iván levele Borbély István páterhez²⁹

Rum bei Innsbruck, 1949. október 29.
(Gépirat, az eredeti másolata)

Rum, 1949. október 29.
Főtisztelendő Atyám!

Stomfai János³⁰ barátomról értesültem, hogy Gráf államtitkárnak³¹ Barankovics³² és a magyar politikával kapcsolatos kijelentései bizonyos körökben élénk visszhangra találtak. Miután én személyesen részt vettem az Innsbruckban tartott politikai gyűléseken, amennyiben azokon valamely jelentősebb osztrák vezető személyiség fellépett, közvetlen tudomásom ezen kijelentés tartalmáról.

Innsbruckban nemcsak Gráf államtitkár, de Figl kancellár³³ is említette név szerint Barankovicsot és működését és en passant³⁴ elítélőleg megbélyegezte. Gondolatmenete mind-

²⁹ Borbély István (Vác, 1903. augusztus 19. – Hamilton, 1987. november 27.) jezsuita szerzetes. Középiskolai tanulmányait a váci piaristáknál végezte, 1921-ben Érden lépett be a Jézus Társaságába. 1924 és 1926 között Szegeden bölcseletet tanult, utána Kalocsán két évig latin és magyar nyelvet tanított. 1929 és 1932 között Innsbruckban volt teológus, ahol 1931-ben pappá szentelték. 1933-ban Szegeden a kollégiumban tanuló rendtagok előljárója, valamint az egyházmegyei szeminaryumban bölcselet és hittudományi tanár, 1936–1937-ben a kollégiumban a dogmatika tanára, akadémiai hitszónok és a Mária-kongregáció vezetője volt. 1939–1943-ig a kollégium rektora, dogmatikatanár és a tartományfőnök tanácsadója, 1944–1948-ban a tartományfőnöki hivatalt látta el. 1948-ban helyzete tarthatatlanná vált, a rendfőnök engedélyével kinevezte utódát és elhagyta az országot. 1949–1951-ben két évig bölcseletet tanított az északolasz Chieriben, ahová a Magyarországról kiszökött tanuló rendtagokat összegyűjtötték. 1952–1962 között a kanadai Montrealban, 1963–1969-ben Willowdale-ben, végül 1970-től 1973-ig Torontóban tanított teológiát. 1978–1987 között Hamiltonban élt. Borbély a Teleki Béla, Bonczos Miklós és Nagy Iván által vezetett Magyar Kereszténydemokrata Unió emigráns politikai szervezet egyik befolyásos egyházi háttértámogatója volt. Személyesen is lobbizott egyházi körökben a két magyar szervezet – a Keresztény Népmozgalom és a Magyar Kereszténydemokrata Unió – konfliktusában az utóbbi mellett.

³⁰ Stomfay Stitz János/ John Stomfay-Stitz (Nyitra, 1897. december 15. – Cleveland. 1985. november 1.) magyar politikus. Vegyész mérnöki tanulmányait Budapesten végezte, szakterülete a méhészeti kémia volt. 1939 és 1944 között magyar országgyűlési képviselőként működött, és ezzel párhuzamosan 1942-től magántanárként oktatott a pécsi egyetem orvoskarán. 1945 után az Amerikai Egyesült Államokban, Cleveland környékén telepedett le. Az emigrációban a Magyar Nemzeti Bizottmány egyik alapítója, az Unio tagja volt.

³¹ Ferdinand Graf (Klagenfurt, 1907. június 15. – Bécs, 1969. szeptember 8.) osztrák belügyi államtitkár, honvédelmi miniszter. Villamosmérnöki oklevelet szerzett. Egyetemi tanulmányai után belépett a Keresztényszociális Pártba. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után letartóztatták, és 1938 és 1940 között a dachau koncentrációs táborban tartották fogva. 1945-ben a Belügyminisztérium államtitkára, majd 1949-ig a Bundesrat tagja. 1956-ban ő lett a Második Köztársaság első osztrák védelmi minisztere. Ezt a tisztséget 1961-ig töltötte be.

³² Barankovics István (Polgár, 1906. december 13. – New York, 1974. március 13.) magyar politikus. Jogi tanulmányait a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatta. A háború előtt a Bartha Miklós Társaság tagja volt. 1943-tól a *Magyar Nemzet* főszerkesztője. 1944 márciusában a német letartóztatás elől a budai ferences rendházba menekült. 1944 októberében a Keresztény Demokrata Néppárt egyik alapítója volt. 1945 májusában megválasztották a párt vezetőjének. 1947-ben országgyűlési képviselővé választották, 1948 júniusában tiltakozott az egyházi iskolák bezárása ellen. 1949 januárjában elutasította a tanúvallomást a Mindszenty elleni koncepciók perben. A következő hónapban a pártot feloszlatták, előbb Ausztriában, majd 1950-től az Amerikai Egyesült Államokban élt a magyar emigráció egyik vezetőjeként.

³³ Leopold Figl (Tullnerfeld, 1902. október 2. – Bécs, 1965. május 9.) az Osztrák Néppárt politikusa,

kettőnek az volt, hogy az oroszok és a bolsevizmus teljesen tisztában van azzal, hogy azok a népek, amelyek az orosz–bolsevista csapatok jelenléte folytán megismerték a gyakorlati bolsevizmust, immunisak ezen ideológiával szemben. Ezt az egységes polgári frontot, amelyet a bolsevizmus kivédésnek a gondolata tart össze, nem lehet balról felgöngyölíteni. Politikai téren és demokratikus eszközökkel még komoly támadást sem lehet erről az oldalról intézni. Ezzel szemben ezt az egységes tömörülést lehet eredményesen támadni, sőt fel is göngyölíteni jobbról. Ez esetben a bolsevista veszélynek gondolata háttérbe szorul, és helyébe nem időszerű, mellékes részletkérdések kerülnek a politikai élet előterébe, és a bolsevizmussal szemben való védekezés és ellenállás gondolata háttérbe szorul. Bár paradoxonnak hangzik, de ilyen minőségben a bolsevizmusnak útcsinálói azok, akik Ausztriában a Volkspartei-on³⁵ nyugvó ezen polgári, antibolsevista védelmi frontot ilyen irányban szétbomlasztani akarják. A bolsevizmusnak nagy szolgálatot tett Barankovics a katolikus érdekek látszólagos szolgálatával, akkor és olyan időben, amikor világos volt, hogy a bolsevizmus mire törekszik, aki szereplésével a polgári és parlamentáris demokráciának látszatát keltette és azt a benyomást, hogy a katolikusok is bizonyos fokú szabadságot élveznek, és hogy a katolikus törekvések még a népi demokráciában is érvényesülnek.

Abból a tényből, hogy Figl és Gráf is megemlégtették, s az utóbbi beszéde folyamán kétszer is kitért Barankovicsra, nyilvánvaló, hogy az ő személye és politikai szerepe a Volkspartei választási dialektikájában fontos szerepet töltött be. Biztos az, hogy nemcsak Innsbruckban, hanem egyebütt is a választási kampány alatt e név alatt szerepelt és minden alkalommal kedvezőtlen megvilágításban. Nem hinném, hogy ezen a téren bárminő intervencióval lényeges változást lehetne előidézni. Miután joggal vagy alaptalanul az egész országban éppen Barankovics személyét állították oda, mint olyant, aki katolikus jelszavakkal a bolsevizmus útját egyengette, nem mondhatják most, még ha az ellenkezőjéről valaki meg akarná őket győzni, és ez sikerülne is, hogy mi tévedtünk, s azt, amit mondtunk ezzel kapcsolatban, nem felel meg a valóságnak.

Ez természetesen az osztrákoknak, de elsősorban az ÖVP-nek a saját ügye. Azonban az az a ténnyel mindnyájunknak számolni kell, különösen azoknak, akik keresztény, sőt katolikus magyar érdekeket akarnak Európa ezen részén szolgálni, Ausztriában bárhogy is alakuljon a dolog politikai téren, csak az ÖVP jöhet mint partner számításba. Kézenfekvő, hogy az olyan egyn, akiről a fent említett vélemény alakult ki, a legkevésbé alkalmas, hogy itt *rebus sic stantibus*³⁶ akár a magyar komitét, még kevésbé a keresztény és nemezi prog-

Ausztria első szövetségi kancellárja. Mezőgazdász oklevelet szerzett. Az Anschluss után a dachauai koncentrációs táborba deportálták, ahonnan 1943 májusában szabadult. Ezután olajmérnökként dolgozott. 1944 októberében újra letartóztatták és Mauthausenbe szállították. 1945. április 6-án szabadult. A háború után Bécs lakosságának élelmezésével volt megbízva, majd Alsó-Ausztria ideiglenes kormányzója volt. Az 1945 decemberében megtartott választások után kancellárrá nevezték ki. 1966-ig maradt hivatalban, és sokat tett a második világháborúból visszamaradt súlyos gazdasági és társadalmi problémák megoldásáért.

³⁴ Az eredetileg a sakkban használt *en passant* francia kifejezés egy olyan lépést jelent, amelyre akkor kerülhet sor, ha az egyik fél gyalogja kettőt előre lépve kikerülné az ellenfél gyalogjának átlós ütését. Az egyetlen eset a sakkban, amikor egy gyalog nem az átlósan előtte álló, hanem a mellé lépő figurát ütheti ki. Átvitt értelemben a jelentése: menet közbeni ütés.

³⁵ Österreichische Volkspartei, ÖVP (Osztrák Néppárt) 1945. április 17-én Bécsben alakult osztrák kereszténydemokrata, konzervatív párt.

³⁶ *Clausula rebus sic stantibus*, latin kifejezés, jelentése: ha így áll a helyzet.

ramot hirdető Keresztény Népmozgalmat (Közi-Horváthot³⁷) eredményesen képviselje. Miután azonban a magyar emigrációs politika bizonyos tényezői ilyen „csekélységekkel” nem törődnek, s maga Barankovics, miután egyelőre az itt tartózkodási engedélyt nem Gráftól kell beszereznie, hanem arra egyedül a CICR³⁸ illetékes, ő legfőbb védelmezője a magyar menekülteknek Ausztriában, s ügyes-bajos dolgaikban ő jár el az osztrák és a megszálló a hatóságoknál. Sőt, eddigi működésével saját maga, de esetleg mások is annyire meg vannak elégedve, hogy Sulyok³⁹ helyett a belügyek intézését akarják rábízni. Ezt állítólag Közi-Horváth is szorgalmazza.

Áttérve a magyar emigrációs politika síkjára, különösen a különböző katolikus törekvések állására, csatoltan küldöm Főtisztelendőségnek Közi-Horváthnak írott levelem másolatát és az arra kapott választ.⁴⁰ Levelemben az a stádium van lerögzítve, amely kb. két hónappal ezelőtt volt. Azóta továbbfejlődtek a dolgok. Erről azonban a legközelebbi beszámolómban.

Addig is maradtam Főtisztelendőségnek igaz barátsággal és nagyrabecsüléssel:

Nagy Iván

³⁷ Közi-Horváth József (Agyagos, 1903. szeptember 25. – Oberhaching, 1988. május 26.) katolikus pap, keresztényszocialista politikus. 1927-ben szentelték pappá, 1929-ben a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi karán szerezte meg a teológiai doktori címet. 1935-ben Serédi Jusztinián esztergomi érsek az Actio Catholica magyarországi szervezetének főtítkárává nevezte ki. 1938-ban a budapesti eucharisztikus világkongresszus egyik szervezője. 1939 és 1944 között magyar országgyűlési képviselő volt. 1944. november 4-én, Szálasi parlamenti eskütételének napján nagy beszédben támadta az új rendszert. 1948-ban hagyta el Magyarországot. Párizsban megalapította a Magyar Keresztény Népmozgalmat, a Magyar Nemzeti Bizottmány végrehajtó bizottságának tagja volt. 1957 és 1965 között a müncheni Paulinum diákokotthon vezetője, 1965-től haláláig a bajorországi Oberachingban az egyházmegyei Karitásztól-onthon lelkesze.

³⁸ CICR francia mozaikszó, jelentése Le Comité international de la Croix-Rouge, vagyis az 1863-ban megalakult Nemzetközi Vöröskereszt.

³⁹ Sulyok Dezső (Simaházapuszta, 1897. március 28. – New York, 1965. május 18.) magyar kiskgazda politikus. Az első világháborúban az olasz és az orosz fronton harcolt. Budapesten szerzett jogi oklevelet, 1924-ben Pápán ügyvédi irodát nyitott. 1926 és 1931 között a kormányt támogató Keresztény Szociális Gazdasági Párt választmányi tagja. 1931-től rövid ideig a kormányzó Egységes Pártban politizált. 1935-ben a kormánypárt támogatásával nyert országgyűlési mandátumot. 1938-ban az országgyűlésben ő tette szóvá Imrédy Béla zsidó származását. 1939 és 1944 között ismét országgyűlési képviselő, elutasította a szélsőséges nézeteket. 1943-ban a Független Kiskgazdapárt polgári tagozatának a társelnöke lett. 1944 áprilisában letartóztatták, Mindszenty József interveniálására szabadon engedték. A nyilas hatalomátvétel után bujkált. 1945-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd a Nemzetgyűlés tagja lett. A Népbíróságon az Imrédy-per vádlója volt. 1946 márciusában kizárták a Kiskgazdapártból, 1947 szeptemberében előbb Ausztriába, majd az Amerikai Egyesül Államokba emigrált. 1949-ben és 1950-ben a Nemzeti Bizottmány Végrehajtó Bizottságának a tagjaként a belügyi osztály vezetője. 1950-ben kilépett az MNB-ből, majd az Amerikai Magyar Népszava szerkesztője lett.

⁴⁰ Lásd: Nagy Iván levele Közi-Horváth Józsefhez a katolikus emigrációról. 1949. szeptember 8. 70–76; Közi-Horváth József válasza Nagy Iván szeptemberi levelére. 1949. október 10. Közli: Dévavári: *Klikkharok*, 76–77.

Balla Pál⁴¹ levele Nagy Ivánnak

Schloss Egg, 1949. november 20.

(Kézírásos levél)

Nemrég tudtam meg pontos címedet Korányi Elemértől,⁴² s így most közvetlenül fordulhatok Hozzád az alábbi két ügyben. (Mintegy két hónapja Elemért kértem meg, hogy közvetítse Hozzád kérésemet, de úgy látom, az öreg elfelejtette ezt megtenni.)

A következőkről volna szó:

1.) Komoly emigrációs körök érdeklődtek nálam egy Rozmayer nevű volt újvidéki szocialista párttitkár iránt, aki az összeomlást megelőző években (1941–1944) rontotta ott a politikai levegőt, s állítólag a németekkel is (Volksbund) kokettált. Azt hiszik, hogy ez a Rozmayer azonos lenne Bán Antallal,⁴³ a rosszemlékű vörös miniszterrel, aki a szocialista párt

⁴¹ Balla Pál (? , 1894 – Victory Mills, 1969) magyar kormánytisztviselő. Délvidékről származott, az 1930-as években a Külügyminisztériumban dolgozott, utána a Miniszterelnökség II. Osztályának délszláv referense, majd a külföldön élő magyarok nemzeti gondozására vonatkozó ügyekkel foglalkozó II/b. Ügyosztály vezetője 1944-ig. A háború után előbb Németországban, később Kanadában, majd az USA-ban élt. A clevelandi Délmagyarország Felszabadító Tanácsa egyik alapító tagja volt.

⁴² Korányi Elemér (Szilberek, 1888. március 13. – Innsbruck, 1957. július 25.) délvidéki magyar katolikus pap. Teológiai tanulmányait Kalocsán folytatta. Az első világháborúban a 68. gyalogezred százados-főlelkésze volt. A háború után a zombori főgimnázium hittantanára, 1924-ben újvidéki plébános. 1925-ben Szegeden szerzett kánonjogi doktorátust. Az újvidéki *Délbácska* napilap, majd a *Reggeli Újság* külpolitikai rovatának vezetője volt. A közvetlenül a második világháború előtt megalakult Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség alelnökéeként a szervezet tényleges vezetője. 1941-ben a nemzethűségi bizonyítványokat kiadó ún. Tízeg Igazolóbizottság tagja. 1942 és 1944 között magyar országgyűlési képviselő, a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség vezetője. 1944-ben a jugoszláv partizánhatóságok háborús bűnösnek nyilvánították, 1945-ben a jugoszláv titkosszolgálat, az OZNA Magyarországon nyomozott ellene. A háború után Ausztriába emigrált, az emigráns délvidéki magyar politikai szervezkedés egyik vezéralakja, Nagy Iván közeli munkatársa és barátja volt.

⁴³ Bán Antal, születési nevén Rozmayer Antal (Baranyabánya, 1903. augusztus 30. – Zürich, 1951. augusztus 25.) magyar géplakatos, szociáldemokrata politikus, iparügyi miniszter, nemzetgyűlési képviselő. 1917-től vett részt a szociáldemokrata ifjúsági mozgalomban. 1919-ben a Kommunista Ifjúságmozgalmak Magyarországi Szövetségének Ellenőrző Bizottsága tagja lett. 1919 novemberében Jugoszláviába menekült. Magánúton továbbtanult, majd tisztviselőként helyezkedett el. 1922-től a Jugoszláv Szociáldemokrata Párt tagja, 1931-ben a párt vajdasági vezetőségének alelnökévé választották. A Szabadkán, majd Újvidéken megjelenő magyar nyelvű *Munkásújság* szerkesztője volt. 1938-ban Szabadkán és Zentán a jugoszláv szociáldemokrata párt jelöltje volt a képviselőválasztáson. 1939-ben az újvidéki párt szervezet alelnökévé választották. 1941-ben a magyar hatóságok hat hónapra internálták. Szabadulása után Budapestre költözött, és összekötő lett az SZDP budapesti központja, valamint az újvidéki szociáldemokrata szervezet között. 1943-ban az SZDP értelmiségi titkárságának vezetője. Az 1944. márciusi német megszállást követően az illegális ellenállási mozgalom, a Magyar Front résztvevője volt. 1945. január 16-ától az SZDP újjászervezését irányító budapesti ideiglenes intézőbizottság vezetője. Február második felétől az országos vezetőség megbízott, augusztustól választott főtitkárhelyettese lett. 1945. április 2-től az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselője, 1948. április 26-ig nemzetgyűlési, illetve országgyűlési képviselő, a parlament politikai bizottságának tagja. A párton belül ahhoz az irányzathoz tartozott, amely az MKP-vel való szoros, partneri együttműködést szorgalmazta. 1945. június 1-jétől 1948. február 26-ig iparügyi miniszterként nem csupán elfogadta, hanem maga is szorgalmazta a különböző iparágak nagyüzemeinek államosítását és a tervezdélködés bevezetését. Az SZDP-nek az MKP-vel való fúzióját azonban Bán ellenezte, ezért 1948. februárjában kizárták a pártból. Előbb Csehszlovákiába utazott, majd az ottani kommunista hatalomátvételt követően továbbutazott Svájcba. Ott hozta

feloszlátásakor emigrált ki Magyarországról 1947-ben. Ha tudnál valamit [olvashatatlan] s újvidéki szerepléséről, légy kedves, Iván, azt velem közölni. Azt hiszem, jó ügynek tennél vele szolgálatot!

A Délamerikai Magyar Hírlap egy cikk megírására kért fel, amely a Délvidék nemzeti-széppolitikai vonatkozásait ismertetné. A cikk megírása elől nem térhetek ki, de egyébként is úgy érzem, hogy jobb, ha én írom meg a cikket, mint esetleg olyan valaki, aki a kérdést nem ismeri.

A szöveg a fejemben már készen van, csak az a baj, hogy semmi adatom nincs, amellyel a mondanivalómat alátámaszthatnám. Arra szeretnék tehát megkérni, kedves Iván, hogy ha volna neked valami adatanyagod, úgy légy szíves azt mielőbb nekem elküldeni. Főleg statisztikai adatokra lenne szükségem, de jól jönne minden olyan anyag, amelyből a szerb-ség helyzetére a magyar uralom, valamint a magyar kisebbség helyzetére a jugoszláv uralom alatt következtetni lehet. A csapolt lapon néhány pontban igyekeztem nagyjából megjelölni, hogy főleg milyen adatok érdekelnek. Talán kísérletet lehetne tenni Falcione Árpádnál vagy a környéken lakó más délvidéki barátainknál is. Nagyon hálás lennék, kedves Iván, ha ebben a kérdésben valamiképpen a segítségemre tudnál lenni. A hangsúly a sürgősségen van, miért is arra kérlek, hogy amennyi anyag már most a rendelkezésedre áll, azt a többi bevárása nélkül elküldeni szíves légy.

Nagyon sajnálom, hogy rajtam kívül álló okokból Altötting óta⁴⁴ nem találkozhattunk!⁴⁵ Pedig jó lenne, ha egyszer alaposan és zavartalanul kibeszélgethetnénk magunkat! Téma volna elég, s úgy érzem, sok mindentről hasznosan tájékoztathatnánk azon információk alapján, amelyek a világ minden részéről futnak be hozzám, a csendes szemlélőhöz. Ha jóval előbb tudnám meg, hogy mikor jössz legközelebb Németországba, még az elindulásod előtt igyekeznék egy találkozótervet eljuttatni Hozzád.

Nálam most az az újság, hogy vöm és családja (lányom és két unokám) most vannak úton az USA felé, ahol vöm egy kórházban kapott állást mint ideg- és elmeorvos. Gondolhatod, hogy feleségemmel együtt most mily elhagyatottnak érezzük magunkat! Bízunk azonban abban, hogy néhány hónap múlva sikerülni fog nekünk is utánuk hajózni.

Remélem, hogy kedves családdal jól vagy, a régi szeretettel üdvözlő öreg barátsággal:

Balla Pali.

Schloss Egg, Post Edenstetten, Kreis Deggendorf. NdB.

létre a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Emigrációban nevű szervezetet, amelynek főtájkára lett. 1949 júliusában Londonba költözött, innét szervezte tovább a magyar mozgalmat és a környező államok szociáldemokrata emigrációjával együtt életre hívott Közép- és Kelet-európai Szociálista Uniót.

⁴⁴ 1947. augusztus 20-án a bajorországi Altöttingben az 1939-es Képviselőház és a Felsőház ötvenhat törvényhozója által megtartott országgyűlés. Alkotmányellenesnek minősítette a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlést, és önmagát a magyar állameszme egyetlen képviselőjévé nyilvánította. Az országgyűlés Farkas Ferencet miniszterelnökké választotta, aki még aznap bemutatta kormánya tagjait. Az altöttingi kormány tevékenységét sem a győztes nagyhatalmak, sem a politikai emigráció jelentős része nem ismerte el, ezért Farkas 1949. május 29-én Münchenben lemondott.

⁴⁵ Balla utalásán túl semmilyen konkrét bizonyítékot nem találtunk arra, Nagy részt vett-e az altöttingi országgyűlésen.

Üi: Hogy az emigráció alatt mennyire megkopott a memóriám, mutatja az, hogy nem vagyok biztos az Újvidéken 1942–44 között megjelent szerb napilap címében sem (Zastava?) Írd meg, Ivánkám, ezt is!

Nagy Iván levele Bíró Benedeknek⁴⁶

Rum bei Innsbruck, 1949. december 19.

(Gépirat, az eredeti másolata)

Főtisztelendő Atyám! I. t. Főszerkesztő Úr!

Rum, 1949. december 19.

Szíves elnézését kérem, hogy elfoglaltsága mellett ezen levelemmel zavarom.

Előljáróul megemlítem, hogy benne semmit kérni nem szándékozom, és megírására az a tény szolgáltatott közvetlen okot, hogy a keresztény magyarságnak egyetlen sajtóorgánuma ma a szerkesztésében megjelenő Magyar Katolikusok Vasárnapja.

Hála a kiadóhivatala előzékenységének, b. lapjukat egy idő óta rendszeresen kapom, és azt figyelemmel kísérem. Tudom, hogy az Ön vállára milyen teher nehezedik, és nemzetünk előtt milyen nagy a felelőssége mindazoknak, akik b. lapjuk szerkesztésében együttműködnek. Önök megszűntek csak az Egyesült Államokban élő katolikus magyarok lapja lenni. Az újság az egyetemes magyarság, mondhatni egyetlen lapja. Ebből a szempontból kell mérlegelés tárgyává tenniük mindazt, ami lapjukban megjelenik, vagy ami abból kimarad. A magam részéről nem a munkatársak sorába akarok lépni, tanácsot sem adni, még kevésbé kritikát gyakorolni. Szándékom egyedül azoknak a munkáját megkönnyíteni, akik hivatva vannak felelősséget viselni és megtenni mindent, hogy a rendelkezésre álló eszközök kihasználása mellett a lap magasztos hivatásának minél jobban megfeleljen.

Az mindenki előtt ismeretes, hogy a magyar nemzet ügye nem belügyünk egyedül, még kevésbé pártügy, hanem Európának, sőt a világnak egy problémája, amely nemzetközi síkon legalább összefüggésben van a világ más problémáival.

Nemzetünk jelenlegi tragikus korszakában a pártok és az emigrációk rétegződtek egymásra, és ezeket sok esetben egymástól véres szakadék választja el.

Azon kívül a magyar nemzet fiai az egész világon szétszóródtak. Érzésben és vágyakozásban mindnyájan magyarok, de életkörülményeik és környezetük hatása annyira elüt egymástól, amennyire a világ egyes tájai és népei különböznek egymástól.

Más a gondolkodásmódja a nyomorúságban évek óta sínylődő dipi⁴⁷ magyarnak, más az emigránsnak. Más a polgári jómódban élőknek, hogy a Vasfüggöny mögötti részekről ne is tegyek említést. Ez különben Ön előtt is ismeretes, és én csak jelen lépésem indoklásaként szükségesnek tartottam ezt megemlíteni.

⁴⁶ Bíró Benedek József, OFM (Fogaras, 1891. február 7. – Fairfield, Connecticut, USA, 1952. január 17.) házfőnök, misszionárius. Medgyesen filozófiát, Vajdahunyadon teológiát hallgatott. 1912-ben szentelték pappá. 1928 őszén Clevelandbe, a Szt. József-zárdába ment. Az Amerikai Magyar Katolikus Liga, illetve a Katolikus Egylet vezetője, 1948 és 1951 között a *Katolikus Magyarok Vasárnapja* hetilap szerkesztője volt.

⁴⁷ A Dipi, vagyis *Displaced Persons* (lakhelyüket elhagyni kényszerült személyek) eredetileg az 1939 és 1945 között idegen kényszermunkásként a náci Németországba hurcolt személyek voltak. A második világháború után a Dipik köre kiegészült mindazokkal a hontalan külföldiekkel, így az emigránsokkal is, akik nem szándékoztak a hazájukba visszatérni, vagy a szovjet kommunista uralom alól menekültek el.

Önök Amerikában élnek, magyar és amerikai szemmel nézik a világ eseményeit, s miután a magyarságnak legnagyobb része Európában van és marad, innen pedig ugyanaz az esemény egész más alakban tűnhet fel, mert mi innen az eseményeket magyar szívvvel és környezetünk által formálta és befolyásolta mértékben éltük meg.

Hiába érzünk egyformán, és hiába kívánjuk ugyanazt mindnyájan, a bennünket érdeklő eseményeket, sőt a velünk történő dolgokat is különbözőképpen ítéljük meg aszerint, hogy hogyan, honnan és milyen szempontból nézzük azokat, s ítéljük meg azok jelentőségét. Itt nem beszélek azokról, akikben a magyar érzés és a nagymagyar cél tekintetében való szolidaritás nem azonos a mieinkkel. Azt is tudom, hogy ha a jelenlegi állapot még hosszú éve-kig így marad, az azonos érzelmű és azonos nemzeti célkitűzéseket valló magyarok szolidaritásának a fenntartása is kérdésessé válik. Most azonban még lehetséges, és minden esz-közt fel kell használnunk arra, hogy ezt fenntartsuk.

Én Európában élek, itt is szándékozom maradni. A magyar nemzet egyik részének, a délvidéki magyarságnak a politikai életében az utóbbi két évtizedben élénk tevékenység-gel vettem ki részemet.

A megszállás idején a keresztény-nemzeti irányzatnak egyik előharcosa, a felszabadulás után a délvidéki országgyűlési képviselők vezetője [voltam]. A szörnyű katasztrófa után Isten különös kegyelme és segítsége folytán sikerült elkerülnöm azt a sorsot, amely a megszállt területek magyarságának csaknem minden vezető alakját elérte. Sikerült az életemet megmentem, s azóta dipi sorsban, mindenféle nehézségekkel küszködve egy szerény meg-élhetést biztosítanom családom és a magam számára.

Mint volt megszállt területi, a magyar belpolitikai pártéletben nem voltam és nem va-gyok annyira exponálva,⁴⁸ hogy ezen törekvések és különböző ilyen címen alakult csoporto-sulások viszonylagos jelentőségét a nemzetünk szempontjából ne tudnám megítélni. Ezzel magyarázható jelenlegi politikai magatartásom is.

Szándékom időről-időre Önt, Szerkesztő Uram, a magyar emigrációt, valamint a ma-gyar nemzetet érintő különböző kérdésekről tájékoztatni. Nem azzal a céllal, hogy azokat közölje, még kevésbé, hogy információim vagy személyes leveleim leközlé [...]⁴⁹

Ezzel is a magyar sorskérdéseket olyan megvilágításban akarom közölni, amelyek nem egyéni, hanem a katolikus és nemzeti európai emigráció csaknem teljes egészét magukba foglalják. Természetesen az összes problémák és az összes kérdések nem ölelhetőek fel egy-szerre, ezért kénytelen vagyok azokkal külön-külön foglalkozni, sőt amennyiben azok egyes személyekkel folytatott levelezéseimben le vannak rögzítve, a levelek másolatát küldöm el. Természetesen azzal a kikötéssel, hogy ezen levelek előzetes hozzájárulásom nélkül nyilván-osságra nem hozhatók, ellenben a forrás megemlítése nélkül a témakör és a gondolatok teljes egészükben felhasználhatók, illetve kiértékelhetők.

Ez alkalommal Közi-Horváth József képviselőtársamnak írt levelem másolatát küldöm. Ugyancsak a mai postával nyomtatványként címére a délvidéki Tito-féle emberirtásokról és

⁴⁸ Nagy Iván ezen közlése nem fedte a valóságot. 1944. június 28-án Sztójay Döme miniszterelnök je-lenlétében választották meg a kormánypárt, a MÉP új vezetőségét. A tisztújításon a kormány tagjai közül jelen volt Bonczos Miklós belügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, An-tal István igazságügy-, vallás- és közoktatásügyi miniszter, Jurcsek Béla földművelésügyi és köz-el-látásügyi tárcanélküli miniszter, valamint Teleki Béla vezetésével az Erdélyi Párt számos képviselője. A kormánypárt országos elnökévé Teleki Mihály grófit, alelnökeivé Bocsáry Kálmánt és Hu-nyadi-Buzás Endrét választották meg. A legszűkebb pártvezetésbe – az elnökségbe – Falcione Ár-pád és Nagy Iván is bekerült.

⁴⁹ Hiányos rész.

kegyetlenkedésekről⁵⁰ írt művet küldöm el. A könyv magyar szempontból is felhasználható, bár bizonyos magyarázatokra szorul, amelyekre legközelebbi levelemben fogok kitérni.

Most csak annyit, hogy Nagymagyarország területéről Eu-ban élő emigránsok száma több, mint 600 000, ezek közül talán 30 000 a magyar anyanyelvű, a többi az olyan, akik a svábok kategóriájába tartoznak.

A mi szempontunkból az a fontos, hogy ez a tömeg a jövő magyar törekvések tekintetében milyen álláspontot foglal el. Nem közömbös, hogy Magyarországon akar-e élni, vagy Romániában, vagy az utódállamok valamelyikében. Még kevésbé elhanyagolandó részünkről az, hogy az orosz elleni felszabadító harcban milyen zászló alatt harcolnak majd.

Biztos az, hogy a legnemzethűbb része különösen a Délvidéken elpusztult, de bizonyára nincs az ideje annak, hogy a Magyarorszáért való harcból kizárjuk őket annál is inkább, mert a mai magyar szereplők közül otthon is, meg itt, kint is sokan, akik maguknak vindikálják a mindenki felett ítélkező jogot, éppen saját maguk nem hajlandók még célként sem feltüntetni, még kevésbé valamit is tenni olyan területi megoldásnak a megvalósítására a Dunamedencében amely a magyar nemzet érdekének a legjobban megfelel.

Számunkra jelenleg politikailag nem bölcs dolog magyar szempontból az emigráns svábokat osztályozni: hűekre, kevésbé hűekre és hűtlenekekre, mert először is legnagyobb részük nem csonkaországi, hanem megszállt területi, tehát az anatómára megfelelőképpen reagálva csinálunk belőlük román és jugoszláv emigránsokat. Még kevésbé érdekes a régi sváb belügyek hánytorgatásának a felújításával elmérgesíteni a helyzetet.

Túlmennék jelen levelem keretein, ha e kérdést tovább elemezném, s amint már fentebb is mondtam, erről és az ezt közelebről érintő kérdésekről legközelebbi levelemben kívánok foglalkozni.

Most pedig befejezem soraimat, megköszönve szíves türelmét, maradtam kellemes Karácsonyi Ünnepeket és boldog Új Évet kívánva, igaz magyar üdvözléssel:

Nagy Iván

Főtisztelendő
P. Bíró Benedek
Főszerkesztő úrnak
c/o Catholic Hungarians Sunday
4160 Lorain Avenue
Cleveland 13, OHIO
USA.

⁵⁰ Utalás az 1944 ősztől a jugoszláv kommunista hatóságok által elkövetett atrocitásokra, amelyek során több százezres tömeggyilkosságokra került sor az ország egész területén. Ennek egyik epizódját alkotják az 1944 őszen és 1945 elején a délvidéki magyarság ellen elkövetett mészárlások, illetve a délvidéki németek koncentrációs táborba zárása, majd kitelepítése. A magyar és a német áldozatok pontos számát a mai napig nem lehet tudni. A közvéleményben az adatok ötezer és negyvenezer között szóródnak, míg A Magyar–Szerb Akadémiai Vegyesbizottság a feltárt dokumentumok alapján 13–14 000 főre becsüli a magyar áldozatok számát.

Nagy Iván levele Falcione Árpádnak

Rum bei Innsbruck, 1949. december 27.

(Gépirat, az eredeti másolata)

Rum, 1949. december 27.

Kedves Pursy!

A mostani karácsonyi időt arra használom fel, hogy Neked az itteniekről röviden beszámoljak. Tekintette arra, hogy az utóbbi levelemre még válasszal tartozol, ez alkalommal igyekszem a dolgokat úgy csoportosítani, hogy azokat a dolgokat közöljem Veled, amelyek Téged esetleg érdekelhetnek, anélkül, hogy a levelemre közvetlenül választ várnék.

Rólad annyit hallottam, hogy anyagilag elég rosszul meg, hogy a Parisette⁵¹ c. vállalatból nem lett semmi. Lykával a viszonyod feszült, és hogy azzal a gondolattal foglalkozol, hogy Rióba költözzöl át a sógorodhoz.

Baráti körünkben a következő változásokról számolhatok be: Béla⁵² már hosszabb ideje külföldön tartózkodik. Bejárja a fél világot, és visszatérését, ha egyáltalán hosszabb időre vissza fog jönni Ausztriába, kb. január közepére várjuk. Louis⁵³ is készül oda, ahol Te voltál. Ott fog letelepedni. Miklós⁵⁴ hosszabb ideig beteg volt, kórházban is feküdt. Most már jobban van, testileg és szellemileg frissnek látszik, családjá nagyon ki akar vándorolni, ő pedig itt szeretne maradni. Mi is nagyon biztatjuk, azonban felesége nélkül, egészségügyi állapotára tekintettel nem akar maradni. Nem tudom, hogy dől majd el a dolog. Jó volna, ha itt maradna, remélem, hogy ez lesz a családi válságnak a vége, de lehetséges, hogy az ellenkezője. Ez mind az egészségügyi állapotával van összefüggésben. János⁵⁵ barátunk most ritkábban jön ide. Általában Németországban van, de sokat tartózkodik Párizsban is. Ő is

⁵¹ A rézoxid műselymet 1899-ben kezdték el gyártani. Népszerűsítésében nagy szerepet játszott a budapesti Goldberger Leó tulajdonában lévő Goldberger-gyár, amely Parisette néven hozta forgalomba az ebből készült termékeit.

⁵² Teleki Béla gróf (Kolozsvár, 1899. május 16.–New York, 1990. február 7.) erdélyi földbirtokos, jogi tanulmányait a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen végezte. 1936-ban az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke. 1940 és 1944 között magyar országgyűlési képviselő, az Erdélyi Párt alapítója, majd elnöke. 1944-ben a kolozsvári Magyar Tanács egyik kezdeményezője. A szovjetek letartóztatták, majd átadták a magyar politikai rendőrségnek. 1945 októberében került szabadlábra, 1947-ben emigrált. Az Amerikai Egyesült Államokban élt, haláláig az elszakított magyar nemzettestek kérdéskörével foglalkozott.

⁵³ Louis: Máriaffi Lajos beceneve. Máriaffi Lajos (Marosszentgyörgy, 1894. szeptember 21.–Iglis [Innsbruck része], 1971. december 13.) erdélyi magyar politikus. Bécsben szerzett jogi oklevelet. 1918-ban Marosszentgyörgyön átvette megmaradt birtokai kezelését. Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet alelnöke volt, a Romániai Magyar Népközösségen belül a sportot felügyelte, 1940-től erdélyiként a felsőház tagja. 1945 után Ausztriában telepedett le, az emigrációban az Unió csoport egyik alapítója volt.

⁵⁴ Bonczos Miklós (Nagyszalonta, 1897. szeptember 16. – Buenos Aires, 1971. augusztus 16.) politikus, Magyarország belügyminisztere. A Ludovikán hadnagyi rangban végzett, majd Budapesten jogi oklevelet szerzett. 1933-ban Csongrád vármegye tisztifőügyészévé választották, 1933-tól előbb megyei helyettes pártelnök, majd pártelnöke a Nemzeti Egység Pártja Csongrád megyei szervezőténének. 1937-től Csongrád vármegye főispánja, 1938 és 1942 között országos árvízvédelmi és menekültügyi kormánybiztos, belügyi államtitkár. 1939-től országgyűlési képviselő, 1942. július 14. és 1944. augusztus 7. között igazságügyi államtitkár, majd 1944. október 12-ig a Lakatos-kormány belügyminisztere volt. A második világháború után Argentínában telepedett le, 1965 és 1970 között az argentinai Erdélyi Bizottság elnöke.

⁵⁵ Stomfay Stitz János.

arra panaszkodik, hogy az egészség dolgában nem áll jól. Anyagi természetű ügyei sem klappolnak mindig. Remélem azonban, hogy majd csak rendbe jönnek ilyen irányú bajai is. Csatapap⁵⁶ megöregedett és kedvét veszítette. Szerény körülmények között él, betegeskedik. Nagyon szeretne közénk jönni vidékre, és ezt nem bírjuk számára biztosítani.

Délvidéki barátaink közül a Wágner fivérek, dr. Sultesz, Medianszki Fedor⁵⁷ és sokan mások az ismerősök közül Ausztráliába mentek. Eddig csupa jó hírt kaptunk onnan. A kivándorlók közül, úgy látszik, az oda kerültek élnek általánosságban a legjobban. Nincs ugyan vagyonszerzésre lehetőségük, de különben megvannak. A sokszáz hírből, ami onnan érkezett, alig akad egy-kettő, amely arról szól, hogy az emberek panaszkodnak. Általában az ottani egyoldalú táplálkozásra vonatkozik, vagy pedig arra, hogy saját szakmájában nem helyezkedhetik el az ember. Dr. Sultész nekünk írt levele szerint táborban tisztviselő, felesége – aki nem tud angolul – tisztviselőnő a tábori adminisztrációban, és az anyósa ugyanott szakácsnő. Teljes ellátásukon kívül a jövedelmük kb. 20 ausztrál font hetenként. Szóval ők rendes polgári életstandardot tudtak biztosítani maguknak.

Már megírtam Neked egyszer, most ismét kénytelen vagyok visszatérni rá, ha nem mentél volna el akkor Európából, és ha kb. novemberig ki tudtál volna tartani Párizsban, akkor bizonyára nem kellett volna egyelőre kiutaznod. Különben is augusztusban indult meg a tömeges kivándorlás Amerikába, és mindenki, aki oda ki akar vándorolni és eligible,⁵⁸ minden különösebb nehézség nélkül megteheti, t. i. ha régi dipi.

Most a politikai részre térek át. Sulyok v. komité belügyér egy 70 oldalnyi vádiratot adott ki a Komiét tagjai ellen. Szviridov⁵⁹ csoportnak nevezi őket, remélem, Te is megkaptad. A Komiétnak kezdetben nagyon kellemetlen volt, de miután a Free Europe-tól kapják a havi 10 000 dollárt, amely összeget sikeresen eladminisztrálnak, és miután Sulyokot a Népszavából kítették, úgy látszik, hogy megint lovon érzik magukat. Az egyik bennfentes levele szerint az egész arra megy, hogy ki kap többet a 10 000 dollárból. És bár az elnöki titulusra hallgatók 300-at kapnak, az alelnöki címet viselők 150-et (ha Amerikában vannak), mégis mindenki igyekszik útszámlákkal és napidíjakkal az összeget duplájára vagy háromszorosára emelni. Köztünk és a Komité közötti helyzetről beszámolni bajos volna. Egyrészt azért, mert ebben a kérdésben is úgy, mint minden más kérdésben a Komité minden tagja két szempontból ítéli meg ezt a kérdést. Egyéni szempontból, illetve pártszempontból, és ez a fontos, a másik nem érdekes és ezért nem is említem. Ilyen körülmények közt pont annyi felfogás van ezen a téren, ahány tagja van a Komiténak, és mivel személy- és pártkérdésben nem azonos álláspontok vannak, természetesen, hogy ebben a kérdésben bizonyos ellentétek mutatkoznak. Ezen a téren a legvadabb hírek és kombinációk szállingóznak. Így pl. né-

⁵⁶ Korányi Elemérre való utalás. „Csatapap” elnevezéssel azért illették, mert az első világháborúban tábori lelkészként szolgált.

⁵⁷ Mediánszky Fedor (1908. június 1. – ?) szabadkai földbirtokos, az 1920-ban alakult Palics Evezős Egylet szakosztályvezetője. A háború után Ausztráliában telepedett le.

⁵⁸ Az angol *eligible* szó jelentése ebben az esetben: megfelelő.

⁵⁹ Szviridov, Vlagyimir Petrovics (Kozulicsi, 1897. december 7. – Leningrád, 1963. március 5.) szovjet tüzértiszt. 1919-től a Vörös Hadseregben szolgált. 1926-ban felvették a Kommunista Pártba. 1930-ban elvégezte a Frunze Akadémiát, majd 1938-ban a Vezérkari Akadémiát, kezdetben tüzértisztként teljesített szolgálatot. 1943-ban altábornaggyá nevezték ki. 1941 novemberében az 55., 67. és 42. front parancsnoka, az Északi és a Leningrádi Front lövészparancsnoka lett. 1945–1947 között a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének helyettese volt; a számos funkciót betöltő Vorosilov helyett gyakorlatilag ő vezette a bizottságot. 1949-ben a Központi Hadseregcsoport főparancsnoka lett. 1954–1957 között katonai körzetparancsnok volt.

melyek szerint Nagy Ferencék⁶⁰ és Vargáék⁶¹ hallani nem akarnak rólunk, mások szerint pont az ellenkezője az igaz, mert nyeregben érezvén magukat tényleg egy nemzeti egységet akarnak, és azt inkább velünk, mint a B. Bessenyeivel⁶² vélik megvalósíthatónak. A másik hír így szól: „ellenségeimtől magam védem meg magamat, de barátainktól ments meg Uram”. E bölcs mondás állítólag a mi esetünkben nyert igazolást. Ezek szerint Közi-Horváth és Bakáts B. volnának azok, akiknek aggályaik vannak a tekintetben, hogy bennünket bevegyenek a pakliba, és állítólag ők féltik a nemzet jövőjét, a demokráciát és a keresztény erkölcsöt, a nemzet külpolitikai lehetőségeit, szóval mindent éppen tőlünk. A rossz nyelvek szerint azért, mert ha e téren mégis valamilyen változás történne, akkor fel lehetne vetni a kérdést, hogy vajon miért szükségesek bizonyos urak a Komitéban.

A napokban itt járt Kövér Gusztí⁶³ barátunk, aki kétszer megjárta a New York-i utat, s utána Európában is különböző helyeken járt. Nekem azt fejtegette, hogy mi hibát köve-

⁶⁰ Nagy Ferenc (Bisse, 1903. október 8. – Herndon, Virginia, 1979. június 12.) kisgazdapárti politikus, Magyarország miniszterelnöke. Saját erejéből képezte magát, 1924-ben belépett az Egységes Pártba, 1928 és 1930 között a párt Baranya vármegyei alelnöke volt. Miután onnan kilépett, Tildy Zoltánnal megszervezte a Független Kisgazdapártot, 1930 és 1945 között a főtitkára volt. 1939-ben Baranya vármegye listájáról lett országgyűlési képviselő. 1944. április 12-én a Gestapo letartóztatta. 1944. október 10-én szabadult, majd illegálisba vonult. 1945 áprilisában az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, 1945. augusztus 20-án az FKGP elnöke. 1945. május 11. és november 15. között újjáépítési miniszter, 1945. november 29. és 1946. február 5. között a Nemzetgyűlés elnöke. 1946. február 4. és 1947. május 31. között magyar miniszterelnök. 1947. május 28-án személyi titkárát letartóztatták, őt június 1-jén Svájcban lemondásra kényszerítették. 1947. június 3-án az FKGP kizárta a pártból, október 7-én megfosztották állampolgárságától is. A Magyar Nemzeti Bizottmány egyik alapítója, 1955–1956-ban annak alelnöke. 1957-ben a strasbourgi Magyar Forradalmi Tanács intézőbizottságának tagja, 1958-ban a Magyar Bizottság tagja volt.

⁶¹ Varga Béla (Börcs, 1903. február 18. – Budapest, 1995. október 13.) katolikus pap, magyar politikus. Teológiai tanulmányait Győrött és Veszprémben végezte. 1929-től Balatonboglár plébánosa, 1937-től a Független Kisgazdapárt alelnöke. 1939 és 1944 között országgyűlési képviselő. 1945 áprilisában az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, majd novembertől nemzetgyűlési képviselő. 1946. február 7-én az Országgyűlés elnökévé választották. 1947. június 2-án letartóztatása elől az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. A Magyar Nemzeti Bizottmány elnöke, 1951-ben a Szabad Európa Rádió egyik elindítója. 1990-ben a szabadon választott magyar országgyűlés alakuló ülésén mondott beszédet, 1991-ben hazatelepült.

⁶² Bakách-Bessenyei György (Budapest, 1892. április 14. – New York, 1959. február 19.) magyar diplomata. Jogot tanult Budapesten és Bécsben. 1912-től Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye szolgabírája, az első világháborúban huszártisztként teljesített szolgálatot. A háború után a római, majd a bécsi követségi szolgálat titkára, 1926-tól a Külügyminisztérium politikai osztályának helyettes vezetője, 1934-től vezetője volt. 1938-tól belgrádi, 1941-től vichy-i, 1943-tól berni követ. 1944. március 12-én tisztségéről lemondott. 1944 augusztusától a magyar kormány és a nyugati hatalmak közötti fegyverszüneti tárgyalások közvetítője. 1946-tól az Amerikai Egyesült Államokban élt, a Magyar Nemzeti Bizottmány végrehajtó bizottsága és a külügyi bizottság elnöke volt.

⁶³ Kövér Gusztáv (Arad, 1898. február 24. – Montreal, 1978. szeptember 12.) erdélyi magyar politikus. A nagyváradai római katolikus középiskola elvégzése után államtudományi doktorátust és mérnöki diplomát szerzett. Németül, franciául, angolul és románul beszélt. Részt vett az első világháborúban, tartalékos mérnök hadnagyként szerelt le, különböző kitüntetésekkel. A Nemzeti Hadsereghez csatlakozott, Szegeden és Siófokon szolgált. Arad környéki (Talpas) birtokait a román földreform során elvették a családtól. Nagyváradon telepedett le, 1926-ban felszólalt a romániai Országos Magyar Párt brassói nagygyűlésén. 1930-ban, 1933-ban az OMP Intéző Bizottságának a tagja, a Bihar megyei tagozat alelnöke, Bihar vármegye tanácsának törvényhatósági tagja volt. Nagyváradon 1929-ben megalapította a *Magyar Szó* című lapot, amelyet radikális hangvétele miatt többször betiltottak, később *Erdélyi Magyar Szó* néven jelent meg. 1933-tól a *Magyar Hírlap* című

tünk el akkor, midőn Nagy Ferencet és Varga Bélát támadjuk, mert őket olyan tényező tartja, amelyekre nekünk befolyásunk nincsen, ellenben számolnunk kell vele (Amerika). Ennek folytán inkább megegyezni velük, mint támadni őket. Ha ez bekövetkezik, akkor sok mindenki felesleges lesz ott. Azok közül, akik ha velünk vannak, szidják őket, ha viszont azokkal vannak, akkor nem szűnnek meg sopánkodni azon, hogy micsoda veszélyt jelentünk mi a nemzet számára. Ezt a tézist olyan plauzibilisan és olyan nagyszerűen bizonyította, hogy a végén majd nem meggyőzött ennek helyességéről. Ez pedig nem könnyű feladat!

A nagypolitikából ennyi elég, mert ebből világos előtted a helyzet, aminek megértéséhez még az is hozzátartozik, amit Te különben párizsi tartózkodásod alatt megállapítottál; hogy János barátunk próféciáiban és elgondolásaiban a lényeg igaz volt, csak az idő és mellékkörülmények nem klappoltak vagy nem vágtak be idejére.

Nem tudom, hogy mit tudsz a sváb kérdésről. Ez a probléma is kinőtte magát. Jelenleg a helyzet az, hogy a Nagymagyarország területéről származó németajkúak egy szervezetbe tömörültek, a *Donauschwäbische Arbeitsgemeinschaft*ba.⁶⁴ Ennek élén Trischer Józsa áll, aki különben német birodalmi képviselő lett, s így Trischler Lincolnon is túltett, és tíz éven belül a belgrádi skupštinában,⁶⁵ a budapesti Országgyűlésben és Bonnban, a Birodalmi Gyűlésen is szerepelt. Ettől eltekintve mindenben, kül- és belpolitika jövő kérdéseiben teljesen azonos állásponton van, mint mi. Nem kell külön hangoztatnom, hogy a sváb kérdésben, amely a mi koncepcióknak megfelelően fejlődik a magyar emigráció köreiből, ellenzői is vannak. Nemcsak jobbról és balról, hanem a konzervatívok vonaláról is. Mindez csak bizonyítja azt, hogy az okosság vagy a butaság éppúgy, mint a becsületesség vagy a jellemtelenség nem következetes kísérői egy pártnak, hanem arányosan oszlanak mindenfelé. A sváb kérdés terén bizonyos ügyek elintézése késedelmet szenved, amiért az én fületem rágják, és én toporzékolok tehetetlenségemben, azonban nem rajtam múlik az egész. Azt remélem, hogy a közeljövőben minden kialakul.

Jeli barátunk Európában tartózkodik. Vele ismételtlen találkoztam. Gerő a németországi Maček⁶⁶ párt elnöke. Újabban ismét hajlik a szép szóra. Ő bizonyos körülmények közt

napilapot adta ki. Radikális nyilatkozatai és illegális határátlépései miatt 1931-ben nyolc hónap börtönbüntetésre ítélték, majd az útlevelét is bevonták. 1933-ban kiutasították Romániából. Ekkor Genfben költözött, és a Bureau Central des Minorités, az Európai Nemzetiségek Kongresszusának állandó irodája keretében működött. Szerkesztette és publikált a Bureau Central des Minorités által kiadott *Voix des Peuples* (1934–1946) és a *National Minorities* (1937–1940) folyóiratokban. A második bécsi döntés után behívott parlamenti képviselő, 1941 februárjától az Erdélyi Párt alelnöke, de 1942-ben kizárták a pártból a „zsidókérdésben tanúsított liberális nézetei” miatt. 1942 decemberétől Genfben a Magyar Vöröskereszt képviselője, a hadifoglyok levelezésének, nyilvántartásának szervezésével foglalkozott. Közben a Kállay-kormány béketapogatózásainak egyik közvetítője Portugálián és a svájci amerikai diplomatákon keresztül. 1945 júniusában a magyarországi Vöröskereszt elhatárolódott Kövér tevékenységétől, nem ismerte el saját képviselőjének. Kövér ekkor már Svájcban élt. Később Kanadába vándorolt ki, ahol a Nemzeti Bizottmány tagja, és 1951-ben annak kibővítése és demokratizálása mellett szállt síkra.

⁶⁴ A *Donauschwäbische Arbeitsgemeinschaft* (DAG), magyarul: Dunai Sváb Munkacsoport 1949-ben alakult. A munkacsoport tagja az Osztrák Nemzeti Német Szövetség Szövetségének (*Verbandes der Volksdeutschen Landsmannschaften Österreichs*, VLÖ). Székhelye Bécsben van. Napjainkban a fő feladata a dunai svábok hagyományőrzésére összpontosul.

⁶⁵ A szerbiai országgyűlésben.

⁶⁶ Maček, Vladimir (Jastrebarska, 1879. július 20. – Washington, 1964. május 15.) horvát politikus, Jugoszlávia miniszterelnök-helyettese. Jogi tanulmányait Zágrábban végezte, a politikába 1906-ban kapcsolódott be, s rövidesen Stjepan Radić közeli munkatársa lett. 1925 elején letartóztatták, júliusban szabadult. 1927-től a Horvát Parasztpárt parlamenti képviselője volt, Radić halálát köve-

megbízható is magyar szempontból. Samuval⁶⁷ már nagyon rég találkoztunk, sőt a névpomra sem jött el, pedig nagyon biztattam mindenféle jóval. Képzeld: borban, szeszesitalban és enivalóban ez alkalommal semmi hiány nem volt. Hivatkozik nagyfokú foglalatosságára és üres tarsolyára.

Otthoni hírek szerint Tito úgy építi a lövészárkokat, akárcsak 41-ben, különben semmiük sincs az embereknek; sem iparcikk, sem élelem.

Szeretnék Rólad valamit hallani. Leveled esedékes, azt felesleges hangoztatnom, hogy ha a körülményeink megváltoznak, s módunk és lehetőségünk lesz rá, nem fogunk Rólad megfélemlkezni.

Ez nem a fajta ígéret vagy semmitmondó szólam, hanem olyasvalami, amit én és barátaim komolyan gondolunk. Remélem, január végéig ebben a kérdésben is többet tudok írni.

A dipi kérdés egész más alakot kezd ölteni Európában. A régi megtúrt állapotból egy humánusabb, egy Nyugathoz méltó helyzetet akarnak kreálni. Csaknem az összes Karácsony táján elmondott beszédekben, prédikációkban a dipi kérdés állott előtérben. Így pl. a rádióban elmondott istentisztelet alkalmával a Szent Családot dipi családnak, Jézus születése idején való státust pedig dipi státusnak keresztelte át a szónok. De az egész nemcsak osztrák és német vonalon, hanem az egész európai hivatalos megnyilatkozásokban ez a kérdés szerepelt. Néhol burkoltan, vagy nyíltan a következő kitételrel: „ma Ők, holnap mi”.

Némelyek a közhangulatnak ilyen irányú befolyásolását a háború közelségével magyarázzák. Jugoszláviának és Csehszlovákiának angol oldalról kimondottan jó a sajtója. Franciaország inkább a dunai koncepció mellett tör lándzsát a sajtójával, s így a magyar törekvéseknek időről-időre helyük van. Visszaemlékszem februárban jelenlétedben Ajtayval⁶⁸ folytatott beszélgetésünkre. Amit ő annak idején a francia helyzet ismeretében a románokkal kapcsolatban mondott, szembehelyezve a mi ügyünkkel, az már ma nem fedi a valóságot. Pont az ellenkezője az igaz. Azt gondolom, teljesen felesleges a további magyarázat. Te ebből megérted, hogy miről van szó, és mi a helyzet.

Mariannak⁶⁹ tiszteletteljes kézcsókom. Mindnyájotoknak és mindnyájunknak szerencsésebb és boldogabb új esztendőt, téged pedig igaz barátsággal ölel:

Iván.

tően, 1928-ban a párt elnökévé választották. Ebben az időszakban szoros kapcsolatban állt Svetozar Pribičevićtel, akivel közösen vezették az ellenzéki Paraszt–Demokrata Koalíciót. 1929 végén ismét letartóztatták, majd 1933-ban újból, amikor államellenes tevékenységért három évnyi börtönbüntetésre ítélték. 1935-ben és 1938-ban az egyesült ellenzék vezetője volt. Kiemelkedő szerepet játszott az 1939. augusztus 26-án Dragiša Cvetković jugoszláv miniszterelnökkel megkötött egyezmény létrejöttében, amely létrehozta a valós autonómiával bíró Horvát Bánságot. Ezt követően a jugoszláv kormány miniszterelnök-helyettese lett. A második világháború elején elutasította az együttműködést az usztasákkal, de a kommunista partizánoktól is távol tartotta magát. 1941 októberében a horvát hatóságok letartóztatták, előbb a jasenovaci koncentrációs táborba internálták, majd 1942-től 1945-ig háziőrizetben volt. A Független Horvát Állam 1945-ös összeomlása után előbb Franciaországba, majd az Egyesült Államokba emigrált.

⁶⁷ A személyt nem sikerült azonosítani.

⁶⁸ Ajtay Miklós (Mezőszengyel, 1899. január 26. – Párizs, 1987. június 10.) esztéta, újságíró, a Szabad Magyar Újságírók Egyesületének alelnöke. 1923-ban a Sorbonne-on szerzett bölcsészdoktori oklevelet. 1922-től az *Új Élet*, 1924-től a *Szózat*, 1925-től a *Világ* című lapokban publikált. 1924-ben Franciaországban telepedett le. 1933 és 1944 között a Magyar Távirati Iroda (MTI) párizsi tudósítója volt. 1945-től emigrációban élt. 1953 és 1971 között a párizsi *Új Hungáriában* jelentek meg az írásai. 1955 és 1957 között a Szabad Európa belső munkatársa és németországi irodavezetője volt.

⁶⁹ Falcione Árpádné, szül. Sarvas Marianne (? , 1915. november 5. – Villa General Belgrano, 2011. januárja) Falcione Árpád felesége. 1967-ben Cumbrecitán magyaros vendéglőt nyitott.

Ui: Béla⁷⁰ két héttel ezelőtt repülőgépen New Yorkba utazott. A jövő hónap közepén, illetve első felében várjuk haza. Ebből magad is látod, hogy mi a helyzet. A továbbiakról 2-3 héten belül, mert akkor már pozitívumot tudok, s talán számodra is öröndetesebb dolgot tudok jelenteni.

Ölel: Iván.

Nagy Iván levele Korányi Elemérnek

Rum bei Innsbruck, 1949. december 30.

(Gépirat, az eredeti másolata)

Rum, 1949. december 30.

Kedves Elemér!

Már hosszú ideje nem kaptam semmi hírt felőled. Kivéve egy kósza hírt, amely arról szól, hogy Münchenben Manrézába⁷¹ vonultál Tahthyékkel.⁷² Gondoltam magamban, hogy a mai szomorú világban rá is fér a szegény emberre egy ilyen kis vigasz. Utolsó látogatásom alkalmával nem volt annyi pénzem, hogy Hozzád is ellátogassak, és Tahtyék baráti szíveséget, hogy kivigyenek autóval, nem akartam igénybe venni. Abban az időben még azt reméltem, hogy Karácsony előtt Párizst megjárva ellátogatok Hozzád is visszafelé. Ez természetesen csak terv maradt.

Hogy miképpen fog alakulni a jövő, és mikor jövök majd Hozzád, arra természetesen ma pozitíve válaszolni nem tudok. A decemberi program bizonyos halasztást szenved, de hogy milyen értelmű ez a halasztás, erre magam sem tudok válaszolni. Nem tudom, hogy értesültél-e már róla, Béla New Yorkban van. Múlt hónapban utazott magánügyeinek intézésére Párizsba, az ottani látogatása hosszabb ideig elhúzódott, és a napokban hallottuk több forrásból, hogy 10-ike táján N.Y-ba repült. Én a suszteremtől hallottam, akinél Béla lakik, tehát bizonyára igaz lesz. Állítólag januárban visszajön, ezt azonban ismét nem tudom, majd beszélék a suszterrel. Akkor lesz a cipóm készen, s így az árának kifizetésével kapcsolatban módom is lesz vele a nagypolitikai helyzetről néhány szót váltani.

Samut névnapomra illedelmes formák közt idejében meghívtam, biztosítván őt, hogy ételről-italról gondoskodom. Ennek ellenére kitérő választ adott, mondván, hogy neki úgyszólván 4-én itt kell lenni majd, amikor is nagy tanácskozás lesz. Lehetséges, hogy neki van igazsága, bár én azóta sem a susztertől, sem a másiktól ilyen értelmű határozott információt nem kaptam. Mint tudod, gyermekeim: Erzsike és Ákos másfél hónap óta Belgiumban vannak. Nagyon meg vannak elégedve, úgy látszik, külön soruk van, mint idehaza. Ákos a család becsületét megvédte, mert ez idő alatt 3 kilót hízott. Ha ő így folytatja, amíg ott lesz még vagy 3-4 hónapig, akkor az apjára fog hasonlítani. Állítólag januárban már iskolába is fognak járni ott, ahol talán egynéhány francia szó is ragad majd rájuk.

A karácsonyi ünnepek csendben elmúltak, részben én beteg voltam, másrészt is csak egy erzsiknévnapot⁷³ tartottunk, és a Ferivel kettesben megittunk egynéhány stamperli pálinkát. Ismerősök közül Nadas János a Pártból is itt volt, azonban ő az ital tekintetében nem élmunkás. Úgyhogy e téren nem nagy hasznát vettük.

⁷⁰ Teleki Béla.

⁷¹ A Manréza jezsuita lelkigyakorlatos ház. Elnevezése a spanyol Manresa nevéből származik, ahol Loyolai Szent Ignác megírta a Lelkigyakorlatok című könyvét.

⁷² Nem sikerült a családodat azonosítani.

⁷³ A német–magyar keverékszó jelentése: pótnevnap.

Pursytól hírt rég nem kaptunk közvetlenül, csak közvetve. Ezek szerint nem a legjobb sorban van. Lyka Pistával⁷⁴ szétment, és a vállalat tönkrement. Elég nehéz anyagi viszonyok közt él. Most azzal a gondolattal foglalkozik, hogy sógorához Rióba átmegy.

Otthoni hírek: nagy készülődések. Amennyiben a 41-ben ástott sáncokat nem tömték be, azokat tatarozzák és újakat építenek. Nagy elszántság, a félelem és a pakolás. Különösen az utóbbiban a belgrádiaknak nagy gyakorlatuk van, és bizonyára a dipi sorsra különben fognak készülni, mint mi. Lesz aprítani valójuk. Azonban ismervén a balkáni politika feltétlen megbízhatóságát, az én meggyőződésem az, hogy e téren a belgrádiak ismét meg fogják lepni a világot, akár csak 41-ben.

Újabban v[ala]mi kimustrált rádiót szereztem, és azzal figyelemmel kísérem az eseményeket. Pestet nem bírom hallgatni. Annál figyelmesebben azonban a belgrádiakat. Így megállapítom belőle, hogy nagy bajban vannak, hogy semmijük sincsen, hogy semmi sem klappol, csak a statisztika. Arról viszont a belgrádi rádió is azt mondja, hogy a statisztikai hivatal tisztviselői valamennyien élmunkások, azaz sztahanovisták.⁷⁵ Különben se ceruza, se tű, de ahogy a Lenke néni (Mausi nagynénje) írja, a kenyér, az nagyon kevés Szabadkán. El tudod képzelni ezek után, hogy milyen viszonyok lehetnek.

Nem tudom, megfelel-e a valóságnak, felénk azonban az a hír járta, hogy Közi-Horváth szaktársad és kedves barátunk minden befolyásával azon volt, hogy a 45 előtti törvényhozókat semmi esetre se vegyék fel a Bizottmányba, kivéve őt és azokat, akiknek ő abszolutiot⁷⁶ adott. Én különben vele élénk egyoldalú levelezésben vagyok: én írok, ő nyugtázza leveleim vételét, az azokra való választ pedig jobb időkre halasztja.

Hogy vagy egészség dolgában? Foglalkozol-e azzal a gondolattal, hogy pihenés céljából egy-két hétre átrándulsz ide? Én utána nézek majd, hogy miképpen lehetne ennek az utazási oldalát elintézni. Kérlek, ne mosolyogj azon, mert hiszen ha magamnak nem is tudom az utazási lehetőségeket rendesen elintézni, a Te esetemben, lévén az Egyház szolgájaról szól, talán sikerül.

Mausi üdvözlétét, Ivánka kézcsókját, Annus néni üdvözlétét küldi, én pedig egy jobb újesztendőt kívánva a régi igaz baráti szeretettel öllelek:

Iván

Boldog újévet kíván igaz szívből az írődeák⁷⁷ is!

⁷⁴ Lyka István (Budapest, 1904–Argentína?) görög származású autóversenyző, a harmincas években Magyarország egyik legjobb autóversenyzője, 1936-ban súlyos balesetet szenvedett. A második világháború után Argentínában bohém életet élt. Falcione Árpáddal közösen lakberendezési vállalatot üzemeltetett Buenos Airesben.

⁷⁵ A sztahanovista mozgalom (Sztahanov-mozgalom) Alekszej Grigorjevics Sztahanov követőinek tömegmozgalma volt a kommunista országokban. Célja a szocialista munkaverseny szervezése, a teljesítmény fokozása, a gépek teljesebb kihasználása és a fejlettebb munkamódszerek átadása volt.

⁷⁶ A latin *absolutio* szó jelentése ebben az esetben felmentés, feloldozás.

⁷⁷ Lengyel Ferencre való utalás, aki ebben az időben Nagy Ivánnal és családjával egy háztartásban élt. Lengyel Ferenc/Frank J. Lengyel (Szabadka, 1907. május 24.–Sarasota, Florida, 2005. október 17.) délvidéki magyar jogász, politikus. A Zágrábi Egyetem jogi karán tanult. Később belgrádi magyar ügyvéd, a második világháború előtt a mérsékelt és liberális Várady Imre bizalmasa, szenátori irodájának vezetője. Az 1939. február 1-jén a magyar sérelmek orvoslására felállított Népiroda egyik vezetője volt. 1948-ban emigrált, majd Floridában telepedett le, részt vett a jobboldali Dél-magyarország Felszabadító Tanácsa működésében.

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Dévavári Zoltán: *Nagy Iván (1904–1972) magyar országgyűlési képviselő, emigráns magyar politikus iratai (1948–1949)*. Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények, 2020. 831–903.

Dévavári Zoltán: *Klikkharcok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai. (1949–1954)*. Lymbus kötetek 4. Budapest, 2021.

Szakirodalom

Dévavári Zoltán: *Egy elvetélt kísérlet. A Jugoszláviai Magyar Nemzeti Bizottmány szervezésének kudarca az emigrációban (1952–1955)*. Tanulmányok/Studije/Studies. Újvidék, 8. évf. (2022) 2. sz. 57–97. <https://doi.org/10.19090/tm.2022.2.57-97>

Beszélgetés Walter Sauerrel

Aetas 38. évf. 2023. 1. szám, 172–178.

ISSN 0237-7934

DOI [10.14232/aetas.2023.1.172-178](https://doi.org/10.14232/aetas.2023.1.172-178)

www.aetas.hu

„...újra kell gondolnunk az osztrák (és a magyar) történelmet az imperializmus és a kolonializmus szempontjából”

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történelmi Intézet

Walter Sauer osztrák történész, aki „a hagyományos akadémiai körökön kívülről érkező” (Sauer szóhasználata) foglalkozik Afrika, a migráció és az osztrák identitáspolitikai múltjának kutatásával. Az első képzett osztrák történész, aki nemcsak eset-, hanem rendszerszinten is kutatja a Habsburg Monarchia koloniális múltját a történelemtudomány, antropológia és kulturális tanulmányok módszertanának segítségével. Munkájának eredményeit az utóbbi évekig közömbösen fogadta az osztrák történetírás; változást az hozott, hogy Sauer kolonializmussal kapcsolatos angol nyelvű publikációi komoly sikereket arattak a transzatlanti tudományok közegeiben.

Mikor és milyen hatásra döntött úgy, hogy történelemmel kezd foglalkozni? Hol folytatta egyetemi tanulmányait? Kik voltak azok a professzorok, tanárok, akik történelemszemléletére befolyással bírtak, kiktől tanult módszertant?

A történelem iránti érdeklődésem a gyermekkoromhoz vezethető vissza – édesapám a Kunsthistorisches Museumban dolgozott, így gyakran volt lehetőségem arra, hogy „bepilantsak a kulisszák mögé”. A gimnáziumban is jó történelem tanáraink voltak. Némi késlekedés után a Bécsi Egyetemen kezdtem meg történelmi tanulmányaimat 1973-ban, konkrétan a Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Intézetben, amelynek legkiemelkedőbb személyisége annak idején a közelmúltban elhunyt Michael Mitterauer volt. Hatással volt rám továbbá Wolfgang Häusler, aki a forradalmak története iránt keltette fel az érdeklődésemet, és Peter Feldbauer, aki arra ösztönzött, hogy habilitáljak. Miután befejeztem tanulmányaimat, néhány évig az intézetünkben maradtam, ahol szerződéssel vettem részt a mindennapi munkában, többek között a tanárképzésben. Sok éven át tartottam úgy előadásokat és szemináriumokat, hogy nem voltam az egyetem rendes alkalmazottja, bár ez sokakat meglep, alapvetően az egyetemen kívüli világban találtam állást magamnak.

Mikor és miért kezdett el foglalkozni Habsburg Közép-Európa és Afrika kapcsolatával? Volt-e mentora, aki ebbe az irányba terelte az érdeklődését?

Ez egy hosszú történet. Eredendően az osztrák, illetve Bécs városa történelmének kutatására lettem „kiképezve”. Annak idején az intézeti oktatás részét képezte a kolonializmus-kutatás és az Európán kívüli kontinensek története is, amiért Peter Feldbauert illeti hála. De az én Afrika iránti érdeklődésemet voltaképpen elsősorban az akkori Dél-Afrika faji megkülönböztetésen alapuló politikája elleni politikai aktivizmus keltette fel. Egyik első

könyvem, amelyet Elfriede Peknyvel együtt adtam ki, Ausztria Dél-Afrikához kötődő kapcsolataival foglalkozott. Így kezdtem el az osztrák történelmet annak Afrikához, illetve általában a harmadik világhoz kötődő kapcsolatainak keresztül kutatni.

Milyen témákat kutatott eddig, és hogyan foglalná össze főbb kutatási eredményeit?

Ha most eltekintek a szűkebben vett osztrák és bécsi témáktól, akkor elsősorban Ausztria, illetve a Habsburg Monarchia Afrikához köthető (poszt-)koloniális kapcsolataival foglalkoztam. Főként a migrációval, illetve az osztrák történelem, történetírás Afrika-kliséivel és projekcióival. Az utóbbi témát többek között két Afrikával kapcsolatos útikönyvön keresztül is feldolgoztam.

Milyen visszhangja volt az Ön kolonializmussal kapcsolatos publikációinak Ausztriában és külföldön? Milyen a viszonya az osztrák történész társadalommal?

Kutatásaimat Ausztriában udvariasan, de némi érdektelenséggel fogadták. Több kolléga azt az álláspontot képviselte, hogy egy mellékes kérdésről van csupán szó. Ezzel szemben én úgy vélem, hogy újra kell gondolnunk az osztrák (és a magyar) történelmet az imperializmus és a kolonializmus szempontjából. Csak akkor változott meg a kérdéshez való hozzáállás Ausztriában, amikor az angol nyelvű országokban felfigyeltek könyveimre, illetve az olyan társadalmi érdeklődést keltő ügyek is begyűrűztek ide, mint amilyen a *Black Lives Matter* mozgalom volt, vagy a vita arról, hogy a gyarmati területekről származó múzeumi anyagokat vissza kell-e szolgáltatni.

Az egyetemi katedráról mennyire sikerül az osztrák társadalom és a diákok érdeklődését felkelteni az osztrák koloniális múlt iránt? Lehet-e e kutatási témában utánpótlást nevelni?

Igen, azt hiszem lehet. Bár én magam nem vagyok erősen becsatornázva az egyetemi vérkeringésbe, számos fiatal kollégát motiválni tudtam arra, hogy ilyen témákkal foglalkozzon. És ezt egyszer majd akár olyan valaki is megteheti, mégpedig magasabb szinten, akinek jobb hozzáférése van a kutatási alapokhoz és az egyetemi kapcsolathálókhöz, mint nekem. Különösen a jelenlegi helyzetben.

Az elmúlt években érezhetően megnőtt a történeti érdeklődés Habsburg Közép-Európa koloniális múltja iránt. Mit gondol, miért aktuális ez a kérdés napjainkban?

A már említett téma, a múzeumi anyagok visszaszolgáltatásának kérdése jelzi, hogy a gyarmatosító múlt utolért bennünket. Ugyanez vonatkozik a koloniális mentalitásokra is, amelyek továbbra is befolyásolják a nyilvánosság gondolkodásmódját, például a rasszizmus terén. A mi [osztrák – Cs-D. K.] társadalmunk továbbá, hogy Ulrich Brand politológust idézzem, „egy olyan birodalmi életformát folytat [ma is], amelynek árát nemcsak a világ lakosságának többsége fizeti, hanem a környezet is”. Az aktuális kihívások egyik fontos gyökere a kolonializmus volt, ezért ezzel a kérdéssel politikai és történeti szempontból egyaránt foglalkozni kell.

A Habsburg Birodalom koloniális múltjának kutatása kapcsán mik a legnagyobb kihívások? Számít-e váratlan kutatási eredményekre?

Eltekintve attól, hogy még mindig nagyon érezhető az érdeklődés hiánya bizonyos helyeken, nagy kihívást látok abban, hogy feltárjuk azt a sok vonatkozó forrást, különösen a bécsi Hadi Levéltárban (*Kriegsarchiv*), amelyet eddig még egyáltalán nem hasznosítottunk.

Nem tudom megmondani, hogy lesznek-e még rejtett váratlan eredmények. Egy másik kihívás koncepcionális jellegű: a Habsburg Monarchia természetesen más módon volt gyarmatosító hatalom (*Kolonialmacht*), mint például Nagy-Britannia vagy Franciaország. Hogyan határozzuk meg azt a szerepet, amelyet a Habsburg Monarchia az európai kolonializmus rendszerében játszott? Ez azt teszi szükségessé, hogy az európai kolonializmus-kutatás paradigmáját, amely eddig mindenekelőtt Nyugat-Európára koncentrált, bővítsük.

Mik a közelebbi és távolabbi tervei, jelenleg min dolgozik?

Néhány héten belül megjelenik az új könyvem, amely az Ausztriába irányuló afrikai migrációról szól, és számos korábbi előtanulmányom összefoglalása (lásd a publikációs listát). Ezt követően ideje lesz annak is, hogy a régi Ausztria, illetve Közép-Európa koloniális elköteleződésével kapcsolatos eddigi kutatási eredményeimet összefoglaljam. Örülök, ha Magyarországon is határozott érdeklődés támad e kérdések iránt, és remélem, hogy az osztrák és magyar történészek közötti együttműködést erősíteni tudjuk.

Bécs, 2022. október 25.

Walter Sauer műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

1. *Katholisches Vereinswesen in Wien. Zur Geschichte des christlichsozial-konservativen Lagers vor 1914.* Salzburg, 1980.
2. *Grund-Herrschaft in Wien 1700–1848. Zu Struktur und Funktion intermediärer Gewalten in der Großstadt.* Wien, 1993.
3. *Das afrikanische Wien. Ein Stadtführer zu Bieber, Malangatana & Soliman.* Wien, 1996.
4. *Expeditionen ins afrikanische Österreich. Ein Reisekaleidoskop.* Wien, 2014.

Szerkesztett kötetek

1. *Die Apartheid-Connection. Österreichs Bedeutung für Südafrika.* Wien, 1984. (gemeinsam mit Elfriede Pekny alias Theresia Zeschin)
2. *Der dressierte Arbeiter. Geschichte und Gegenwart der industriellen Arbeitswelt.* München, 1984.
3. *Österreich-Afrika. Eine interdisziplinäre Bibliographie.* Journal für Entwicklungspolitik, Sonderheft 1, 1993. (gemeinsam mit Gerald Hödl und Ursula Wolfsberger).
4. *The Vienna Conference. European–Southern African Cooperation in a Globalising World. The cooperation of Parliamentarians and Non-Governmental Organisations. Conference Report.* Studien zum Südlichen Afrika 5. Wien, 1999.
5. *k. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika.* Wien–Köln–Weimar, 2002, 2007.
6. *Von Soliman bis Omofuma. Geschichte der afrikanischen Diaspora in Österreich 17. bis 20. Jahrhundert.* Innsbruck–Wien–Bozen, 2007.
7. *Wien – Windhoek retour. 150 Jahre Beziehungen zwischen Österreich und Namibia.* Wien, 2008.
8. *Vom Paradies zum Krisenkontinent. Afrika, Österreich und Europa in der Neuzeit.* Austriaca. Schriftenreihe des Instituts für Österreichkunde. Wien, 2010.

Válogatott tanulmányok

1. [Schuster, bleib bei deinem Leisten...](#) Politische und weltanschauliche Entwicklungen unter Wiener Handwerker am Beispiel der Affäre des Jahres 1794. In: Engelhardt, Ulrich (Hrsg.): *Handwerker in der Industrialisierung. Lage, Kultur und Politik vom späten 18. bis ins frühe 19. Jahrhundert.* Stuttgart, 1984. 435–457.
2. [Österreichs Beziehungen zu Zimbabwe.](#) Journal für Entwicklungspolitik, Jg. 4. (1988). H. 4. 27–54.
3. *Alltagskultur und Kulturkampf am Beispiel der Christlichen Arbeiterbewegung in Österreich.* Archiv. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung, Jg. 6. (1990). 180–203.
4. [Um Legitimität und Vermögen.](#) Zur Geschichte der ungarischen Gewerkschaftsbewegung 1988 bis 1993. Archiv 93. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung, Jg. 9. (1993). 114–160.
5. [Österreichische Beziehungen zu Malawi.](#) Journal für Entwicklungspolitik, Jg. 9. (1993) H. 1. 71–86. (gemeinsam mit Maria Gerbel-Wimberger).
6. [Rassen, Stämme, Steinzeitmenschen.](#) Anmerkungen zum Afrika-Bild der Schulbücher für Geschichte und Sozialkunde. In: Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Universität Wien (Hrsg.): *Wiener Wege zur Sozialgeschichte. Themen – Perspektiven – Vermittlungen.* Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag. Wien, 1997. 423–440.
7. [Österreich und der Transformationsprozess in Moçambique.](#) Journal für Entwicklungspolitik, Jg. 13. (1997) H. 2. 199–207.

8. *Von der Schwierigkeit, auf Entwicklung zu reagieren. Österreichs Beziehungen zum Südlichen Afrika seit 1980.* In: Slezak, Gabriele – Langthaler, Richard (Hrsg.): Österreich und die Entwicklungsgemeinschaft Südliches Afrika (SADC). Wien, 1998. 81–93.
9. [Colonial Exploration and East African Resistance](#). Oscar Baumann's first expedition into Usambara, 1888. *Analele Universitatii Bucuresti – Istorie*, vol. 48. (1999). 97–110.
10. *Österreichs Kirchen 1938–1945.* In: Talos, E. – Neugebauer, W. – Hanisch, E. (Hrsg.): *NS-Herrschaft in Österreich*. Wien, 1988. 517–536. (az alábbi címen átdolgozva: *Loyalität, Konkurrenz oder Widerstand? Nationalsozialistische Kultuspolitik und kirchliche Reaktionen in Österreich 1938–1945.* In: Talos, Emmerich – Hanisch, Ernst – Neugebauer, Wolfgang – Sieder, Reinhard (Hrsg.): *NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch*. Wien, 2000. 158–186.)
11. *Südliches Afrika: Politik, Wirtschaft, Gesellschaft im 20. Jahrhundert.* In: Grau, Inge – Mährdel, Christian – Schicho, Walter (Hrsg.): *Afrika. Geschichte und Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien 2000. 251–276.
12. *Stereotypen der österreichisch-afrikanischen Begegnung. Am Beispiel Wiens.* In: Niederle, Helmut A. – Davis-Sulikowski, Ulrike – Fillitz, Thomas (Hrsg.): *Früchte der Zeit. Afrika, Diaspora, Literatur und Migration. Wiener Beiträge zur Ethnologie und Anthropologie 10.* Wien, 2001. 181–192.
13. *Jenseits der „Entdeckungsgeschichte“: Forschungsergebnisse und Perspektiven.* In: Sauer, Walter (Hrsg.): *k. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Wien, 2002. 7–15.
14. *Schwarz-Gelb in Afrika. Habsburgermonarchie und koloniale Frage.* In: Sauer, Walter (Hrsg.): *k. u. k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Wien, 2002. 17–78.
15. *Rindfleisch, Sherry und „good governance“: Europäische Union und Südliches Afrika.* In: Roithner Thomas (Hrsg.): *Europa Macht Frieden. Die Rolle Österreichs*. Münster, 2003. 159–170.
16. *Art. Slatin, Rudolf.* In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1850–1950*. 57. Lieferung. Wien, 2004. 350.
17. *„Mohrenmädchen“ in Bludenz, 1855–1858.* Ein Beitrag zur Geschichte der afrikanischen Diaspora in Österreich. *Montfort. Vierteljahresschrift für Geschichte und Gegenwart Vorarlbergs*, Jg. 56. (2004) H. 4. 293–300.
18. *Deutsche Farm in Gobabis. Namibias Kolonialgeschichte im Spiegel der Kindheitserinnerungen von Asta Pangratz.* *Historische Mitteilungen der Ranke-Gesellschaft*, Jg. 17. (2004). 139–177.
19. [Reflections on the New South Africa](#). In: Loader, Catharina – Niederle, Helmut A. (eds.): *Literatur and migration: South Africa. Papers read at the symposium on South African literature*, Vienna, 29 November to 2 December 2002. Wien, 2004. 63–69.
20. *Gewerke Angelo Soliman. Eine Wiener Miscelle zur Geschichte des Schladminger Bergbaus.* *Wiener Geschichtsblätter*, Jg. 60. (2005) H. 4. 29–34.
21. *Sklaven, Freie, Fremde. Wiener „Mohren“ des 17. und 18. Jahrhunderts.* In: Sauer, Walter (Hrsg.): *Von Soliman bis Omofuma. Geschichte der afrikanischen Diaspora in Österreich 17. bis 20. Jahrhundert*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2007. 23–56 (közösen Andrea Wiesböckkel)
22. *Angelo Soliman. Mythos und Wirklichkeit.* In: Sauer, Walter (Hrsg.): *Von Soliman bis Omofuma. Geschichte der afrikanischen Diaspora in Österreich 17. bis 20. Jahrhundert*. Innsbruck – Wien – Bozen, 2007. 59–96.
23. *Afro-österreichische Diaspora heute: Migration und Integration in der 2. Republik.* In: Sauer, Walter (Hrsg.): *Von Soliman bis Omofuma. Geschichte der afrikanischen Diaspora in Österreich 17. bis 20. Jahrhundert*. Innsbruck – Wien – Bozen, 2007. 189–232.
24. *Migration to the Habsburg empire in the 19th century.* In: Holaubek, Johanna – Navratilová, Hana – Oerter, Wolf B. (Hrsg.): *Egypt and Austria III. The Danube Monarchy and the Orient. Proceedings of the Prague Symposium 2006*. Prague, 2007. 207–218.
25. *Human rights and reconciliation in South Africa.* In: Lütgenau, Stefan August (ed.): *Human rights and a Middle East Peace Process. Analyses and case studies from a new perspective*. Innsbruck–Wien–Bozen, 2007. 72–90.

26. [Österreich und Namibia](#). *Ein schwieriges Verhältnis im langen 20. Jahrhundert*. In: Sauer, Walter (Hrsg.): Wien – Windhoek retour. 150 Jahre Beziehungen zwischen Österreich und Namibia. Wien, 2008. 7–61.
27. *Austria-Hungary: The making of Central Europe*. In: Aldrich, Robert (ed.): The age of empires. London, 2007. 196–219. (német nyelvű kiadás: Österreich–Ungarn – die Erschaffung Mitteleuropas. In: Aldrich, Robert (Hrsg.): Ein Platz an der Sonne. Die Geschichte der Kolonialreiche. Stuttgart, 2008. 196–219.)
28. *Ladislau Pyrker und „Piraterie“ in Nordafrika*. Wiener Geschichtsblätter, Jg. 63 (2008) H.1. 25–35.
29. *Entdeckungsreisen am Minoritenplatz*. *Archivalische Quellen zu den Afrikanbeziehungen der Habsburgermonarchie*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Jg. 53. (2009). 401–415.
30. *Afrikaklischees in der österreichischen Kunst im Zeitalter des Imperialismus*. In: Walter, Sauer (Hrsg.): Vom Paradies zum Krisenkontinent. Afrika, Österreich und Europa in der Neuzeit. Wien, 2010. 105–131.
31. *Afro-österreichische Diaspora heute. Migration und Integration seit Ende der neunziger Jahre*. In: Diendorfer, Gertraud – Rieber, Angelika – Ziegler, Béatrice (Hrsg.): Einwanderungsgesellschaften und kulturelle Vielfalt. Wien, 2010. 48–69.
32. *Schwarze Menschen in der Geschichte Österreichs*. In: Inou, Simon – Achaleke, Beatrice (Hrsg.): [Schwarze Menschen in Österreich. Lagebericht. Afrika und AfrikanerInnen in der österreichischen Schul- und Hochschulbildung](#). Wien, 2010. 8–13.
33. *Auf dem Weg zu einer Kolonialgeschichte Österreichs*. Den Nil aufwärts. Österreich in Geschichte und Literatur, Jg. 55. (2011) H.1. 2–5.
34. *Ein Jesuitenstaat in Afrika? Habsburgische Kolonialpolitik in Ägypten, dem Sudan und Äthiopien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Den Nil aufwärts. Österreich in Geschichte und Literatur, Jg. 55 (2011) H. 1. 6–27.
35. *Waldhornblasender Gärtner. Ein schwarzer Brasilianer im vormärzlichen Österreich. Oder: Vom Wilden zum Weltbürger und wieder zurück?*. Wiener Geschichtsblätter, Jg. 66 (2011) H. 2. 95–110. (közösen Ina Markovával)
36. *Österreich und die Unabhängigkeit Namibias*. In: Ruppel, Oliver C. – Winter, Gerd (Hrsg.): Recht von innen: Rechtspluralismus in Afrika und anderswo. Festschrift Manfred O. Hinz anlässlich seines 75. Geburtstages. Hamburg, 2011. 59–82.
37. *Zwischen High Society und Vorstadtmilieu. Angelo Soliman im Wien des 18. Jahrhunderts*. In: Blom, Philipp – Kos, Wolfgang (Hrsg.): Angelo Soliman. Ein Afrikaner in Wien. Wien, 2011. 81–93.
38. *Von der Erinnerung zum Mythos. Angelo Soliman und die Projektionen der Nachwelt*. In: Blom, Philipp – Kos, Wolfgang (Hrsg.): Angelo Soliman. Ein Afrikaner in Wien. Wien, 2011. 132–143.
39. *In der Fremde. Orientierung in österreichischen Reiseberichten des 19. Jahrhunderts*. In: Husslein-Arco, Agnes – Grabner, Sabine (Hrsg.): Orient & Okzident. Österreichische Maler des 19. Jahrhunderts auf Reisen. Wien, 2012. 65–73.
40. *Habsburg colonial: Austria-Hungary's role in European overseas expansion reconsidered*. Austrian Studies, Jg. 20. (2012). 5–23.
41. *Auswanderung und Apartheid. Österreichische Emigration nach Südafrika 1948–1994*. In: Heuberger, Andrea (Hrsg.): Rot-Weiß-Rot in der Regenbogensnation. Geschichte und Geschichten österreichischer Auswanderer in Südafrika. Wien – Berlin, 2012. 97–119.
42. *Kirchenmusikvereine in Wien*. In: Maier, Elisabeth – Partsch, Erich Wolfgang (Hrsg.): Anton Bruckners Messen. Bericht über die Tagung Wien, 29. und 30. April 2010. Wien, 2013 (erschienen 2014). 33–47. (közösen Ernst Bruckmüllerrel)
43. *Rudolf Pöchs Kalahari-Reise im Spiegel der Akten des namibischen Nationalarchivs* (15. April 2013), https://homepage.univie.ac.at/walter.sauer/Afrikanisches_Oesterreich-Dateien/Im%20Spiegel%20der%20NAN.pdf.pdf
44. *Vorwort*. In: Kotrba, Franz: k.u.k. in Ostafrika. Die Habsburgermonarchie im „Scramble for East Africa“. Wien, 2015. 3–8.

45. *Foreword*. In: Manong, Stanley: *If we must die. An autobiography of a former commander of uMkhonto we Sizwe*. [Cape Town], 2015. XVIII f.
46. Von „*Japetikern*“, „*Neptunianern*“ und „*Caffern*“. *Frühe Rassenstheorie im Lexicon des Realis*. Wiener Geschichtsblätter, Jg. 71. (2016) H.4. 285–297.
47. „*Und man sieh die im Lichte, die im Dunkeln sieht man nicht*“. *Neue Beiträge zu einer Kollektivbiographie von Afrikanern und Afrikanerinnen im frühneuzeitlichen Österreich*. Wissenschaftliches Jahrbuch der Tiroler Landesmuseen, Jg. 9. (2016). 232–247.
48. *Exotische Schaustellungen im Wiener Vormärz. Zwischen Voyeurismus und früher Rassenstheorie*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Jg. 124. (2016) H. 2. 391–417.
49. *Afrikanisches im frühneuzeitlichen Tirol. Religiöse und säkulare Stereotypen eines versklavten Kontinents*. In: Meighörner, Wolfgang (Hrsg.): *Alles fremd, alles Tirol*. Innsbruck, 2016. 69–79.
50. *Viktor Frankl und das Apartheid-Regime in Südafrika*. Internationale Zeitschrift für Sozialpsychologie und Gruppendynamik in Wirtschaft und Gesellschaft, Jg. 41 (2016) H. 132. 20–22.
51. *Kirchenmusikvereine im Wiener Vormärz. Kulturarbeit zwischen Bürgertum und kirchlicher Restauration*. In: Fuchs, Ingrid (Hrsg.): *Musikfreunde. Träger der Musikkultur in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Kassel u. a., 2017. 175–189.
52. *Österreich*. In: Götttsche, Dirk – Dunker, Axel – Dürbeck, Gabriele (Hrsg.): *Handbuch Postkolonialismus und Literatur*. Stuttgart, 2017. 418–420.
53. *Blackening Vienna. Aspekte afrikanischer Präsenz in Wien seit 1918. Unveröff. Projektbericht im Rahmen von „100 Jahre Republik in Österreich – Demokratie in Wien“*. 2018. (közösen Vanessa Spanbauerrel)
54. *Als Regierungssekretär in Deutsch-Südwest. Ein Berliner Privatarchiv zur Kolonialgeschichte Namibias*. In: Edelmayr, Friedrich – Fröhlich, Helgard – Grandner, Margarete (Hrsg.): *Zwischen Ost und West. Festschrift für Klaus Vetter zum 80. Geburtstag*. Münster, 2018. 75–90.
55. *Marengo und Malinowski. Die französisch-österreichische Mission im Süden Namibias*. In: Eckhardt, Michael (Hrsg.): *Mission Afrika: Geschichtsschreibung über Grenzen hinweg. Festschrift für Ulrich van der Heyden*. Stuttgart, 2019. 169–180.
56. *Sarah Reimann, Die Entstehung des wissenschaftlichen Rassismus*. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, Jg. 127. (2019) H. 1. 282–284. (recenzió)
57. [Vorwort. Nachdenken über Kasiwai](#). In: Sommerauer, Andrea: *Gewagte Mission. Der Missionshilfeeinsatz von Jugendlichen aus der Marianischen Kongregation (MK) Innsbruck in Rhodesien 1964–1976*. Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs, Neue Folge, B. 66. Innsbruck, 2019. 7–11. (közösen Johann Gattringerrel)
58. *Prologue*. In: Romney-Schaab, Mary L.: *An Afro-Caribbean in the Nazi Era: From Papiamentu to German*. Monee, IL, 2020. XIII–XIX.
59. *Kolonialismus*. In: Autengruber, Peter – Rathkolb, Oliver – Rettl, Lisa – Sauer, Walter: [Umstrittene Wiener Straßennamen](#). Ein kritisches Lesebuch. 1. Ergänzungsband. Wien, 2021. 64–100.
60. [„Nichts als die Liebe zur Forschung selbst“? Sammeln im kolonialen Kontext – Implikationen für eine aktuelle Museumspolitik](#). In: Schölnberger, Pia (Hrsg.): *Das Museum im kolonialen Kontext. Annäherungen aus Österreich*. Wien, 2021. 63–80.
61. [From Slave Purchases to Child Redemption: A Comparison of Aristocratic and Middle-Class Recruiting Practices for „Exotic“ Staff in Habsburg Austria](#). In: Mallinckrodt, Rebekka von – Köstlbauer, Josef – Lentz, Sarah (eds.): *Beyond Exceptionalism. Traces of Slavery and the Slave Trade in Early Modern Germany, 1650–1850*. Berlin–Boston, 2021. 163–188.
62. *Marengo and Malinowski. The French–Austrian Oblates of St Francis de Sales (Salesians) in Great Namaland, southern Namibia*. *Journal of Namibian Studies*, Jg. 29. (2021). 27–45.
63. [Afrikanische und afroamerikanische Gefangene im Konzentrationslager Mauthausen \(Folgestudie\)](#). *Projektbericht für den Zukunftsfonds der Republik Österreich*. 2021. (közösen Nikos Stamatouval)
64. [Ovambo human remains in the Natural History Museum Vienna: Viktor Lebzelter's anthropological collection from Namibia](#). *Annalen des Naturhistorischen Museums Wien, Serie A*, Jg. 123. (2022). 5–32. (közösen Margit Bernerrel, Sabine Eggersszel, Paul Klostermann-nal és Robin Kogerrel)

WALTER SAUER
Universität Wien

Aetas 38. évf. 2023. 1. szám, 179–187.
ISSN 0237-7934
DOI [10.14232/aetas.2023.1.179-187](https://doi.org/10.14232/aetas.2023.1.179-187)
www.aetas.hu

A Habsburgok „gyarmatbirodalma” és az osztrák identitás*

Hölgyeim és Uraim,

engedjék meg, hogy előadásom elején felhívjam figyelmüket az Osztrák Kulturális Minisztérium 2022 januárjában kiadott sajtóközleményére, amelyben a következőt olvashatjuk: „Habár Ausztriát történetileg nem tekintjük gyarmattartó hatalomnak, a kurrens kutatási eredmények arra utalnak, hogy a Habsburg Monarchia több szempontból is részt vett a gyarmati ügyekben.”¹

Ez a mondat azért is figyelemreméltó, mert elmozdulást jelent attól a kormány, a média és a civil társadalom többsége által is régóta képviselt állásponttól, miszerint a Habsburg Birodalom nem vagy csak minimális mértékben vett részt az európai hatalmak Európán kívüli expanziós törekvéseiben. Ez egyfajta nemzeti konszenzust jelentett, amit a *mainstream* történetírás szintén támogatott, és nemzetközileg is általánosan elfogadott volt. A múlt koloniális örökségéhez kapcsolódó kutatás, a témáról folytatott politikai vita főként Nagy-Britanniára, Franciaországra, napjainkban Németországra fókuszál, de nem Ausztriára, Svájcra vagy Skandináviára – ezen országok látszólag nem rendelkeznek koloniális múlttal.

Habár szemlátomást egyértelműnek tűnik ez a felfogás – amit én *tagadó diskurzusnak* (*denialist discourse*) nevezek –, több kérdést mégis megválaszolatlanul hagy. Egyikük az alábbi paradoxonhoz kapcsolódik: „Ausztriának nem voltak gyarmatai, de terjedelmes gyarmati gyűjteménnyel rendelkezik.”² Ez pedig váratlan kihívássá vált azóta, hogy Macron elnök bejelentette: a francia múzeumokban őrzött, a koloniális kontextusban megszerzett műalkotásokat visszaadják a származási országoknak.³ Mindez Európában és Ausztriában is politikai nyomást generált, néhányan – mint például Achille Mbembe (kameruni történész) legutóbbi bécsi látogatásán – egyenesen erkölcsi kötelességről beszélnek. Azt jelenti mindez, hogy az Osztrák Köztársaságnak is vissza kell adnia egyes kiállítási tárgyakat vagy egész gyűjteményeket?

Ahhoz, hogy megalapozott választ adhassunk a kulturális javakkal és emberi maradványokkal kapcsolatos esetleges restitúciós igényekre, jobban meg kell értenünk, hogyan is gyűjtötték össze ezeket, van-e, és ha igen, akkor milyen az a koloniális kontextus, amire a

* A brit Német Történelmi Társaság éves konferenciáján elhangzott plenáris előadás (Sheffield, 2022. szeptember 8.) írásbeli változata. A konferencia programja elérhető:

<https://www.germanhistorysociety.org/archived-conference/2022/>, letöltés: 2023. január 05.

¹ Elérhető: https://www.bmkoes.gv.at/dam/jcr:7a3c8b97-db3f-425d-9a3f-03aa4ea6cae3/Austrian%20museums%20in%20colonial%20contexts_new%20expert%20committee.pdf, (letöltés: 2023. január 5.)

² Beurden: *The state of the debate*, az idézet a 425. oldalon.

³ Sarr–Savoy: *Rapport sur la restitution*, i. m.

restitúciós igényeket jogilag megalapozhatják. Nemcsak a Kulturális Minisztérium fenti közleményének a kontextusa ez, hanem annak a nemzetközi tanácsadó csoport létrehozásának is, amelynek feladata az, hogy ajánlásokat fogalmazzon meg a restitúciós politika és az osztrák szövetségi múzeumokban felerősödő, koloniális eredetet vizsgáló kutatások kapcsán.

Napjainkban kifizetődővé válik annak a néhány történésznek az erőfeszítése, akik, részben a hagyományos akadémiai körökön kívülről érkezve, már húsz évvel ezelőtt megkezdtek Ausztria–Magyarország koloniális kötődéseinek (*entanglements*) vizsgálatát – még ha elköteleződésük kezdetben kevés érdeklődésre is tartott számot. Mit is jelentett valójában ez az újraértékelés? Célunk nyilvánvalóan nem az volt, hogy „alternatív tényeket” gyártunk. Szándékunkban az állt, hogy

hozzájáruljunk a kolonializmus szisztematikus megértéséhez, olyan rendszerként, amely különböző szerepeket játszó országokat foglalt magában – egyesek katonailag agresszív emberek voltak, mások a színpalak mögött működtek, de valamennyien a rendszer részeként fejlődtek és cselekedtek;

újraértelmezzük Ausztria modernkori történetét a kolonializmus kortárs értelmezéseinek fényében és valamennyi elérhető forrás alapján (a *tagadó diskurzus* ezek közül számosat nem méltatott figyelemre);

foglalkozunk az osztrák történelem azon ideológiai értelmezéseivel, amelyek – ahogyan azt egy pillanat múlva megkísérlem bemutatni – jobban kötődnek az identitáspolitikákhoz, mint a valósághoz. Ezek az értelmezések sajátos módon kívánják Ausztriát globális léptékben pozícionálni, elsősorban Németországgal szemben.

I.

A Habsburg Monarchia már nagyon korán bekapcsolódott a transzatlanti kereskedelembe – emlékezzünk csak a Bécs és Madrid közti szoros családi kapcsolatokra –, és a 18. század elejétől kezdve gyarmati telepeket (*outposts*) létesített Kelet-Afrikában, Indiában és Kínában. Erre meglehetősen későn került sor, mivel az uralkodó elitet lekötötték az Oszmán Birodalommal a Balkánon folytatott elhúzódó háborúk. Habár az Indiai-óceán térségével folytatott kereskedelmi kapcsolatok profitábilisek voltak, a gyarmatokat hosszú távon nem lehetett fenntartani. A 19. században kisebb-nagyobb koloniális érdekek váltakozását látjuk, és azt tapasztaljuk, hogy Ausztria figyelemre méltón távol maradt az Afrika megszerzéséért folytatott harctól. Valójában itt ragadható meg a nyugat-európai hatalmakhoz képest egy fontos különbség.⁴

Míndez azt jelenti tehát, hogy a Habsburg Birodalom – földrajzi kiterjedését tekintve a második legnagyobb, népességét tekintve a harmadik legnagyobb állam Európában 1900 körül – nem kapcsolódott a koloniális rendszerhez? Nem hiszem. Népszerű tévhit az, amely a kolonializmust világos kezdő és záró dátumokkal rendelkező, területek feletti állami szuverenitás rendszerévé egyszerűsíti. Szélesebb perspektívába helyezve viszont a kolonializmus egy folyamat is volt, ami évtizedes vagy éppen évszázados gazdasági, kulturális és politikai térfoglalást jelentett, jóval azelőtt, hogy ezek a térségek alkotmányos értelemben gyarmatokká váltak volna. A „formális birodalom” – ahogyan arra már az 1950-es években Gallagher és Robinson emlékeztetett – „inkább olyan, mintha a jéghegyek méretét és jelle-

⁴ A Habsburg Monarchia részvételére az európai koloniális törekvésekben lásd: Sauer (Hrsg.): *k. u. k. kolonial: Habsburgermonarchie*, i. m.; Sauer: *Habsburg colonial Austria–Hungary’s role*, 5–23.; Kotrba: *k.u.k. in Ostafrika*, i. m.; Loidl: *”Europa ist zu enge geworden”*, i. m.

gét kizárólag a vízfelszín feletti részek alapján ítélnék meg”,⁵ és ez ma már általánosan elfogadott az európai expanzív törekvésekről szóló történetírásban.

Ha kizárólag a jéghegy csúcsát nézzük, a Habsburgok Ausztriájának nagyrészt megkegyelmezhetünk (*Habsburg Austria seems largely off the hook*). Ausztria sehol sem hajtott végre népirtást Afrikában, ahogyan nem volt osztrák Savorgnan de Brazza vagy Cecil Rhodes vagy II. Lipót sem. Másfelől viszont az 1850-es évektől kezdve osztrák részvényesek számos sikertelen kísérletet tettek gyarmatok szerzésére, ami először nem sokkal a Szuezi-csatorna megnyitása előtt, majd 1900 körül fokozódott. Továbbá, gazdasági fellendülést, a haditengerészetbe történő masszív befektetéseket, a kínai, úgynevezett boxerlázadás elleni multilaterális beavatkozásban való részvételt és a gyarmati propaganda megerősödését figyelhetjük meg,⁶ ami talán lehetővé tehetné volna Ausztria gyarmati céljainak elérését. Ha az I. világháború nem szakította volna meg az események menetét, Ausztriára egy olyan kialakulóban lévő gyarmattartó hatalomként tekinthetnénk, amely – mai szemmel nézve szerencsére – túl későn jött ahhoz, hogy ezt a folyamatot befejezze.

Ha viszont a jéghegy víz alatti részét nézzük, a kép minden esetben sokkalta összetettebbé és ellentmondásosabbá válik. Az egyenlőtlen kereskedelmi kapcsolatok Ausztria vagy Ausztria–Magyarország egyoldalú hasznára formálódtak. A Monarchia részt vett a gyarmati ügyekkel foglalkozó összes többoldalú állami találkozón, beleértve a hírhedt berlini Kongó-konferenciát is, amelynek határozatait Bécs ratifikálta. Ezen túlmenően, különösen az 1850-es évektől kezdve, számos kalandor, misszionárius, turista, tudós és emigráns utazta be Afrika és Ázsia politikai tekintetben még független és így az európaiak számára részben „ismeretlen” régióit. Emlékezzenek a dél-szudáni katolikus misszionáriusokra vagy olyan emberekre, mint Emil Holub, Oscar Baumann, Teleki Sámuel és Ludwig von Höhnel, akik az elsők vagy az első európaiak között voltak a mai Zambiában, Ruandában/Burundiban és Észak-Kenya területén. A sort tovább is folytathatnánk. Akár szándékosan, akár csak mellékesen bizonyítékokat gyűjtöttek a tájképződményekről, az éghajlati viszonyokról, a települési és közlekedési struktúrákról, a gazdasági potenciálról és nem utolsósorban a politikai, társadalmi és kulturális viszonyokról; s legtöbbjük kulturális tárgyi gyűjteményekkel, természeti példányokkal és esetenként emberi maradványokkal tért vissza. Valamennyien részesei voltak a globális Dél általános gyarmati destabilizációjának.

Egyesek egy sajátos osztrák (–magyar) gyarmatosítás előfutárjainak tekintették magukat, mások más európai hatalmak szolgálatába álltak, és így hozzájárultak azok területi terjeszkedéséhez: Nagy-Britanniához (Dél-Szudánban és Kelet-Afrikában), Portugáliához (Angolában), Belgiuméhoz (Kongóban) és különösen Németországhoz (Kelet-Afrikában és a Csendes-óceán térségében). Többen terjedelmes útleírások publikálásával népszerűsítették a távoli országokat felfedező hős fehér ember toposzát, és erősítették a helyi viszonyok derogatív jellegét, sőt hozzájárultak a rasszista felfogás megszilárdulásához.

A konvencionális diskurzus – amit én *tagadó diskurzusnak* nevezek – ragaszkodik ahhoz, hogy Ausztria–Magyarország a gyarmati ügyekben nem volt releváns tényező, az ilyen jellegű tevékenysége alapvetően nem volt politikai jellegű, inkább akadémiai kutatásra irányulónak tekinthetjük. Ennek a megközelítésnek a klasszikus bizonyítékát találjuk a bécsi Földrajzi Társaság elnökének, Emil Tietzének a beszédében, amelyet Emil Holub, Dél-Afrika népszerű „felfedezőjének” temetésén mondott 1902-ben: „Amikor más országok,

⁵ Gallagher–Robinson: *The Imperialism of Free Trade*, 1.

⁶ Mindez a századfordulós magyar palamentben és a sajtóban is megfigyelhető, lásd: Csaplár-Degovics: „*Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink*”, 252–255. (A fordító megjegyzése.)

más nemzetek utazói idegen földre indulnak, az nem mindig, de nagyon gyakran olyan konkrét célok érdekében történik, amelyek elérése közvetlenül vagy közvetve szülőföldjük javát szolgálja, legyen szó politikai, gyarmati vagy kereskedelmi szempontokról. Normális körülmények között az osztrák utazónak nincs más mozgatórugója, mint maga a tudomány iránti szeretet és az a vágy, hogy felfedezései vagy gyűjteményei révén bővítse a más országokról szóló ismereteket.”⁷

Két érdekes pontot figyelhetünk meg itt: 1. Tietze különleges minőséget, ha nem éppen felsőbbrendűséget tulajdonít az osztrákoknak – ideológiai elem ez, amelyre később még visszatérek, és 2. szétválasztja egyrészt a kereskedelmi vagy stratégiai érdekeket (amit gyarmatinak nevez), másrészt a tudományt, amelyet egyetemes hasznosságúnak fog fel, mivel az elősegíti Európa számára a világ megértését. Ez a meggyőződés a *tagadó diskurzus* sarokkövévé vált országunkban: Mivel az osztrákok a kutatásra fordították erőfeszítéseiket, értelemszerűen nem tekinthetők gyarmattartóknak.

A gyarmatosítás kortárs felfogásából azonban világossá válik, hogy a tudomány rendkívül releváns volt a gyarmati terjeszkedésben, az Európán kívüli társadalmak gyengítéséhez, meghódításához és uralásához, valamint erőforrásaik kiaknázásához való rendszerszintű hozzájárulásként. *Gyakorlati* értelemben a földrajz, geológia, nyelvészet, szociológia és más tudományágak ismerete nélkülözhetetlen volt a gyarmati uralom megteremtéséhez és fenntartásához. *Hosszabb távú* perspektívából nézve, a gyarmatokról származó kutatási eredmények valóban hozzájárultak Európa 19. és 20. századi fejlődésének óriási dinamikájához: egyrészt új technológiák és termékek kifejlesztéséhez, másrészt ahhoz az információs hegemoniához, amit Európa, vagy amit globális Északnak nevezünk, ma is élvez. A kolonializmusról folytatott tudományos munka egyoldalú folyamat volt, amely olyan világrendszerhez vezetett, amelyet még mindig az Észak ismeretelméleti dominanciája jellemez. Michael Adas szavaival élve: „Különösen az ipari korszakban a tudomány és a technológia volt a nyugati dominancia forrása az afrikai és ázsiai népek, férfiak és nők felett, valamint a férfiaké a nők felett az európai és amerikai társadalmakban.”⁸

Hogy csak néhány példát említsek:

Az 1850-es évek végén a *Novara* flottilla körülhajózta a földkerekséget, aminek célja az volt, hogy hangsúlyozza Ausztria újbóli megjelenését a nemzetközi szinten, külföldi piacokat kutasson fel, széles körű tudományos és gyűjtői feladatokat végezzen, de felhatalmazást kapott arra is, hogy a Nikobár-szigeteket osztrák gyarmattá nyilvánítsa;

Emil Holub az 1870-es években a helyi királyságok társadalmi és politikai struktúráit vizsgálta Botswanában és Zambiában azzal a hosszú távú céllal, hogy osztrák telepes közösségeket hozzanak létre ebben a régióban;

Oscar Baumann geográfus 1890 körül lefektette az északi vasútvonal alapjait (ma is létezik) a későbbi Német Kelet-Afrikában;

Heinrich v. Foullon-Norbeeck geológus 1895–1896-ban részt vett az osztrák haditengerészet által szervezett Salamon-szigeteki expedícióban, hogy nikkelérc-lelőhelyeket keresen a Csendes-óceán térségében. (A helyi lakosság ellenállásának esett áldozatul, és azóta nem a gyarmatosítás, hanem a tudomány „mártírjaként” tartják számon!)

Ha az osztrák „terepmunkások” a helyszínen, éppúgy, mint az otthoni „fotelelemzők”, nagymértékben részt vettek a globális Délel kapcsolatos ismeretek gyűjtésében, értelmezésében és rendszerezésében – és valóban így volt –, akkor nem elszigetelten dolgoztak, nem voltak apolitikusak, hanem nagyon is gyakorlatias gyarmati érdekeket szolgálták – legyen

⁷ Idézi: Sauer (Hrsg.): *k. u. k. kolonial: Habsburgermonarchie*, 7.

⁸ Adas: *Machines as the Measure of Men*, 4.

az földrajz, természettudomány, nyelvészet, antropológiai tanulmányok vagy fajkutatás. Ezt nem lenne szabad tagadni. A gyarmatosítás és a tudomány kölcsönös egymásra utaltsága tudatának hiánya legjobb esetben is naivítás, legrosszabb esetben pedig igazolja a tudománnyal való visszaélést, az információk manipulálását, amellyel a történelemben és a jelenben is mindenütt találkozunk.

II.

Az Ausztria gyarmati múltjával kapcsolatos értelmezések gyakran kapcsolódtak az identitáspolitikához. Ha az Ausztriáról és a gyarmatosításról szóló diskurzustörténetet a 19. század végétől vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a *tagadó* megközelítések *igenlővel* váltakoztak attól függően, hogy Ausztria hogyan akarta pozicionálni magát a nemzetközi térben, ami pedig a nemzeti érdekekhez és identitásokhoz is kapcsolódott.

Tekintsünk röviden vissza az 1900-as évek elejére. Idéztem már Tietze híres gyászbeszédéből, amely a tudományt és a kutatást sajátos osztrák külföldi „hivatásnak” fogta fel – ellentétben más országok kutatóinak állítólagos érdekezérelt tevékenységével. Ennek az érvnek egy hasonló, de vallásos változatát a katolikus missziós mozgalom *grande dame*-ja, Maria Theresien Ledóchowska grófnő (1901) fogalmazta meg: „Tegnap este elhangzott [...], hogy ha Ausztriának gyarmatai lennének Afrikában, az nagyobb lelkesedést váltana ki a missziók iránt a katolikus nép körében, mint amire megannyi találkozó, beszéd és röpirat képes. Ami engem illet, ellenkező véleményen vagyok, és büszke vagyok arra, hogy Ausztriának még nincsenek gyarmatai Afrikában, mert ettől még eszményibb a missziós tevékenysége.”⁹

Mind Tietze, mind Ledóchowska véleményét felfoghatjuk annak tényszerű igazolásként, hogy a Habsburg Monarchia kudarcot vallott a századforduló előtti gyarmatszerzésben. Ők nem voltak gyarmatellenesek, hanem lemondó attitűdöt képviseltek, amelyet a gyarmati politikákról való tudatos „lemondásként” interpretáltak. Ezt a megtapasztalt gyengeséget vélt erőnné alakították át – figyeljük meg Ledóchowska beszédében az „eszményi” kifejezést! Hallgatólagosan etikai különbséget teremtett a multikulturális Osztrák–Magyar Monarchia és a nyugat-európai nemzetállamok, köztük Németország között.

Ausztria másoknál kevésbé agresszív és emberbarátibb ábrázolása hosszú múltra tekint vissza. Kisértést érzek, hogy visszamenjek egészen a 17. század közepéről származó, a Habsburg-dinasztiát a háborúk megvívása helyett házassági szövetségek létrehozásáért méltató panegirikus költeményig: *Bella gerant alii / tu, felix Austria, nube. / Nam quae Mars aliis / dat tibi diva Venus*. Határozottan fontosnak tartom Franz Grillparzer *Ausztria dicsérete (Loblied auf Österreich)* című dalát is, amely szerepel az *Ottokár király tündöklése és bukása* címmel 1825-ben bemutatott drámájában. Generációk óta ez az osztrák hazafiság kulcsszövege, és az osztrák karaktert és mentalitást a német elé helyezi. A *tagadó diskurzus*, amikor az osztrákságot megkülönbözteti más európai mentalitásoktól azzal, hogy magasabb erkölcsi értékeket tulajdonít neki, olyan retorikai alakzatot használ, amely már korábban is jelen volt a hazafias hagyományban és a „Habsburg-mítosz” kontextusában.

A 20. század elején Habsburg–Ausztriában azonban a puha hatalomra (*soft power*) való hivatkozások nyilvánvalóan defenzívában voltak, miközben az agresszív és populista irányzatok teret hódítottak. Összehangolt együttműködés jött létre a kormány, a katonaság és az ipar képviselői között, és Ausztria–Magyarország balkáni és tengerentúli befolyási övezete-

⁹ Ledóchowska: *Die Antisclaverei-Bewegung*, 23. Ennek ellentmond: Thaurer: *Österreichs Missionsanteile*, 3–4.

inek szisztematikus kiterjesztésére törekedtek.¹⁰ A külpolitika militarizálódott és agresszív-vé vált, amint azt Bosznia-Hercegovina 1908-as anektálása is megmutatta, és terveket dolgoztak ki Szerbia anektálására és szárazföldi folyosó biztosítására Szaloniki felé, ami az anatóliai olajtartalékok ellenőrzése felé tett [első?] lépéssé válhatott volna.¹¹ A *tagadó diskurzust* az ellenkezőjére fordítva, a radikális álláspontok a Habsburg Monarchia „rendelteséről” (*destiny*) beszéltek, hogy gyarmatokat szerezzen (nem pedig lemondjon róluk): „Ausztia–Magyarország is tekintélyes gyarmati vívmányokra tekinthet vissza történelmében, amelyek feljogosítanak bennünket és *kötelességünk*ké teszik számunkra, hogy részt vegyünk az Európán kívüli modern gyarmatosító tevékenységben.”¹² (Kiemelés az eredetiben.) És mindaddig, amíg érvényesült az a feltételezés, hogy a központi hatalmak győztesen kerülnek ki az első világháborúból, követelték, hogy a békeszerződés megkötésekor Ausztia–Magyarország vegye át az antant gyarmatait.

Nem meglepő, hogy ezek a radikális gyarmatosító álláspontok németbarát jellegűek voltak (csakúgy, mint a hivatalos külpolitika), és az 1918 végén megalakult Osztrák Köztársaságban a kis német nacionalista pártokban és egyesületekben tovább is fennmaradtak. Erősen kötődtek a gyarmati revizionizmushoz, az egykori német gyarmatok visszaszerzését célzó mozgalomhoz, amely meglehetősen befolyásos volt a weimari köztársaságban és a korai nemzetiszocialista uralom alatt, de népszerű maradt Ausztriában is.¹³ Ebben az időben növekvő érdeklődést figyelhetünk meg Ausztia gyarmatosító tevékenysége kapcsán mind a 18. századi kelet-indiai társaságok, mind a későbbi felfedezők és különösen azok iránt, akik a bismarcki Birodalom szolgálatában álltak. Ezeket a tevékenységeket a későbbi évek német imperializmusának előfutáiraiként értelmezték. A bécsi Természettudományi Múzeumban megrendezett különleges kiállítás (*Az ostmarki németek mint kutatók és gyűjtők gyarmatainkon. Az Ostmark részesedése a német gyarmati területek feltárásában és fejlesztésében*) az új főigazgató, Hans Kummerlöwe 1939-ben, egy évvel azután, hogy a fasiszta *Reich* megszállta Ausztriát, az alábbi szavakkal mutatta be: „A kiállítás célja az, hogy kis léptékben [ugyan, de] bizonyítékul szolgáljon arra, hogy az Ostmark igen jelentős szerepet játszott a világháború előtti és utáni német gyarmatosító tevékenységben.”¹⁴

Mindez mutatja, hogy a gyarmatosítással kapcsolatos attitűdök milyen gyorsan változhatnak a politikai keretektől függően. Míg a lojalisták (értsd: a Habsburg dinasztia emlékéhez hűek) fenntartásukat fejezték ki a gyarmatosító kalandokkal szemben, a közvéleményben a németbarát irányzatok a gyarmatosítás felé hajlottak, mivel ez lehetőséget teremtett arra, hogy részt vegyenek a németek Európán kívüli gyarmatosító sikereiben, legyenek azok akár valóságok, akár kitaláltak. A történelem menete azonban szükségessé tette ennek a szemléletnek a megváltoztatását: 1945-ben Ausztia felszabadult, és visszanyerte függetlenségét. A gyarmati revizionista eszmék erőteljes terjesztése most az ellenkezőjére változott. Ahogyan a feltámadott ország „Hitler első áldozataként” tekintett magára, és hirdette: „semmilyen felelősség nem hárul rá” a politikai terror, a holokauszt és a Wehrmacht háborús bűnei kapcsán, ahogy a gyarmati terjeszkedés tekintetében sem. Hugo Hassinger geográfus 1947-ben *Ausztia részesedése a Föld felfedezésében* címmel megjelent könyvében több helyütt szinte szóról szóra hasonlóan nyilatkozik Emil Tietze negyvenöt évvel korábbi

¹⁰ Kolm: *”Ich gebe für diesen Dreck nicht einen Kreuzer...”*, 207–234.

¹¹ Angermeier: *Der österreichische Imperialismus*, 777–792.; Fenske: *Imperialistische Ansätze*, 245–263.

¹² Seyfert–Mahr: *Denkschrift betreffend die Notwendigkeit*, 76.

¹³ Suda: *Reichskolonialbund in Österreich*, i. m.

¹⁴ *Führer durch die Sonderschau*, 3.

kijelentéséhez: „Az Ausztriából érkező kutató mindenestre mentes lesz attól a gyanútól, hogy az anyagi érdekeket a tudománnyal ötvözze, és politikai hatalmi törekvéseket szolgáljon, hiszen még abban az időben is, amikor Ausztria nagyhatalom volt, kutatói [...] mindig megőrizték önzetlenségüket és idealizmusukat, kutatómunkájukat pedig belső készletéből, nem csupán megbízásból végezték.”¹⁵

Ironikus, hogy 1945 előtt Hassinger a nemzetiszocializmus híve volt, és részt vett a Balkán Harmadik Birodalom általi növekvő gazdasági hasznosítására irányuló tervek kidolgozásában¹⁶ –inkább az ellentéte volt tehát azoknak az önzetlen kutatóknak, akikről fantáziált. Mindazonáltal *tagadó* megközelítése paradigmátikus jelleget öltött, és erős megerősítő választ kapott, különösen az 1950-es és 1960-as évek konzervatív intellektuális légkörében. Nyilvánvaló, hogy Tietze és Hassinger gyarmati érdeklődésének az akadémiai idealizmusba való szublimációja erős érzelmi reakciókat váltott ki, és hasznos elemnek bizonyult Ausztria háború utáni identitáskeresésében. „Ausztria a zenén keresztül hódította meg a világot” – írta August M. Knoll szociológus 1947-ben, ami értelemszerűen azt jelenti, hogy ez a hódítás nem „hatalmi politikán keresztül” történt.¹⁷ Ausztria kulturális és tudományos nagyhatalomként való pozicionálása nyilvánvalóan helyettesítette az elveszett politikai nagyhatalmi státuszt a Monarchia felbomlása után, és irányt adott egy kis állam számára az egyre bonyolultabb világban.

Az 1970-es években – a szociáldemokrata kormányzás korszakában – a bel- és külpolitikában bekövetkezett változások Ausztria nemzetközi szerepének ezzel ellentétes felfogását eredményezték, és új dimenziót adtak a diskurzusnak. Az 1955-ben önmaga által választott örök semlegességi státusz újraértelmezésével az Egyesült Nemzetek keretein belül vállaltak kezdeményező szerepet, különös tekintettel az Új Nemzetközi Gazdasági Rendről szóló tárgyalásokra, valamint az el nem kötelezett mozgalommal való szorosabb kapcsolatokra – ez utóbbi szervezet megfigyelői státuszt biztosított Ausztriának.

Ha nem is gazdasági okokból, a harmadik világ számos országával – egykori gyarmatokkal – működtek együtt és építettek ki kapcsolatokat. Ebben az összefüggésben hasznosnak bizonyult a külpolitika számára, hogy ragaszkodjon hozzá: Ausztria a történelem során sohasem volt gyarmatosító hatalom. A *tagadó diskurzus* folytatódott, de megváltozott konnotációkkal: már nem bánkódott a kormányzat a korábbi hatalom elvesztése miatt, hanem ajtónyitóként tekintettek rá az Európán kívüli világ felé, mégpedig igen sikeresen.

III.

Befejezésül hadd tegyek egy utolsó megjegyzést. Ausztria (Ausztria–Magyarország) koloniális múltjába bepillantani nyilvánvalóan nem elvont (teoretikus) gyakorlat, ami üres térben történik – és ugyanez igaz Európa más, általában nem gyarmattartóként számon tartott országaira is, mint például Svájc, a skandináv országok, de Ausztria–Magyarország utódállamaira, mint a Cseh és a Szlovák Köztársaságra és természetesen magára Magyarországra nézve is. Előadásomban azt próbáltam bemutatni, hogy Ausztriában a gyarmati hagyatékkal kapcsolatos megközelítések a birodalmi és a köztársasági rezsim idején egyaránt a tagadás és a megbecsülés között mozogtak, és ezek az elmozdulások az identitás és az érdekek változásait tükrözték.

Hasonló folyamatok ma is felismerhetők: Az olyan nemzetközi trendek, mint a gyarmati kontextusból származó műalkotások régóta esedékes visszaszolgáltatása megkívánják

¹⁵ Hassinger: *Österreichs Anteil*, 14.

¹⁶ Svatek–Hassinger: *Wiens deutsche Sendung*, az idézet a 170. oldalon.

¹⁷ Idézi: Sauer (Hrsg.): *k. u. k. kolonial: Habsburgermonarchie*, 7.

Ausztriától – és más országoktól –, hogy újraértékeljék álláspontjukat. A *Black Lives Matter* mozgalom megjelenése rámutatott a többségi lakosság és az intézmények részéről megnyilvánuló gyarmati mentalitás és a rasszizmus különböző formáira. Alternatív történelemértelmezések előmozdításával a történészek hozzájárulnak ehhez a fejlődéshez – nem ideológiai feltevések alapján, mint a korábbi időkben, hanem komoly történelmi elemzéseken keresztül.

Ausztriának a koloniális tevékenységekben való összetett szerepvállalásáról és az európai gyarmati rendszerben vállalt múltbeli részvételéről folytatott komoly vitából a jelenre vonatkozóan bizonyos kérdések merülnek fel:

Hogyan alakítja az ország a bevándorlókkal és menekültekkel kapcsolatos politikáját; hogyan kezelik a történelemből fakadó gyarmati gondolkodásmódot, beleértve az idegengyűlöletet és a rasszizmust;

a gyarmati múlt hozzájárult-e ahhoz a kiváltságos helyzethez, amelyet az ország ma a globális Északon belül élvez – globális szinten van-e felelőssége a növekvő társadalmi egyenlőtlenség, az ökológiai rendszer fenntarthatatlanságának létrejöttében?

Az osztrák társadalom – és általában az európai társadalmak – ilyen és hasonló kérdésekre adott válaszai így vagy úgy, de ismét hatással lesznek az identitás és az önmegértés megkonstruálására. Ez teszi témánkat oly annyira időszerűvé.

Fordította: VUKMAN PÉTER

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Az Osztrák Kulturális Minisztérium sajtóközleménye.

https://www.bmkoes.gv.at/dam/jcr:7a3c8b97-db3f-425d-9a3f-03aa4ea6cae3/Austrian%20museums%20in%20colonial%20contexts_new%20expert%20committee.pdf, (letöltés: 2023. január 5.)

Szakirodalom

Adas, Michael: *Machines as the Measure of Men. Science, Technology and Ideologies of Western Dominance*. Ithaca–London, 1989.

Angermeier, Heinz: *Der österreichische Imperialismus des Generalfeldmarschalls Conrad von Hötzendorf*. In: Albrecht, Dieter – Kraus, Andreas – Reindel, Kurt (Hrsg.): *Festschrift für Max Spindler*. München, 1969. 777–792.

Beurden, Jos van: *The state of the debate on disputable collections from colonial contexts. Austrian notes*. In: Schölnberger, Pia (Hrsg.): *Das Museum im kolonialen Kontext. Annäherungen aus Österreich*. Wien, 2021. 416–430.

Csaplár-Degovics Krisztián: *„Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink”. Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Budapest, 2022.

Fenske, Hans: *Imperialistische Ansätze in Österreich im 19. Jahrhundert*. In: Fenske, Hans. et al. (Hrsg.): *Historia integra. Festschrift für Erich Hassinger zum 70. Geburtstag*. Berlin, 1977. 245–263.

Führer durch die Sonderschau „Ostmarkdeutsche als Forscher und Sammler in unseren Kolonien.” Ein Anteil der Ostmark an der Erforschung und Erschließung der deutschen Kolonialgebiete. Wien, 1939.

Gallagher, John – Robinson, Ronald: *The Imperialism of Free Trade*. *Economic History Review*, vol. 6. (1953) No. 1. 1–15. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1953.tb01482.x>

- Hassinger, Hugo: *Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte Österreichs*. Wien, 1949.
- Kolm, Evelyn: „Ich gebe für diesen Dreck nicht einen Kreuzer...”: *Finanzkapital und imperialistische Politik in Österreich-Ungarn*. In: Matis, Herbert (Hrsg.): *Historische Betriebsanalyse und Unternehmer*. Festschrift für Alois Mosser. Wien, 1997. 207–234.
- Kotrba, Franz: *k.u.k. in Ostafrika: Die Habsburgermonarchie im „Scramble for East Africa”*. Wien, 2015.
- Ledóchowska, M. Theresia: *Die Antislaverei-Bewegung und die St. Petrus Claver-Sodalität*. *Echo aus Afrika*, Jg. 13. (1901) H. 2. 21–29.
- Loidl, Simon: *„Europa ist zu enge geworden“. Kolonialpropaganda in Österreich–Ungarn 1885 bis 1918*. Wien, 2017.
- Sarr, Felwine – Savoy, Benedict: *Rapport sur la restitution du patrimoine culturel africain. Vers une nouvelle éthique relationnelle*. Paris, 2018.
- Sauer, Walter: *Habsburg colonial: Austria-Hungary’s role in European overseas expansion reconsidered*. In: Krobb, Florian (ed.): *Colonial Austria: Austria and the overseas*. *Austrian Studies*, vol. 20. (2012) 5–23. <https://doi.org/10.1353/aus.2012.0006>
- Sauer, Walter (Hrsg.): *k. u. k. kolonial: Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. Wien–Köln–Weimar, 2002.
- Seyfert, Richard – Mahr, Adalbert: *Denkschrift betreffend die Notwendigkeit eines überseeischen Kolonialbesitzes für die österreichisch-ungarische Monarchie und die Richtlinien einer solchen Kolonialpolitik*. Wien, 1917.
- Suda, Benjamin: *Reichskolonialbund in Österreich: Vorläufer, Akteure und Struktur der Kolonialbewegung von den 1920er-Jahren bis zu seiner Auflösung 1943*. Diplomarbeit. Wien, 2020.
- Svatek, Petra – Hassinger, Hugo: *Wiens deutsche Sendung im Donaauraum (1942)*. In: Klemun, Marianne (Hrsg.): *Wissenschaft und Kolonialismus*. *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*, Jg. 9. (2009) H. 2. 163–170.
- Thauren, Johannes: *Österreichs Missionsanteil in Vergangenheit und Gegenwart*. Wien, 1935.

LÉVAI CSABA

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 1. szám, 188–191.

ISSN 0237-7934

DOI [10.14232/aetas.2023.1.188-191](https://doi.org/10.14232/aetas.2023.1.188-191)

www.aetas.hu

Thomas Jefferson egyeteme

A University of Virginia megalapítása

*Andrew Jackson O’Shaughnessy:
The Illimitable Freedom of the Human
Mind. Thomas Jefferson’s Idea of a
University. Charlottesville – London,
University of Virginia Press, 2021.
318 oldal*

Thomas Jefferson úgy vélte, hogy az általa kidolgozott politikai filozófia gyakorlati érvényesítése szempontjából döntő jelentősége van az oktatási rendszernek, amelynek végső célja az erényes köztársaság fenntartására alkalmas állampolgárok, illetve az állam vezetésére hivatott tehetséges republikánus vezetők kinevelése. Ezért 1778-ban részletes törvényjavaslatot készített Virginia oktatási rendszerének reformjára, amely *A tudás általánosabb elterjesztését célzó törvény (A Bill for the More General Diffusion of Knowledge)* címet viselte. Ennek preambulumában megállapította: „...a tapasztalat azt mutatja, hogy még a legjobb kormányzatokban is azok, akiket hatalommal ruháztak fel, lassacskán, idővel zsarnoksággá züllesztik azt.” Ennek megelőzésére pedig a leghatékonyabb megoldás „az emberek összességére elméjének felvilágosítása, amennyire csak megvalósítható ez”. Azoknak a személyeknek pedig, akiket „a természet tehetséggel és erényességgel ruházott fel, erre méltóként nagyvonalú oktatást kellene nyújtani, s így képessé válnak állampolgár társaik jogai és szabadságai megszentelt készletének megvédelmezésére”. Ebben a törvényjavaslatban – amelyet eredeti formájában állama törvényhozása sohasem fogadott el

– főleg az elemi és a középfokú oktatás fejlesztését javasolta úgy, hogy az ebből megállapított közigazgatási egységekben (*ward*) élő „minden szabad gyermek, fiú vagy lány” jogosult legyen három évnyi ingyenes oktatásra.¹ De Jefferson a virginiai felsőoktatás helyzetével sem volt kibékülve. Ennek egyetlen intézménye az 1693-ban alapított College of William and Mary volt, amely azonban Jefferson szerint az Anglikán (Epizkopális) Egyház káros befolyása alatt állott. Ezért már 1779-ben támogatta az intézmény alapító okiratának kiegészítését.

Jefferson számára tehát az oktatásügy és a felsőoktatás fejlesztése nem egy ügy volt a sok közül, hanem politikai filozófiája gyakorlatba ültetésének próbáját jelentette. Minthogy saját eszméit azonosította az amerikai forradalom eszmeiségével, azok jövőbeni biztosítása – az általa elképzelt oktatási rendszer segítségével – nem kevesebbet jelentett számára, mint az amerikai forradalom valódi örökségének megőrzését és továbbvitelét. Ezért tartotta olyan fontosnak, hogy az általa erre alkalmatlannak minősített College of William and Mary mellett egy ezeknek a céloknak megfelelő új felsőoktatási intézményt hozzanak létre Virginiában. Erre 1819-ben került sor, s a bicen-

¹ A Bill for the More General Diffusion of Knowledge, 18 June, 1779.

<https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-02-02-0132-0004-0079> (Letöltés: 2022. március 27.)

tenárium erőteljes ösztönzést adott azoknak a kutatásoknak és publikációknak, amelyek a University of Virginia megalapításával és Jefferson oktatásra vonatkozó nézeteivel foglalkoznak.

Az ismertetésem tárgyát képező könyv írójánál kevés alkalmasabb szerző található arra, hogy monográfiát készítsen Thomas Jefferson és „egyeteme” kapcsolatáról. Andrew Jackson O’Shaughnessy három olyan funkciót is betölt, ami alkalmassá teszi erre a feladatra. Egyrészt a Jefferson monticelloi birtokán található múzeumot működtető Thomas Jefferson Foundation (Thomas Jefferson Alapítvány) alelnöke, másrészt az alapítvány egyik részlegének, az International Center for Jefferson Studies-nak (Nemzetközi Jefferson Tanulmányi Központ) az igazgatója, harmadrészt pedig a University of Virginia történész professzora. Egyetemi tanulmányait a New York-i Columbia Egyetemen kezdte, de fokozatait (BA, MA) és doktori címét már Oxfordban, az Oriol College-ban szerezte. Egyetemi karrierbe azonban az Egyesült Államokban kezdett, ahol egy ideig a dallasi Southern Methodist University tanára volt, majd 1998 és 2003 között a University of Wisconsin oshkosh-i campusán oktatott. Professzori kinevezést is itt nyert, ám 2003-ban Virginiába költözött, amikor a korábban említett kutatóközpont igazgatójává nevezték ki.

Brit származásának is köszönhetően, O’Shaughnessy professzor tudományos érdeklődésének középpontjában kezdetben az amerikai forradalom Nagy-Britanniára, illetve a Brit Birodalomra gyakorolt hatásának elemzése állt. Első könyvében azt vizsgálta, hogy az amerikai forradalom hogyan hatott a birodalom karibi térségben elhelyezkedő birtokaira. Második könyvében azt elemzte, hogy azok a brit politikai és katonai vezetők, akik „elveszítették Amerikát”, mennyire tehetősek felelőssé ezért, illetve esetükben valóban nem rátermett vezetőkről

volt-e szó.² A 2003 után elfoglalt pozícióival összefüggésben szakmai érdeklődése ezután Jefferson életpályája felé fordult, s ennek első könyv formájú gyümölcse az ismertetésem tárgyát képező munka.

Thomas Jefferson rabszolgatartó nagybirtokos volt, s ebben a minőségében már életében adáz viták tárgyát képezte, s ezek a viták napjainkban is folynak. Ezért még egy olyan könyvben is rezonálnak jelenünk problémái és vitái, amelyikről első pillantásra úgy tűnik, hogy egy az egyesült államokbeli felsőoktatás történetével foglalkozó szakmunka. A University of Virginia bicentenáriuma kapcsán több olyan publikáció is született, amelyek az egyetem megalapítását elsődlegesen a rabszolgatartásról, illetve a rabszolgatartó rendszer területi kiterjesztéséről éppen akkoriban kibontakozó viták, illetve Jefferson erre vonatkozó nézetei kontextusában értelmezték.³ O’Shaughnessy ezzel szemben úgy fogalmaz, hogy „ez a munka eltávolodik a bicentenáriumi történetírásnak attól a jelenlegi divatjától, amelyik a University of Virginia minden jellegzetességét a rabszolgaságnak tulajdonítja”. (7. old.) A virginiai történész természetesen nem azt állította, hogy a rabszolgaság kérdése semmilyen szerepet sem játszott az egyetem létrehozásában és kezdeti működésében. O’Shaughnessy szerint Jefferson a Dél vezető egyetemének szánta az intézményt, ami azt is maga után vonta, hogy a rabszolgaság jelen volt abban. Ez nem csupán abban mutatkozott meg, hogy az épületeket rabszolgák építették, hanem abban is, hogy a harmadik elnök az egyetemnek kiemelkedő szerepet tulajdonított azon déli régió eljövendő vezetőinek kinevelésében,

² Erre bővebben lásd: Lévai Csaba: *A férfiak, akik elveszítették Amerikát. Az amerikai forradalom története brit szemszögből.* Aetas, 32. évf. (2017) 1. sz. 202–208.

³ McInnis, Maurie – Nelson, Louis P. (eds.): *Educated in Tyranny. Slavery at Thomas Jefferson’s University.* Charlottesville–London, 2019.; Taylor, Alan: *Thomas Jefferson’s Education.* New York, 2019.

amelyet egyre inkább agrárius nézetei igazi megtestesüléseként fogott fel az iparosodó Északkal szemben.

A virginiai történész azt is elismerte, hogy az egyetem és a rabszolgaság kapcsolatát középpontba állító újabb munkák „üdvözlendők, mert egy a korábbi tudományosság által gyakorlatilag mellőzött témát tárgyalnak, s erősítik az egyetem újabb, arra vonatkozó törekvéseit, hogy szembenézzen múltja rabszolgatartó történetével és a faji diszkrimináció örökségével”. (7. old.) O’Shaughnessy könyve céljait mégis ettől az irányzattól távolságot tartva jelölte ki, amennyiben komplex tényezők együttes hatásaként fogta fel az egyetem megalapítását, s azt nem szűkítette egyetlen vizsgálataira. Mindez egyértelműen arról tanúskodik, hogy úgy érezte, a rabszolgaság és az egyetem kapcsolatának vizsgálatában a korábban említett munkák kissé túllőttek a célon, ezért szükség van az egyensúly helyreállítására. Az egyensúly helyreállítására, de nem arra, hogy ezt a vonatkozást újból „kírják” az egyetem történetéből.

Mindezzel összefüggésben, a virginiai történész annak igazolására sem törekedett, hogy Jeffersonnak sikerült volna minden „vízióját” átültetni a gyakorlatba. Már az 1778-ban készített oktatási tervzetetének is alapvető elemét képezte egy olyan ösztönzőrendszer kidolgozása, amelyik a tehetséges, de kevésbé tehető tanulók számára is lehetővé tette volna, hogy tanulmányaikat felsőbb szinten is folytassák. Az egyetem gyakorlatában azonban „semmi ilyesmi nem jelent meg a halálát követő húsz évben, s akkor is csak nagyon korlátozott módon. Amikor az egyetemet 1825-ben megnyitották, egész Amerikában itt volt a legmagasabb a tandíj.” (5. old.) Ezért olyan történetírói vélemények is megfogalmazódtak, hogy az egyetemnek tulajdonított ideológiai fontosság jegyében Jefferson elhanyagolta vagy egyenesen feladta 1778-as tervzetetének eredeti demokratizmusát. A virginiai történész azt sem felejtette el megemlíteni, hogy Jefferson „víziója” – az alapfokú oktatásban

való részvételükön és a háziasszonyi létre való felkészítésen túlmenően – nem terjedt ki a nők oktatására. Őket semmilyen szempontból sem tekintette olyan csoportnak, akiknek republikánus szellemben való oktatása döntő jelentőséggel bírna az erényes köztársaság politikai rendszerének fenntartása szempontjából.

O’Shaughnessy más szerzőkhöz képest arra is nagyobb hangsúlyt helyezett, hogy a harmadik elnök vallási nézetei milyen szerepet játszottak az egyetemre vonatkozó elképzelései kialakulásában. Az unitárius felfogáshoz közel került deista Jefferson ebben a tekintetben is érvényesíteni kívánta az állam és az egyházak közötti „elválasztó falat”. Ezért adta fel a szerinte anglikán (episzkopális) befolyás alatt álló College of William and Mary megreformálására vonatkozó eredeti elképzeléseit, és ezért sem akarta, hogy a tehetséges déli fiatalok a presbiteriánus befolyás alatt álló Princetonra vagy a kongregacionalista Harvardra menjenek tanulni. Vallási felfogása a tanrend meghatározására, a professzorok és a tankönyvek kiválasztására is nagy hatást gyakorolt. A korabeli Egyesült Államokban a University of Virginia volt az egyetlen felsőoktatási intézmény, amelynek tanrendjében semmiféle teológiai oktatás nem szerepelt.

A szerző szerint az egyre idősebb Jefferson azért tulajdonított döntő jelentőséget az egyetem alapításának, mert az amerikai forradalom és saját eszmei és politikai öröksége tovább élésének biztosítását remélte attól. Az amerikai forradalom és saját eszméit azonosította egymással, s ezek az egyetemen testesültek meg: „Jefferson fanatikus eltökéltséggel dolgozott egy virginiai egyetem megalapításán, minthogy meg volt győződve arról, hogy az állam maradt 1776 hamisítatlan republikánus eszményei utolsó menedéke. Azt látva, hogy az amerikai forradalom örökségét az északi föderalisták veszélyeztetik, saját államára úgy tekintett, mint amelynek kivételes felelőssége van a forradalom lángjának megőrzésében. [...] Eltökélte, hogy megmenti a felsőoktatást

azoknak a föderalistáknak a dominanciájától, akiket bigottnak, begyepesedettnek és tudományellenesnek tekintett. Jefferson a University of Virginiát az utolsó igazi reménynek tartotta arra, hogy az eljövendő generációknak átadja az amerikai forradalom romlatlan örökségét.” (2., 7. old.) Ezt a küldetést olyan fontosnak tekintette, hogy a saját maga által megtervezett síremlékére három jelentős teljesítményét kívánta felvésetni: a Függetlenségi Nyilatkozat megfogalmazását, a vallásszabadságról szóló virginiai törvény elfogadtatását és a University of Virginia létrehozását.

Míndez az eredeti jeffersoni értelemben nem sikerült, hiszen elképzelése már megfogalmazása idején avittas volt. Olyan korban tételezte ezeket az ideákat, „amikor az ország az evanglikál vallásosság és a romantikus mozgalom előretörése közepette eltávolodóban volt a felvilágosodás értékeitől és annak a racionalitásra helyezett hangsúlyától. [...] Jefferson víziója a felvilágosodás és az amerikai forradalom csúcscsúcsaira tekintett vissza. A Jefferson által támogatott szekularizáció, republikanizmus és hasznos tudás megtestesülése volt.” (8. old.) Akkor hát Jefferson minden eltökélt erőfeszítése hiábavaló volt? Andrew O’Shaughnessy szerint erről azért nincsen szó, mivel tervezete

„a modern szekuláris egyetem egy sor kulcsfontosságú jellemvonását előlegezte meg [...] s az egyetem fontos befolyással bírt az amerikai felsőoktatásra. [...] Politikai eszméihez hasonlóan [ti. a felsőoktatásra vonatkozó elképzelései – L. Cs.] annyira mindennapivá váltak, hogy könnyen magától értetődőknek vesszük őket.” (6. old.) Arról nem is beszélve, hogy a mai amerikai politikai paletta minden képviselője saját céljait igazolandó hivatkozik a harmadik elnök örökségére. Ennek és a University of Virginia szimbolikus jelentőségének kiváló példáját jelentették a 2017. augusztus 11-én Charlottesville-ben, az egyetem fő campusán bekövetkezett események. A jórészt a városon kívülről érkezett, a fehérek felsőbbrendűségét hirdető tüntetők Jeffersonban látták eszményeik megtestesülését, s ezért az egyetem campusán álló szobrához kívántak vonulni. Ott aztán összecsaptak azokkal az ellentüntetőkkel, akik ezt – szintén Jefferson eszményei jegyében – meg kívánták akadályozni. Ebben a helyzetben kívánt minden szélsőségtől távolságot tartó közép-utas, de határozott véleményt is megfogalmazó álláspontot kialakítani a virginiai történetész, s azt hiszem, ez a törekvése alapvetően sikerrel járt.

FARKAS DÁNIEL

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola

Aetas 38. évf. 2023. 1. szám, 192–194.

ISSN 0237-7934

DOI [10.14232/aetas.2023.1.192-194](https://doi.org/10.14232/aetas.2023.1.192-194)

www.aetas.hu

Egy politikailag eredményes latin-amerikai földreform története

*Carmen Soliz: Fields of Revolution –
Agrarian Reform and Rural State
Formation in Bolivia, 1935-1964.
Pittsburgh, University of Pittsburgh, 2021.
281 oldal*

A bolíviai származású, Egyesült Államokban élő történész, Carmen Soliz könyvének célja az, hogy új kontextusba helyezze az 1953-ban elkezdődött bolíviai földreform lefolyását, árnyalja eddigi értékeléseit, és újragondolja elért eredményeit. A kötet forrásbázisa elsősorban jogi jellegű: Soliz a bolíviai földosztás birtokügyeiben döntő bíróság peranyagait tekintette át Potosiban a 2010-es évek folyamán, azokból von le számos új következtetést a dél-amerikai országban a huszadik század során végbement folyamatokra nézve.

A szerző mindenekelőtt két szempontot vizsgál: a földreform végeredményét a társadalomszerkezetet illetően, illetve a reform megvalósulásának módját. Mindkettő jól vizsgálható törzsforrásaival: a perek során kiderül, hogy milyen politikai erők hatottak a földreform folyamatára, ahogy természetesen az is, hogy mely csoportok voltak mindennek a kedvezményezettjei. A bőséges historiográfiai áttekintésben Soliz rámutat arra, hogy korábban a bolíviai földreform értékelései elsősorban az 1952 áprilisában kitört forradalom után hatalomra jutott *Movimiento Nacionalista Revolucionario* (MNR, Nemzeti Forradalmi Mozgalom) felülről végrehajtott intézkedéseinek tekintik a folyamatot. Soliz ezzel szemben

azzal érvel, hogy nagy részben az alulról szerveződő szegényparasztság politikai akaratára érvényesült a földreform folyamán. Rámutat arra, hogy az 1952–1964 közötti forradalmi rezsimet követő egyetlen bolíviai kormány sem merte radikálisan eltörölni a földreform eredményeit, inkább sajátos koalíciót kötöttek a vidéki kisbirtokosokkal a középrétegek és a kormánnyal rivális elitcsoportok kordában tartása érdekében. Ilyen értelemben a földreform eredményesnek tekinthető, hiszen ha nem is jelentett minőségi változást a bolíviai gazdaságban, a politikai erőviszonyokat jelentősen átrajzolta.

A kötet nagyon bő kontextus felvázolásával kezdi meg témája tárgyalását a történeti bevezetés után (*The Liberal Project in the Countryside*). Először a felülről jövő reformtörekvéseket, majd pedig az alulról, az őslakos közösségek oldaláról induló politikai mozgásokat vizsgálja, hogy megteremthesse a forradalom és a földreform tárgyalásának fogalomrendszerét. Rögzíti, hogy milyen reformfolyamatok indultak el az 1934-ben befejeződött chacói háborúban elszennvedett vereséget követően a dél-amerikai országban: a háborús vereség sürgetővé tette a szociális reformokat, és a hadsereg veteránjaiból új, komoly öntudattal rendelkező politikai közösségek alakultak. Meghatározza ezekben a reformfolyamatokban a földkérdés és az agrártársadalom helyét. Az agrárprobléma elsősorban a gazdaság diverzifikálásának kapcsán merült fel először a reformelképzelések között, legin-

kább a mezőgazdaság termelékenységének növelése jegyében. Soliz válaszolja, hogy ezek a folyamatok hogyan vezettek aztán a gyakorlatilag robotmunkára kötelezett „colonos” rétegek gazdasági túlterheléséhez, hiszen a mezőgazdaság modernizálásával a földesúri csoportok, a *hacendado*-k egyre több és változatosabb munkát követeltek meg tőlük. Ezzel a következtetéssel vált át aztán az őslakos mezőgazdasági szegényrétegek saját reformköveteléseinek elemzésére. Rögzíti, hogy ezt és a további folyamatokat is Bolívia termelési viszonyait jól leképező három földrajzi területen keresztül mutatja be: a magas, száraz bolíviai felföldön Omasuyos, a középmagas, mindössze 2500 méter magasán fekvő völgyekben Germán Jordán és keletebbre fekvő, a korszakban éppen gazdasági terjeszkedést átélő, határozottan trópusi alföldeken Sud Yungas tartomány földreformját elemzi. Bemutatja, hogy a gazdasági értelemben hátrányos helyzetű csoportok igényei sem voltak egyformák: jelentősen különbözött a régi mintájú, kollektív tulajdoni formákat gyakorló indián közösségek és az egyéni művelést végző *colonos* rétegek helyzete. Az őslakos közösségek hagyományos, a haciendák megjelenése előtti, a spanyol gyarmati adminisztráció által szentesített birtokjogaikra hivatkozva követelték vissza földjeiket, míg a *colonos* csoportok a társadalmi igazságosság és gazdasági hatékonyság jegyében kívánták volna felosztani a nagybirtokokat. A szerző rámutat arra is, hogy a faji kérdés nagyon szorosan összekapcsolódott a társadalmi státuszszal, olyannyira, hogy a komoly földvagyonot szerző egyének, ha indiánok voltak, legalábbis „meszticce” lényegültek át a társadalom szemében. Státuszukkal együtt faji hovatarozásuk besorolása is megváltozott.

A kötet a kérdéses témák elemzésére koncentrálna két fejezeten keresztül röviden összefoglalja Bolívia politikátörténetét 1934 és 1952 között (*The Indian Problem and the Agrarian Question under Debate, Revolution comes to the Countryside*). Az új kutatási eredményeknek megfelelően az

1944–1946 között fennállt katonai, szélső-jobboldali tendenciákkal bíró Villaroel-rezsimet is a reformer rendszerek közé sorolja Soliz, és hangsúlyozza, hogy az egész korszakon keresztül húzódik a kisebb vagy nagyobb mértékben forszírozott „felülről” érkező reform és az alulról szerveződő mozgalmak politikai kettőssége. Így jut el a következő fejezetben (*Redistribute Land Soon*) az 1952 áprilisában Bolíviában kitört fegyveres felkelésig, majd az MNR által irányított rezsim és Victor Paz Estenssoro hatalomra jutásáig. Itt kapcsolja össze az alulról és felülről érkező reformtörekvéseket. Miközben – tehát a robotkötelezettségek bérmunkára való átformálását – szorgalmazta, az alulról jövő elégedetlenség miatt kénytelen volt széles körű földreformot is hirdetni. A három megnevezett régió történetén keresztül a szerző bemutatja ezt a folyamatot, annak politikai és jogi aspektusával együtt. Rögzíti, hogy milyen feltételek, megszorítások mellett mehetett végbe a földosztás, s ennek milyen következményei voltak a birtokszerkezetre nézve. Miközben korábban a kérdéses tartományokban a megművelt birtokállomány 44%-át tartották kezükben nagybirtokosok, ez a földreform folyamán 14%-ra csökkent, ha a nagybirtokosok földjeihez számítjuk az új kisbirtokosokkal közös felhasználású területeket is. Részadatokkal is igyekszik ábrázolni a folyamatokat, így a különböző méretű, különböző helyen fekvő birtokok sorsát, felosztásuk trendjeit is bemutatja.

A kötet a következő két fejezetben (*Land to its Original Owners, Land for Those Who Work It*) Soliz felvázolja, hogy milyen politikai hatóerők nehezettek a földreform folyamatára, a meghozott törvényt hogyan hajtották végre. Elemzi a már jelzett különbséget az egyéni birtokokat kívánó *colonos* csoportok és az indián kollektívák földszerzései között, bemutatva az esetenkénti feszültséget is. Nem említi viszont a földreform következtében az 1950-es évek második felében beálló akut termelékenységi

problémákat. Kitér azonban arra, hogy egyes esetekben nem gyökeres, pozitív irányú birtokszerkezeti átalakításról van szó. Az amúgy is kisebb birtokokból álló Germán Jordán körzetben a domináns középparaszti birtokok csak tovább fragmentálódtak, rontva a termelési lehetőségeket. Később azonban azt is hangsúlyozza, hogy ez a folyamat lehetővé tette azt is, hogy ne csak bővüljön valamelyest a földtulajdonosok köre, hanem valóban tömegessé váljon, meggátolva újabb agrárproletariátus kialakulását, ahogy az véleménye szerint például a chilei földreformot követően történt. Bemutatja azokat a pártokat, amelyeknek tevékenysége hatott a földosztás folyamatára, de kontrasztba állítja őket az agrárszakszervezetek jóval nagyobb erejével, melyek befolyását, fellépéseit a peranyagokkal bizonyítja. E szervezetek befolyása egyes körzetekben jelentős hatást gyakorolt a földosztás lefolyására. Röviden elemzi a szerző azt is, hogy a magas szintű politikai fellebbviteli fórumok – például az elnöki hivatal – hogyan éltek vétőjogukkal a földosztást illető bírósági döntésekkel kapcsolatosan, milyen politikai szándékokra lehet következtetni egyes időszakokban. Míg 1952 és 1956 között Victor Paz Estenssoro elnöksége alatt javarészt a földet igénylő szegényparasztk

részére döntött az elnöki hivatal, Siles Zuazo alatt ez megváltozott, és a nagybirtokosoknak kedvező határozatok sora jelent meg. Elemzi a nagybirtokosok saját „földmegtartó” stratégiáit is, valamint azokat a tényezőket, amelyek lehetővé tették, hogy a föld egésze vagy része az eredeti tulajdonos kezén maradjon. Ez történt, amikor a földeket jogilag a család több tagja között osztották szét. Máskor igyekeztek bizonyítani, hogy a kérdéses birtok megfelelően gépesített, így tehát nem indokolt a termelési növelése érdekében felosztani. Ezt azonban gyakran oldották meg úgy, hogy ugyanazokat az eszközöket újra és újra regisztrálták az összes birtokukra, amit a valóságban nem művelhettek meg a rendelkezésükre álló kisszámú mezőgazdasági géppel.

Carmen Soliz könyve fontos új adalékokat tár elénk a latin-amerikai agrártörténet és politikátörténet köréből, a bolíviai és tágabb értelemben az Andok térségére jellemző politikai és társadalmi dinamikák eddig nem látott árnyalatait világítja meg. Gazdaság, társadalmi folyamatok és hatalmi cselekvés sajátos összjátékát tárja elénk a könyv, hasznos információkkal és értelmezésekkel szolgálva a térség és a globális Dél kutatói számára.

VUKMAN PÉTER

Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Aetas 38. évf. 2023. 1. szám, 195–198.

ISSN 0237-7934

DOI [10.14232/aetas.2023.1.195-198](https://doi.org/10.14232/aetas.2023.1.195-198)

www.aetas.hu

Klikkesedés, megosztottság, törésvonalak

Nagy Iván délvidéki magyar politikai emigrációban töltött évei

Klikkharok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikai válogatott iratai (1949–1954).

Közreadja: Dévavári Zoltán. Lymbus Kötetek 4. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021. 236 oldal

Nagy Ivánról, „a délvidéki magyarság talán egyik legtitokzatosabb, ugyanakkor korának tehetséges, jelentős tömegeket elérő és befolyásoló, az 1941-es visszacsatolás után nagy politikai befolyással, súllyal és ezzel összefüggésben hatalommal rendelkező politikusáról” (7. old.) mind a mai napig rendkívül kevés információval rendelkezünk – szögezi le forrásközlő kiadványának előszavában Dévavári Zoltán, a két világháború közti délvidéki magyarság eszme-, politika- és kultúrtörténetének alapos ismerője. Nagy Iván személye a második világháború alatti kétségkívül ellentmondásos politikai szerepvállalása miatt a titói Jugoszláviában tabunak, nevének említése már-már szitokszónak számított. A teljes életrajz feltárása és megírása mind a mai napig várat magára, a jelen forrásközlés elsősorban Nagy 1945-öt követő, emigrációban eltöltött éveinek alaposabb megismeréséhez járul hozzá. Sőt, Nagy kiterjedt levelezése és kapcsolati hálójára révén a nyugat-európai és amerikai magyar politikai emigráció történetének jobb megismeréséhez is fontos, hiánypótló adalékokkal szolgál, és közelebb visz a délvidéki magyar emigráció történetének rekonstruálásához.

Dévavári Zoltán 2020 tavaszán az Amerikai Egyesült Államok Hawaii államában, Honolulu városában dolgozta fel a Nagy Iván hagyatékában szereplő több mint 3300 iratot. Az iratok jelentőségét a közreadóhoz hasonlóan a recenzens is leginkább abban látja, hogy közlésük közelebb visz bennünket az emigráción belüli feszültségek, belső viták, eltérő álláspontok, a személyes ellentétek és törésvonalak megismeréséhez.

A hagyatékban található iratok Nagy Iván közéleti pályafutásának két korszakát ölelik fel: az 1946–1951 között Ausztriában töltött éveket és az azt követően az Egyesült Államokban töltött életszakaszt, különösen 1955-ig. Habár Nagy levelezése egészen 1972-ben bekövetkezett haláláig folytatódott, az iratok magánjellege és töredezettsége miatt az 1950-es évek közepétől már nem lehetséges közéleti szerepvállalásának mérlegre tétele. Tartalmát tekintve Dévavári a hagyatékot hat csoportba sorolta: (1) az 1944–1945-ös délvidéki magyarellenes vérengzésekről („még hidegebb napok”) készült feljegyzések; (2) a délvidéki németek deportálásáról szóló iratok; (3-4) a délvidéki magyar emigráció tagjaival és a kitelepített délvidéki németek vezetőivel folytatott levelezés; (5) a horvát és a szerb emigrációval folytatott levelezés, valamint a (6) magyar emigrációval kapcsolatos iratok. (8. old.) A jelen válogatásban közölt iratok főként ez utóbbihoz kapcsolódnak, de Nagy Ivánnak az 1942-es újvidéki razziában betöltött szerepére és a razziát követő magyar kormányzati intézkedések hátterére vonat-

kozóan is tartalmaznak eddig nem ismert információkat, ahogyan a Délvidék jövőjéről a délszláv emigrációk prominenseivel folytatott titkos tárgyalások is eddig ismeretlen adalékokkal szolgálnak. A közölt iratok arra is rámutatnak, hogy mennyire nem játszott érdemi szerepet a délvidéki magyarság sorsa a magyar emigráció körében, a magyar kisebbségek ellen az utódállamokban elkövetett megtorlások tabunak számítottak. Ebbe, véli Dévavári, az is belejátszott, hogy a kisebbségi kérdés bolygatásától a közép-európai emigrációk közös szovjet- és bolsevikellenességének fenntartásában érdekelt Egyesült Államok kormánya is határozottan elzárkózott, az elcsatolt területekről származó menekülteket pedig a nyugat-európai befogadó országok jogilag az utódállamok állampolgárainak tekintették. (56. old.)

A hagyatékban található huszonhat zömmel hosszabb terjedelmű levél közlése előtt a szerző Nagy Iván politikusi és közéleti pályáját rajzolja meg, ezáltal a közölt iratokat a személyes életrajz és az emigráció-történet kontextusában is elhelyezi. Kronológiailag három szakaszt különít el, az első az 1935–1941 közti éveket jelenti. A kisebbségi lét problémáinak megoldására a horvát függetlenségi politikai mozgalom hatására Nagy elutasította a szerb politikai ellittel történő kompromisszumkeresést, és a magyar nemzeti ellenállás fontosságát hirdette. A délvidéki magyarság széles tömegei számára súlyos, egzisztenciális problémát jelentő földkérdés megoldását jobboldali, radikális eszközökkel kívánta megoldani, és programjában a Vajdaság autonómiájának kivívását hirdette. A kiterjedt médiatérrel rendelkező politikus a kisebbségi magyar közösség szinte valamennyi társadalmi rétegét sikeresen tudta megszólítani, továbbá aktív szerepet játszott a délvidéki magyar közösségen belüli konfliktusokban és hatalmi harcokban. Zágrábi kapcsolatai 1939–1940 fordulóján mind Belgrádban, mind pedig Budapesten felértékelték Nagy szerepét, miközben a Horvát Parasztpárt a Belgrád-

dal szembeni saját hatalmi játszmáiban is felhasználta személyét.

Hatalmának és befolyásának csúcsára Nagy a Délvidék 1941-es visszacsatolását követően jutott, és a „Bácskában berendezkedő magyar államhatalom egyik kulcsfontosságú, nagy hatalmat és befolyást egy kézben összpontosító szereplőjévé” vált. (31. old.) Habár a visszacsatolt Bácska főispáni tisztségét nem sikerült elnyernie, Deák Leó és Krámer Gyula mellett tagja volt a Honvéd Vezérkar tanácsadó szerveként a Bácskában és a Bánátban működő ún. Hármass Bizottságnak, és Fernbach Péter újvidéki főispán mellett a Magyar Élet Pártja helyi vezetője lett. (A két világháború közötti prominens délvidéki politikusok kollektíve beléptek a kormányzópártba.) Nagy Ivánt nevezték ki az Újvidéken székelő Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács elnökévé, megválasztották az Újvidéki Ügyvédi Kamara elnökévé, és a bácskai magyar médiatér egészének megkerülhetetlen tényezőjévé vált. Parlamenti képviselővé nevezték ki, és tagja lett az Országgyűlés külügyi bizottságának. Felszólalásaiban többször felhívta a figyelmet a délvidéki földkérdés rendezetlenségére. 1944 októberében beválasztották a jobb- és szélsőjobboldali képviselők által létrehozott Törvényhozók Nemzeti Szövetségének választmányába. A szélsőjobboldalra sodródott Nagy Sopronba is követte a nyilas kormányt, ülésein többször felszólt.

Nagy Iván politikai és közéleti szerepének harmadik szakaszát az emigrációban töltött évek jelentik. Az új jugoszláviai kommunista államhatalom háborús bűnössége és népellenességé nyilvánította, 1947 márciusában további 342 személlyel együtt az ő kiadatását is kérték Magyarországtól. Nagy azonban a háborús összeomlást az ausztriai Rum városában élte meg, s nem tért vissza Magyarországra, így kiadatására és jugoszláviai felelősségre vonására nem került sor (bár neve 1945–1947 között több népbírósi perben is felbukkan). Politikailag 1948 elején aktivizálódott, kiterjedt levelezést folytatott a bácskai emigráns politiku-

sokkal, a horvát és a vajdasági szerb emigráció prominens képviselőivel. A megszálló francia haderő tolmácsaként egzisztenciális helyzete is megszilárdult. 1951 első felében San Franciscóban telepedett le, levelei alapján Dévavári úgy véli, nem feltétlenül önszántából. 1972. október 28-án hunyt el.

Nagy Iván emigrációban kifejtett politikai aktivitásáról a közölt iratok alapján alkothatunk képet. Az iratok szerves folytatását jelentik a *Lymbus* forrásközlő kiadványban 2020-ban publikált, 1948 júliusa és 1949 szeptembere között keletkezett tizenegy levélnek,¹ a jelen forrásközlésben a hangsúly az 1949 nyara és 1954 októberére közti időszakra esik. Dévavári válogatásából kellően kidomborodik a magyar politikai emigrációt feszítő számos belső ellentét és konfliktus. Törésvonalakat nemcsak a két világháború között és a második világháborút követően emigráltak között, hanem a bal- és a jobboldal, '45-ösök és '47-esek, magyarországi és határon túli magyarok között is megfigyelhetünk, hogy a személyes ellentéteket ne is említsük. Falcione Árpád délvidéki magyar politikus, Bács-Bodrog vármegye főispánja (1944. augusztus–október) 1949 augusztusában az argentinai magyarok megosztottságáról Bonczos Miklóshoz írt levele pedig arra is rávilágít, hogy egy adott célszág esetében mind a két világháború közt emigráltak, mind az 1945 után érkezettek több, egymással élesen szembenálló és kompromisszumra képtelen csoportra oszlottak. (2. irat)

És hol helyezkedett el ebben a megannyi éles törésvonallal szabdaltságra Nagy Iván? 1948 szeptemberében többedmagával ő is aláírta azt a nyilatkozatot, amelyben támogatásukról biztosították a Varga Béla katolikus pap, kispárti politikus és az Országgyűlés elnöke (1946–1947) vezetésé

alatt álló Magyar Nemzeti Bizottmány megalakulását. Levelezése alapján egyértelmű, hogy végig konzekvensen az emigráció megosztottsága ellen és az anyaországi magyarság képviseletén túl a határon túli magyar kisebbség politikai képviselete mellett szólalt fel; a Teleki Bélával, az egykori Erdélyi Párt alapítójával, majd elnökével 1948 második felében kezdeményezett, jobboldali, keresztény alapon álló emigráns szervezet (Magyar Kereszténydemokrata Unió; programját a 7. irat közli) a Nemzeti Bizottmánnyal együttműködni szándékozott. Varga és Teleki tárgyalásai alapján úgy tűnt, hogy fennállt egy „egészséges közös akció” lehetősége (Varga Béla levele Nagy Ivánhoz, 1949. március 24., 1. irat). Nagy Ivánék kooptálása a Bizottmány Végrehajtó Bizottságába azonban nem valósult meg, felvételük a vizsgált korszakban végig elmaradt. 1948 szeptemberében a Nagy Iván szervezte Unió komoly kihívót kapott a Közi Horváth József katolikus pap, országgyűlési képviselő vezetésével szerveződő Keresztény Népmozgalom megalakulásával. Kettejük személyes és politikai ellentétéről Dévavári több forrást is közöl (3., 4., 10., 11., 11. és 13. irat).

Mivel a kisebbségbe szakadt magyar képviselők felvételének ügyében még évek múltán sem történt előrelépés, 1952-től kezdve az erdélyi és a felvidéki magyarok saját emigrációs szervezetek létrehozásába kezdtek. Nagy Iván ezt nem helyeselte, véleménye szerint továbbra is erős, egységes nemzeti képviseletre lett volna szükség (16. irat). A klikkesedés végül a bácskai emigrációt sem kerülte el, Falcione Árpád kezdeményezését a mérsékelt jobboldaliak tömörítésére Nagy árulásnak vélte. A félreértések tisztázódása után (17. irat) Nagy a későbbiekben támogatta Falcione koncepcióját, és bár először még a követendő stratégia megvitatásáról írt, végül teljesen elzárkózott a Hommonay Elemér szervezte, erősen jobboldali Délmagyarország Felszabadító Tanácsával való bármilyen együttműködéstől (24. és 26. irat).

¹ Dévavári Zoltán: *Nagy Iván (1904–1972) magyar országgyűlési képviselő, emigráns politikus iratai (1948–1949)*. *Lymbus Magyarstudományi Közlemények*, 18. évf. (2020) 831–904.

Nagy Iván 1947-től kezdve következetesen gyűjtötte és dokumentálta a titói Jugoszláviában 1944–1948 között a magyarok és a németek ellen elkövetett megtorlásokat. A kérdés súlyának eltérő értelmezése és a nyugati közvélemény előtti kommunikációja a határon túli országgyűlési képviselők Nemzeti Bizottmányba történő beemelésének következetes képviseletén túl ez jelentette a másik döntő okot Nagy és a Bizottmány konfliktusában. (Nagy álláspontról a 3., 9. és 12. iratban is olvashatunk.)

Nagy Iván emigrációban töltött éveit kapsán a recensens érdeklődését különösen felkeltették az Eugen Jocić szerb autonomista, majd függetlenségpárti politikus és az 1934-ben megalakított Vajdasági Mozgalom egyik vezetőjével egyfajta Duna menti államszövetség vagy szövetségi állam létrehozásáról 1949-ben folytatott, eredménytelenül végződött tárgyalások. A kapcsolatfelvétel történetét, Jocić elképzeléseit és Nagy álláspontról tartalmazó összegző jellegű gépirat (9. irat), Nagy Iván életrajza és a magyar- és horvát emigráció belső megosztottságába és a Délvidék jövőjével kapcsolatos eltérő nézeteibe is bepillantást nyerhetünk. A jelen forrásközlésben közölt iratok révén az 1942-

es újvidéki razzia és a magyar kormány kármentő lépéseinek háttérét tekintve is újabb ismeretekkel bővül tudásunk (23. és 25. irat). Ez alapján úgy tűnik, Nagy Iván a razzia idején Budapesten tartózkodott, és bár 1943-ban felkérést kapott a „hideg napok” kulcsszereplőinek védelmére, ezt visszautasította, sőt a vádlottak meglátogatásától is elzárkózott.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Nagy Iván életrajza és a közölt források alapján alapos betekintést nyerhetünk a nyugati magyar emigráció megosztottságába és belső ellentéteibe, miközben megismerhetjük egy délvidéki emigráns politikus szélmalomharcát a Délvidék sorsának és az emigráción belül (is) marginalizálódott délvidéki kisebbségi magyar létnek az artikulálásáért. Dévavári végig empátiával, de egyben a történész kellő távolságtartásával közelít témájához, igényes stílusban megírt munkáját informatív és alapos jegyzetapparátussal látta el. A kötet végén található életrajzi lexikon pedig lehetővé teszi a kötetben szereplők politikai pályájának jobb megismerését. Forrásközlését mind a magyar emigráció története, mind a Délvidék és a délvidéki magyar kisebbség története iránt érdeklődők bizton forgathatják.

SULÁK PÉTER SÁNDOR

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola

In nomine populo, contra populum

Mozaikok a népbíráskodás magyarországi történetéből

Zinner Tibor: *A magyar nép nevében? Tanulmányok népbírásgokról, jogászokról, diktatúráról. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2021. 240 oldal*

„Az állam- és jogelmélet nem más, mint a marxizmus-leninizmusnak az államra és jogra történő alkalmazása (az állam és jog marxista-leninista vizsgálata). Ezért az állam- és jogelmélet is éles fegyvere a proletariátusnak és élcspatának.”¹ A fenti idézet sokatmondóan szemlélteti a „szocialista normativizmus” jogelméletének szellemében az 1945 utáni Magyarország joggyakorlatának szovjet mintára történő, a térség joghagyományait teljesen negligáló átalakítását. De vajon tényleg csak a totális diktatúra kiépülésétől kezdve érvényesült ez a szemlélet?

Zinner Tibor jogtörténészként lassan negyven éve foglalkozik európai összehasonlító perspektívában a népbírásgok magyarországi történetével, a 20. századi magyar történelem koncepciók politikai pereivel, valamint a magyar jogrendszer szovjet

típusú átalakításának intézménytörténeti vonatkozásaival.

A most megjelent tanulmánykötet strukturális felépítése tudatos szerkesztés eredménye.² Az első írás kivételével a szerző reprezentatívnek szánt esettanulmányokkal szemlélteti a sztálini jogelmélet és gyakorlat magyarországi meghonosításának folyamatát: egy-egy prominens személy jogi meghurcolásán keresztül szemlélteti a „lopakodó szovjetizálás” Moszkvából vezérelt projektjének végrehajtási stációit egy demokratikus jogállam tartópilléreinek – többpártrendszernek, a független bíróságoknak és a történelmi keresztény egyházaknak – módszeres erodálásán keresztül. Teszi mindezt

² Az első két tanulmány teljesen újonnan publikált írás, a harmadik a szerzőnek az Országgyűlés Hivatala és az Alkotmánybíróság által 2018. február 26-án szervezett, „Konferencia Sulyok Dezső emlékére” című rendezvény konferencia-előadásán alapul, míg az utolsó a 2019. február 13-14-én, az Országgyűlés Hivatala, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala által szervezett, „A Mindszenty-per hetven év távlatából. Főpapi sorsok Kelet-Közép-Európában” című nemzetközi konferencián elhangzott előadásán alapul. Ez utóbbi rendezvény előadásai közül angol nyelvű kötet is megjelent: *The Trial of Cardinal József Mindszenty from the perspective of seventy years. The fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe*. Ed. by András Fejérdy – Bernadett Wirthné Diera, LEV, Città del Vaticano, 2021. Magyar nyelvű kiadása megjelenés alatt.

¹ Földesi Tamás: *A proletárdiktatúra államformájának fejlődése I.* Jogtudományi Közlöny, 12. évf. (1951) 7. sz. 392. Vö. Szilágyi Péter: *Szabó Imre szocialista normativizmusa. Adalékok a szocialista normativizmus ideológiai kritikájához.*

<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:zckKlwnsISwJ:https://jesz.ajk.elte.hu/szilagyyi16.html+&cd=3&hl=hu&ct=c&lnk&gl=hu> (Letöltés: 2022. április 14.)

rendkívül bőséges forrásbázist mozgósítva: a Magyar Kommunista Párt (MKP) központi iratanyagán és az Igazságügyminisztérium iratain túl a Történeti Hivatal volt zárt irattárának levéltári anyagát, a Legfelsőbb Bíróság titkosan ügykezelt iratait, a Legfőbb Ügyészség irattárát, a Budapesti Népbíróság büntetőperes iratait, a Budapesti Ügyvédi Kamara Irattárát, továbbá megyei fióklevéltárak nagyközségi iratait, korabeli sajtótermékeket s végül a vizsgált korszak egykor befolyásos jogászaival, bíróival és államvédelmis tisztjeivel készített interjúit is felhasználva.

Az első tanulmány („*A magyar nép nevében?*”) a már citált „népakarat” problémájával foglalkozik. Látható, hogy eme írás az egész kötet központi része. A szerző rövid, de átfogó jogtörténeti-intézménytörténeti áttekintést ad a népbíróságok magyarországi működéséről. Elhelyezi a népbíróság intézményét a honi igazságszolgáltatás történetén belül, de nemzetközi hátterét is alaposan górcső alá veszi. A teheráni konferencián a nagyhatalmak egyértelműen kimondták, hogy a megszállt területeken elkövetett gyilkosságokért az elkövetőket felelősségre kell vonni, az elkövetés színhelyén bíróság elé állítani s az adott ország törvényei szerint elítélni. Az egyezmény végrehajtását az 1945. augusztus 8-án ratifikált londoni egyezmény biztosította. A szerző két fontos dologra hívja fel a figyelmet. Egyrészt az egyezmény szerint a felszabadított népek maguk számolják fel a fasiszmus maradványait a maguk választotta demokratikus intézményekkel. Másrészt az egyezmény háromféle bűncselekményt nevesített: béke elleni bűncselekményt (nemzetközi egyezmények megsértésével kezdeményezett háború), háborús bűncselekményt (katonai szempontból szükségtelen pusztítások a megszállt terület infrastruktúrájában) s végül emberiség elleni bűncselekményt (polgári lakosságon végrehajtott gyilkosságok). A szerző legfontosabb állítása az, hogy már a háború utáni számonkérésekre való hivatkozással megkezdődött a

törvényhozói, bírói és végrehajtói szervek megszállásának előkészítése – ugyanis az 1945. évi VII. tc. (*A népbíráskodás körében kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről*) által nevesített „népellenes” bűnök kategóriáit nem tartalmazta az egyezmény, ráadásul a Szövetséges Ellenőrző Bizottságon (SZEB) keresztül a jelenlévő szovjet diplomaták és állambiztonsági „szakértők” folyamatosan instruálták a népbíróságok működését. A népbírósági joggyakorlatot kezdettől a megtorlás és a politikai leszámolások szelleme vezette. Már 1945 januárjától megfigyelhető egy sajátos kettősség a joggyakorlat személyi, szervezeti és intézményi feltételeiben. A szerző rámutat a háború utáni különleges helyzetre való hivatkozással hozott keretrendeleteknek a klasszikus jogelvek áthágását biztosító lehetőségeire: idézi dr. Kovács Kálmánt, az igazságügyi tárca államtitkárát, aki Erdei Ferenc belügyminiszternek 1945 augusztusában (!) írott levelében felhívta a figyelmet arra, hogy az Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztálya napi szinten tartóztat le bírókat és államügyészeket. Zinner Tibor ezt követően részletesen kitér az 1946. évi VII. tc. – *A demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről szóló törvény* – megalkotásának hátterére, a népbírósági tanácsok szervezeti összetételére, s az 1950. április 1-jéig meghozott büntetőítéletek kategóriáiról és időtartamáról is részletes statisztikai kimutatásokat közöl. Megállapítja, hogy „a koalíciós pártok által delegált népbírók ítélezése, a népbíráskodás a pártpolitikai csatározások színterévé vált”. (34. old.) A továbbiakban kitér a kádári megtorlás gépezete által újfent üzembe helyezett intézmény: a Népköztársaság Ellenőrző Tanácsának 1957. évi 25. törvényerejű rendeletével felállított s 1961 áprilisáig működő Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa által – nemcsak a forradalmi cselekményekkel kapcsolatosan – hozott jogerős ítéletekre.

A szerző a kényelmetlen kérdések feltevésével sem marad adós: ha mostanra a

kommunista politikai rendőrség bűnei közismertek, úgy miért nem nyilvánították semmissé a háborús-népellenes bűncselekmények vizsgálata során hasonló brutális körülmények között készített jegyzőkönyvek alapozott vádiratok nyomán kihirdetett jogerős népbírói elmarasztaló határozatokat? A szerző részletekbe menően taglalja a rendszerváltás idején felállított Történelemügyi Bizottság elnökeként s ez ügyben azóta is végzett tevékenységét, majd arra a következtetésre jut, hogy a III. Magyar Köztársaságra a megalakulása óta eltelt immár több mint három évtized alatt a mai napig feldolgozatlan történelmi teherként nehezednek a pártállami diktatúra által elítélt kárvallottak rendezetlen ügyei. Recenzensként fontos hangsúlyoznom, hogy ezen ügyek 84,4%-ában az első fokon, nem jogerősen kiszabott szabadságvesztés és kényszermunka-ítéletek öt év alatti elmarasztalások – tehát bármily igaztalanok is, jogilag „nem súlyosak.” A fenti okok miatt a szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának államtitkárával megállapodva 2014 szeptemberében a fenti ügyre vonatkozó semmisségi törvénytervezetet készítette, melynek másolatát a tanulmány végén teljes terjedelmében közölte. A kötet második tanulmánya (*„Magyarország 1946-1947 fordulóján, avagy előtérben az igazságügyi hatóságok szerepe”*) a népbírókat mint a „szálszálaként” is ismert politikai leszámolás legfőbb fegyverét mutatja be, célkeresztben a Magyar Testvéri Közösséggel és a Független Kisgazdapárt elnökével, Kovács Bélával. Apró ugrásokban végighalad az ominózus 1945. évi VII. tc. alapján indított törvénytörő büntetőperek prominens áldozatain: Meskó Zoltán volt nyilas országgyűlési képviselő, vitéz Béldy Alajos vezérezredesen – a Nemzetőrség főparancsnokán – és Demény Pál többszörösen is meghurcolt kommunista politikuson keresztül végül eljut a Magyar Testvéri Közösség-perig s tovább. Kétségtelenen fordulópontot jelentett az 1946. évi VII. tc. alapján szervezett népbírói tanácsok működése,

ahol a politikai rendőrség közvetítésével az MKP vezetése határozta meg a bíró és az ügyész személyét, valamint az ítélet indoklásának politikai irányvonalát. A szerző rámutat az akkori törvények szerint is alkotmányellenes működés lényegére: Rajk László belügyminiszter és Ries István igazságügy-miniszter feladataikat nem a kormányulésen a hatályos büntetőeljárás szabályok figyelembevételével a miniszterelnöktől kapták, hanem az akkor még létező többpártrendszerben az egyik párt, az MKP Központi Vezetőségének egy párthatározata alapján folytatták tevékenységüket. Beteinként nyerhetünk továbbá a „beismerő vallomások” elkészítésének körülményeibe, a közvélemény ezzel párhuzamos dezinformálásába a politikai érdektagságoknak a „demokrácia-reakció” dichotóm fogalomparra való redukálása által. Azt is megtudhatjuk, hogy a Legfelsőbb Ügyészség hogyan működött együtt a BM ÁVH-val, valamint a tárgyalási folyamatokban és az 1947. július 2-i másodfokú halálos ítéletek meghozatalában a SZEB-en keresztül a szovjet hatóságok miként működtek közre. S habár a népbírói ítéletet az Alkotmánybíróság (AB) az 1990. évi XXVI. – második semmisségi – törvény alapján hatályon kívül helyezte, a verdiktet mégis a szerző mondja ki azzal, hogy a polgári pártok helyett valójában a Magyar Kommunista Párt intézett támadást az új demokrácia ellen, s ötletesen kifordítja a marxista terminológiát azok alkalmazói ellen, amikor – érzelmileg némiképp elfogultan – Moszkva ötödik hadoszlopának nevezi őket. (112. old.)

A harmadik írás (*„Dr. Sulyok Dezső és a népbírók”*) a címszereplő néppüvész és politikus ellehetetlenítésén keresztül mutatja be, hogyan kerültek a formálódó diktatúra célkeresztjébe a független bíróságok. A szerző röviden áttekinti Sulyok Dezső pályaképét³ néppüvésszé válásáig. A bibói ér-

³ Vö. Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső. 1897–1997*. Pápa, 1997.

telemben demokrata, kiszgazda Sulyok már a pártba való 1937-es belépése előtt felszólalt a jobbra tolódó politikai irányvonal ellen. Zinner reflektál a Sipos Péter és Szerencsés Károly közötti történészvitára⁴ is annak kapcsán, hogy a népbüvész, aki ugyan Imrédy Béla volt miniszterelnök 1945. november 14–21. közötti büntetőperében a vádat képviselte, később miért minősítette mindhárom vádlott – Bárdossy László, Imrédy Béla és Szalasi Ferenc volt kormányfők – végrehajtott halálos ítéletét törvénytelennek. A 81/1945. M. E. sz. rendelet 11.§ 1–4. – népbíraskodást lehetővé tevő – pontjain túl megvádolták Imrédyt a 11. §. 1., 2., 4. és 6. pontjába ütköző háborús bűnökön túl a 15. §. 1., 4., valamint a 17. §. 2. és 3. pontjába ütköző s a londoni egyezményben nem rögzített és szándékosan definiálatlan „népellenes” bűnök és hűtlenség elkövetésével. A jogértelmezési probléma lényege az, hogy a jogszabály jogalkotójának tudatos pontatlanságai kiszélesítették a büntetőjogi felelősségre vonás kereteit, a végül elfogadott törvény a hatalom erőszak jellegének teremtett jogalapot. Ezt Sulyok is pontosan látta: ezért is nevezte „hóhértörvénynek”. A szerző e tanulmánnal állít emléket egy hivatását komolyan vevő jogásznak, aki minden tévedése ellenére túpontosan látta, hogy a bírói és végrehajtoi hatalom megszállása hová vezet, s aki a jogállamiság egyre szűkülő tereinek egyik utolsó utóvédharcosa volt.

A kötet utolsó tanulmánya („*Kik hurcolták meg a bíborost? Rákositól a titkosrendőrökig*”) egy már kellő alapossággal elemzett témát dolgoz fel, teljesen új megvilágításban. Mindszenty József esztergomi bíboros-hercegprímás élete és pályája közismert,⁵ ám a szerző a bíboros elleni kon-

cepciós per megtervezésében és lebonyolításában részt vevő vezető pártfunkcionáriusok, bírák és ügyészek, valamint államvédelmis „szakértők” pályaképeinek alapos prozopográfiai vizsgálatát tárja az olvasó elé. A bíboros 1948. december 26-i letartóztatásától az 1949. július 9-i jogerős ítéletéig követi a szálakat, miközben ezzel párhuzamosan mutatja be a belügy és a rendőrség megszállásával az erőszakos szervezetek monopolizálását. Felhasználta az egykori ÁVO Egyházi Alosztályának vezetőjével, Décsi Gyulával a nyolcvanas években készített interjúját, melyből részletesen kiderülnek a bíboros meghurcolásához szükséges dokumentációs háttér előállításának körülményei, ahogyan részletes leírást kaphatunk a politikai nyomozószervek „vizsgálat” címén alkalmazott eszköztáráról is. A recenzens számára egyaránt érdekes és megdöbbentő volt, ahogy a szerző a belső használatra szánt állambiztonsági források és idézett interjúrészek segítségével közlelő látatja, miként vált lehetségessé, hogy egy akkoriban még koalíciós kormányzás alatt álló ország egyik pártjának a vezetője csak úgy szabadon betekinthesse a nyomozati eljárás bármelyik szakaszába.

Néhol előfordulnak pontatlanságok a kötetben, például a 97. oldal utolsó bekezdése Nagy Ferenc miniszterelnök ellehetlenítése kapcsán: „Szokás szerint az MDP PB hozta meg a vonatkozó határozatokat, így ezúttal 1947. március 6-án is.” A két munkaspárt „fúziója” 1948 nyarán következett be. A néhol érzelmileg elfogult fogalmazásai véleményem szerint bocsánatosak, mivel nem egyének, hanem egy politikai csoport működése felett mondott ítéletet. A rendkívül informatív jegyzetapparátus továbbá néhol megnehezítette a folyószöveg gondolatmenetének a követését. Az olvasó számára úgyszintén a befogadást nehezítő tényező lehet, ha a jogtudomány terminusainak ismeretében nem kellően járatos, mely

⁴ Vö. Sipos Péter: *Imrédy Béla pere a népbíróság előtt*. In: Sipos Péter – Sipos András (szerk.): *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Budapest, 1999. 63–72.

⁵ A főpásztor eddigi legújabb és legalaposabban dokumentált életrajzi monográfiáját lásd: Ba-

logh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. 1–2. köt. Budapest, 2015.

körülmény alaposan megszíri a recenzens számára az ajánlaskor szóba jöhető célközönséget. Mindezzel együtt kiemelkedően fontos kötet született, mely a népbíróságok létrejöttétől kezdve, azok alaki törvénysértéseinek és jogsértő működésének feltárásán keresztül egy megszálló nagyhatalom által patronált, egyeduralomra törő politikai csoportnak a demokratikus jogállam három legfontosabb tartópillére elleni módszeres adminisztratív hadviselését, egyszersmind a magyar jogszolgáltatás szovjetizálását rendkívül komplex módon dokumentálja.

A könyv végeztével egyértelművé válik a kötet szerkesztésének módja mögött meghúzódó motiváció: mindhárom esettanulmány bizonyágtételként szolgál a bevezető tanulmány végén közölt törvénytervezet szükségessége mellett. Zinner Tibor hangsúlyozza, hogy az Alkotmánybíróság 1994-es vonatkozó határozata (26/1994. I. 14.) leszűkítette a diktatúra alatt elkövetett bűnökért lehetséges felelősségre vonás kereteit, és elmulasztotta az el nem követett bűnökért elítéltek mentesítését. Zinner Tibor ennek kíván egy esélyt adni. *In nomine populo – pro populum.*

Contents

Im memoriam Szergej Tóth	5
<i>Essays</i>	
KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS Hungarian Proto-Colonial Adventure in Albania at the Turn of the Century ..	6
MÁTYÁS ERDÉLYI Our Colonies Shall Be: Dalmatia, Bosnia, Herzegovina! Hungarian Imperial Thought in the Works of Rezső Havass	24
ÁDÁM TIBOR BALOGH The Naval Revolt Through The Lens of Globalization and Colonisation: The Brazilian Naval Revolts (1893–1894)	42
MÁRIA ILDIKÓ FARKAS The Birth of the Modern Japanese Empire	63
GÁBOR BÚR Great Britain and Africa: What Was Blown Away By “The Wind of Change”?	89
PÉTER ÁKOS FERWAGNER On The Way to Cameroon’s Independence: The 1945 Douala Uprising	101
<i>Workshop</i>	
ANASTAS BEZHA Concessions For Peace. The Secret Negotiations of Vienna and Rome Bet- ween July 1914 and May 1915 (Translator: <i>Vukman Péter</i>)	121
<i>Theory and Method</i>	
BALÁZS BALATONI Knowledge, Anthropology, and the Eastern Question: Mary Edith Durham’s Journeys to the Balkans	134
<i>Retrospective</i>	
ZOLTÁN DÉVAVÁRI “With its myriad conflicts, Yugoslavia [...] is perfectly capable of being a hot- bed of general chaos”. Curated letters of expatriate Hungarian politician Iván Nagy (1949)	148
<i>Beyond our Borders</i>	
KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS “...we have to rethink Austrian (and Hungarian) history from the perspective of imperialism and colonialism”. Interview with <i>Walter Sauerrel</i>	172
Walter Sauer’s bibliography	175
WALTER SAUER The Habsburg “Colonial Empire” and Austrian Identity (Translated by: <i>Péter Vukman</i>)	179

Outlook

CSABA LÉVAI

Thomas Jefferson's University. The Founding of the University of Virginia ... 188
(*Andrew Jackson O'Shaughnessy: The Illimitable Freedom of the Human Mind. Thomas Jefferson's Idea of a University. Charlottesville – London, University of Virginia Press, 2021.*)

DÁNIEL FARKAS

The Story of a Politically Successful Land Reform in Latin America 192
(*Carmen Soliz: Fields of Revolution – Agrarian Reform and Rural State Formation in Bolivia, 1935–1964. Pittsburgh, University of Pittsburgh, 2021.*)

PÉTER VUKMAN

Cliques, Division, Fractures. The Expatriate Years of Hungarian Politician
Iván Nagy 195
(*Klikkharok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki emigráns magyar politikus válogatott iratai (1949–1954). Közreadja: Dévavári Zoltán. Lymbus Kötetek 4. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021.*)

PÉTER SÁNDOR SULÁK

In Nomine Populo, Contra populum – Images From the History of People's
Tribunals in Hungary 199
(*Zinner Tibor: A magyar nép nevében? Tanulmányok népbíróságokról, jogászokról, diktatúráról. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2021.*)

**Az Aetas történettudományi folyóirat
2023. évi előfizetői felhívása**

2023-ra tervezett tematikus számaink a következők:

Birodalmak és birodalomépítés

Bűn és büntetés a dualizmus időszakában

19-20. századi európai és magyar történelem

Végek dicsérete – Katonák és kapitányok a török háborúk idején

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjú**t tervezünk **Walter Sauerrel** (Ausztria) és **Ian D. Armourral** (Kanada).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2023-as évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

5000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

4000 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőknél:

1250 Ft + postaköltség

Egy szám **könyvesbolti ára:**

1500 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása! Kérjük, támogasson bennünket előfizetésével.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 5000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1250 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1500 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 4000 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja
ELTE BTK Könyvtár
Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

„A Habsburg Monarchia már nagyon korán bekapcsolódott a transzatlanti kereskedelembe – emlékezzünk csak a Bécs és Madrid közti szoros családi kapcsolatokra –, és a 18. század elejétől kezdve gyarmati telepeket (outposts) létesített Kelet-Afrikában, Indiában és Kínában. Erre meglehetősen későn került sor, mivel az uralkodó elitet lekötötték az Oszmán Birodalommal a Balkánon folytatott elhúzódó háborúk. Habár az Indiai-óceán térségével folytatott kereskedelmi kapcsolatok profitábilisek voltak, a gyarmatokat hosszú távon nem lehetett fenntartani. A 19. században kisebb-nagyobb koloniális érdekek váltakozását látjuk, és azt tapasztaljuk, hogy Ausztria figyelemre méltón távol maradt az Afrika megszerzéséért folytatott harctól. Valójában itt ragadható meg a nyugat-európai hatalmakhoz képest egy fontos különbség.

Mindez azt jelenti tehát, hogy a Habsburg Birodalom – földrajzi kiterjedését tekintve a második legnagyobb, népességét tekintve a harmadik legnagyobb állam Európában 1900 körül – nem kapcsolódott a koloniális rendszerhez? Nem hiszem. Népszerű tévhit az, amely a kolonializmust világos kezdő és záró dátumokkal rendelkező, területek feletti állami szuverenitás rendszerévé egyszerűsíti. Szélesebb perspektívába helyezve viszont a kolonializmus egy folyamat is volt, ami évtizedes vagy éppen évszázados gazdasági, kulturális és politikai térfoglalást jelentett, jóval azelőtt, hogy ezek a térségek alkotmányos értelemben gyarmatokká váltak volna. A „formális birodalom” – ahogyan arra már az 1950-es években Gallagher és Robinson emlékeztetett – „inkább olyan, mintha a jéghegyek méretét és jellegét kizárólag a vízfelszín feletti részek alapján ítélnénk meg”, és ez ma már általánosan elfogadott az európai expanzív törekvésekről szóló történetírásban.”

Walter Sauer előadását számunk 179–187. oldalán olvashatják.
